ДЖЕВДЕТ АМЕТОВ

САЙЛАМА ЭСЕРЛЕР

И. Гаспринский адына Медиамеркез
Симферополь
2019

УДК 821(=512.19)
ББК 84(Крмтат)
А 61

Одобрено Консультативным советом по изданию литературы на родных языках при поддержке Государственного комитета по делам межнациональных отношений и депортированных граждан Республики Крым. Издано за счёт средств бюджета Республики Крым

Аметов Дж.

А 61 **Сайлама эсерлер** / тертип эткен: *Аметов М.* — Симферополь: КъДж ДММ «И. Гаспринский адына Медиамеркез», 2019. — 480 с. : фото.

УДК 821(=512.19)
ISBN 978-5-6042974-4-5 **ББК 84(Крмтат)**

Элинъиздеки бу джыйынтыкъкъа аджайип несирджимиз, шаиримиз Джевдет Аметовнынъ чешит йыллар девамында, чешит мевзуларда яраткъан терен мундериджели икяелери, повестьлери ве шиирлери кирсетильгендир. Оларда аятымыздан энди баягъы узакълашкъан, лякин бир заман унутмасы мумкюн олмагъан Улу Ватан дженкинынъ мушкюль, фаджиалы вакъиалары инсанлар талийинде тасвир олуналар. Бир сыра икяелеринде исе буюк иджаткяр озюне аит бир усталыкънен яшлар арасындаки атешли, лекесиз севгини тасвир эте.

Аметов Дж.

А 61 **Избранные произведения** / составитель: *Аметов М.* — Симферополь: ГАУ РК «Медиацентр им. И. Гаспринского», 2019. — 480 с. : фото.

УДК 821(=512.19)
ISBN 978-5-6042974-4-5 **ББК 84(Крмтат)**

В данный сборник вошли произведения: рассказы, повести и стихотворения с глубоким содержанием — на различные темы, написанные на протяжение многих лет крымскотатарским прозаиком Джевдетом Аметовым. В произведениях автора описываются страшные, трагические события Великой Отечественной войны, которые стали далеки от нашей нынешней жизни, однако всё еще живут в памяти народа. В ряде рассказов Джевдет Аметов, присущим ему мастерством слова, показывает огненную и чистую любовь между молодым поколением.

ISBN 978-5-6042974-4-5

Джан къартаймай,
истек битмей,
гонъюль къанмай,
Йыллар отюп
бет-сымасын
тюрлетсе де.
Къышта биле,
кяде-бирде
яшын яшнай,
Табиатнынъ къанунына
ят олса да…

ДЖЕНК МЕВЗУСЫНЫ ЭСАСЛАНДЫРГЪАН ЭДИП

Улу Ватан дженки акъкъында пек чокъ язылды, эм чокъ эсерлер дюньягъа белли олды. Бизим эдебиятымызда да бу мевзугъа мураджаат эткенлер баягъы бардыр. Оларнынъ арасында Джевдет Аметовнынъ иджады айрыджа ер тутмакътадыр. Онынъ эсерлерине сувукъ, аязлы куньде денъизден эскен джыллы ельчик киби бир джанлылыкъ акъикъаты синъдирильген.

Базылары: «Джевдет Аметовнынъ икяелери къарардан зияде аджыныкълы, инсаннынъ юрегини эзе, хырпалай, рухтан тюшюре», — дейлер. Базылары исе онынъ аксини айта: «Эдип эсерлерининъ эр бири юксек оптимизм рухунен ашлангъандыр. Омюр фаджиасы тюбюнде буюк ишанч олгъаны билине».

Эдипнинъ «Атеш башында» икяесининъ баш къараманы Эюп дженк мейданында яралангъаныны шойле икяе эте:

«1941 сенесининъ сентябринде бизим участкада пек дешетли чарпышма олды. Душман бизни топ атешине тутты. Бирден якъыджы бир ель мени тёпеге топ киби котерип атты. Астымда, пек теренде атеш яна. Мен шу атешке авдарылдым, лякин мен якъынлашкъан сайын атеш менден узакълаша. Сонъ-сонъуна бир къырмызы нокътадай олып, сёнюп кетти. Эр шейни къаранлыкъ ве тынчлыкъ басты. Мен озь-озюме бир даа госпитальде кельдим»…

Бу левханы, эльбет, бойле ачыкъ, тесирли, чокъ вакъыт акъылдан чыкъмайджакъ дереджеде ялынъыз дженк атеши ичинде булунгъан иджаткяр ярата биле.

Джевдет Аметов муаребенинъ башындан сонъунадже атешли мейданлар ичинде булунды. Эм андан бутюн дженкяверлеримиз киби озь эвине, Ватанына дегиль де, халкъымыз сюргюн олунгъан ерге къайтты.

Джевдет Аметов 1917 сенеси Къырымнынъ энъ дюльбер ерлеринден бири Лимена коюнде догъды. Башта озьлерининъ кой мек-

тебинде, ондан сонъ исе Ялтада окъуды. Орта мектепни битирген сонъ Къырым педагогика институтынынъ къырымтатар тили ве эдебияты болюгине кирди. Оны битирир-битирмез дженк феляткети башлады. Дипломлы яшлар эмек дегиль де, дженк мейданына кеттилер. Яшларнынъ татлы хаяллары, умютлери ёкъ этильди. Оларнынъ ерини душман, танкларынынъ уджюмлеринен берабер юкъусызлыкъ, олюм дешети, азаплары ишгъаль эткен эдилер.

О атешлер ичинден къуртулып, сагъ къалгъан Джевдет Аметов Андижан шеэринде маариф саасында чалышты. Сонъра Ташкент шеэрине авушты. Джумхуриет радиосы янындаки къырымтатар тилинде эшиттирювлер редакциясында чокъ йыллар девамында муаррир хызметинде булунды.

«Ленин байрагъы» чыкъып башлагъан бириндживуньден газетада онынъ шиирлери ве икяелери басылып бардылар.

Вакъытнынъ кечмесинен Ташкентте 1967 сенеси ачылгъан Гъафур Гъулам адына эдебият ве санат нешриятында эдипнинъ «Атеш башында» (1972), «Топлар сускъан сонъ» (1976), «Эрылгъанлар ачкъанда» (1980), «Абдул Тейфукъ» (1983, Энвер Арифовнен берабер), «Къуршуннен токътатылгъан йыр» (1987) киби бир сыра икяелер ве повестлер джыйынтыкълары дердж олунды.

Сонъундан исе деврий матбуат саифелеринде «Сёнген оджакълар», «Дагъкесерлер», «Эски достлар душман олды» адлы повестьлери кениш окъуйыджыларгъа такъдим олунды. Олар халкъымызнынъ фаджиалы такъдирине багъышлангъандыр.

Асылында пек чокъ иджаткярларымыз киби Джевдет Аметов да озь фаалиетини назм эсерлер язувдан башлагъан эди. Шиирлер деврий матбуатта сыкъ-сыкъ корюнселер де, не ичюндир муэллиф омюрининъ сонъунадже оларны топлап, бир джыйынтыкъ оларакъ дердж этмеди.

Бир сыра шиирлери Москвада «Советский писатель» нешриятында «Солнечная гроздь» ве «Все народы велики» адлы джыйынтыкъларда нешир олундылар.

Белли йырджыларымыздан Сабрие Эреджепова шаирнинъ «Гонъюль дестаны» музыкасы Къабул Сеитвелиевнинъ, Февзи Билялов «Тейфукъ батыр» музыкасы Мемет Арслановнынъ, Урие Керменчикли «Сен йырласанъ», Февзи Алиев «Сени севген яр олса» киби йырларыны пек бегенип иджра эте эдилер.

Джевдет Аметов асылында аджайип несирджи оларакъ къырымтатар эдебиятында онынъ несрий эсерлерининъ пекинген махсус ери бар.

Муэллиф дженк йылларынынъ агъыр теэссуратларыны о хышымлы девир кечип кеткен сонъ да, чокъ йыллар девамында унутып оламай. Онынъ тесири алтында булуна ве бир сыра эсерлер язмагъа бельсене.

Муэллифнинъ «Атеш башында» икяесинде дженк вакътында онынъ баш къараманы Эюпнынъ башына келип-кечкен фаджиалар беян олуна. Эюп Ватан ичюн чарпышмаларнынъ энъ ог сафларында булуна. Яралана, госпитальде ята. «Батырлыгъы ичюн» медалинен такъдирлене. Тюзельген сонъ кене джебеге кете.

Чарпышмаларнынъ биринде къамачавда къалалар. Эюп агъыр яралы алында душмангъа эсир тюше. Фашизм лагерининъ даяныл маз азаплары оны бир тамам йыкъа. Бир къач кере олюмге махкюм этиле. Тесадюфен сагъ къала. Бухенвальд, Освенцим, Ревенбрюк, Майданек киби лагерлерде чекише. Бу белялы ерлерден оларны озь аскерлеримиз къуртара.

Лякин Эюпнынъ белялы омюринде башкъа чекишювлер башлана. Дженк биткен сонъ, чокъ азаплар ичинде къорантасыны къыдыра. «Эляк олды» хаберини эшиткен къарысы башкъасына къоджагъа чыкъкъан.

Яшлыкъны — йигитлик девирини, сагълыгъыны дженк мейданлары ичинде, фашист лагерлерининъ тель къоралары артында къалдырып кельген, ялынъызлыкъ ичинде къалгъан Эюпкъа яшайышны янъыдан башламакъ керек. Бу пек агъыр шей. О тюшкюнликке огърай.

Эр шейге первасыз бакъкъан бир адамгъа чевириле. Иште бойле вакъытта о дженктен огълу къайтып кельмеген, он секиз йыл оны беклеген, омюр таянчы, ялынъыз умюти огълу олгъан къартийнен расткелише. «Огълунъыз Эскендернен Германияда бир лагерде олгъан эдик. Лякин чокъкъа бармай бизлерни айырдылар», — дей, къартийге ялан айта. Бу мукъаддес ялан къартийнинъ омюрини сакълап къала. Эюп къартийни озь эвине ала. Онъа ана, дей. Олар бири-бирине пек керек олгъан ана-бала олып яшайлар. Бу аят оларнынъ экисини де янъы баштан омюрге рухландыра.

«Биз оксюз бала, тул къадын, деп айтамыз, лякин оксюз ана, деп айтмаймыз. Занымджа бу догъру дегиль, — дей Эюп. — Оксюз бала осе, буюй, къоранта саиби ола, агъыр кечмишни унута. Тул къадын исе, экинджи сефер эрге барса, онда кене янъы омюр, янъы истеклер, къайгъырувлар, севги догъа. Ялынъыз къалгъан аналарнынъ омюрлеринде исе бойле денъишмелер олмай. О сонъ нефесине къадар, эвляд яныгъынен яшап, онынънен де мезаргъа кире».

Инсан яшамакъ ичюн, башта озюнинъ кимгедир керек олгъаныны дуймакъ, ис этмек керек. О ким ичюндир къайгъырмалы, кимнидир севмели, урьмет этмелидир. Бойле вакъытта инсанда яшамагъа истек догъа. Арзу-истеклер пейда ола, оны огге давет эте.

«Атеш башында» икяеси инсаннынъ омюрге къайтувы акъкъындаки аджайип эсердир.

Джевдет Аметовнынъ «Джедвельге къоюлмагъан дерс», «Эрылгъанлар ачкъанда», «Топлар сускъан сонъ», «Фиданлар», «Бизим несиль», «Отуз йылдан сонъ», «Узакъ кечмиштен сакъланып къалгъан мектюплер», «Магнолия чечеги» икяелер джедвелининъ девамы гъает узун, оларда эки мевзу: дженк ве севги ян-янаша айдынлатыла. Муэллиф насыл бир мевзуда язмасын, насыл девирни косьтермесин девамы илле дженк мевзусына барып даяна.

Джевдет Аметовнынъ икяелерини окъуркенмиз башта олар адий, саде тильнен язылгъан киби корюнелер. Лякин сонъундан дикъкъат этильсе бу адийликке, саделикке, тюзгюнлик, юксек бедиийлик, терен фельсефий фикирлер къошула. Окъуйыджыны озюне мефтюн эте. Булар онынъ эсерлери юксек бедиийликке саип экенининъ исбатыдыр.

Муэллифнинъ эсерлеринде ошатувлар пек мергин берилелер: «О бирден тизи устюне тюшюп, тюбюнден кесильген терек киби ерге серильди», «О башыны котерип, шише джамыны анъдыргъан козьлеринен манъа бакъты» («Узакъ кечмиштен сакъланып къалгъан мектюплер»); «Кимерде бир, эмшире кетирген иляджларны алып, сёнеяткъан атешке чырпы узаткъан киби, анасына узата да, умютнен онынъ козьлерине бакъа», «Газы биткен лампа киби сёнип къалды» («Анамнен баарь беклей эдик»); «Бетинде санъки къаве дёггенлер, чукъурчыкъ устюнде чукъурчыкъ, башында исе куньдюз ярыкъ якъып арасанъ бир сач тапалмазсынъ», «Бала санки ананынъ юрегини басып тургъан агъыр бир ташны авдарды, ташнынъ тюбюнден исе, сарф этильмеген тюбсюз севги, наз чокърагъы атылып чыкъты» («Эфтаде ала»); «Тереклерде къурып, къаттылашкъан япракъларнынъ тенеке давушы гъамлы ойлар уята» («Атеш башында»); «Бир вакъытлардаки далгъалы перчем ерине, эренделенген тахтаны анъдыргъан йылтыравукъ таз башы, козьлери тюбюнде пейда олгъан торбачыкълар ве афу тишлери бу адамда яшлыгъындан эсер биле къалдырмагъанлар» («Отуз йылдан сонъ»).

Джевдет Аметовнынъ эсерлеринде бойле, окъуйыджынынъ юрегине сокъулып, анда синъип къалгъан, чокъ вакъытлар онынъ тесиринден, эсаретинден къуртулып оламайджакъ ошатувларны

даа чокъ косьтермек мумкюн. Олар муэллифнинъ эр бир эсеринде ерли-еринде къулланыларакъ, джевахирлер киби ялкъылдап корюнелер. Эсернинъ теренлигини, бедиийлигини, теэссуратыны арттыралар.

Бутюн булардан корюнип тура ки, Джевдет Аметов эдебиятымызгъа дженк ве бала, севги мевзусыны алып кирди. Оны эсасландырды. Бу мевзуны акъикъий мевзугъа чевирди.

Джевдет Аметов бизге ве келеджек несиллерге озюнинъ аджайип эсерлерини мирас къалдыргъан истидатлы, устаз языджыдыр.

Урие Эдемова,
языджы

ИКЯЕЛЕР

ЭРЫЛГЪАНЛАР АЧКЪАНДА

О йылы баарь кечиккен эди, кок юзю аслы да булутлардан арынып оламай, вакъыт-вакъыт ягъмур сепелей, сокъакълардан быланыкъ сувлар акъа, дагълардан эскен аджджы сувукъ еллер исе, эрте ачкъан чечеклерни, япрачыкъларны къырпалай эди. Энди Май байрамына да сайылы куньлер къалды, байрам нумайышына чыкъкъанда да бойле ягъаджакъ олса, биз, студент яшлар, кунь эвельден азырлап къойгъан беяз штанларымызнынъ алы не олур?

Ниает, байрам арфесинде бутюн гедже ягъмур токътамай ягъды да, санки бутюн юкюни бошаткъан киби, сабасына кок булутлардан арынды. Темиз-мавы кокте парылдагъан кунеш, эпимизни, шенълендирди, гонъюллеримизни котерди. Чокъкъа бармай къызлар яшагъан одаларда, сувгъа къоюлгъан топ-топ эрылгъан пытакълары да пейда ола башладылар. Ильк баарьни муджелеп ачкъан эрылгъанны мен та балалыгъымдан севем. Онынъ къокъусы адамда икметли хаялларны уята.

Эр йыл баарь кунеши ер юзюни къыздырып, орталыкъ ем-ешиль макъаткъа ортюльген бинъ-бир тюрлю чечек ве ильк ачылгъан эрылгъанларнен ярашкъан вакъытта, майыс байрамы эр кес ичюн шенъ ве джошкъун бир байрам ола.

Шу куньлерде мен де эр кес киби къуванам, джошам, лякин севинчнен берабер, менде бир раатсызлыкъ да догъа. Пек сагъынгъан бир мусафиримни беклеген киби олам, я да узакъ ёлгъа кетеджек киби къасеветленип башлайым, бармагъа ер тапалмай юрем. Къыскъасы шу куньлерде мен озюмни бир тарафтан бахытлы ве дигер тарафтан исе бахытсыз саям. Мына шу экинджи тарафны башындан башлап айтмакъ истейим.

Адам яшлыгъында озь-озюне пек ишана ве илериде истеген саасында буюк мувафакъиетлерге ирише биледжегине ич де шубеленмей. Он секиз-он докъуз яшларында олгъанда, ойле хаяллар догъа ки, эр ишни къолайлыкънен япмакъ мумкюн олгъан киби келе. Ялынъыз истек олсун! Эр куньки яшайышымыз бизлерге пек адий, уфакъ, керексиз адиселернен толу олып корюне.

Мен энди институтнынъ сонъки курсында окъуй эдим. Студент аятынынъ лезетини ялынъыз озю корьген, башындан кечирген анълая биле. Тек бир стипендиянен яшамакъ, икътисадий джеэттен буюк зевкъ бермей. Стипендия алгъан куньлеримиз, биз студент ашханесине кирмей шеэрге ресторангъа бара, эм де о вакъыт олур-олмаз папирос дегиль де, «Казбек» иче, айнынъ сонъунда исе

кунюмизни чайнен аткъаргъан вакъытлар да чокъ ола эди. Берабер окъугъан къызларымыз бизге киногъа, театрге барайыкъ деселер, биз вакъыт тарлыгъына, дерслерге азырланмакъ керек, деп башымыздан аткъара эдик.

Институтны битирип, энди къач йыллар чалышып, эвли-баркълы олгъан аркъадашларымызнен корюшкенде:

— Эйгиди сени студентлик йылларымыз, яшайышнынъ зевкъы о вакъыт экен, — деп эписи бир агъыздан айта тургъанлар.

О вакъытта биз дёрт йигит бир одада яшай эдик.

Окъувдан башкъа, эр биримизнинъ озюне махсус авесленген бир иши даа бар эди. Фазылны эр шейден зияде спорт меракъландыра тургъан. О бутюн чемпионларнынъ фамилияларыны, не вакъыт, не ерде, не саада чемпион олгъанларыны биле ве бизге эр кунь спорт янъылыкъларыны айтып тура эди.

Анатолий ве мен шахматнен меракълана эдик. Шахматкъа тутунсакъ, эр шейни унута тургъанмыз. Бизим одада яшагъан дёртюнджимиз — Алини тюкянлар меракъландыра эди. Дерстен сонъ, мытлакъа, шеэрни айланып, тюкянларда студентлер ичюн насыл бир келишикли шейлер сатылгъаныны билип келе эди.

Куньлерден бир кунь, мен одада бир озюм китап окъуп къалдым. Чокъкъа бармай Али кельди. О эвден алгъан мектюбини окъуп башлады. Мектюп оны меракъландырса керек, окъуп чыкъкъан сонъ, базы бир ерлерини текрар окъуп, ойланып къалды.

Мен козь къыйыгъындан Алининъ къыйын бир меселе чеседжек адам киби, раатсызлангъаныны корип:

— Не хабер, Али, яречигинъ нелер яза? — деп шакъа эттим.

— Сен кульме, мен санъа озь фикиримни айтаджакъ олам. Къыз къардашым онунджы сыныфны битире. Огюмиздеки раатлыкъ куню бизим эвге къызлар топланаджакъ экенлер. Вакъыт тапып, аркъадашларынънен кельсенъ яхшы олур эди, — деп яза.

Мен китапны, аман ястыкъ тюбюне тыкъып еримден турдым да:

— Не демек истейсинъ, Али эфенди? — дедим.

— Айтаджагъым, сен къызларны корьсенъ, юкъунъ да къачар, аштан да вазгечерсинъ. Биз Фазылны да алып, учюмиз барайыкъ, текрар айтам, пешман этмезсинъ.

Мен Алининъ къызлар акъкъында ич де лаф этмегенини билип, сонъ дередже тааджиплендим. Мен оны тек «икътисадий проблемаларнен» меракълана беллей эдим. Лякин, йылтырагъан козьлерине бакъып, Алининъ юрегинде де севги юва къургъаныны анъладым.

— Яхшы, лякин сен бизде кене де «кризис» олгъаныны билесинъ, стипендияны исе бир афтадан зияде беклемек керек, — дедим.

— Бармакъ-кельмек ичюн автобус парасыны менден о тарафыны озюнъиз бир чарелер этинъ, мен сизлерге олсун, деп айтам.

Мен бу хаберни Фазылгъа айтаджакъ олып, спортзалгъа бардым. О терлеп-пишип турник тёпесинде янъы бир фигура огрене эди. Оны четке чагъырып, ишнинъ аслыны айттым, о джошты (Фазыл затен, тез джоша тургъан), лякин джеплеримизни къармалап бакъкъан сонъ, о да энъсесини къашып башлады.

Одагъа къайттыкъ. Чокъ тюшюнип-ташынгъан сонъ, стипендиягъа къадар, дост къызларымыздан борджгъа пара сорамакъ къарарына кельдик, чюнки къызлар, бизге бакъкъанда, аз масраф япа эдилер, онынъ ичюн оларда, биздеки киби «къара куньлер» олмай эди.

Къызлардан борджгъа пара сорамагъа кеткен Фазыл къайтып кельгени киби, къуванчнен:

— Эр шей ёлунда, — деп азырланмамызны теклиф этти.

Джума эртеси куню, дерстен сонъ, ёлгъа чыкъмагъа къарар бердик. О вакъытта, пек мот олгъан, бирер чырышлы якъа, сантрач галстуклеримизни азырладыкъ.

Алилернинъ койлерине шеэрден машинанен, эки бучукъ-учь саатлик ёл эди. Уфакъ-тюфек бахшышлар алып, ёлгъа чыкътыкъ. Машинадан тюшкен сонъ, учь километр къадар джаяв юрип козь байлагъанда койге еттик. Алининъ бабасы ве анасы бизлерни буюк сыджакълыкънен къаршылап алдылар. Къартлардан ал-хатыр сорап тургъанда, экинджи одадан къызлар да чыкътылар. Башта, Алининъ къардашы Зейнепнен таныш олдыкъ. Зейнеп де бизни озь аркъадашларынен таныштырды. Оларнынъ бири Диляра, дигери Алие эди.

Мен Зейнепни Алиге ошаттым: кестане тюс сачлары, узун кирпиклери арасындан кулюмсиреп тургъан къоюю мавы козьлери, эсмериджe кельген юзю, кульгенде янакъларында пейда олгъан кичкене чукъурчукълар, онынъ даа балалыкъ чагъындан осип чыкъып битмегенини косьтере, инсангъа пек сыджакъкъанлы олып корюне эди.

Лякин мени Диляра, бир бакъкъанымда шашырды. Студент аркъадашларым арасында севги акъкъында дава котерильгенде (ойле давалар бизде чокъ ола эди), мен эр вакъыт, бутюн кучюмни къойып бир корьгенде севмек мумкюн деген «теориягъа» къаршы чыкъа, акъикъий севги инсанда ялынъыз бири-бирлерини яхшы

билип огренген сонъ догъа билир, деп исбат эте эдим. Аркъадашларым исе, китаплардан, омюрден мисаллер кетирип, бир корьгенде де «туташып кетмек» мумкюнлигине мени къандырмагъа тырыша эдилер. Мен исе айткъанымдан таймай эдим.

Диляранен расткелишювимиз меним ишанчыма шубе догъурды. Бу корюшюв юрегимде сёнмейджек бир дуйгъу уятты. Мени айретте къалдыргъан, Диляранынъ козьлери олды. Дерсинъ кузьгю парчачыкъларындан ясалгъан о козьлери, даима учкъунланып тургъан киби ола, ве адамгъа тюпсиз бир теренликтен бакъа эдилер.

Нечюндир, онынъ козьлерине бакъкъанда, бу козьлерге саип олгъан адам бир вакъыт ялан сёйлеялмаз, деген бир фикир догъа эди.

Бизни эвге давет эттилер. Мен столда Алиенинъ къаршысына отурдым. Алиенинъ юзюнде, инсаннынъ акъылында къаладжакъ киби бир гузеллик я да чиркинлик ёкъ эди. Алиенен Али арасында энди «месуль» лафлар чокътан олып кечкен. Олар, Али институтны битирген сонъ, бирликте омюр этмек фикринде эдилер. Бундан Алиенинъ, онынъ тувгъанларынынъ ве бизим де хаберимиз бар эди.

Софрамыз донатылып башлагъанда, хошкельдиге деп, бизге яшлар-къызлар келип къошулдылар. Башта-башта бири-биримизден утангъанымыздан себеп, лакъырды къыскъадан кесилип, къолайсыз бир тынчлыкъ укюм сюрди. Лякин, чокъкъа бармай, тиллер чезильди, эр ким озюни сербест дуйды.

Патефон кетирдилер. Арамызда кеманеджи де тапылды. Эр кес оюнгъа азырлангъанда, мен патефон алдына барып отурдым, чюнки ойнамагъа бильмей эдим. Вальс ойнап башладылар. Дилияра янымда ялдагъан киби ойнап кечкен сайын, манъа кулюмсиреп бакъа эди. О бакъышнынъ манасыны мен яхшы анълай ве озюмни пек бахытлы сая эдим.

Бир къач оюндан сонъ, кимдир бириси: — Зейнеп йырласын! — деп ташлады.

— Йырласын, йырласын! — дедилер башкъалары да.

Кеманеджи кеманесини алды. Зейнеп чокъ ялвартмады. «Мен анамнынъ бир къызы эдим» тюркюсини йырлап башлады. Онынъ сеси зайыф олса да, аэнкли ве йымшакъ эди. Биз онынъ йырыны авесликнен динъледик.

Къызлардан бири Диляраны кене оюнгъа теклиф этти. Мен козюмни алмай бакъып къалдым. Онынъ сарышын сачларына, къыскъа енъли, дюльбер чечеклернен орьнекленген адий басма

антерисине ве даа кереги киби шекилленип битмеген яш беденине бакъып тургъанда, козюмнинъ огюне гъондже гуль кельди.

Мен, Диляра ойнап битиргени киби, онынъ янына барып, азбарда беш-он дакъкъа аваланмакъны теклиф этим. О разы олды. Биз кимсеге дуйдурмай азбаргъа чыкътыкъ. Эрте баарь. Ава серин. Биз яваш-яваш азбарнынъ четиндеки буюк армут тереги тюбюне барып токътадыкъ. Бойле вакъытта, лаф тапмакъ да зор ола. Айдан, йылдыздан туттыра тургъанлар, лякин мен, шеэрден кельген бир студент олып, бу кой къызы янында озюмни джойсам, айып дегильми, деп ойландым да, шойле башладым:

— Бу кичкене койде джанынъыз сыкъылмаймы?

Диляра меним бетиме тааджипнен бакъып:

— Ёкъ, аксине, бизге вакъыт етишмей. Дерс азырламакъ, эв ишлери, бош вакъыт къалдырмай.

Мен, суалим къолайсыз чыкъкъаныны анълап, лакъырдыны шакъагъа чевирдим:

— Эбетте, ишни эр ерде тапмакъ мумкюн, амма ишнен тракторлар да бозула дейлер, — деп ташладым.

Диляра кулип манъа айланды:

— Бизге кельгенинъизге пешман этмейсинъизми? — деп сорады.

— Ёкъ, Диляра, бойле бир корюшюв ичюн мен къыркъ кунь, къыркъ гедже ёл юрьмеге азыр эдим!

— Сиз кене де шакъа этесинъиз, амма мен… — деп Диляра сёзюни битирмей къалдырды ве юзюни менден гизледи. Бу вакъыт меним къолума сыджакъ тер тамчы тюшти, тенимни ине санчкъан киби олды… Юрегим, «мына сенинъ бахтынъ», десе де, мен озьозюме, «бойле расткелишлер менде даа чокъ олур, акъикъий севги даа узакъта», деп Дилярanынъ омузына къолумны койдым да:

— Юринъ, эвге кирейик, бизим кеткенимизни эслерлер, — дедим.

Диляра озюни къолгъа алып, бираз ачувлангъан киби:

— Бильселер-бильсинлер, манъа эписи бир, амма сизге меннен отурмакъ джан сыкъысы олса, керек, — деп башыны ашагъа алды.

— Ёкъ, Диляра, мен озюмни еди къат кокте дуям, бу бахытны менден ич кимсе алып оламаз!

— Керчек айтасызмы, ёкъса кене шакъа этесизми? Сизинъ фикиринъизни бильмейим, лякин мен… — деди ве дос-догъру козьлериме бакъты.

Онынъ ири, темиз ве эр тюрлю осаллыкълардан марум козьлерине бакъкъанда, юрегим еринден кочькен киби олды. Бир къач дакъкъа индемей отурдыкъ, чюнки бу дакъкъаларда дуйгъуларымызнынъ къуветини ифаде эте биледжек сёз ёкъ эди…

Ниает, мен озюме келип, бир шейлер айтаджакъта, Диляра:

— Юринъ, энди эвге кирейик, мен даа ойнап тойгъаным ёкъ. Я сиз не ичюн ойнамадынъыз? — деп менден сорады.

— Меним бугунь ойнамакътан зияде, сейир этеджегим, бакъаджагъым, динълейджегим келе.

Биз эвге киргенде Фазыл:

— Тенефюсни пек узун япасыз, — деп кеманеджиге чевирильди: — Къана, бир къайтарма чал да, Диляраны бираз къыздырайыкъ, о ушюгенге ошай.

Диляранен Фазыл ойнап башладылар.

Акъшамымыз кеч вакъыткъа къадар девам этти. Ондан эр ким мемнюн олып къайтты.

Къартлар бизни экинджи куню де пек яхшы сыйладылар. Джеббар акъай ишке кеткенде энди сыкъ-сыкъ кельмемизни риджа этти: эгер де кельмесек, озь ишини ташлап, барып алып келеджегини айтып кетти.

Уйле авгъан сонъ къайтмагъа азырлана башладыкъ. Мен Диляранынъ, озю айтмасы да, козьлери сорап тургъаныны корип, бир ара тапкъанда:

— Биз чокъ узатмай, кене келирмиз. Сиз де Зейнепнен берабер, бизим якъкъа келинъиз, — дедим.

— Барырмыз, мытлакъа барырмыз, — деп айтты Диляра.

Мен Фазылнынъ Зейнепке бакъышындан о да мында кельгенине пешман этмегенини, эм де Зейнепни къолайлыкънен унутмайджагъыны анъладым.

Келеджек раатлыкъ кунюнде кене де койге кетип, акъшамгъа таба къайтмакъ фикиринде эдик. Лякин Фазылгъа волейбол ярышына къошулмакъ керек олды. О бармагъан сонъ, биз де кетмедик.

Бир майыс байрамына аз бир вакъыт къалгъан эди. Байрамда къызларны шеэрге чагъырмакъ къарарына кельдик. Али бир кунь койге барып, къызларгъа меселени анълатып кельди.

Олар байрам арфесинде кельдилер. Биз къызларны къаршылап чыкътыкъ ве ятакъханеге алып кельдик. Институт къызлары, бир шейге маначыкъ этип, бизим одагъа келип мусафирлернен таныштылар. Акъшам театрге бардыкъ.

Андан чыкъкъан сонъ, Диляранен яваш-яваш юрип, лаф эте-эте шеэр багъчасына барып еттик. Багъчанынъ кенарында буюк дивар бою янъы ачылып башлагъан эрылгъанлар аллеясындаки скемлеге отурып, саба ачылгъаныны дуймай къалдыкъ. Севдаларнынъ геджеси къыскъа олгъаны догъру экен. Диляра барып бир къучакъ эрылгъан джыйып кельди. Мен исе, Диляранынъ чечеклерни анъдыргъан назик, кулер юзюнден козьлеримни алмай, бакъып къалдым.

Биз, озь бахтымызгъа инанмай, бири-биримизге беслеген дуйгъуларымызнынъ самимийлиги акъкъында сёйлештик. Диляра манъа инана ве ишана эди.

Биз тез куньде корюшмеге сёз беришип, багъчадан къайттыкъ. Лякин, не ичюндир, койге бармагъа меним аягъым тартмады. Кимерде озь-озюме: «Мен не япам, Диляранен не ичюн корюшмей юрем?» — дей эдим. Кет-кете: «Илериде даа да бахытлы куньлер бар, ашыкъмагъа керекмей», — деп озюмни къандырып башладым. Диляранынъ тааджипленип язгъан мектюплерине къыркъ тюрлю себеплер косьтерип: «Тез куньлерде барырым», — деп къаршылыкъ яздым.

Фазыл Зейнепнен кеткен сайын багъыны пеките, онъа сыкъсыкъ барып келе эди. О эр баргъанда, манъа да селям кетире эди.

Бир кунь Фазыл менден серт-серт:

— Сен Диляраны не алдатасынъ? Ёкъса озюне ляйыкъ корьмейсинъми? — деп сорады.

Мен ачувланып:

— Я сенинъ не ишинъ? — деп кестирдим.

Фазыл меним айткъанларымны эшитмегенинден олып, сёзюни девам этти:

— Диляра сенинъ киби дувадакъны севгенине чокъ языкъ…

— Фазыл, айткъан сёзюнънинъ фаркъына барасынъмы? — деп еримден атылып турдым.

Фазыл исе:

— Анъларсынъ, достум, амма кеч олур, — деп къолуны саллап чыкъып кетти.

Мен ачувым ятышкъан сонъ, Фазылнынъ айткъанларыны хатырладым. «Ёкъ, мен не япкъанымны пек яхшы билем. Эм бир вакъыт да пешман олмам», — десем де, Диляранен корюшип, бир даа лаф этмек фикирине кельдим.

Девлет имтианларыны берип башладыкъ. Раатлыкъ куню олса да, саба турып имтианларгъа азырланмакъ керек эди. Ода-

да китап, конспектлерни азырлап отургъанда, къомшу одада бир аркъадашымыз:

— Одессаны бомбаладылар, дженк башлады! — деп ичери чапып кирди.

Биз деръал еримизден турып:

— Сен не айтасынъ, насыл дженк? Кимнен дженк? — деп сорап башладыкъ.

Эпимиз репродукторгъа чапып оны бурдыкъ: эр шей анълашылды.

Эльбетте, дженк буюк телюке олгъаныны биз биле эдик, лякин дженк дешетлерини корьмегенимизден, онынъ кетиреджек къурбанларыны тёктюреджек къанлы козь яшларыны, атеште якъаджакъ кой ве шеэрлерини ве даа бинъ бир тюрлю фелякетлерини козь огюне кетирип оламай эдик.

Бутюн мемлекет, озюни джоймай, къашын сытып, кучьлю ве хаин душмангъа къаршы амансыз курешке киришти. Бизлер, къысскъа бир муддет ичинде, къалгъан имтианларымызны да берип, дипломларымызны алдыкъ ве военкомнынъ эмирине кечтик.

Аврупа мемлекетлерининъ чокъусыны озюне бойсундырып, оларнынъ санайысыны озюнинъ дженк ихтияджларына ишлеткен фашист Германиясы, дженкнинъ биринджи девиринде мемлекетимизнинъ гъарбий областьларыны алып, Москвагъа якъынлашты. Фашист джанаварларынынъ аякъ баскъан ерлеринде от битмеди. Орталыкъны дарагъачлар, янъгъынлар, гунасыз къурбанларнынъ олюм джесетлери къаплады.

О агъыр куньлерде, эр ким киби, бизлер де фронткъа барып, умумхалкъ курешине къошулмагъа ашыкъа эдик.

Мен тынч омюрнинъ къадрини о вакъыт анъладым. Узакъларда къалгъан тувгъан шеэрим, институтта кечирген бахытлы куньлерим, тувгъанларым, достларым акъылыма кельгенде, богъазыма, насылдыр бир томар келип тыкъыла, мен оны не къадар ютаджакъ олып чекишсем де, файда бермей. Нефес алмама кедер эте, козьлеримни яшландыра эди.

О вакъытта Диляра меним ичюн ким олгъаныны яхшы анъладым. О, керчектен де, меним акъикъий бахтым, кокюмде парлакъ йылдызым экенини бильген сонъ, озь вакътында буны анъламагъаным ичюн, къабаатымны багъышлап оламадым. Язгъан сагъынчлы мектюплеримде мени багъышламасыны риджа эте эдим. О вакъыт асретлик не олгъаныны да пек яхшы анъладым. Диляра язгъан джевап мектюплеринде, манъа юзьлемек дегиль де, мени мытлакъа

беклейджегини язып, мени севиндире, башымны кокке тийсете эди. Лякин, бу къуванч чокъкъа бармады, куньлерден бир кунь, меним язгъан мектюплерим артына къайтып кельдилер.

Бизим догъгъан, оськен ерлеримиз, душман къолуна кечкен. Бойлеликнен, мени тувгъанларымнен, Диляранен багълагъан йип узюльди.

Эльбетте яшайышта эр тюрлю телюке ве белялар, яныкълар ола билир, лякин бири-биринден айырылгъан севдаларнынъ чеккен азаплары ич бир тюрлю ольчюнен ольченмез.

Биз фронткъа кеткенде къатты къыш эди. Бириндживакъытларда пек къоркъунчлы кельсе де, бираз вакъыттан сонъ, къуршунларнынъ сызгъырувына, миналарнынъ, топларнынъ патлавуна, бомбаларнынъ нефесини токътаткъан давушларына алышып башладыкъ. Душманнынъ япкъан джанаварлыкъларыны корьген сонъ, онъа къаршы догъгъан ачув ве нефрет, эр шейни унуттырды. Юреклер таш, пексимет киби, къаттылашып къалды.

Олюмнен расткелишкен вакъытлар да чокъ олды, лякин яшавгъа олгъан севги, душмангъа олгъан ачув, бизни олюмден сакълады. Дженк мейданында солдатны тек душманнынъ топлары, къуршунлары дегиль де, къышнынъ аязы, тюпсиз сазлыкълар, ачлыкъ ве даа пек чокъ зорлукълар излеп туралар. Кимерде, раатланмакъ сырасы кельгенде, атеш къаршысында, я да землянкада, козюм алдына Дилярадынъ эрылгъанлар арасындан кулип тургъан юзю пейда ола эди. О вакъыт, мени къуршун урса да, танклар таптаса да, ольмем, дей эдим, чюнки манъа мытлакъа Диляраны корьмек, онъа юрегимдеки севгимни айтмакъ керек эди.

Мени ве манъа ошагъан бинълернен севдаларны бири-биринден айыргъан къанлы душман олды, оны ольдюрип, джесетлери устюнден кечмегендже бизге корюшюв, аят ёкъ.

Интикъам арзысы бутюн юреклерни саргъан сонъ, душмангъа кучьлю дарбелер эндирилип башланды.

Узун ве агъыр дженк ёллары бизни, ниает енъиш кунюне алып кельди. Миллионларнен джанларны телеф эткен дженк атеши сёндюрильди. Акъикъат енъди. Ер юзюндеки бутюн халкълар, кокюс толдырып, бол нефес алдылар.

Чокъкъа бармай мен де арбий хызметимни битирип кери къайттым. Амма манъа Диляранен корюшмек бир даа къысмет олмады. Фашистлер оны оккупация вакъытында, Германиягъа эсирликке алып кеткенлер.

Фазыл ве Али менден бахтлы олдылар, олар дженктен сагъ-селямет къайтып кельген сонъ, озь севдаларына къавуштылар. Алие ве Зейнеп шу къоркъунчлы оккупация йылларында анда-мында сакъланып, Германия эсирлигинден озьлерини къуртаргъанлар. Мен кимерде-бир оларгъа барып келем. Энди олар экиси де бала-чагъалы, аиле саиплери адамлар олдылар, эм пек дост муаббет яшайлар, затен шу агъыр куньлерни корьген адамлар, тынч омюрден толусынен лезет алалар, уфакъ-тюфек шейлер дженк корьген адамларны ёлдан чыкъарып оламай. Мен оларнынъ яшайышларына сукъланам.

Зейнепнинъ айткъанына коре, Диляра да о йылларда акъайгъа баргъан олса, къуртулып къаладжакъ экен, амма Диляра «меним беклеген адамым бар, башкъа ич кимсе манъа керекмей», деген, яни о сонъунъа къадар берген сёзюнинъ саиби олгъан.

Мен шу къара хаберни эшиткен сонъ, дерсинъ кокюсимден бир парча къопарып алдылар да ерине бир шей къоймадылар, шу бошлыкъ аля бугунь манъа тыныш бермей... Ойле олса да, эр шейни тедавийлеген сабыр, яваш-яваш меним ярамны да сёндюрген киби олды.

Энди арадан чокъ йыллар кечип кетти, амма онъа бакъмадан, эр баарь эрылгъанлар ачылып, бир майыс байрамы якълашкъанда, мени кене де яшлыгъыма дёндюрелер, мен ильк ачкъан эрылгъанлардан бир топлап столум устюне кетирип къоям. Оларнынъ назик къокъусы Диляранен кечирген къыскъа ве бахытлы куньлеримни хатырлата, кене де богъазыма, ютмасы зор олгъан бир шей келип къала...

Тыныкъ сувгъа таш атсанъ, башта этрафкъа буюк алкъалар даркъалып, бутюн сувны уянтта, сонъ толкъунлар кеткен сайын уфакълаша ве ниает тынып къалалар. Сув кене де эвельки ола. Менде де тыпкъы шай ола. Белли бир вакъытлар кечкен сонъ, эрылгъанлар ачылып биткен сонъ теляшым яваш-яваш сёнип, ёкъ олып кете. Келеджек баарьге къадар кечмиш мени раатсызламай...

Мына шунынъ ичюн мен, байрам якъынлашкъанда, эр ким киби, бир тарафтан севинем, озюмни бахытлы санам, экинджи тарафтан исе биринджи севгимнинъ юрегимде къалдыргъан ярасы эп сызлай...

РААТСЫЗ ЮРЕКЛЕР

Пек чокъ адамлар озюнинъ эсас ишинен къанаатленмей юрегине яткъан, ферахландыргъан, омюрини зенгинлештирген бир ишнен даа мешгъуль олалар. Олар — чечек асрай, копек тута, кемане чала, футбол оюны куньлерини сабырсызлыкънен беклейлер ве иляхре.

Сефер агъаны исе, эр шейден зияде, озюнинъ юзюм сергиси меракъландыра. Ёкъ-ёкъ, о, сиз бильген, эр азбарда расткелинген юзюмлерден дегиль. Онынъ юзюми бам-башкъа. Юзюм чубукъларыны Сефер агъа пек узакътан тапып кетирди. Эвининъ огюне терен планташ къазып отуртты. Тамыр аткъан сонъ оларны сувукъ еллерден, бу якъларда чокъ расткельген хасталыкъларден къорчалады, бала киби бакъты, осьтюрди, заметини аямады. Энди онынъ сергисини корьген адам сукълана.

Затен Сефер агъанынъ зенааты да агрономлыкъ. О, дженктен огюне Кой хозяйствосы институтынынъ юзюмджилик болюгини битирди. Къырымда, Кавказда, Орта Асияда шарапчылыкъ зенаатынен огърашты. Уйкен лейтенант Сефер Садыкович дженктен яраланып къайтты. Баягъы вакъыт чалышты, сонъра бир къолу тирсегинден букленмей къалды. Пенсиягъа чыкъты. Шай олса да, ашап ятмагъа чыдамады, эмекке олгъан истек онда эксильмеди, чюнки онынъ юреги яш. Ялынъыз йыллар бетиндеки бурюшиклерни теренлештире, сачларыны кузь еллери япракъларны тёккен киби тёке. Тосат-тосат юрегинде санджылар пейда ола, санки оны индже инечик тешип кеткен киби ола. Бойле олгъанына бакъмадан, онда умютлер, истеклер буюк…

Орталыкъ ап-акъ. Бала-чагъалар сокъакъларда къар топы ойнайлар. Белли я, бу тарафларда, къышта биле, къар эр вакъыт ягъмай.

Темиз авада юрьмек макъсадынен чыкътым. Ёлда Сефер агъагъа расткельдим. О да, мен киби темиз авада юрьмек ичюн эвден чыкъкъан. Мени корип эвине буюр этти.

— Мытлакъа киреджексинъ, лаф бар, — деди. Кирдим. Ал-хатыр сорашкъан сонъ, орталыкъкъа джезве чыкъты.

— Сен тумав олгъансынъ, гъалиба, — деди манъа Сефер агъа языкъсынып.

— Я, не олды я?

— Санъа бир риджам бар эди, амма тумав адам о ишнинъ астындан чыкъып оламаз.

Мен, тааджипнен Сефер агъанынъ козьлерине бакътым.

— Догъру, догъру, къокъу ис этмеген адам меним шарабымнынъ лезетини анълап оламаз, — деди о, буюк бир джиддийликнен.

— Къокъудан анъламасакъ, учь-дёрт стакан ичкен сонъ анълармыз, бизим койде шарапны къокъламай ичелер, — дедим мен, шакъагъа чевирип.

— Ёкъ, деди о, — атта бир джыныс юзюмден япылгъан шарап биле эр сефер башкъа-башкъа ола. Оны исе сезмек, ис этмек, дадыны анъламакъ керек. Шарап-шарап олгъанджек адамдан пек чокъ эмек ве чыдам талап эте, усталыкъны энди, айтмайыкъ. Шарапны яратув девринде муреккеп къаидеге риает этильмесе, шарапынъ сиркеге айланып кетмеси де мумкюн.

Сефер агъа бу сёзлерни, дерсинъ пек гизли бир сырнынъ устюни ачкъан киби айта. Зан этсем, о бу мевзуда, кимсенен тойгъандже лакъырды этип оламай. Мен де оны, даа да джоштурмакъ макъсадынен:

— Мында о къадар къыйын не бар экен? — дедим. — Юзюмни сыкъып шырасыны бир савуткъа толдурасынъ, къайнавы биткен сонъ, бир къач вакъыт кечкен сонъ, — мына санъа шарап…

Агрономнынъ тап чырайы тюрленди, дерсинъ агъызына чий ювез къапкъан. О экинджи одагъа кирип кетти.

Чокъкъа бармадан, бир шише шарап кетирип, стол устюне къойды. Къадыны духовкадан къартопнен къавурылгъан джигер чыкъарды.

Къонакъбай эки къадени толдурып, сонъ озь къадесини котерип, ярыкъкъа дикъкъатнен бакъты.

— Догъру, бу сефер, о къадар уйгъун, истегеним киби олмаса да, ичильмейджек киби дегильдир. Къана, — деп, уфакъ-уфакъ ютумчыкъларнен къадесини бошатты. Мен исе, (адетим шай) шарапнынъ эписини бир кереден агъызыма тёктим. Сефер агъа манъа бакъып «бу адам не айтыр экен? — деген киби беклеп турды. Дерсинъ, онынъ омюринде пек муим бир меселе чезильмекте.
— Шарабынъыз зиянсыз, лякин мен керчектен де тумав олгъаным, гъалиба, къокъусындан алдырамадым, — дедим мен.

— Айса, бир къаде даа ичинъ.

— Я буюкче стаканынъыз ёкъмы?

Сефер агъа «бу къадар акъылсыз адам экен» дер киби, бир стакан толдурып меним огюме сюрди. Мен котердим.

— Мына энди бир шейлер анълашыла башлады, — дедим. — Шарабынъыз бираз татлыджа келе, портвейнге ошай экен, амма мен экши, я да кескин шарапларны севем.

Къонакъбайнынъ бетинде «эшек къавал макъамыны анълагъан къадар, сен де шараптан анълай экенсинъ», деген мана пейда олды. Сонъ, озь-озюнден:

— О бириси не манъа «бундан чыкъаджакъ шей ёкъ, ракъынъ ёкъмы?» деп айткъан эди, — деп мыдырданды.

— Не олду шу, Сефер, — деди къадыны.

— Бир адам даа меним шарабыма бойле «къыймет» кескен эди. Амма о шарап, мына шу сергининъ биринджи берекетинден сыкъ-къан шарабым эди.

— Ёкъ-ёкъ, мен бу саада, акъикъатен бир шей бильмейим. Лякин сизинъ ишинъиз мени де пек меракъландырды. О адам сиз-ге не деген эди?

— Эгер меракъулансанъ, айтайым, — деди эв саиби, кене де къа-делеримизни толдурып. Биз бирер дане даа аткъан сонъ, Сефер агъа ашыкъмай, манъа тариф этип башлады.

— Белли я, — деди о, — бир адамны севген зенаатындан айыр-салар, къыйын ола. Озь ишинъни сагъынасынъ, кечирген омрюнъ-ни къайта-къайта хатырлайсынъ, кедерленесинъ. Мен де шай олдым. Дженк йыллары эльбетте, дженк этмек керек олды. Тынч омюрнинъ лезетини мен де о вакъыт анъладым.

Ордудан къайткъан сонъ, эвимни япып башламаздан огюне, башта бу асмаларны отурттым. О йыллары пек къатты къышлар олгъан эди, чокъ тереклер сувукътан гъайып олдылар. Бу джыныс юзюм (онъа пинагрин дейлер) пек назик джынслардан биридир. О эр ерде осьмей, сувсызлыкъкъа да, пек чокъ сувгъа да чыдамай.

— Я онынъ башкъа джынслардан не фаркъы бар, «мускат» ондан яхшы дегильми?

— Эбет, мускат озюндже яхшы. Лякин пинагрин шарабында олгъан назиклик, лезет ве къокъулар, башкъа бир джыныс юзюм-де расткелинмей. Бу ернинъ икълими, шу юзюмнинъ текрарлан-маз хусусиетлерини ёкъ этмезми экен деп, пек раатсызландым. Юзюмни кереги киби осьтюрип етиштирмек ичюн чокъ чекиштим.

Сефер агъа бираз ойгъа далып, сонъ девам этти:

— Учь кере сюзип, эки ай къадар онъа токъунмадым. Сонъ, къоркъа-къоркъа, апайнен бирер къаде ичтик. О манъа бакъты, мен онъа, сонъ апайым: «Мен бойле шарап биринджи кере ичем», — деди.

Къуванчым ичиме сыгъмады, озь «шедевримни» башкъаларына косьтермек, севинчимни оларнен пайлашмакъ истедим. Азбаргъа

чапып чыкътым, бакъсам, автобазанынъ чиленгири, Егор Степанович кетеятыр. Онъа багъырып башладым. Чапып яныма кельди:

— Хайырлы къаза, не олды?

— Мына не олды, ичте бакъ, — деп онъа ярым стакан шарап тёктим.

О, агъызыны сюртип:

— Мен бойле экшили-татлылы шейден бир тюрлю дад анълап оламайым, ракъынъ олса, къой, токъуштурып ичейик, — демесинми?! Неге огърагъанымны бильмей къалдым, бетиме бир шамар урулгъан киби олды.

— Ёкъ ол! Мен сеннен лакъырды этмек истемейим! — деп багъырдым. Бутюн гедже юкъламай чыкътым.

Саба танъда турып, дёрт шише шарапны зембильге ерлештирдим де, ёлгъа чыкътым. Къадыным, «насыл шей, не ерлерге огъур?» — деп раатсызланды.

— Мен эки куньден келирим, — деп джевапландым. Макъсадым, бизден сексен километр авлакъта олгъан совхозда, агроном олып чалышкъан бир аркъадашыма бармакъ эди. Биз берабер бир институтта окъугъан эдик. Мен оны, дженктен сонъ корьсем де, шу совхозда чалышкъаныны эшиткен эдим.

— Я, сорамакъ айып олмасын, о адам сизге неге керек олды?

— Меним яраткъан шарабыма, акъикъий къыйметни, ялынъыз о адам кесе билир эди. Ондан башкъа, бу ерде яшагъанлардан, мени анълайджакъ ич кимсе ёкъ эди. О вакъыт, машина тапмакъ да зор меселе. Расткельген транспортларнен мен экинджи куню, акъшам устю, совхозгъа барып еттим. Еттим амма, аркъадашым о ерден кочип кеткен экен. Идареде манъа:

— О эки йыл эвель мындан къомшу совхозгъа кочип кеткен эди, — дедилер. Бугунь мында къалынъыз, ярын о якъкъа машинамыз чапчакъ алып кетеджек, сизни де алыр. Башкъа машина тапамазсынъыз, бу ерден онынъ отургъан ери элли-алтмыш километр келир, — дедилер.

Не япайым, къалдым.

Бунъа бакъмадан, ёлгъа чыккъаныма ич де пешман этмедим. Эпси бир, меним ясагъан шу аджайип шарабыма къыймет кескен адам тапылмагъандже, меним юрегим раат олмайджакъ.

Экинджи куню, о юк машинасынен, совхозны барып таптым. Аркъадашым эвде ёкъ экен. Къадыны чай къойды, лякин мен миндер устюне быйыкъып къалгъаным. Достум кельген. Мени таныгъан, амма уятмагъан.

Бираздан озюм уяндым, къайда экенимни унутып, шишелеримни къыдырып башладым, аркъадашым Мидат, мени аркъамдан келип къучакълады. Пек къызгъын лакъырдылар башлады. Экимиз де башымыздан кечирген раатсыз йылларны, дженк фелякетлерини хатырладыкъ.

— Сонъ, бу якъларгъа сени насыл еллер алып кельди? — деп сорады менден Мидат.

— Сеннен корюшмеге кельдим…

— Ёкъ, козьлеринъден дуям, менден бир шейлер гизлейсинъ, — деди о.

— Гизлегеним ёкъ, — деп шарапларны чыкъарып столгъа къойдым. Мына корь. Сенден башкъа ич кимсеге ишанмайым.

Мидат башта бир шишени алып ярыкъкъа котерди ве дикъкъатнен онынъ тюсини бакъты, сонъ тапасыны ачып, къокълап бакъты, ниает, къадеге къойып, сабырнен эки ютум ичкен сонъ:

— Токъта, токъта, я сен, бу якъларда пинагрин юзюмини къайдан таптынъ? — деди.

— Меселе де онда, мен оны тапмадым, буюк заметлернен бакъып, осьтюрдим.

— Эгер де сен озюнъ кельмей, бу шарапны башкъа бир адамнен йиберген олсанъ биле, мен оны сенинъ элинъден чыкъкъаныны билир эдим.

Бу сёзлерни эшиткен сонъ, юрегимден пек агъыр бир юк тюшкен киби олды. Ёлда чеккен бутюн заметлеримни де унуттым. Умютим нафле кечмеди, достум меним шарабыма акъикъий къыймет кести.

— Лякин мен де къол къавуштырып отургъаным ёкъ, джаным Сефер, — деди о, — энди сен айт да, мен динълейим.

Бу сёзлернен Мидат экинджи эвине кирип кете ве, чокъкъа бармай, озю ясагъан шарабындан бир шише кетирип меним огюме къойды.

— Сенинъ кеседжек къыйметинъ де меним ичюн не олгъаныны озюнъ билесинъ, озюнъден къошма, хатрыны алайым деме, корьгенинъни, сезгенинъни айт, — деди. Мидатнынъ шарабы «Токъай» джынсындан ясалгъан шарап экен. Достумнынъ шарабы да мениминден артта къалмай эди. О шу джыныс юзюмден не алмакъ мумкюн олса, тамамынен алгъан.

— Сагъ ол, достум, къыркъ шише «Токъай» шарабы ичинден, сенинъ шарабынъны мен де таныр эдим, сенинъ «къолунъны» мен чокъ йыллар отьсе де унутмадым.

Мидат да пек мемнюн олды, о гъарип де, меним киби, озь куванчынен пайлашмагъа адам тапамай юре экен.

— Мен энди сизге озь фикримни айтмагъа къоркъам, Сефер агъа, — дедим мен. — Лякин, занымджа, онынъ кереги де ёкъ. Бугуньки сухбетимиз манъа буюк дерс олды. Инсан ичюн эмек не олгъаныны мен энди пек яхшы анъладым…

УЗАКЪ КЕЧМИШТЕН КЪАЛГЪАН МЕКТЮПЛЕР

Бугуньки почта къапыгъа асылгъан къутумны толдурды, эр куньки газеталардан гъайры, эки журнал ве мектюплер кетирди. Мектюплер догъмушларымдан ве сийрек-сепелек язышып тургъан аркъадашларымдан эдилер. Мен оларны ачмаздан, ким тарафындан язылгъаныны билем. Ялынъыз бир конвертнинъ адреси манъа таныш олмагъан къолнен язылгъан.

Тюбюнде Горьковская область денильген. Мен мектюпни ачмай, о якъта менде таныш-билиш бармы экен деп ойлансам да, хатырлап оламадым, бираз ойлангъан сонъ, мектюпни ачтым. Мектюп бизим ана тилимизде, янълышсыз, догъру язылгъан. Селям-сабадан сонъ, муэллиф шай дей: Мен «Ленин байрагъы» адлы газетамызгъа басылгъан сенинъ «Акърандашлар» намлы шииринъни окъудым. Шиир:

«Мен бильмейим бу куньлерде сен къайдасынъ. Къайсы еллер тарай сенинъ сачларынъны…», — деп башлай. Мына мен мындайым, санъа сес берем, лякин башымда тарамагъа сач къалмады. Биз энди шай, вакъыт-вакъыт сесленип турмакъ керекмиз, аз къалдыкъ. Яшлыкъта адам озюне пек ишана экен, амма эсленген сонъ ишанч эксиле, биревлернен сухбетлешмек, акъыл танышмакъ, я да, кечкенлерни хатырламакъ истейсинъ, бир озюнъе базаналмай къаласынъ. Мектюпнинъ муэллифи Анафи эди. Биз, бир вакъытта еди йыллыкъ мектепни берабер битирген эдик, сонъ ёлларымыз айрылышты. Бир даа Анафинен корюшмек манъа къысмет олмады. Шай олса да, о къадар вакъыт отькенине бакъмадан, мен оны унутмагъаным, мектюпни окъугъанымнен, шу ань, козюм огюнде бирге отькен балалыгъымыз джанланды.

Къыскъасы, биз язышып башладыкъ. О манъа, мен онъа дигер аркъадашларымызны да тапышмагъа ярдым эттик.

Бир мектюбинде мен Анафиге насыл олып о якъларгъа тюшкенини ве не ичюн анда яшамагъа къарар бергенини сорап яздым.

Лякин, о меним суалимни окъумагъан киби, манъа бу акъта ич бир шей язмады, мен де бир даа сорамадым. Не керек… Эр ким озь яшайышыны озю къура, кимерде, янъыла, кимерде иши уйгъун кете, башкъаларынынъ фикирини де эшите амма, эр алда, эркес озь бильгенидай яшай, яни къабаджа айткъанда, эр къой озь баджагъындан асыла. Кет вакъыт, кель вакъыт, манъа Москвагъа, ишнен бармагъа сыра кельди. Иш тез битти. Бир къач кунь Москвада юрьмек мумкюн эди, лякин о якъта таныш-билиш олмагъанындан, акъылыма Анафи тюшти. «Токъта, — дедим, — айланчыкъта олса да, Анафиге барып бир гедже къалайым, эр алда, биринджи мени о къыдырып тапты». Кетмек ниетине кельген сонъ, бир телеграмма бердим де, акъшам озюм де ёлгъа чыкътым. О мени вокзалда къаршылап алды, чокъ севинди, бутюн къорантасыны аякъкъа къалкътырды, дерсинъ бир буюк тойгъа азырлангъан.

— Бу къадар алекетнинъ не кереги бар эди я, Анафи?

— Я биз эр ай корюшмеймиз де гъалиба, омюринъде бир шашмалап тюшкенсинъ, сагъ ол, сагъ ол, пек къувандырдынъ.

Менимдже, адам эллилерге баргъанда, не ичюндир, онъа яшлыгъыны хатырламакъ, эски достларынен корюшмек, сухбетлешмек истеги къат-къат артса керек.

Биз яры гедженинъ отип кеткенини дуймай къалдыкъ. Мен, акъшам башындан, — пайтахттан кельген адамда «столичный» олмакъ керек дейлер, — деп столгъа бир шише ракъы къойгъан эдим, лякин Анафининъ «тедариги» де яхшы экен. Лакъырдынъынъ да сонъу чыкъмагъаны шу тедаригининъ тесири олса керек:

— Анафи, мен санъа, бир мектюбимде сорап язгъан эдим; бу якъкъа сени насыл еллер алып кельди, — деп, не ичюн бу акъта манъа бир сёз биле язмадынъ?

— Мен сиз киби языджы дегилим, амма адий сёзлернен оны айтмакъ мумкюн дегиль, шимди айтсам, бельким кулькюнчли де олып чыкъар, чюнки арадан чокъ йыллар отип кетти, чокъ сувлар акъты, чокъ адамлар ашыны ашап — яшавны яшап, олип кеттилер, чокъ балалар догъып, осип, деликъанлы олдылар.

Эки сёзнен айткъанда, мени мында асретиме къавушмакъ истеги-ниети кетирди. Лякин, эр бир истек ерине кельмей экен, эр вакъыт сен тюшюнген, планлаштыргъандай олмай. Бизим якъта бир сой къуш бар, онъа чобан алдатан дейлер. О къуш адамны пек якъын йибере, мына-мына туттым дегенде, беш-он адым учып, кене къона, кене якъынлашасынъ, бир даа уча, ве иляхре… Чобанлар оны тутаджакъ олып, алданып, къойларыны джоя экен-

лер, шунынъ ичюн де о къушкъа чобан алдатан дегенлер, меним де талийим тамам шунъа ошады.

— Сен, языджы дегилим дединъ, амма, лафкъа пек уста экенсинъ. Билесинъми, сени динълеп акъылыма не тюшти, бир ерлерде окъугъан эдим: «Шекспир ольген сонъ, о бир дюньягъа баргъанда, бир аякъкъапчынен пек дост олып юре экен. Онынъ достлары бу алгъа тааджиплենип сорагъанлар:

— Шу аякъкъапчынен сиз насыл лаф тапасыз я? — дегенлер.

— О, — деген Шекспир, — бу адам дюньяда энъ истидатлы шаирлерден бири олгъан, лякин, о бир сатыр бир ерде язмагъан, шу себептен де оны дюньяда кимсе бильмеген, — деген Шекспир». Айтаджагъым, бар ойле адамлар, лякин язмайлар, сен де олардан бирине ошайсынъ, — дедим. Кулюштик.

— Сен асретиме къавушмадым дейсинъ, я аркъадашынъ бу ерли дегильми? Мында кельмеге себеп о олмадымы?

— Ёкъ, мени бу якъларгъа алып кельген себеп башкъа эди. Бу аркъадашымнен мында корюшип таныш олдыкъ, догъру, о озю бу ерли. Энди чокъ йыллар берабер омюр этемиз, эв, къоранта саиби де олдыкъ. Пек муаббет яшаймыз. Лякин, мени бу якъкъа кельмеме себеп мына не олды, — деп Анафи турды.

Энди онынъ бала-чагъасы, аркъадашы — эписи яткъан эдилер. Гедженинъ бир маалинде о барып, къайдандыр, меним алдыма бир топ хачма-хач байлагъан мектюплер кетирип къойды.

— Бу да насыл шей?

— Бу сенинъ шу суалинъе джевантыр, — деп Анафи ерине отурды да бир къач вакъыт индемей, сонъ шай деди:

— Сенинъ акълынъда олса керек, дженк йыллары арбий къысымларгъа эалиден пек чокъ посылкалар келе эди: юн чораплар, къолчакълар, емиш къурулары, тютюн, явлыкълар ве иляхре… Олар бизим дженкчилеримизни пек севиндире тургъан.

Куньлерден бир кунь бизим топчылар полкына да посылкалар кетиргенлер. Меним батареям узакъта, аэродромны къорчаламакъ ичюн орманнынъ четинде гизленген эди (мен о вакъыт зенит батареясынынъ командири эдим). Акъшам устю меним топчыларыма да бахшышлар кетирип кельдилер. Катюша деген медицина эмширемиз бар эди, о манъа келип:

— Бу сизге, лейтенант аркъадаш, сиз яшагъан тарафтан кельген, махсус айры къойдым, — деп, манъа эки къуту папирос ве бир де явлыкъ узатты. Явлыкъта «Джесюр дженкчиге кичкене хатырам. Гульджиан Джанкъылычева», деп йипек йипчикнен язылгъан. «Тюбюнде меним адресим», деп озь адресини язгъан. Мен

тешеккюр айтып, бахшышларны алдым, алдым да, шу геджеси Гульджиангъа бир къач сатырлар язып, оны да учь коше мектюп этип, полевой почтамызнынъ номерини косьтерип ёнеттим. Мына шай. Ондан сонъ, нелер олды, бизим дженк девриндеки «романымыз» насыл башлап, насыл биткенини — эписини шу мектюплер дестесинде тапарсынъ. Сен оларны чезме, эгер меракълансанъ, алып кет. Вакъыт олгъанда, эвде кимсе кедер этмегенде, чезип, ашыкъмай окъурсынъ. Окъугъан сонъ, кене шай багълап, къоярсынъ. Башынънен джевап бересинъ. Бир даа корюшкенде къайтарып берирсинъ, корюшмек къысмет этмесе — мен мектюплер сендедир, деп биледжегим.

— Сагъ ол, достум, мен суаль берип отурмайым, эвельден не оладжагъыны бильсем, сонъ, мектюплерни окъумакъ мерагъы къачар. Ялынъыз санъа бир риджам бар — бир кунь ола мен оларны матбуаткъа берип бастырсам не дерсинъ?

— Сен шаштынъмы, алемге мени маскъара этеджек оласынъмы не?

— Ёкъ-ёкъ, сен къоркъма, мен сизнинъ экинъизни де адларынъызны тюрлендиририм. Сен экинджи бир тарафыны да унутма: дженк йылларыны корьгенлер де о къадар чокъ къалмады, сени, мени бильгенлер даа да пек азлар. Энди янъы несиль осип етти, олар дженкни киноларда корип, китаплардан окъуп, я да биз кибилерден эшитип билелер. Меним фикиримдже, дженк фелякетлерини, ордумызнынъ ве халкъымызнынъ косьтерген къараманлыкъларыны бильмек олар ичюн де файдалыдыр, — дедим мен.

Анафи манъа кесен-кес разылыкъ бермесе де, чокъ давалашып да отурмады.

Экинджи куню мен Анафинен ве онынъ бири-биринен дост, аджайип ишсевер къорантасынен сагълыкълашып къайттым. Биз о корюшювимизден сонъ сыкъ-сыкъ мектюп язмагъа, чокъкъа бармай кене де корюшеджегимизге сёз берген олсакъ да (эр вакъыт шай ола) мектюплер кеттикче сийреклешти ве ниает, ялынъыз янъы йылларда (дерсинъ олар о къадар чокълар) бири-биримизге бахт, узун омюрлер тилеп телеграммалар ёллаймыз — сесленемиз.

Анафи берген мектюплерни мен кельгенимнен окъумадым. Арадан къач айлар кечти.

Куньлерден бир кунь алым олмады, юрегим эскирген саатнынъ маятниги киби, де токътап, де чапаланып башлады. Юкъусызлыкъ къыйнап башлады. Экимнинъ айткъанына риает этип, ятмакъ керек олды.

Бир кунь акъшам бутюн гедже юкъусызлыкънен чекишеджегимни ойланып отургъанда, акълыма Анафининъ мектюплери тюшти. Эвде эписи яткъан сонъ, мен масамда, кичкене гедже-лик лампаны якъып, мектюплерни ашыкъмай, бирер-бирер окъуп башладым. Олар отип кеткен чокъ йылларнынъ тесиринден сараргъан, дерсинъ, чайгъа батырылып алынгъанлар. Мына мен оларны сизге олгъаны киби тюрлендирмей кочирип язам.

«Селям сизге, джесюр дженкчи!

Бу агъыр куньлерде, биз, яни аркъада яшагъанлар, озь севимли аскерлеримизге, элимизден кельгенине коре, ярдым этмек, агъыр солдат омюринъизни азмы-чокъмы айдынлатмакъ ичюн, къолумыздан кельгенине коре тырышамыз. Айып этменъиз, шу кичкене явлыкъны хатыра оларакъ йиберем, бельким о сизге тынч омюр куньлеринъизни хатырлатыр, деп. Айып этменъиз.

Гульджиан Джанкъылычева,
Медицина институтынынъ I курс студенткасы.

Горький шеэри».

Биринджи мектюпнинъ ичине кичкене паспортларгъа япыштырмакъ ичюн чыкъарылгъан фото къоюлгъан. Ири козьлер, бир шейден урьккен киби ачылгъан, дудакълары даа балалыкъ чагъыны анъдыра, утангъандай кулюмсирей, орюльген эки саччыкъ. Баламы, я етишкен къызмы — анъламакъ къыйын. Лякин мискин сымасы инсангъа сыджакъ теэссурат къалдыра.

«Мерабанъыз, Анафи Идрисович!

Демек, меним явлыгъым ве фото Сизни барып тапкъан. Бу мен ичюн не къадар къуванч олгъаныны. Сиз бильсенъиз де! Не демек олсун, эр кунь душман къуршунлары, бомбалары астында олмакъ, окопларда ятмакъ чыданыладжакъ шейми? Ким ойлар эди, хаин душман бу фелякетлерни бизим башымызгъа кетирир деп. Сизинъ язгъанынъыз пек догъру; дженк апансыздан къоптымы, азмы-чокъмы девам этеджек — эписи бир, къутургъан душман ер юзюнден ёкъ этильмегендже, бизге яшав ёкъ, — догъру, ялынъыз не къадар къурбанлар эляк оладжакъ! Газеталарда душман кирген ерлерде япкъан джанаварлыкъларыны окъугъанда тенинъ титрей. Бутюн умютимиз, ишанчымыз — сизлерде, къараман дженкчилеримиз. Урунъ, вахший копеклерни аджыманъыз.

Урьметнен: Гульджиан.

Сайгъылы Анафи!

Сизнинъ (сенинъ), багъышла, учь коше мектюплеринъ манъа не къадар къуванч кетиргенини сен бильсенъ де... Мен оларны чокъ керелер, къайта-къайта окъуйым, сонъ сакълап къоям. Сен меним бу якъларгъа насыл келип тюшкенимни сорайсынъ, къыскъадан айткъанда шай олды: мен 41-де онунджы сыныфны битирген эдим. Оккупация телюкеси якъынлашкъанда анам: — Сен душман къолуна къалма, къызым, джанаварлардан чешит ашаалыкъ беклемек мумкюн, не япайым, эльбетте манъа сенден айырылмакъ къолай дегиль, меним ичюн бу мушкюль азап олса да, козюм огюнде душман сени къырпалагъаныны корьмейим. Биз бабанънен не де олса кореджекмиз.

Ватанымыз сизлерни къорчалар, иншалла, кене де корюширмиз. Бу хаинлерни ер чокъ котермез, — деген эди, сонъ, биз коюмизден дёрт къыз олып Кавказгъа эвакуациянен кеттик. Онда барып чыкъкъан сонъ, тиббиет эмширеси курсларында окъудыкъ, сонъ Москвагъа ёнеттилер. Ондан яралыларны озгъарып, Горький шеэрине келип чыкътыкъ. Лякин чыкътыкъ дегениме бакъма, дёрт къыз, дёрт тарафкъа таркъалып кеттик.

Мында кельген сонъ, къыйында олса, окъувымны девам эттирмек макъсадынен, институткъа кирдим. Мында арада-сырада душман самолётлары пейда олалар. Отькен афта, сабагъа якъын, учь душман самолёты, автозаводны бомбаламакъ макъсадынен кельселер керек, лякин, зенит топчыларымыз оларны якъын къоймадылар, бомбаларыны анда-мында ташлап къачтылар. Кильсе янында, эали чокъ яшагъан бир сокъакъта, бомба тюшкен. Халкъ топланды, янгъын сёндюре, зарарлангъанларгъа ярдым этелер, мен де баргъан эдим. Бир ерде адам чокъ топлангъан, не экен деп якъынлашсам, не корейим, бир-эки яшларында бир балачыкънынъ аячыгъы ята. Мен госпитальде пек чокъ яралылар корем. Лякин, олар, солдатлар, анълы оларакъ атешке кирген адамлар, я бу балачыкънынъ не гунасы бар экен?

Чокъ куньлер о парчалангъан кичкене джесет козюм алдындан кетмеди. Не къадар джанаварлыкъ. Сенинъ айткъанынъ догъру — оларны ер юзюнден ёкъ этмегендже дюньяда анълы аят къуруламаз. Эр ким буюк умютнен нефесини токътатып, сизге бакъа, олар ордумызгъа ишаналар. Акъикъат енъмек керек, енъильмек мумкюн дегиль. Анафи, сен озюнъ акъкъында не ичюн бир шей язмайсынъ? Бизим къызлар чешит шейлер айталар, язмагъа биле утанам, олар: «фронтта олгъан бутюн акъайлар бекярмыз, — деп

айталар, акъикъатта исе эписининъ апайлары, бала-чагъалары бар», — дейлер. Менимдже, фронтта олгъан акъайларгъа апайлар акъкъында ойланмагъа имкян олмаса керек. Сизге олмайджакъ шейлер язгъаным ичюн мени багъышланъ. Сиз, манъа узун мектюплернен эр шейни яз, — дегенинъиз ичюн язам. Айып этменъ. Тез къаршылыкъ беклеп къалам.

Г.

Анафи тувгъаным!

Не ичюн бу вакъыткъа къадар бир шей язмайсынъ, не ичюн мени чекиштиресинъ??? Бизни бир ай къадар къартоп тымарына йибердилер. Мен Анафининъ мектюплери мени беклейдир, деп сабырым къалмады, кельсем, сенден сес-солукъ ёкъ. Яз, тувгъаным, мен тек сенден мектюп алам, башкъа кимседен бир хабер ёкъ. Анам — бабамлар, душман къолунда, сен меним энъ якъын тувгъаным олып къалдынъ, ялварам, яз, чекиштирме. Мен энди экинджи курста окъуйым, пек чокъ чалышмакъ керек ола. Госпитальде де невбетчилик япамыз. Бош дакъикъа ёкъ. Шай олгъанда, бир тарафтан яхшы, озь ойларынънен бир озюнъ къапалып къалсанъ даа да мушкюль ола.

Сыджакъ селямнен:
Гульджиан.

Селям, тувгъаным, селям.

Ниает, дёрт козьнен беклеген мектюбинъни алдым. Къуванчымдан бутюн ятакъханени аякъкъа турсаттым. Демек, сен госпитальде эдинъ, ойлеми? О къадар вакъыт яттынъ да манъа бир мектюп язмадынъ, бойле достлукъ олурмы? «Госпитальден язмагъа истедим», — дегенинъ менимдже янълыш фикир, дженк мейданында эр шей ола билир, биз даима бири-биримизге хабер берип турмакъ керекмиз. Сен аягъым гипсте эди деп язасынъ, я насыл ола да, сен кене де фронткъа къайтып барасынъ? Ялварам, мумкюн олгъаны къадар озюнъни сакъла (дженк атеши ичерисинде насиат ерсиз олса да). Бу къанлы, инсафсыз дженк не вакъыт битеджек, Анафи? Москва тюбюнде душманнынъ агъызыны перс эткенлерини эшитип пек къувандыкъ. О мельунларнынъ даа кореджеклери бар. Кимерде джанымдан тах! *этем, баш урмагъа ер тапалмайым, ялынъыз гъалебе кунюни корьмек истеги, интикъам истеги кучь-умют бере. Бизим госпитальде бир яш йигит ята (онынъ эки аягъыны да ампутация эттилер). Ич кимсенен лаф этмей, бир шей*

сорасанъ башыны ястыкъ тюбюне тыкъа, пек окюнсе, ынджынса керек — дюньягъа козю ёкъ. Тюневин оны мында къадыны келип тапты (аркъадашлары язса керек). Сен о апайнынъ насыл окюнип агълагъаныны корьген олсанъ да... Палатдаки яралылар, юрип олгъаны, аяткъа чыкъты, еринден турмагъанлары исе, башларына ёргъанларыны тартып яттылар. Саран солдат козь яшларыны корип, мен де окюр-окюр агъладым.

Шай о, мында, биз фронт атеши ичинде олмасакъ да, о атешни мында да сезип турамыз. Эр адымда орталыкъта дженк укюм сюргени корилип тура: отьмек невбетинде, заводда, ишчилернинъ арекетлеринде, балаларнынъ даима бир шейлер араштыргъанларында о фелякет акс эттириле.

Анафи, бизни кене бир айгъа, якъарлыкъ азырламагъа ёнетелер, лякин сен яз, мында къалгъанларгъа мен айтып кетирим.

Сагълыгъынъны истеп Г. Дж.

Асретли сыджакъ селям!

Анафи, мен бир ай деген эдим, лякин эки айда да кечти. Бизни узакъ совхозгъа алып кельдилер. Мында ялынъыз апайлар къалгъанлар, етиштирип оламайлар. Биз саба танъдан акъшам козь байлангъангъа къадар чалышып, пек ёрулсакъ да, гонълюмиз шенъ, чюнки, сиз душманны озь къобасына айдап башладынъыз, сабырсызлыкънен бекленильген енъиш куньлери якъынлашмакъта!

Биз Ленинграддан кельген эшелонларны корьдик, о гъариплер нелер чеккенлер. Ачлыкътан, сувукътан пек чокъ адам гъайып олгъан, чокъусы да балалар. Мушкюльден-мушкули ола экен. Тюневин гедже кене госпитальде эдим. Анавы аякълары ёкъ яш (мен санъа язгъан эдим) энди лаф эте, куле. Апайы оны янъыдан дюнья ярыгъына, омюрге къайтарды. Бу инсан деген шей худжур махлюкъ экен, не къадар яшамакъ зор, агъыр олса, о къадар яшавгъа истеги арта экен. Мында манъа бир апайны косьтердилер, о ДЭПО-да чалыша экен. Онынъ акъайы ве дёрт огълу дженкке кеткен. Эписинден бирер-бирер олю хаберлери кельген. Энъ кичкене огълунынъ олю хаберини бир ай огюне алгъан.

Насыл чыдагъан о ана?! Онынъ козьлери бир худжур олып къалгъанлар, бетинъе бакъса, бир тюрлю оласынъ; санки озюнъни, шу къадыннынъ огюнде къабаатлы деп дуясынъ. О эвинде чокъ отурып оламай экен, къайтып чалышкъан ерине барса, онда тынчлана

дейлер. Машалла шу къадынгъа, менимдже, бойле дешетке пек сийрек адам чыдая билир.

Анафи мен сени санки бу гедже тюшюмде корем, догъру-догъру сен куледирсинъ, «мени омюримде корьмеген адам тюшюнде насыл кореджек? Деп ойлайдырсынъ, шай амма, эр алда корем. Мына мен эминим, сени бинъ адам ичинде корьсем, таныым. Анафи язгъанынъа мен инанам, юректен инанам, меним мында келип тападжагъынъа ишанам. Сен меним анъымда адалетли, энъ инсаниетли адам олып яшайсынъ. Мектюплеринъде узакътан-узакъ анълатмакъ истегенинъни (сени, дерстен, невбетчиликтен, иштен башкъа бир шей, даа да догърусы, бир кимсе меракъландырмаймы?) дейсинъ. Ёкъ, Анафи, меракъландырмай, себебини де пек яхшы билесинъ.

Айды, башынъны чокъ кутьтим, багъышла.
Сагълыкъны истеп къалам Г. Дж.

Екяне достум Анафи!!!

Эр кунь янъы буюк къуванчлар кетире. Шеэр, койлеримиз душман къолундан азат этиле. Къуванчымыз ичимизге сыгъмай. Мына-мына бизим тувгъан тарафкъа да ордумыз якъынлашаятыр. Мен энди эвимизге де мектюп яздым. Чюнки мектюбим баргъандже ордумыз бизим койлерни де душман къолундан къуртарыр, деп беллейим. Эки мектюп яздым, бири бабамнынъ адына, экинджиси — кой советине. Ялынъыз (бу вакъыткъа къадар санъа язмадым) меним сагълыгъым ярамай. Эр кунь сыджагъым котериле, азам. Экимлер: «Къоркъмагъа эсас ёкъ», — дейлер. Айды кечер о. Сен озюнъни сакъла. Анафи. Умют байлагъан куньлер якъынлаша. Бизим къызлардан да — берабер окъугъан аркъадашларымдан санъа буюк селямлар…

Ана-бабалар сагъ экенлерми? Бу сонъ вакъытларда олар бир дакъкъа акъылымдан чыкъмайлар. Къысмет олып корюшсек, олар да, мен де, башымыздан кечиргенлеримизни бири-биримизге айтып битирамамыз дейим. Айды, тувгъаным, къуванчлы корюшювлер умюти пекине.

Асретнен: Г. Дж.

Уйкен лейтенант, Анафи Идрисовичке.

Сайгъылы Анафи Идрисович, аркъадаш! Сизге бу мектюпни Гульджианнынъ якъын достлары, берабер окъугъан къызлар, язалар.

Гульджианнынъ алы пек мушкюль, онъа эвлеринден даа догърусы, яшагъан коюнден мектюп кельди. Онынъ бабасы партизанлыкъта экен, бир урушта эляк олгъан. Анасыны да немселер: «Акъайынъ, къызынъ къайда?» — деп пек къыйнагъанлар да, койден къачып кете яткъан куньлери, оны аткъанлар. Гульджиан озю энди чокътан берли хаста эди (о пек оксюре, джигерллерини сувукълаткъан эди).

Шу хайырсыз мектюпни алгъан сонъ озюни темелли ёкъ этти.

Гедже-куньдюз агълай, эсини джоя, сандыракълай, Бир къач кере Сизге язаджакъ олып башласа да, сонъ йыртып ташлады.

«Онъа сен киби маразлы къызнынъ не кереги бар», — дей. Пек чекише, койлеринден кельген о дешетли хабер онынъ ичюн пек агъыр дарбе олды, дердине — дерт къатты. Биз, къызлар, элимизден кельген бутюн ярдымны япамыз, лякин, файда бермей. Яныгъына чарелер тапылмай, онынъ устюне хасталыгъы да кунь-куньден феналаша.

Анафи, аркъадаш! Гульджианны бу мушкюль ве гъафлетли азаплардан къуртараджакъ ялынъыз Сизсиз. Биз, къызлар, Гульджианнынъ энъ якъын достлары, Сизге ялварамыз, имкян тапып, бир къач куньге келип кетсенъиз, Гульджиангъа не къадар буюк имдат олур эди.

Онынъ яныгъыны — атешини сёндюреджек ве аякъкъа турсатаджакъ ялынъыз Сиз олгъанынъызны биз билемиз де, шунынъ ичюн Сизге бу мектюпни язмагъа къарар бердик. Ашыкъынъыз, Гульджианнынъ сайылы куньлери къалды.

Сагълыгъынъызны истеп,
Гульджианнынъ достлары адындан.
Вера П.Р.

Биринджи ве сонъки севги, Анафи!

Сенинъ язгъан мектюплеринъни алдым, олар ичюн санъа бинълернен тешеккюр. Джевап язмагъаныма джанынъ агъырмасын. Не ичюн язмагъанымны билесинъ (къызларымыз санъа менден гизли язгъанлар). Энди эр шей айдын-ачыкъ анълашылды. О адджжы хабернинъ азабына мен чыдап оламадым, о азап мени де алып кетеджек. Мен буны анълагъан сонъ, окюнип-ташынып, сачларымны юлкътым, бармагъа ер тапалмай чапкъаламакъ, эндиден сонъ, ерсиз олгъаныны анъладым. Бу мектюпни энди, талийнинъ амансыз дарбесинен разылашкъан ве озюне кельген адам яза. Акъикъатен инсан омюрининъ сонъки куньлеринде, озюни къол-

гъа алып, не олгъанына, не къалгъанына бакъмадан, озь омюрине сувукъ къанлыкънен екюн чекмек керек. Мен де шу къараргъа кельдим ве санъа бу сонъки мектюбимни язам. Чюнки, мен энди экимим десем янъылмам. Бу сене къысмет олса, институтны битиреджек эдим. Насыл хасталыкъ ненен биткенини билем, демей истейим. Эльбетте, 22-нджи баариньде джан теслим этмек къолай шей дегиль. Яшамакъ, омюрден лезет алмакъ арзусы пек буюк. Шай олса да, мен озюмнинъ къыскъа омюриме екюн чекип шай дейим: балалыкъ чагъымда, мен — ана-бабамнынъ бирден-бир баласы олгъаным ичюн, олар мени эллери устюнде ынджытмай бакътылар. Ондан сонъ мектепке барып, онунджы сыныфны битиргениме къадар, кене де бир шейге мухтадж дегиль эдим. Сыныф аркъадашларым, якъын достлалырым койдешлерим эписи мени къувандыра, омюримни бахтлы эте эдилер. Дженк къышымы къопкъан сонъ, корьген азапларым, чеккен асретлигим, дженк атеши ичерисинде телеф олгъан кой шеэр, инсанлар мени омюрнинъ дигер аджджы тарафынен де таныш эттилер.

Чокъ шукюр талийиме, манъа севги дуйгъуларыны да ис этмек къысмет олды, ондан да марум этмеди. Сен, Анафи, меним биринджи ве сонъки аджайип ве лекесиз севгим олдынъ, бу исе инсангъа пек буюк бахт экенлигини мен де анъладым. Сагъ ол, тувгъаным, бу мушкюль вакъытларда меним сонъки йыларымны текрарланмаз, аджайип дуйгъуларнен зенгинлештирдинъ. Ялынъыз бир кере корюшип олмагъанымызгъа, темиз козьлеринъе якъындан бакъып тоялмагъаныма окюнем Демек, манъа о къадар окюнмеге сыра дегиль экен. Азмы-чокъмы, аят зевкъыны, къуванчыны, яныгъыны сенде корьдим. Бойле нетиджеге кельген сонъ, такъдиринъе шукюр этмек керек. Мен олюмден къоркъмайым, о меним севгили анам-бабамдан эбедий айыргъан сонъ, яшамакъ истеги менде де сёнди. Сен янымда олса, эдинъ, сенинъ омузынъа таянып, бельки бир даа баш котермеге джесаретим етер эди, лякин сен де, пек узакътасынъ, сен де эр кунь олюмнен расткелишесинъ.

Не япмалы, дженк атеши тек мени дегиль, пек чокъ севдаларны бири-биринден айырыды.

Энди баарь къокъусы мында да сезилип башлады. Тюневин сачакъта сувлы бузлардан козьяш киби бир эки тамла ирип тамды.

Багъышла, тувгъаным, энди язып оламайым, кучюм етмей. Сагълыкънен къал, Анафи! Санъа узун ве бахтлы омюрлер истейим. Гъалебе куню энди якъын къалды, сен тезден къайтарсынъ, мен бунъа джан-юректен ишанам.

Санъа сонъки бир риджам даа бар, Анафи, Сен сёз бергенинъ киби, бу якъларгъа келирсинъ, меним бунъа шубем ёкъ. Меним энъ севген чечегим — акъбардакъ эди. Не ичюндир мен балалыкътан о чечекни — баарь эльчисини пек севем. Риджам, шу къабрим устюне озь къолунънен, бир къач акъбардакъ кетирип ташла. Ким биле, бельким, бир даа оларнынъ назик къокъусыны ис этмек къысмет олур…

Асретине къошулмагъан, Гульджиан.

Бойлеликнен, о узакъ кечмиштен, тесадюфен сакъланып къалгъан мектюплерни окъуп, чыкътым. Чокъ вакъыт, къыбырдап оламай, бир нокътагъа бакъып къалдым. Башымыздан кечкен дешетли буюк дженкнинъ бир кичкене къурбаны даа манъа беян олды. Генчлигине тоялмай, эляк олгъан гъарип Гульджиан, багъышла къардашым, бизни, сенинъ яш джанынъны душман къолундан къуртарып аламагъанымызгъа. Яваштан мектюплерни бир даа сыйпап-сыйпап эскиси киби тизип къойдым. Олар ипрангъан, сараргъан, дерсинъ чайгъа батырылып чыкъарылгъанлар. Базы сатырлары агъарып, тюссизлешип къалгъан. Кичкене ресимден исе, бир шейден къоркъкъан киби, ири козьлер тап юрегинъе бакъалар. Утанчакълыкънен кулюмсиреген дудакълар даа балалыкъ чагъыны анъдыра… мектюплерни кене де хачма-хач байлап къойдым. Ялынъыз шу геджеси меним бир даа козюме юкъу кирмеди.

Танъ хоразлары чагъыргъанджа узакъ кечмиштен сакъланып къалгъан мектюплер, бу кичкене фаджиа козюм огюнден кетмеди.

АСКЕРНИНЪ ОЛЮМИ

Биз Вели агъанен о йыл зап. полкта раст келишкен эдик. О вакъыт бойле полкларда яшы етип, арбий хызметке чагъырылгъан яшларнен бир сырада, госпитальден тедавийленип чыкъкъан, я да афатлы урушларда озь джинаетлерини джебэде акъламакъ ичюн ёллангъан адамлар да тапыла эдилер.

Аз бир муддет ичинде олар арбий хызметнинъ эсас къаиделеринен танышып урушкъа кире эдилер. Адети узре, дженкте адамлар, эвеля озьлерине койдеш къыдырып башлай эдилер:

— «Уралдан ким бар? Къазахистанлылар! Сибирден ёкъмы?», — киби суаллернен бири-бирлерини къыдырып тургъанлар. Эм акъикъатен, ойле ерде бир шеэрден я да бир областтан адам тапсанъ

тувгъанынъны корьген киби оласынъ, лакъырдынынъ да сонъу чыкъмай.

Мен де Вели агъаны шай тапкъан эдим. Мен оны госпитальде къуруткъан пексиметлеримнен, о исе мени, эвинден кетирген «дюбек» тютюнинен бири-биримизни сыйладыкъ.

Лакъырдынынъ чокъусы — хатырлавлар... Дженктен огюнде, адий лакъырды, деп айтылмайджакъ лафлар, мында буюк эеджаннен айтыла, эм буюк дикъкъатнен де динълениле.

Вели агъа менден секиз-он яш эслидже эди. Эвинде анасыны, къадыныны ве эки де баласыны ташлап чыкъкъан. Мен исе, о вакъыт даа бекярым, койде тек тувгъанларым ве таныш-билишлерим къалдылар.

Арбий поезд бизлерни учь кунь, учь гедже фронткъа алып кетти. Ниает, сонъ сефер паровоз девамлы багъырып токъталды. Поезднинъ бир уджундан дигер уджуна къадар: «Бо-ша-лынъ!», — эмири янъгъырады. Тез-тез торбаларымызны алып, эпимиз ерге секирип тюштик. Мен энди бир кере атешке кирип, яраланып чыкъкъан эдим, джебэде уруш не олгъаныны яхшы биле эдим. Лякин, шай олса да, якъындан эшитильген атышмалар кене де, къоркъу дуйгъусы уятмакъта эди. Кене атешке кирмек керек, я мен, «оны», я да «о» мени ольдюрмек керек эди. Дженк «элифбеси» бундан башлайдыр. Сёз тюфекке бериледир.

Вели агъа лакъырды этмей, озь ойларынен мешгъуль эди. Онъа, менден де къыйын, о къоранта саиби адамдыр. Мен исе, озь-озюме: «адамлар гедже-куньдюз сыджакъ-сувукъ демей урушалар. Бойле вакъытта къоркъу не демек? Бу масхаралыкътыр. Мен даа дженкни якъындан корьмеген яшларгъа нумюне олмакъ ерине озюм къалтырап башладым. Бу йигитке ляйыкъ шейми?» — деп озюмни сёгем, эм де озь-озюме юрек бермекте эдим.

— Вели агъа, сиз менден чокъ узакълашманъ, бири-биримизни козьден джоймайыкъ, янынъда бир базангъан адамынъ олса, агъыр вакъытта рухунъ котериле.

— Догъру айтасынъ, къардашым, бу дженк мейданы — мында эр шей ола билир.

Бизлер таныш олмагъан дагъ четине келип тюштик, эки къардаш, эки ватандаш, бири-биримизге юрек берип лакъырды эткен арада, бизни кетирген эшелон, яваштан, пышнай-пышнай, арткъа къайта башлады. Демек, бизлер энди фронт ёлагъында эдик.

Къайдандыр янъы офицерлер пейда олдылар. Оларнынъ урбалары эскирген, ипрангъан, зап.полккъа берильген урбалар киби

дегиль эди. Демирёл бою дёрт сырагъа тизилюв эмири берильди: «Смирно!» «Вольно!» командаларындан сонъ, козьлери юкъусызлыкътан къызаргъан бир яш майор, бизни джебэге келип еткенимиз мунасебетинен тебрикледи.

— Сизлер, тынч омюримизни дешетке чевирген, душман къолунда къалгъан ана-бабаларымызны, къадынларымызны, бала-чагъаларымызны, къызларымызны ашаалап ольдюрген ве ольдюреяткъан душманнен курешмеге кельдинъиз. Олар кимсени аджымай, бир тюрлю къанунгъа бойсунмай — тек ольдюрелер…

«Керчектен де шай», — дедим мен озь-озюме. Не къадар аскер къырылды, олар да, меним киби яшамагъа истеген, озь тувгъанлары, къоранталары, севгилилеринен корюшмек истеген адамлар дегиль эдими? Ёкъ, мында арабасыны четке чеккенлер — душмангъа озь джийренч ишини япмагъа ёл бергенлердир. Мадем ки, бизим несильге бу маразны ер юзюнден ёкъ этмек сырасы кельди, бирлик олып, озь йигитлик борджумызны шерефнен эда этмек керекмиз. Къангъа — къан! Джангъа — джан! Мына меселе насыл тура.

Бана пейда олгъан къоркъу, майорнынъ атешли сёзлеринден сонъ, ёкъ олып кетти, энди ялынъыз интикъам алмакъ ниетинен яшай эдим.

Экинджи куню уйле авгъан сонъ, бир буюк ормангъа келип кирдик: мында бизни пек лезетли, этли туй боткъасынен сыйладылар. Вели агъанен ярымшар котелок паста ашагъан сонъ, шенълендик. Худжур шей… Адам озюни бахтлы дуймасы ичюн, кимерде пек аз, пек уфакъ бир шей керек ола экен. Лякин бу меселе, шараитке багълыдыр. Сонъ, бизлерге силя бердилер. Патрон таркъаткъанда, старшинамыз: — Базы адамлар, шай дейлер: бизге отьмек олса, яни къарным токъ олса, бир вакъыт гъайып олмам, — деп ойлайлар. Бельким де биз олгъан ерде 200 километр аркъада, керчектен де шайдыр амма, мында, дженк мейданында, яшамакъ истеген адамлар, отьмектен зияде, патрон къыдыралар, эм догъру япалар, — деди.

Затен старшиналар шай, къаба шакъаларны севе тургъанлар. Бизге, дженк мейданында топланып алынгъан тюфеклер бердилер. Бу ерде даа якъында, пек къатты урушлар олып кечкен, буны тереклернинъ «тинтильгенинден» де анъламакъ мумкюн эди. Акъшам, козь байлангъан сонъ, бизлерни огдеки окопларгъа алып бардылар. Биз Вели агъанен бир отделениеде эдик. Мындаки

имаеджилер энди эр шейге алышкъанлар, янъы кельгенлер киби, эр давуштан абдырамай эди.

— Сиз къайдансыз? — деп сорады отделение командири, яш сержант.

— Акъмесджиттен, — дедим мен.

— Экинъиз де?

— Экимиз де.

— Тап, Акъмесджиттен берабер келесизми? — деди о, тааджипнен.

— Ёкъ, биз зап.полкта расткелиштик.

Лафымызны къомшу окоптан кельген уйкен сержант больди. Онынъ агъаргъан гимнастёркасында «Къызыл Йылдыз» ордени ве «За Отвагу» медали пекитильген эди. О, бизлерни корип:

— Ярдымджылар кельдими? — деп сорады. Биз сержантнынъ орденинден козь алмаймыз. Демек, душман да «озь пайыны» ала экен де, джебэде къолайлыкънен орден къазанылмай, дерсинъ, мени ойларымны анълап, отделение командиримиз: Бизим сержант фрицлерни тек узакътан атып ольдюрмекнен къалмай, кимерде, тири тутып кетире, авгъа чыкъса, бош къайтмай, — деди.

Чокъкъа бармай, биз оларнен, эски достларымыз киби сухбетлешип башладыкъ. Вели агъанынъ тютюнини олар пек бегендилер.

Озь мешребелерине, юзер грамм къойып бизге теклиф эттилер, мен ичтим, Вели агъа ичмеди.

— Яхшы япасынъ, ракъыдан чыкъаджакъ шей ёкъ, лякин бу джеэннемде, ара-сыра патлатмасанъ олмай, — деди янымыздаки эсли-башлы бир солдат.

Гедже айдын эди. Сержантымыз бизге алдымызда, топ атешинден бир сагъ эвчиги къалмагъан, койчикни косьтерди.

— Мында шу койчикни бизлерге мытлакъ къайтарып алмакъ керек. Лякин о, тикенли теллернен, мина ёлакъларынен оралгъан. Якълашмакъ пек къыйын. Бутюн ишанчымыз топчыларымызгъа, олар ёл ачсалар, бизге бираз енъгиль олур эди, — деди.

Анда-мында автомат патырдылары, учып кеткен самолёт давушлары ве ярыкъландырыджы къуршунлар атылса да, биз олгъан ёлакъта «тынчлыкъ» укюм сюре, деп айтыла эди.

Вели агъа манъа шу гедже озь аятыны, омюринде корьген къуванч ве къайгъысыны ашыкъмай, юректен икяе этти. Онда, шу геджеси сухбетлешмек истеги къайнап тургъаныны корип, мен де индемедим. Кимерде, инсан бойле васиет тарзында айтылгъан

лакъырдыдан сонъ, озюнде буюк енъгиллик ис эте, бошала: мен буны биле эдим. Сёзюни битирген сонъ, устюнден буюк бир юк ташлагъан киби кокюс кечирип сусты. Энди сигар иченджегимиз де кельмеди.

— Бир тыныш юкъламасакъ олмаз, — деп чам пытачыкълары тёшельген ерге торбасыны башы астына къойып, ятты да, чокъкъа бармай юкълап къалды. Меним чокъ вакъыткъа къадар козюме юкъу кирмеди, ниает, чешит тюрлю фикирлер, ойлар умютлернен юкълап къалгъаным.

Мени орталыкъны титреткен топ сеслери уятты, дерсинъ, оларны тутып тургъан бир дивар авдарылды да, топлар сув киби акъып башладылар.

Орталыкъкъа танъ ярыгъы тюшип башлагъан эди. Огюмиздеки койчик корюнмей, онда ернен кок бирлешкен — тютюн, тоз-думан.

Кяде бир тереклер секиргендай олып, кокке котерилелер, сонъ авдарылып йыкъылалар.

— Аферин, топчылар! Мына сизге «Москва капут» къайда, — деп Вели агъа мени тюртип куле.

— Насыл тюшюнесинъ, сержант, энди алып олурмызмы? — деди эсли солдат.

— Алмакъ керекмиз! Чюнки бугуньки уджюмимизде тюневин кельген ярдым, эм де танклар иштирак этеджеклер, менимдже бу сефер душман чул туттурып оламаз.

Догъаяткъан кунеш, тютюнлер ичинден, адеттекинден буюк ве къанлангъандай олып корюле. Топлар атып башлагъанлары киби, бирден де сустылар. О къадар гудюрди-шаматадан сонъ, тынчлыкъкъа алышмакъ зор келе. Сагъ тарафымыздан атылгъан эки къызыл ракета уджюмге кечмек эмири эди. Эшелонда берабер кельген рота командиримиз биринджи окоптан чыкъты, элиндеки пыштавыны душман тарафкъа саллап: «Огге!», — деп багъырды. Вели агъа: «Кеттик», — деп окоптан чыкъты да энъ огдеки сырагъа чыкъты.

Онынъ артындан мен де чыкътым. Зерре къадар къоркъу ёкъ, ялынъыз макъсадкъа етмек, койчиктен фашистлерни айдап чыкъармакъ истеги кучь бере эди.

Къайдандыр, бизим огюмизде танклар пейда олдылар. Олар бизге ёл ачалар, къуршундан сакълайлар. Энди душман позициясына якъын кельсек де, душман, индемей: дерсинъ, бизим топчыларымызнынъ атешинден сонъ, мында джанлы махлюкъ къалмагъан эди. Шай дер экеч, къуршунлар сызгъырып башлады,

миномёт атеши кескинлешти. Бойле вакъытта ерге ятаджагъынъ келе, санки, ер къойнунда йыкъылып ятсанъ, зарар олмайджакъ, лякин, чапмакъ, душманны къобасындан чыкъармакъ керек эди. Кене де олюм къоркъусы дуюла эди. Чапкъанлар арасында, абынып-абынып, йыкъылгъанлар да корюне эди. Меним де артымда кучьлю бир шей патлады, устюме топракъ, таш парчалары авдарылды.

— Я, Вели агъа къайда экен? О, менден узакълашма, деген эди де… Мына, мен онынъ аркъасындаки торбасындан таныдым. Я о не токътады? Тюфеги къолундан тюшти. Мен онынъ янына баргъандже, къолларыны керип, аркъасы устюне йыкъылды. Бар кучюмнен чапып, онъа япыштым… «Вели агъа, Вели агъа! Не олды, яраландынъмы? Турунъыз!», — деп котереджек олдым. Онынъ козьлери ачыкъ, дерсинъ олар буз пердеси артындан бакъа эдилер…

— Битти, — деди яныма етип кельген эсли солдат.

Мен, кене де оны котереджек, четке чыкъараджакъ олам. Даа эки дакъкъа огюне чапкъан адам, бойле тез олер деп, инанып оламадым.

— Сонъ, — сонъ корермиз, — деп отделениемизнинъ командири янымда пейда олды.

— Токътама, бизден аркъада къалырсынъ, «Алдгъа!» — деп эмир этти.

Танкларымыз энди душман блиндажларына етишкен эдилер. Козюме, биз адам ичюн къазылгъан окоп илишти. Онда бир сары немсе чылдыргъан киби, этрафкъа къуршун ягъдыра эди. Мен онынъ устюне чапкъанымны корип, манъа таба атып башлады, лякин, эджель къоркъусы онынъ козюне къаранлыкъ тюшюрген, къайда аткъаныны озю де корьмей эди.

Экимизнинъ арасындаки месафе эп къыскъармакъта эди. Манъа, санки шу фашистни ольдюрсем, дженк битеджек, ер юзюнде джинаетлик къалмайджакъ, аркъадашлар эписи сагъ къаладжакълар киби келе эди. Окопкъа бир къач адым къалгъанда, фашист элиндеки тюфегини ташлады, башыны омузлары арасына сыкъып багъырып башлады. Бар кучюмнен тюфегимни котерип, сюнгюни онынъ къалтырагъан омузлары арасына санчтым.

Шу вакъыт янымда патлагъан мина, мени де узакъкъа котерип атты, козьлерим огюнде мавы, ешилли ёлакълар пейда олды. Театрде яваштан сёндюрильген лампалар киби, тёпемден кунеш сёнди…

Еди ай госпитальден сонъ, экимлер мени аякъкъа турсаттылар ве «арбий хызметке кечмей», деп беяз арбий билетимнен

озгъардылар. Мен ялынъыз бир шейни озюме, бугуньге къадар багъышлап оламай эдим. Бир зап.полкта, джебэде, Вели агъанен эки айдан зияде бирге олдыкъ, берабер атеш ичине кирдик, бири-бирлеримизнинъ гонъюллеримизни алдыкъ, юректен сухбетлештик, лякин, не мен онъа, не де о манъа, озь адреслеримизни бермедик. Бир де биримиз ольсек, экинджимиз онынъ аилесини насыл тапмакъ ёлларыны анълашмадыкъ. Чюнки, олюмни акъылымызгъа кетирмеген эдик. Затен, инсан не къадар агъыр алларгъа къалса-къалсын, олюмни акъылына кетирмей экен.

ХАТЫРЛАВЛАР

Биз Бейтулланынъ эвине гъалебе байрамыны хайырлап баргъанда, олар, энди, эр шейни азырлагъан, бизни беклеп отура эдилер. Софада бизни софрагъа давет эттилер. Отурдыкъ. Къадынларгъа шампан шарабы, озюмизге бирер къаде ракъы тёкип, байрам шерефине ичтик.

Байрамымыз пек гузель кечти. Отькен телюкели, унутылмаз дженк йылларыны, ольгенлерни, къалгъанларны хатырлап, дертлештик. Вакъыт отип кеткенини дуймай къалдыкъ. Сонъ, биз шахматкъа башлайджакъ олдыкъ, лякин къадынларымыз разы олмады:

— Сиз шу оюнгъа тутунсанъыз, текмиль дюньянъызны унутасыз, я биз не япаджакъмыз? Ёкъ, бойле куньде шахмат олмаз, — деди Мерьем.

— Айса, программаны энди къадынлар алып барсын, — деп шакъа этти Бейтулла. Балалар телевизорда косьтериледжек махсус программаны корьмек ичюн, эвге кирдилер. Бизлер, чай ичип къалдыкъ.

— Невбеттеки номеримиз не оладжакъ? Бизге шахмат ойнатмадынъыз, озюнъиз де, янъычыкъ бизнен таныш олгъан киби утанчакъланып, лаф этмей отурасынъыз.

— Невбеттеки номеримиз, — деди Мерьем еринден турып, — эр биримиз дженк йыллары башындан кечирген фелякетлерден бир вакъиа я да, биринджи севгиси акъкъында айтып берсин.

Биз бу теклифни бегендик. Ялынъыз Бейтулла:

— Джемаат, мен севги акъкъында ич де лакъырды этмеге бильмейим, — деди.

— Айса, биринджи сёз санъа, — деди къадыны.

— Ёкъ-ёкъ, манъа одун парла, савутларны юв, десенъиз — япайым. Тек севги деменъиз…

— Сен, меним юрегимде бир вакъыт севги дуйгъулары уянмады, десенъ, бу яландыр, — дедим мен.

— Не ичюн, севген шейлерим чокъ, чиберек пек севем, аштан сонъ, дивангъа ятып, бир чырым юкълап алмакъны севем, заводда мукяфат берильген куньлерни севем…

— Баш кутьмесе, койде олгъанда, бир тойдан сонъ, Джумазиени алып кеткенсинъ де?..

— Мен оны алып кеткеним ёкъ, о мени алып кетти.

— Яхшы, айды, ким алып кетсе де, айт, биз де эшитейик.

— Айтайым, эм бизим «роман» Лейля ве Меджнуннынъ севгисинден де кучьлю олды, ялынъыз тез битти. Эм онда ольгенлер олмады. Экимизде сагъ къалдыкъ. Бундан йигирми-отуз йыл огюне мен аякъдашларымнен къомшу койге тойгъа баргъан эдим. Къызлар да бар эди. Ондан къайткъанда къызларны озгъармагъа къарар бердик. О вакъыт мен Джумазие деген къызны озгъардым. Онынъ бети пек сепкилли эди. Бурнунынъ устюндеки сепкиллери, тамам балыкъ пулы киби, сыраланып тура эдилер. Озю де, бакъла таягъыдай, къуп-къуру, уфюрсенъ, йыкъыладжакъ. Мен аркъадашларымдан эшиткен эдим, къызларнен олгъанда, олур-олмаз лаф этильмей экен, йылдызлардан туттырмакъ керек экен. Мен де, кокке бакъып, йылдызлардан башлайджакъ олдым, кокте йылдыз корюнмеди, сонъ «Вай, Джумазие, ава булутлангъан, гъалиба, ягъмур ягъаджакъ, юрь, тез-тез кетейик», — дедим. Джумазие манъа: «Сен чап, сыланырсынъ, сонъ, ананъ мени къабаатлар. Мен озюм кетерим», — деди. Мен де: «Догъру айтасынъ», — деп эвимизге чаптым. — Мына, меним биринджи севгим шу ягъмур къоркъусынен битти, — деп, Бейтулла икеясини битирди. Биз, кулюштик. Сонъ, манъа бакътылар.

— Сиз де яшлыкъта шай къоркъакъ эдинъизми? — деди Мерьем.

— Ёкъ, мен утанчакъ эдим. Лякин, буны эки сёзнен айтмакъ мумкюн дегиль. Эгер де, сабырынъыз чыдаса, юкълап къалмасанъыз, айтайым.

— Сенинъ лафкъа уста олгъанынъны билемиз, чокъ назланма, айт, — деп къадыным мени тюртти. — 1939 сенеси мени арбий хызметке чагъырдылар. Энди техникумны битирип районда чалышкъаныма бир йыл олды. Къызларнен ич де меракъланмай эдим десем, ялан, лякин, айткъаным киби, пек утанчакъ эдим. Къызларгъа сёз къатаджакъ олсам, къызара-бузара, тилим курмелеклешип

къала эди. Насыл да олса, аркъадашларнынъ ярдымынен, о вакъыт бир къызчыкънен таныш олдым. О да шу район хастаханесинде эмшире олып чалыша эди. Мен онъа маналы мектюплер язып, меним акъкъымда: не фикирде олгъаныны бильмек истедим. Эгер де мени, апансыздан арбий комиссариаткъа чагъырмагъан олсалар, бельки меселенинъ сонъу да бир шейге барып токътар эди. Мен чагъырув кягъытында косьтерильген кунь ве саатте арбий комиссариаткъа бардым ве экимлер комиссиясындан кечип башладым. Биз союнып одаларнынъ бирисине киргенде: — Бу якъкъа, бу якъкъа, йигит! — деген сесни ишиттим. Сес манъа таныш киби кельди.

Якъын барсам, не корейим, о, менимнен мектюплешкен къыз экен. Боюмызны ольчейлер, агъызымызны ачтырып, тилимизни къашыкъ сапынен баса да, а-а-а деп багъырталар, теразеге отуртып, чекимизни ольчейлер. Мен о вакъыт «анадан догъма» олып шу къызнынъ огюне баргъанда утангъанымдан не ерге бакъаджагъымы бильмей къалдым. Ондан сонъ, о къызнен бир даа корюшмедим, мектюп де язмадым. Ойле алдан сонъ мен онъа не язайым? Мына, меним биринджи севгим бойле, вакъытсыз, апансыздан битти.

— О, бу сенинъки бизим Джумазиенен олгъан «романдан» да дюльбер олып чыкъкъан экен, — деди Бейтулла.

— Мына, арбий хызметке баргъандже, меним севгеним, корьгеним, юрьгеним де шу олды.

Берабер хызмет эткен яшлар, бош вакъытларында «гражданкада», къызларнен юрьгенлери акъта пек яраштырып, балландырып айта тургъанлар. «Я сен не ичюн бир шей айтмайсынъ, ёкъса мында сени догъру ананънынъ къучагъындан алып йибердилерми?» — деп мени сапласалар, мен де «юрьген къызларымнынъ эсабы ёкъ, амма о акъта бош лакъырдыны севмейим», — деп къыскъадан кесе эдим. Ордудаки биринджи теэссуратларым акъкъында айтып отурмагъа аджет ёкъ.

Мен полк мектебине тюшкен эдим. Даа тюфекни кереги киби насыл тутып атмакъны огренир-огренмез, бизни, эшелонларгъа толдурып, Финляндия дженкине ёлладылар. Лякин бизлер о якъларгъа барып еткендже, дженк де битти. Кене де полк мектебине къайтып окъувымны битирдим. Мени шу мектепте хызмет этмеге къалдырдылар.

1941 сенесининъ башларында биз Сибирде уфакъ бир шеэрчикте отура эдик. Халкъара вазиетининъ сонъ дередже кескин-

лешкен бир вакъыты эди. Арбий хызмет къанунлары кунь-куньден къаттылаша, биз буны эр бир адымда сезип тура эдик.

Ич акълымдан чыкъмай, пек аязлы бир кунь эди. Биз чёльде, сабадан акъшамгъадже, бир тёпе ичюн «дженк» эттик, душманнынъ техника ве джанлы кучьлерини ёкъ этип, тёпени къолгъа кечирдик. Акъшам ушюп, болдурып, казармагъа къайттыкъ. Пек де ачыкъкъан эдик. Сабырсызлыкънен «ашкъа тизилюв» командасыны беклеп отурдыкъ, лякин бизлерни, не ичюндир, ашкъа алып кетмедилер. Не япаджакъсынъ. Ордуда не ичюн ойле, не ичюн бойле суаллерини бермек олмай. Ачлыкъ тесиринден олса керек, ачувланып, къаарьленип, не ерге баш урмакъны бильмейим. О вакъыт бойле адиселерге даа алышмагъан эдим. Башымны асып, мугъайып отургъанда, къайдандыр:

— Не башынъны асып отурасынъ я, — деп алдымда взвод командиримиз пейда олды. Мен еримден атылып турдым да, — я не япмакъ керегим, — деп суалине суальнен джевап бердим.

— Солдат, даима шенъ-тендюрист олмакъ, ойнамакъ-кульмек керек, башыны аскъан солдаттан солдат олмаз, — деди о, лаф къайтармасам оладжакъ эди, лякин бу меним тилим бармы, ич озюмни тутып оламайым.

— Бизде «ач аюв ойнамаз» — деген аталар сёзи бар, — дедим. Командир мени ильки корьгендай, бетиме бакъты да, бир шей айтмай чыкъып кетти.

Экинджи куню сабадан невбетчи, мени мектепнинъ начальниги чагъыргъаныны бильдирди. «Бу не олмакъ мумкюн? Меним капитангъа не керегим бар?» — деп ойланып кеттим. Капитанымызнынъ алдына барып, бар сесимнен: — Капитан аркъадаш! Сизнинъ эмиринъизнен кельдим! — деп багъырдым.

О чокъ лакъырды севген адам дегиль эди. Менден, бир кереден:

— О насыл ач аюв я? — деп сорады.

— Ач аювдан хаберим ёкъ, — дедим мен, капитан еринден турып манъа он дакъкъа къадар «лекция» окъуды. Амма оны текрарламакъ мумкюн дегиль, чюнки цензурадан отьмейджек сёзлерни де къулланмакътан чекинмеди. Ава сувукъ олса да, аркъамдан чыбыр-чыбыр тер акъты.

Ниает о: — Сиз мени анъладынъызмы? — деп сорады.

— Анъладым, капитан аркъадаш!

— Кетинъиз!

Мен, устав муджиби, чевирилип, давушлы адымларнен онынъ кабинетинден чыкъкъан сонъ, терен кокюс кечирдим. Казармагъа киргенде, взводымыз энди тизильген эди. Взвод командири манъа: «Санъа ач аювны корьсеттилерми?» — деген киби кулюмсиреп бакъты. «Зарар ёкъ, бир кунь ола, мен де офицер олурым, амма сенинъ киби ашаалыкъ япмам», деген киби мен де онъа бакътым.

Кене яхшы, капитан мени аз-чокъ биле эди де, меселени чокъ узатмай озю битире къойды.

Дженкнинъ бинъ-бир тюрлю фелякетлерини корип кечирген сонъ, бизни окъуткъан командирлеримиз акълы олгъанларыны анъладым. Олар бизлерни догъру тербие эте экенлер. Солдат даима шенъ, чыдамлы олмасы керек, онсыз дженкте енъиш олмай.

Арбий хызметте солдатнынъ эр бир дакъкъасы эсапта ола. Къурулып йиберильген саат киби арекет этесинъ. Шеэрге чыкъып бир-эки саат юрьмеге рухсет кягъыты берелер... Оны алгъан сонъ да сачынъ-сакъалынъ осьмегенми, дёгмелеринъ йылтыраймы, аякъкъабынъ темизленгенми, деп тешкерип бакъалар.

Шеэрге чыкъкъан сонъ да, эр сокъакъта патруль юре, кягъытынъны тешкере, къызларнен кетсенъ биле чагъырып, озь алдында эки-учь кере айландыра, сонъ, махсус, о къыз да эшитсин деп: «Вакътынъ аз къалды», дейлер. Кимерде, ачувланып, озюмиз вакътындан огюне казармагъа къайтып келе эдик. Бизим о вакъыт сачымыз къыркъылгъан, аягъымызда солдат потюклери, тобугъынъдан тизинъе къадар, эки бучукъ метрлик чылгъав оралгъан, узун чекменинен юремиз.

Эр кунь тюфек темизлегенимизден, урбаларымызнынъ базы ерлери ягъгъа шишип, зейтюн киби йылтырап тура эди.

«Бойле бир алда, ярайджакъ бир къыз меннен алякъа тутмаз», деп ойлай эдим. Чюнки, биринджи таныш олгъанда, адамнынъ урбасынынъ буюк эмиети олгъаны белли.

Лякин, янъылгъаным. Куньлерден бир кунь, ич умют этмеден, гузель бир студент къызчыкънен таныш олдым. О, Аннушка эди. Онынъ янъгъыравукъ, Колокольцева деген фамилиясы бар эди.

Сийрек-сепелек корюшип башладыкъ. Солдат омюрининъ тесиринденми, я да яш юрегимде даа ич де сарф олунмагъан дуйгъуларнынъ кучюнденми, бирден «туташып» кеттим. Мына шу, меним биринджи севгим эди. О, юрегимде эбедий, къылыч ярасы киби, яра къалдырды.

Афталарнен къар куреп, астында джам киби бузлы топракъта окоп къазгъанда, кене шу тёпени къолгъа алмакъ ичюн «къанлы

урушлар япкъанда», — ёрулмакъ недир бильмедим. Алдымда Аянен оладжакъ корюшюв мени къанатландыра, джоштура, кучюме — кучь къоша, къуванчым ичиме сыгъмай.

Энди «ач аюв да» манъа беш капик. Севгим мени дюньяда энъ бахтлы адам этти…

Баарь якъынлаша башлады. Баарь къокъусы эр кесни севиндирсе де, мени къасеветке къойды. Чюнки, бизлерге башкъа лагерьге кочип кетмек вакъыты якъынлаша эди. Бизни бири-биримизден айыраджакълар, деп пек къоркъам. Амма фелякет ич де умют этильмеген тарафтан чыкъты. Бизим полкымызгъа бир янъы политрук кельди. Якъасында учь дане дёрт кошелик, енъинде алтын сувлы йылдыз, аягъында исе хром чызмалары, шинели аркъасындан хачланып эки омузындан къушагъына илиштирильген сап-сары къайышлар, сагъ тарафында пыштавы, дюльбер перчемли бир яш. О менден эсли эди, лякин озюни тутушы, алтын тишиннен папиросыны тишлеп юрюши — оны бизим арамызда, чакъыллар ичинде бир балабан таш киби айырып чыкъара эди.

Аннушканен олар не ерде таныш олдылар, бириндджи адымны ким атты, бу манъа къаранлыкътыр. Фикримдже, иш кинотеатрнинъ фойесинде ойнагъанда башлады. Бунда бир яманлыкъ корьмедим. Оюнларда, затен шай ола тургъан, ойнап токътагъан сонъ, танышлыкъ да бите. Лякин буларда битмеди. Эр бир оюндан сонъ олар даа да якъынлашып башладылар. Мен, эвельден де шу умумий оюнларны севмей эдим, эм, аля бугунь кореджек козюм ёкъ.

Кеткен сайын Аня менден чекиле башлады. Оны санки денъиштиргенлер. Биз корюшкенде, талагъым къатып, къуванчнен, джан-юректен лаф этип башлайым, о исе, манъа джевап берген киби, башыны саллай, амма лафнынъ манасыны анъламай, бутюн вакъыт, биревлерни къыдыргъан киби этрафына бакъа…

Меним атешли мектюплерим де, эминим ки, о мектюплер политрукнынъ мектюплеринден яхшы эди. Чюнки оларны мен юрегимден чыкъарып яза эдим. Амма файда бермеди. Эр мектюбимде Анягъа «Инсаннынъ тек тышкъы корюнюшине бакъмайлар, кимерде, адий гимнастёрка тюбюнде де атешли юрек ура билир», — деп язам. Лякин, ялыдан эппи узюльген къайыкъны дерья алып кеткени киби, Аня да менден эп узакълашты.

Куньлерден бир кунь, акъшам устю, мени ишнен шеэр меркезий почтасына йибердилер. Кетип тургъанда, алдымда юрьген къадын таныш киби корюнди, эслеп бакъсам — Аня экен. Пек къуванДым, тез-тез юрип башладым. Аянынъ къолтугъында бир шейлер чыр-

мавлы, кинотеатр бетке кете. Меселенинъ асылыны анъладым. Онынъ къолтугъында аякъкъаплары. Чюнки, ойнагъанда валенкилерни ташлап, аякъкъап кийип ойнай эдилер.

Чаптым, онынъ артындан етип:

— Аня! — деп къычырдым.

О бирден чевирилип, эеджаннен манъа бакъты, мен экенимни корьген сонъ, козьлеринде къуванч сёнди. Манъа сувукъ-сувукъ бакъты. Эй, достлар, достлар… о козьлерни корьмеген олсам яхшы олур эди!

Селямлаштыкъ. О, акъикъатен, киногъа кеткенини айтты ве яваштан айланып, бир шей айтмай кетти. Эбедий кетти. Биринджи. Тазе яткъан къар киби, темиз, буюк севгим менден кетти. Дюнья ярыгъы энди мени хошландырмай, бир шейге козюм ёкъ. Кяде бир, озь-озюме «санъа ойле керек, котермейджек ташынъа бир даа япышмазсынъ, сенинъ темиз дуйгъуларынъны анъламагъан адамгъа о къадар урунмакъ не керек?», деп ачувландым, лякин чокъкъа бармай, юрегиме бир буз парчачыгъы кирип, иримей, раатсызлап тура эди.

Менимдже, биринджи севги дегенлери шу олса керек, онынъ азабыны ялынъыз йыллар эксильте биле экен.

Чокъкъа бармай, дженк чыкъты. Политрук фронткъа менден бир кунь огюне кетти. Анянынъ асрет толу, сыджакъ козь яшлары онынъ ичюн тёкюльди.

Экинджи куни мен эшелонгъа мингенде, чокъ бакъсам да, Аня вокзалгъа кельмеди.

Йылларны озып, йыллар кечти. Дешетли дженк атеши ичинден мен сагъ-селямет чыкъып тынч омюрге къайттым.

Сибирге бармагъа манъа ёл тюшмеди.

Секиз-он йыл эвельси талебелеримнен Москвагъа сеяаткъа баргъан эдим. Метрода кеткенде, бириси меним адым-фамилиямы айтып багъырды. Айланып бакъсам, полк мектебинде берабер окъугъан бир аркъадашым. Биз эки саат берабер юрип, кечирген омюр ёлларымызны хатырладыкъ.

Лаф сырасы, о манъа, Анянынъ кене де шу шеэрчикте оджалыкъ эткенини, политрукнен бир даа ич де корюшмегенини айтты. О, ольгенми, къалгъанмы, белли дегиль.

Сёз сырасы, аркъадашым, Аня мени унутмагъаныны, мектюплеримни аля даа сакълагъаныны ве мени хатырлагъаныны айтты.

Мен бир шей айтмадым. Чюнки, айтмагъа сёз ёкъ эди. Айтыладжакъ эр шей, озь вакътында, айтылгъан эди.

Корьгенинъиз киби, биринджи севгим манъа чокъ азаплар чектирди. Шай олса да, кене де озюмни бахтлы саям. Догъру, манъа севгининъ, ялынъыз, адджысыны ис этмек сырасы кельди. Лякин, ойле севгининъ ялынъыз адджысыны чексенъ биле, озюнъни бахытлы саймакъ мумкюн.

— Сизинъ севгинъиз, солдат киби, дженкте догъып, дженкте де ольди, — деди Мерьем.

Къалгъанлары бир шей айтмадылар.

АТЕШ БАШЫНДА

Арбий хызметини битирип къайткъан сонъ, иш арап шеэрдеки буюк машина япыджылыгъы заводына бардым. Кадрлар болюгинде мен насыл зенаат саиби олгъанымнен меракъландылар.

— Зенаатым ёкъ, амма огренмек истегим бар, — дедим сёзни яры шакъагъа чевирип.

Кадрлар болюгининъ башы, погонлары алынгъан ве пек де ипрангъан, гимнастёркама козь этти де:

— Сизден эки кере яш чиленгирнинъ янына шегирд этип ёлласакъ ич де келишмей, ашыкъманъ, отурып турынъ, бир шейлер ойлап тапармыз, — деди де телефоны алып, экинджи цехининъ ОТК устасыны чагъырды. Чокъкъа бармай: «Мумкюнми», — деп ичери орта бойлу, кенъ омузлы, бети окъмуш адамларны анъдыргъан бириси кирди.

— Семён Яковлевич, мына бу йигит даа якъында ордуда хызметини битирип кельген, озю де бизим заводда чалышмакъ истей экен, лякин элинде бир тюрлю зенааты ёкъ.

— Демек сиз кимсеге кечмеген ишчини манъа ляйыкъ коресиз, — деди о шакъанен кулюмсиреп, сонъ айланып манъа элини берди, таныш олдыкъ. — Зарар ёкъ, — деди о, — кимсе анасындан догъгъанда зенаат билип догъмай, истек олса, истеген зенаатынъны огренирсинъ. Бизим экинджи цехке тайин этинъиз, эки айдан мен ондан яхшы ОТК устасы япарым, — деп чыкъып кетти.

Шай этип мен шеэримиздеки буюк заводда ОТК хадими оларакъ чалышып башладым. Бизим цехте чокъусы яшлар эди. Олар яшайышны севген, бол гонъюлли, ачыкъ юрекли, иштен де къоркъмагъан йигитлердир. Эписи акъшам яшлар мектебинде окъуй эди.

Меним вазифем — сменада япылгъан деталлерни тешкерип алмакъ, брак тапсам акт язмакъ. Шу себептен, арада-сырада, шаматалы давалар да олып keче, лякин иш арасы олгъан дава ишчилернен мунасебетиме ич де кедер этмей. Аксине, мен тезья башына барсам, олар меннен джан гонъюльден лаф этелер, къуванч ве кедерлеринен болюшелер.

Бир кунь гедже сменасына къалдым. Саат эки къарарларында электрик къувети кесильди. Кузь айлары эди. Ава ель. Заводдан он километр къадар узакъта, ельден бир столба йыкъылгъан. Бу хаберни эшиткенимизнен заводдан бир машина адам авария бригадасына ярдымгъа кетти.

Цехте ишсиз къалгъанлар учер-бешер топланып, сигар иче, шакъалашалар. Мен де Эюпнинъ янына бардым.

Эюпнинъ бизим заводгъа кельгенине даа бир йыл биле ёкъ, лякин корюмли ишчилерден бири олды. О, коммунистче чалышув адыны алмакъ ичюн курешкен тезьяджылар сырасында тура эди. Лякин, не ичюндир, халкъкъа чокъ къошулмай, янъгъызлыкъны севе эди. Биз онынъ шахсий аятыны бильмей эдик. Мен бир къач кере онынънен бу акъта лаф этмек истесем де, нетидже бермеди.

Бу адамнынъ яшы энди къыркъкъа еткен, сачлары агъаргъан, бети бурюшкен эди. Онынъ юзюни яшарткъан ялынъыз ири кок козьлери эди: адджджы сувукътан яшлангъан киби, олар даима йылтырап тура эди. Бу корюниш онынъ омюр ёлу къолай олмагъаныны анълатмакъта эди.

Мен Эюпке авагъа чыкъып юрьмемизни теклиф этим. Чыкътыкъ. Азбарда, буюк дивар астындан атеш якъкъанлар. Къара тютюн арасындан сарыджа алев де юкъарыгъа созула, де сёнген киби эне… Ель эскенде алев де ельпиреген байракъны анъдыра эди.

Атеш этрафында бизим яшлар. Олар тосат-тосат атешке тахта парчалары, къатранлы чуллар ташлайлар, атешни сёндюрмейлер.

Биз баргъанда, Нафе кене бир шейлер айтып, этрафдакилерни кульдюре эди. Бу яш былтыр совхоздан кельди. Олар совхозда анасы ве огей бабасы Йыбраш акъайнен отура эдилер. Нафе Йыбрыш акъайнен ич де анълашамай эди. Осип еткен сонъ, ахыр-сонъу, анасынен шеэрге кочип кельдилер.

Яшлар бизни корьгенинен:

— Буюрынъыз! — деп сыкълаштылар ве атеш башында бизге де ер бердилер.

Нафе янындаки Эбазерге айланып:

— Къана, айтчы, тоюнъа не вакъыт бараджакъмыз, я? — деп алды.

— Насыл той о? Къызнен бир кере киногъа барсанъ энди оны да той деп чыкъарасынъмы?

— Я той олмакъ ичюн къач кере киногъа бармакъ керек экен? — деди Нафе. — Сиз Шемсиечикнен тюневин акъшам кинодан къайткъанда, мен сизинъ янынъыздан кечип кеттим. Бири-биринъизге ойле япашкъансыз ки, корьмелисинъ. Дерсинъ, бу дюньяда сизден башкъа адам ёкъ. Нефес алышынъыздан анъладым: меселе теренге чаткъан, гъалиба.

— Сен де яхшы патлатасынъ, — деп яшлардан бири сёзге къошулды. — Гедженинъ бир маалинде оларнынъ нефес алгъаныны сен насыл эслединъ?

Атеш башындакилери кулюштилер.

— Ёкъ, акъайлар, догърусыны айткъанда, мен Шемсиенен адам акъыллы даа бир кере лаф эталмадым, — деди Эбазер. — Кинодан сонъ, эвлерине барып еткенде, азбар къапы янында, теналыкъта лаф этерим, деп тюшюнген эдим. Лафкъа башлайым дегенде, эвден бир оксюрик эшитильди: — «Вай, къартанам турды, шимди бизни корер», — деп эвлерине кирип кетти.

— Я сен Шемсиеге айтса, акъшам башындан къартийге юкълатаджакъ илядж ичирсин, — деди яшлардан бири.

Кене кулюштилер. Бундан сонъ, лакъырды ятышты. Сакинликни ель давушы ве атештен чыкъкъан шытырдылар боза эди. Кок юзюндеки чуллу булутлар арасындан, кяде-бирде ай корюне. Бирден бакъкъанда санки булутлар дегиль де, ай юрьгендай олып корюне эди. Тереклерде къурып къаттылашкъан япракъларнынъ тенеке давушы инсанда гъамлы ойлар уятадыр.

Индемей отургъан Билял сигаретини сонъки кере чекип, атешке ташлады да, Эюпнен манъа бакъып:

— Биз бири-биримизни огренип къалдыкъ, чюнки даима берабермиз. Сиз бизден чокъ яшадынъыз, чокъ да корьдинъиз. Биз сизни динълемек истеймиз, — деди.

Мен огюне давранып, Эюпке:

— Яшларнынъ истегини ред этменъиз. Мени олар энди озь тезьяларыдай огрендилер, сизни исе, аз билелер, чюнки оларгъа къошулмайсынъыз, янъгъызлыкъны севесиз, — дедим.

Эюп кулюмсиреп манъа айланды:

— Сиз арабанъызны четке чекменъ, яшлар бизим экимизге мураджаат этелер, — деди. — Меним индемей юрьгениме бакъ-

манъ, бир лафкъа тутулсам, уджу-буджагъы олмаз, озюнъиз де пешман этерсинъиз.

— Тамам яхшы, девамлы лакъырдыгъа бойле уйгъун вакъыт бир даа тапмамыз, — Билял Эюпке сигарет узатты.

— Сагъ ол, Билял. Мен махорка ичмесем дадыны тапмайым, — деди Эюп ве махорка кисесини чыкъарып, къалын бир сигар бурды да, сёзге башлады.

— Мен сизге башымдан келип кечкенлерни айтмакъ истейим, — деди Эюп. — Бу сой аллар чокъ адамларнынъ такъдирини чезди. Оларны бильмек сизге де зарар этмез, деп тюшюнем.

Эюп козьлерини атешке тикип къалды. «Икяемни неден башлайым экен», дер киби, бир ань тынып турды. Мен Эюпнинъ бизнен сухбетлешеджегине къуванып, сабырсызлыкънен онъа бакътым.

— Дженк башлагъанда мен койде оджалыкъ эте эдим, — кочти Эюп. — Раметли анамнен бир эвде отура эдик. Бабам эрте ольди. Мектеп мудири Якъуб акъай къарт оджалардан эди. О манъа озь огълу киби бакъа, оджалыкътан ишининъ бутюн инджеликлеринен таныш эте, ич бир вакъыт ярдымсыз къалдырмай эди.

Бир йыл чалышкъан сонъ, эвлендим. Нишанлым Инает почтада телефонистка олып чалыша эди. Тоюмыз пек шенъ кечти. Оджаларымыз, талебелеримиз, ана-бабалары пек чокъ бахшыш кетирдилер. Манъа тап о къадар сайгъы-урьмет олур деп беклемей эдим. Биз Инаетнен озюмизни о вакъыт дюньяда энъ бахытлы инсанлар деп зан эттик. Эм керчектен де, шай эди. Лякин бахтымыз, кобелек омюри киби, пек къыскъа олды.

— Эюп агъа, сиз не ичюн, раметли анам, деп айтасыз я? Суваде битай сизинъ ананъыз дегильми? — деп сорады Нафе.

— Ёкъ, — деди Эюп. — О меним экинджи анам. Лякин биз бири-биримизни насыл тапкъанымызны сонъ айтырым. Сабыр этинъиз…

Апансыздан дженк бораны къопты. О йылы, бутюн совет халкъы Советлер Ватаныны къутургъан душмандан къорчаламакъ ичюн аякъкъа турды. Мен район арбий комиссариатына барып арбий хызметке алмаларыны риджа эттим. Анда, манъа эки куньде азырланып кельмемни тевсие эттилер. Мен шай да яптым, о кунь меним акъылымдан ольгенимдже чыкъамаз. Мен башта, апайымнен сагълыкълаштым. Инает озюни эльге алмагъа тырыша, лякин козьяшларыны тутамай. Заваллы, озю де агъыраякълы эди. Сонъ, анамнен сагълыкълашмакъ сырасы кельди. Мен не япаджагъымны, не айтаджагъымны бильмей, шашмалап къалдым. Анам сонъки

дакъкъагъадже озюни тутты, агъламады. Мен де озюмни ашыкъмагъандай косьтердим.

Лякин айрылыкъ дакъкъалары келип еткенини сездирмемек энди зор олды. Ниает, мен догърудан-догъру анамнынъ бетине бакътым. Онынъ дудакълары тепренди. Къолларыны бойнума сарып, омузым устюне башыны къойды да, яваштан агълап йиберди.

Анам, сонъки сефер сагълыкълашкъанымызны сезсе керек. Аналар юреги эр шейни дуя. Меним де юрегим парчалана эди. Дерсинъ, богъазыма бир шей тыкъылды. Нефесим тыкъалды. Артыкъ даянамадым, бар кучюмнен тишлеримни сыкъып, бир шей айталмай, къолларымны анамнынъ къоллары устюне къойдым. Онынъ агъаргъан сачлары бетине саркъып тюшкен, озю де манъа уфакълашкъан, пек зайыф, бичаре олып корюнди.

Анам, дерсинъ, бутюн кучюни, севгисини, мушкюль яныгъыны енъип, мени озюне сыкъты, бетимден-козюмден опьти. Сонъ, меджалсызланды, къоллары омузларымдан тайып тюшти. Мен де озюме келип, энди гудюрдеп тургъан машиналарнынъ бирине чапып миндим. Сонъ аркъама бакъсам, не корейим, анам башта тизлери устюне букюлип, сонъ ерге йыкъылып агълай. Этрафына топлангъан апайлар да, балалар да онъа бакъып агълайлар.

Сонъундан узакъларда, къар устюнде сюйрельгенде, уджюмге азырлангъанда, госпитальде юксек араретнен сандыракълап, яраларымдан бинтлерни къопаргъанда, козюм огюнде анамнынъ ерге йыкъылып, къолларыны манъа узаткъаны келип тура эди…

Эюпнинъ икяеси эпимизнинъ дикъкъатымызны джельп этти. Биз эр шейни унутып, «сонъу не олур экен», деп Эюптен козьлеримизни алмаймыз. Бу хатырлавлар онынъ озюни де эеджанландырса да, ашыкъмай, яваштан, токътап-токътап айта.

— Фашистлернинъ япкъан джанаварлыкъларыны эшиткенде къанымыз къайнай, интикъам алмакъ истегимиз арта эди. Мен о вакъыт эвден сыкъ-сыкъ мектюп алам, озюм де язып тура эдим. «Сагъ селяметим. Шимди биз аркъагъа чекилемиз амма, тезден душман бизим дарбемизнинъ кучюни сезер», — деп язам. О вакъыт даа не язаджакъсынъ? Чокъкъа бармай янъы бир мектюп кельди — къызымыз олгъан. Апайым, «тыпкъы санъа ошай», деп яза.

— Мен къуванчымны аркъадашларыма айттым. Фронттан алгъан мектюплеримизни бирликте окъуй эдик. Аркъадашларым озьлерининъ юз граммлыкъ пайларындан меним мешребеме тёктюлер ве къызымнынъ сагълыгъына котердик. Мен о вакъыт озюмни пек бахытлы сандым.

О мушкюль куньлерде душман таптагъан эр бир кой ве шеэрнинъ яныгъы, солдатларны интикъамгъа чагъыра эди.

1941 сенесининъ сентябринде бизим участкада пек дешетли чарпышма олды. О вакъыт мен миномёт расчётынынъ командири эдим. Бизим миналар душманнынъ юрегине ятмаса керек ки, бизни топ атешине туттылар. Бирден якъыджы бир ель, мени топ киби котерип атты. Астымда, пек теренден бир атеш яна. Мен де шу атешке авдарылдым, лякин мен якъынлашкъан сайын, атеш де узакълаша. Сонъ-сонъуна бир къырмызы нокътадай олып сёнип кетти. Эр шейни къаранлыкъ ве тынчлыкъ басты. Мен озь-озюме бир даа госпитальге кельдим. Ич бир еримде чибин тишлеген къадар биле яра ёкъ. Къулагъыма бир шейлер багъырып айтсалар да козюм коре, лякин къулакъларым эшитмей, сесим чыкъмай.

Бириндживакъытларда не ерде олгъанымны, геджеми-куньдюзми билип оламадым. Козюмни юмсам бир джанавар келип богъазыма япыша, багъыраджакъ олсам сесим чыкъмай. Кене учурымдан атешке йыкъылам, чапаланып уянгъанда — бутюн вуджудым сувукъ, япышкъан тер ичинде къала. Шай да олса, экимлернинъ ярдымынен, яваш-яваш озюме кельдим. Янъы лакъырды этмеге огренген балалар киби, эджелеп-эджелеп лаф этип башладым, къулакъларым да ачылды.

Бир кунь саба экимимиз Софья Ивановна къолуны омузыма къойып:

— Аферин, йигит, — деди. — Биз сени бойле кучьлю контузиядан сонъ аякъкъа турсата биледжегимизге шубеленген эдик. Энди къоркъма, енъишкедже текмиль тюзелирсинъ.

Янашамдаки хасталардан бири:

— Айтасыз амма, Софья Ивановна, енъишкедже де даа вакъыт чокъ, — деп дивангъа айланды да башыны ястыкъ астына комьди. Эм керчектен де енъишке о вакъыт даа узакъ эди.

Ниает, сагълыгъым ерине кельди. Ялынъыз, кяде-бирде, башым биревлер тарафындан бурулгъандай, сол тарафыма айланып кете, сонъ кене ерине келе. Экимлеримиз, о да кечер, дедилер.

Госпитальде яткъанда эвден бир мектюп даа алгъан эдим, лякин мен къаршылыгъыны язгъандже, о ерлерни душман запт этти.

Эюп чокътан сёнген сигарыны атешке ташлап, теренден кокюс кечирди. Козьлерини бир нокътагъа тикип къалды. О агъыр тюшюнджелер тесиринде эди.

— Эльбетте, достлар, — деди о. — Дженк мейданында инсан янъгъыз олмай, акъикъий аркъадашлыкъ о ерде ола, лякин эвде,

сени даима хатырлап тургъан аиленъ, догъмушларынъ олгъаныны хатырласанъ, фронт мешакъатларына чыдамакъ бираз енгиль ола. Кимерде, озь башынъа къалгъанда, оларнен акъыл таныша, умютинъни пекитесинъ. Кимсесиз къалсанъ пек кучь ола…

Куньлерден биринде рота командиримиз ве замполитимиз мени сорап, госпитальге кельдилер. Селям-сабадан сонъ меним къолумны сыкъып:

— Косьтерген джесюрлигинъиз ичюн сиз «За отвагу» медалинен мукяфатландынъыз. Сизни тебриклемеге кельдик, — дедилер.

Мен къуванчымдан не айтмакъны тапалмай:

— Янълышлыкъ олмадымы, фамилиямны адашмадынъызмы? — деп сорадым.

Замполитимиз куле-куле:

— Ёкъ, Эюп, мен немселерден сорадым, сенинъ миналарынъ олар сакълагъан офицер блиндажыны тюбюни устюне чевирген. Буны оларнынъ озьлери тасдикъ этерлер, — деди. Юрип олгъан хасталарны топлап митинг отькерильди. О вакъыт госпиталлерде бойле митинглер чокъ ола эдилер. Меним къуванчым ичиме сыгъмай, не ичюндир бильмем, анамны, тувгъанларымны, койдешлеримни корип: «Мына, мен де Ватан ичюн агъыр куньлерде сакъланып юрьмедим, умумхалкъ дженкинде мен де къан тёктим», — деп айтаджагъым келе.

Инсаннынъ юрегинде къуванч къозгъалса, биревлернен корюшип, къуванчынъны пайлашмакъ истейсинъ…

Чалттан мен кене фронткъа кеттим.

Энди къыш, сувукъ. Сувукъкъа алышмагъан фрицлернинъ аллары мушкюль. Олар тапкъан-тападжакъ чул-чубурларыны устьлерине кие, боюнларына багълай, аякъларына саралар.

Бир кунь бизим разведкаджылар бир фрицни сюйреп кетирдилер. О къулакъларыны лифчикнен байлагъан. Солдатларымыз онынъ этрафына топланып, кулькуден къатып-къатып къалдылар, о да шашкъанындан ырджая.

Мен эсир тюшкен немсе солдатыны биринджи кере корьгенде, бу эриф мени ольдюрмек ичюн тырышкъан адамдыр, деп онъа къаршы нефрет этмедим. Ялынъыз тааджипнен онъа бакъып, козьлеринде адеттен тыш бир шейлер корьмеге тырыштым. Мен о вакъытлары, янгъан ашлыкъларны, йыкъылгъан вокзалларны, виран олгъан шеэр ве койлерни, ольдюрильген сабийлернинъ джеседлерини корьгенде, бойле алчакълыкъны инсан япалмаз, деп фашистлернинъ ким экенлерини даа анълап оламай эдим.

Лякин кет-кете, меним ве манъа ошагъанларнынъ анъы айдынланды, инсан-инсандан не къадар фаркъы ола бильгенини анъладыкъ.

...Старое Руссо шеэринден 70—80 км авлакъта дагъ ичиндемиз. Уджсуз-буджакъсыз джебэнинъ бир къач ерлеринде энди душманнынъ тишлерини сындыргъанлар. Бизим топларнынъ атеши башласа, фашистлер топракъ къобаларына къачып гизленелер.

Мудафаада отургъанда дёртюнджи куню бизим батальонгъа уджюмге азырланмакъ эмири кельди. Башта душман позициясыны топ атешине туттыкъ, сонъ атакагъа кеттик. Буюк кучьлюклернен олса да душман окопларынынъ ог чизгисине етип, оларны къолгъа кечирдик. Сабасына бизге силя ве адам ярдымы келеджек эди. Лякин немселер кучюмиз аз къалгъанындан файдаланып, мудафамызны эки ерден ярды ве бизни сарып алдылар. «Сарымда къалдыкъ», деген хабер йылдырым тезлигинен даркъалды. О вакъыт «сарым» сёзю пек къоркъунчлы эди. Душман бизлерни дёрт бир тарафтан ура башлады. Яхшы ки, дагъ ичиндемиз, къорчаланмакъ бираз енгиль эди.

Экинджи куню акъшамында, бизлер ве яралылар бир ерге топландылар, ве уфакъ-уфакъ группаларгъа болюнип, сарымдан чыкъмакъ къарарына кельдик. душманнынъ алкъасы ильмекдай, кеттикче тарлаша эди. Ачлыкъ, сувукъ, юкъусызлыкъ ве немселернен даима олып тургъан чарпышмалар бизлерни кеттикче меджалсыландырды. Кене де къулакъларым агъыра башлады. Кимерде бир тарафым джансызлангъан киби ола, юрьгенде бир джорукъ, бираз отургъан сонъ, турсам, эки адымда бир йыкъылам.

Энъ ишанчлы аркъадашлардан биз — беш адам, бир группа олып, душман алкъасындан чыкъмакъ ичюн ынтылыш япмагъа азырландыкъ. Сабагъа якъын биз буюк сакътлыкънен илери догъру адымлаймыз. Бизге мытлакъа демирёлдан кечмек керек эди. Демирёлны исе махсус патруллер къорчалайлар. Олар, токътамай этрафны ярыкълатыджы къуршунлар атып, рельслер бою юрелер. Группаларымызнынъ ёлбашчысы, уйкен сержант Остапенко ёлгъа якъынлашып бизни де чагъырды. Лякин бизлер ёлны кечип оламадыкъ. Патруллерден бири бизлерни эслесе керек, атеш ачты. Кене аркъагъа чекильмек керек олды. Пешимден копек авулдылары, автомат атышлары эшитильди. Чокъкъа бармай Остапенко пек агъыр яраланды. О бизге, оны ташлап, озюмизни къуртармамызны эмир этсе де, биз оны ташламадыкъ, тез-тез пытакъларындан отургъыч япып, невбетлешип, котерип кеттик.

Танъ аткъан маальде, бир сазлыкъкъа чыкътыкъ. Автоматларымызнынъ дисклеринде сонъки патронларымыз къалгъан эди. Биз мында еткенде, Остапенконынъ инъильтиси токъталды, о энди кечинген эди. Янымызда бирден эки граната патлады. Шу ань аркъадашымнынъ автоматы сусты. Козюме манъа тараф кельген бир къаралты илишти, мен онынъ бойнузлы каскасыны козьлеп аттым. О бирден, тизлери устюне тюшип, тюбюнден кесильген терек киби, ерге серильди. Бу меним сонъки къуршуным эди…

Шу ан къабыргъама юз пудлы токъмакъ ургъан киби олды, огюмдеки къарлы орман кокке котерилип кетти. Аркъадашларым къолларымны омузларына асып, сюйрип кеткенде, эсим кельди. Сагъ тарафымдан къан чекменимнинъ устюне чыкъкъан. Шай олса да мени аркъадашлар быракъмагъанлар.

Эюп кене сусты. Кечирген дешетли куньлерни хатырлав оны эеджанландырса керек. О сыкъ-сыкъ нефес ала, дерсинъ, талдырыджы бир иштен ёрулгъан киби эди. Шу дакъкъаларда Эюп бизни унутса керек, санки озь башына лаф эте эди. Бизлер де индемей отура эдик. О къалтырагъан пармакъларынен бир сигар даа япып, бир къач кере кокюс толдурып чеккен сонъ, бираз озюне кельди ве лакъырдысыны девам этти.

— О къара куньлер ич кимсенинъ башына кельмесин, хатырласакъ биле этим-теним чимердей.

Атешимиз энди бир оба къор олып къалды. Нафе еринден турып:

— Эюп агъа, сиз беш дакъкъа «тенефюс» япынъ, биз якъарлыкъ меселесини бакъайыкъ, — деп яшларны турсатты. Чокъкъа бармай атешимиз кене де алевленип этрафны айдынлатты.

— Мен сизге айтып, башласам, сонъу чыкъмаз, деп эвельден айтмадыммы? Къабаат озюнъизде. Энди сабагъа къадар даянмакъ керек. Айткъанлары догъру экен, ичинъдеки дертлерни биревлерге сёйлесенъ, озюнъде буюк енгиллик дуясынъ.

— Сизни, шу эсир тюшкен еринъизден догъру Германиягъа алып кеттилерми?

— Ёкъ. Башта Старое Руссо шеэрине айдап кельдилер. Лякин анда баргъандже ярымымыз биле къалмады.

Бизим къушакъларымызны, къулакълы къалпакъларымызны тутып алдылар, лагерьге етип баргъандже аякъларымыз бузлап, агъачдай къатып къалды. О ерде бинълернен эсир бар эди. Аш-сув ёкъ. Сувукъ. Шу джеэннемге тюшкен адамда, ильк-эвеля о ерден къачмакъ фикири догъа. Лякин оларнынъ къолундан къуртулмакъ пек кучь.

Куньлерден бир кунь бизлерни ёлгъа къар куремеге алып кеттилер. Беш адамны бир фриц ве бир де копек къаравуллай. Биз ишлеп тургъанда, юксектен бир самолёт учып кечти. Базылары оны бизим самолётымыз, базылары исе, немсенинъки, деп фасылдашалар, мен:

— Сабыр этинъ, якъында олар алчакътан учар, о вакъыт йылдызыны да коремиз, — деп ташладым.

Акъшам иштен къайткъанда, эпимиз чалы-чырпы топлап, кене де землянкада атеш якъамыз, къутуларымызда къар иритип иче эдик.

Шу куню, мен ёлдан бир къач бузлу къартоп тапкъан эдим. Оларны къайнатып отургъанда, землянкагъа, бизни ишке алып кеткен конвойлардан бири кирип эпимизни козьден кечирди. Сонъ быланчыкъ козьлерини манъа тикип:

— Ком! — деди.

О мени огюне алып, офицернинъ алдына алып кетти. Офицер бир шейлер язып тура эди. Терджимеджини де чагъырдылар. Офицер башыны котермеден, манъа:

— Сонъ, сизинъ йылдызлы самолётлар къачан келип сени къуртараджакълар? — деп сорады.

Мен буз бузладым. Бойле сёзлерден сонъ, немседен имдат беклемек, кучь меселе.

— Сизни анъламайым, насыл самолёт? — дедим мен.

О башыны котерип, шише джамыны анъдыргъан козьлеринен манъа бакъты. Конвойгъа бир шейлер эмир этти ве аркъамдан тепти. Землянка артына чыкъкъанда, къулагъыма тюфек тападжасынынъ шатырдысы эшитильди. Шу ан энъсемни бир ине санчкъандай олкъусы бутюн тенимни титретти. Бойле, апансыздан оледжегиме язынкъсындым. Бираз даа, бир дакъкъа даа яшасам да деген истек, эр шейни енъе эди.

— Юр! — деп конвой кене аркъамдан тюртти.

Бираз даа кеткен сонъ, токътатты, чукъур къазмакъны эмир этти.

Мен къазып тургъанда офицер де кельди. О тосат-тосат меним бетиме бакъа, къоркъу дешетини корьмек истей. Лякин мен энди озюмни эльге алдым. «Эписи бир оледжегим, шу джанаварларны севиндирмейим», — деп тишлеримни сыкъып, бар кучюмнен къазам. Сонъ мени чукъургъа яткъыздылар. Автоматнынъ сувукъ демирини бойнума бастылар.

— Ат, копек огълу копек, чекиштирме! — деп багъырам. О меним джанымны къыйнап чыкъармакъ истей…

Шу арада офицерни бир солдат келип чагъырды. О конвойгъа бир шейлер эмир этти де, къушагъыны, пилоткасыны тюзетип, чапып кетти. Бесе-белли буюк начальниклери кельди. Конвой мени кене землянкамызгъа кетирип, итеп ташлады. Мен зорнен озь еримни таптым. Такъат-меджал къалмады. Ятам, лякин башымда бир тюрлю фикир ёкъ. Ялынъыз юрегимни якъыджы бир адджы раатсызлай, санки анда сыджакъ къуршун парчасы кирип къалгъан. Саба къаранлыгъында кене ишке айдадылар. Ярыкълангъан сонъ, янымда ишлеген аркъадашым:

— Вай, зилифлеринъ бем-беяз олгъан, — деди.

Эписи тааджипленип манъа бакътылар. Акъикъатен шу гедже башым чаларгъан.

Сийрек, лякин ири ягъмур тамчылары тюшип башлады, ель тынды. Атеш этрафында отургъанлар, табиаттаки бу тюрленювни эслемей къалдылар. Эюпнинъ башындан отькен фелякетлер оларгъа да эр шейни унуттырды. Баягъы девам эткен сукюнеттен сонъ, Эбазер:

— Бундан сонъ бир даа офицернен корюшмединъизми? — деп сорады.

— Ёкъ. Экинджи куню иштен къайткъан сонъ, секиз адамны, бу джумледен мени де, этапкъа ёлладылар. Бу этапнен биз, батакълыкъ ичиндеки бир лагерьге келип чыкътыкъ, ондан да шахтагъа, сонъ демирёлда чалыштырттылар. Германиянынъ къайсы бир кошесине барсакъ, тикенли теллер артында чекишкен эсирлерни коре эдик. Фашист чызмасы баскъан бутюн мемлекетлерден мындаки «олюм фабрикаларына» адам толу эшелонлар келип тура эди. Домналаргъа ошагъан печлернинъ тёпесинден гедже-куньдюз алев фышкъырмакъта эди.

Бизим лагеримиз Линбург шеэринде эди. О вакъыт энди Гитлернинъ къабургъалары сындырыла башлагъан эди. Шаркътан оны, бизим орду тёпелеп-айдап келе эди. Гъарбдан исе союзниклер ура эди. Атеш алкъасы ичинде къалгъан джанавар, къайда окъталаджагъыны бильмей, ачувыны силясыз эсирлерден ве Германиягъа зорнен айдалгъан адамлардан чыкъара эди. Немселер де тюрленип башладылар. Лякин олар къой терисинден япылгъан борюни анъдыра эдилер. Буюк енъишлернинъ хабери, чешит ёллярнен, кунь сайын бизге келип ете эди. Ойле севинчли хаберлерни эшит-

кенде, эсирлернинъ къашлары арасында вакъытсыз пейда олгъан тююмлер тегизлене ве козьлери буюк къуванчнен нурлана эди.

Немселернинъ шашмалагъанлары корюнип тура эди. Кимерде ишлеп тургъанда, чапып-чапкъалап эсирлерни лагерьде айдап кетирелер, аппельге (лагерь мейданына) чыкъарып, саатлернен тешкере ве саялар; баракларгъа кирип, эсирлернинъ чул-чубурларыны тинте, обалап къоялар. Бойле вакъытларда полицайлар лагерь начальнигине озьлерини косьтермек ичюн, нафиле ерде, эсирлерни ура, оларгъа багъырыкълай эдилер. Лагерьде гизли узун къулакълар — гестапо агентлери де бар. Лякин олардан кимни де танып алса, шу геджеси «апансыздан» оле эдилер.

Къыш куньлерининъ биринде, бизни сабадан акъшамгъадже аппельде туттылар. Себебими? Аякъёл янында тикенли тель астындан гизли ёл къазылгъан эди. Пек чокъ эсирлерни штабгъа чагъырып, пиязлап, котеклеп бакъсалар, да, ким къазгъаныны тапмадылар. Къазылгъан ерге де, энъ якъыны бизим барак эди. Шунынъ ичюн бизим баракны этапкъа айдадылар. Этап дегенде, бизим мийимиз бузлай эди. Олар эсирлерни вагонгъа рыкъмарыкъ толдура, къапы-пенджерелерни мыхлай, эсирлернинъ аякъларындан налынларны чыкъарып ала эдилер. Поезднинъ артына исе демир тырнавуч такъалар. Эгер де бир де-бири вагон тахтасыны тешип тюшеджек олса, тырнавуч оны чиль-мечиль этип ташлай. Суткаларнен къапыны ачмай эдилер. Эсирлер аджетлерини анда битирмеге меджбур олдылар. Ава бозула, нефес алмакъ пек зор олаята эди. Къапы ачылгъан сайын олюлернинъ джеседлерини чыкъарып ташлай эдилер.

Этапымыз чокъкъа барды. Бизлерни Австриягъа — лагерьге алып кельдилер. Бу штрафчылар лагери эди. Мында ачлыкъ, ве конвойларнынъ агъыр къылынувларына инсан чокъ даянып олмай эди. Нетиджеде: ольмесе де, зайыфлаша, ишке ярамай. Сонъ оларны Бухевальд, Освенцим, Ревенбрюк, Майданек киби лагерьлерге йибере ве анда махсус ясалгъан печьлерде якъа эдилер.

Бизни бу лагерьге 1945 сенесининъ бааринде кетирдилер. Сабалары, узакътан кок гудюрдисидай давушлар ишитиле эди. Бу бизим ордунынъ интикъам атешининъ давушы эди. Немселер о давушны эшиткенде чырайлары агъара, мышыкъ корьген сычандай чапкъалай, Гитлерни сёге эдилер. О вакъыт бизге чокъ къулакъ асмай, озь джанларыны къуртармагъа тырыша эдилер. Сонъ куньлерде бизни ишке чыкъармагъа да къоркътылар. Ниает, бир кунь акъшам, бизни бир къач колоннагъа болип, кучьлю конвойнен

лагерьден алып чыкътылар. Тенимизде тек бир теримизнен кемиклеримиз къалгъан. Шай да олса, конвойлар къутура, меджалсыз адамларны тюфек къундагъынен уралар. Немселер бизни, эвельден азырлангъан ерлерине кетирип, атып ташламакъ фикиринде эдилер, лякин бизим разведка оларнынъ планларыны бозды. Учюнджи геджеси аркъамыздан пулемёт давушлары эшитильди. Чокъкъа бармай бизлерни сарып алдылар. Совет команданлыгъынынъ эмиринен ёллангъан разведка, бизлерни джеллятлардан къуртарды. Бу энди азатлыкъ эди. Мешакъатлы ве инсафсыз эсирлик битти.

О аджайип баарь куню меним акълымдан ольгендже чыкъмаз. Эсирликтен тек биз дегиль, бутюн Авропа мемлекетлеринден зорнен Германиягъа кетирильген яшлар, къадынлар, балалар да къуртулдылар.

Инсаннынъ омюри не къадар азаплы олса да, яшамакъ истеги бир вакъыт сёнмей, илериде яхшы олур, деп ишана, сонъундан нелер оладжагъыны корьмек, бильмек истей. Инсанда умют битсе, омюр чокъкъа сюрмей.

— Сизлерни азат эткен сонъ, эвлеринъизге къайтардылармы? — деп сорады Нафе.

— Ёкъ, — деди Эюп, — къартларны къайтардылар. Биз бираз даа хызмет эткен сонъ, къайттыкъ.

— Я къадынынъызнен корюштинъизми?

— Корюштим, — деди Эюп, кокюс кечирип, — лякин о башкъа адамгъа акъайгъа чыкъкъан, баллары да бар. Къадыным дженкнинъ сонъуна меним «олю» хаберими алгъан… Эльбетте, къадынымнынъ эвленгени манъа пек агъыр кельди. Инсан сонъки умютини де ёкъ этсе, агъыр ола экен. Лякин мен Инаетни къабаатлап да оламайым. Мени «олю» хаберими алгъан сонъ, яш къадын, омюр бою агълап отурмагъа не аджет?! Манъа о якътан кетмек керек олды. Самаркъандда бир эски танышымны корьдим, о карьерде чалыша эди. Мени де чагъырды. Бардым, берабер карьерде чалышып башладыкъ. Куньлерден бир кунь иштен къайткъанда, аркъадашымнынъ къадыны:

— Сизни къомшу койден аселет бала йиберип, бир къартанай соратты, — деди. — Мытлакъа кельсин, дей. Сизни пек корьмек истей экен.

— Яхшы, ярын да ишлесем, раатлыкъ куню барып келирим, — дедим.

Экинджи куню иштен къайткъанда:

— Сизни кене келип чагъырдылар, деди аркъадашымнынъ къадыны.

Мен, джиддий бир иш олса керек деп, сабырсызлыкънен сабаны бекледим. Бакъсам, аятта он эки яшларында бир къызчыкъ мени беклей.

— Мени сизни чагъырмагъа ёлладылар, — деди

Биз койге барып еткенде, битай къапы алдында тура эди. Бу къадын меним экинджи анам, яни Суваде апте. О къанлы дженк йылларында эвлятсыз къалгъан, бинълернен аналарнынъ бириси эди. Онынъ дар дюньяда бирден-бир олгълу — Эскендери, дженктен къайтмагъан…

Огълу къайтмады лякин анасынынъ юрегинде яшай. Тедавийленмеген бир яра киби мушкюль агъырларнен сызлап башлай. Дженк бораны ятышкъанына он секиз йыл олса да, умют оны быракъмай.

Суваде апте меним анама, къыяфетче ошамаса да, арекетлеринде кокюс кечирювинде, рухий яшайышында, анамны анъдыргъан насылдыр белли бир умумийлик бар. Бесе-белли аналарнынъ озь эвлятлары ичюн къайгъырувлары, янувлар оларны бир-бирине ошата. Бу къадын меним эсирликте олгъанымны эшиткен ве менден огълу акъкъында мытлакъа бир хабер беклей экен. Анай огълунынъ къачан ордугъа кеткенини, не ерлерден мектюплер язгъаныны, онынъ табиатыны къылыкъларыны айткъанда, козьлери яшкъа толды. Козьяш тамчылары бетиндеки бурюшикелерде токътап-токътап, оглюгине тамдылар. Насыл олур да «ёкъ, корьмедим», деп бир сёзнен анайнынъ юрегиндеки умютни силип ташларым? Мен онынъ гонълюни алмакъ мерамынен:

— Эскендернен Германияда бир лагерде расткелишкен эдик, — дедим. — Лякин о корюшювимиз пек къыскъа олды, бизни айырып, башкъа-башкъа этапларнен ёлладылар…

Анай меним бойнума сарылып, эм агълады, эм де сёйледи.

— Огъулчыгъым, Эскендерим сагъ экен! Сагъ! Юрегим онынъ сагъ-селямет олгъаныны дуя эди…

Биз оксюз бала, тул къадын, деп айтамыз, лякин оксюз ана, деп айтмаймыз. Занымджа бу догъру дегиль. Оксюз бала осе, буюй, къоранта саиби ола, агъыр кечмишни унута. Тул къадын исе, экинджи сефер эрге барса, онда кене янъы омюр, янъы истеклер, къайгъырувлар, севги догъа. Ялынъыз къалгъан аналарнынъ омюрлеринде исе бойле денъишме олмай. О сонъ нефесине къадар, эвлят ярыгъынен яшап, онынънен де мезаргъа кире.

Анай агъасынынъ къызынен отура эди. Эвли-баркълы бу къадын анайны озь эвине сыгъдырмай, азбарда онъа кумесдай одачыкъ ясагъан.

— Вай, текмиль шашкъаным, сизге бир къаве биле пиширмей отурам, — деп, анай джезвесини алып азбаргъа чыкъты.

Мен исе, биз эки оксюз берабер яшамакъ керекмиз, талийимиз бир экен, деп тюшюндим. Оны бу ерден алып, тувгъан анамдай бакъмакъ, меним боюн борджумдыр, деген фикирге кельдим. Къавени ичкен сонъ озь фикиримни анайгъа айттым.

— Я сен озюнъ кимнен отурасынъ? — деп сорады анай. — Эвинъ, баланъ-чагъанъ ёкъмы?

— Меним де кимсем ёкъ, бир озюм отурам, — деген сонъ, анай къуванчындан, кене агълап башлады.

Эвге къайтып, достума озь фикиримни айттым. Меним мерамымны о да бегенди. Шу куньден сонъ, менде омюрге авеслик къат-къат артты. Мен кене де озюмни бахытлы сандым. Затен, бахытнынъ дереджесини сезмек ичюн бахытсызлыкъны да корьмек керек экен. Ишимни битирдимми, озь севгилисине ашыкъкъан йигитдай эвге, анайгъа чапам. Анай да мени дёрт козьнен беклей, ашымны сувумны, урбамны азырлап къоя, эвни сипире, сылай, бир ерге тоз биле къондурмай. Эр шей яхшы, лякин, юрегимнен чекишем. Апансыздан олерим, анай кене оксюз къалыр, деп къоркъам.

Иште, достлар, мен сизге, къыскъадан, башыма келип-кечкенлерни айттым…

Орталыкъ баягъы ярыкъланды. Атеш сёнип къалды. Мен Эюпке бакъып, онъа дешет мешакъатларнен курешмеге къуветни, Ватанына, халкъына беслеген сынъырсыз севгиси бергенини анъладым. Сербест омюрни корьген адам, оны ёкъ этмемек ичюн, олюмни де енъе экен.

ДЖЕДВЕЛЬГЕ КЪОЮЛМАГЪАН ДЕРС

Мени шеэр маарифи болюгине чагъырып, акъшамлыкъ яшлар мектебине окъув ишлери мудири тайин этильгенимни айттылар.

— Мектепте вазиет бираз уймай, — деди шеэр маариф болюгининъ мудири, — директор даа яш къадын, теджрибеси етишмей, окъув ишлери мудири исе, энди къарт, якъында пенсиягъа кетеджек.

— Я менде де ойле буюк теджрибе ёкъ. Дженк йылларыны саймасакъ, меним де бу саада чалышкъаным экинджи йыл…

— Билем, лякин биз сеннен джебэ корьген адамлармыз, бири-биримизни бильген адамлармыз, бири биримизни яхшы анъламакъ керекмиз.

Биз шеэр маариф болюгининъ мудири Юнусовнен бир яшта эдик. О къыркъ учте агъыр яраланып, госпитальден «Арбий хызметтен азат этильди» кягъытынен чыкъкъан ве озь тувгъан шеэрине кельген эди. Мында шеэр партия комитети бу топаллап юрьген арбий кийимли адамгъа бу ишни авале этти. О девирде чокъ миллионлы оджалар ордусынынъ пек чокъу джебэде эдилер. Буны козь огюне алып, дженк биткенинен биринджи невбетте ордудан оджалар къайтарылдылар. Окъув ишлерини къайтадан аякъкъа турсатмакъ керек эди.

Отьмек даа карточканен бериле эди. Мемлекет агъыр яраларыны тедавийлеген бир девир олса да, яш несиль ичюн къайгъырув о йылларда да буюк эди.

Акъшамлыкъ мектеплернинъ вазиети исе ич де уймай эди. Агъыр иш кунюнден сонъ, акъшамлары да окъумагъа пек чокъ яшлар чыдалмай, олар окъувдан зияде, бир чарелер тапып, кечиниш ёлларыны арай эдилер.

Отуз дёртюнджи акъшамлыкъ мектеби шеэрнинъ четинде, буюк машина япыджылыкъ заводынынъ янында эди. Мында окъугъанларнынъ эксериети шу заводда чалыша эдилер.

Манъа шу иш авале олунгъанда, мектеплерде ярым йыллыкъ окъувгъа екюн чекилип, невбеттеки вазифелер музакере этильген бир вакъыт эди.

Юнусов менимнен отуз дёртюнджи мектепке джёнеди. Анда бизни даа догърусы, шеэр маариф болюгинден векиллер беклей эди.

Педсовет узады… Сёзге чыкъкъанлар мектептеки шараитнинъ агъыр олгъаныны ред этмей эдилер. Энъ агъыр меселе — талебелернинъ дерслерден къалувлары, умумен дерслерге къатнавы элли процентни де тешкиль этмегени къайд этильди. Дерстен девамлы къалувларнынъ нетиджеси исе… Завод директорынен отькерильген девамлы сухбетлер де файда бермегени айтылды.

Педсоветнинъ сонъундан Юнусов сёзге чыкъып, лакърдыны чокъ узатмай, мектептеки вазиетни яхшылаштырмакъ ичюн конкрет чарелер устюнде токъталды. Меним шу мектепке окъув ишлери мудири олып тайинленгенимни айтты. О айтмаса да оджалар энди бу «янъылыкъны» биле эди. Юнусов озь чыкъышыны шу сёзлернен екюнледи:

— Оджа Мамутов аркъадашнынъ кокюсини яраштыргъан орден ве медаллер, — деди о, — онынъ дженкте косьтерген къараманлыкъларыны бильдире. Мен озюм де арбий адам олып, шуны айтмакъ истейим, о, амансыз урушларда къаныны, джаныны аямай душманнен курешкен адамдыр. Мен эминим ки, Мамутов бизим ишанчымызны акълар, — сонъ манъа чевирилип, — ишинъизде мувафакъиетлер тилейим, — деп меним къолумны сыкъты.

Бойле чыкъыштан сонъ, тырышмай къайда бараджакъсынъ?!

О вакъытларда манъа энъ етишмеген шей вакъыт эди. Кунь кечип кеткенини дуймай къалдым, акъшам къаранлыгъы баскъанда, менде даа япылмай къалгъан ишлернинъ эсабы ёкъ. Кимерде чокъ дерс къачыргъан бир талебенинъ эвине барып, саатлернен лакъырды этмек керек ола, о вакъыт мен, кунюм-вакътым нафиле кечти, деп раатсызлана эдим. Лякин сонъундан о куньлер нафиле кечмегенини анъладым. Иште, бойле чалышувлар нетиджесинде вазиетни тюзетмек имкяны догъды.

Дженк бораны бу джебэден узакъ тарафларгъа, мемлекетимизнинъ чокъ ерлеринден чешит халкъларнынъ векиллерини алып кельди. Шу себептен олса керек, бизим мектебимизде де чокъ миллетлернинъ огъул-къызлары окъуй эдилер.

Кочип кельгенлер арасында Волга немселери де бар эди. Оларгъа кимерде-бир къыйыш козьнен бакъкъанлар да тапыла эди. Чюнки фашистлернинъ вакътынджа басып алгъан ерлеринде япкъан джанаварлыкълары совет адамларында оларгъа сынъырсыз нефрет догъура эди. О йыллары душманнынъ вахшийликлерине ким нефретленмей эди?!

Бу мунасебетнен мен, бизим мектебимизде олып кечкен, бир вакъиа акъкъында этрафлыджа икяе этмек истейим:

9 «Б» сыныфта Альберт Шандра деген сепкилли бет, шамар къулакъ, сары немсе баласы окъуй эди. О талебе санки бир шейден урьккен, дерсинъ умют этильмеген бир ерден дарбе беклеген киби даима этрафына бакъына эди. Оюнларгъа къошулмай, эм оны оюнгъа кимсе де къошмай эди. Онъа даима: «Отурма меним янымда, ёкъ ол козюм огюнден, хаин фриц!» — дей эдилер. О да джевап береджек олып ынтыла, тишлерини сыкъа, этрафкъа козь эткен сонъ, озюнинъ ялынъыз олгъаныны анълап, четке чекиле тургъан. Озю дерслеринден яхшы, хусусан эсап дерсини мукеммель биле эди.

Мен онынъ эвеля озюнен сёйлешип аилевий алынен танышкъан сонъ къалгъан талебелернен лакъырды этмек къарарына кельдим,

чюнки мектепте онъа тыныш бермей эдилер. Альбертнинъ азабы буюк, ярдымгъа мухтадж эди. Лякин менден эвель Альберт озю экинджи куню идареге кельди.

— Мен оларгъа не яптым, — деп озь-озюни къорчаламагъа тырыша, лякин козьяшларыны тыялмай. — Не ичюн манъа юрюш бермейлер, меним не къабаатым бар?.. Фашистлернен меним ич бир алып береджегим ёкъ, меним бабам да фронтта оларнен урушып эляк олды, — деди.

— Бабанъдан мектюп ала эдинъизми?

— Ёкъ, фронткъа кеткенинен бир мектюп язды, бир даа хабер-тебер кельмеди. Анам Москвагъа язып соратты, андан да бир хабер ёкъ…

Бираз лакъырдыдан сонъ, мен онъа къатийликнен:

— Ёкъ сен янъыласынъ, — дедим. — Бизим мемлекетте эр миллет бир укъукътадыр. Фашистлерге къаршы амансыз куреште Ватанымызда яшагъан эр бир миллетнинъ векиллери киби ерли немселер де курештилер.

— Айса не ичюн эр адымда мени, фриц, деп, ашалайлар?

— Бу акъта мен сыныфларда сухбет отькеририм. Санъа эндиден сонъ кимсе токъунмаз, токъунгъанларнен мен озюм анълашырым, — дедим мен.

О манъа чокъ инанмаса да, тааджипнен козьлериме бакъты, онынъ козьлеринде къуванч ве умют аляметлери пейда олды.

Экинджи куню мен мектепте башта оджаларнен лакъырды этип, кимнинъ насыл дерс бергенине бакъмай, эр оджа озь дерсинде вакъыт тапып, бу акъкъында сухбет отькермелерини теклиф эттим.

Меним айткъанларымнен оджалар разылаштылар, къызгъын лаф котерильди. Эр сыныфта бойле алларгъа расткелине экен.

9 «Б» сыныфта исе, сонъки эки дерске озюм кирдим. Джедвель боюнджа шу куню сыныфта язма иш отькермек керек олса да, мен дерсни шай башладым:

— Язма ишни келеджек афтагъа къалдырамыз. Даа яхшы азырланып келирсинъиз. Бугунь джедвельден тыш дерс отькериледжек, — дедим.

Балалар тааджипнен бири-бирине ве манъа бакътылар.

— Я бугуньки дерсимиз насыл мевзуда, оджам? — деди бириси.

— Бугуньки дерсимиз, мен сизге дженкнинъ сонъки куньлеринде шахсен корип-кечирген бир вакъианы айтмакъ истейим — дедим.

Балалар, шубесиз, юректен севиндилер, оларгъа тек дженк акъкъында айт, гедже-куньдюз динълемеге азырлар.

— Бизим батальонымыз девамлы ве къанлы уджюмден сонъ, бир буюк шеэрге киргенде, анда бир дане зиян корьмеген эв, сокъакъ, атта терек биле къалмагъан эди, — деп башладым мен. — Эр ер патлатылгъан, янъгъан, йыкъылгъан, орталыкъ тап-такъыр. Уфатылгъан бетон, демир, йыкъылгъан телеграф тереклери арасында къарышып къалгъан теллер, сыджакътан минген хамыр киби котерильген асфальт шишиклери ве джам парчалары толы. Даа чокъ ерлерден тютюн чыкъып тура эди. Бу ерде джанлы бир шей къалгъандыр деп, акъылгъа да кельмей эди.

Шу куньлерде энди Берлин теслим олгъан эди. Берлин эалиси, «биз энди теслим олдыкъ», дер киби йыкъылмай къалгъан балконларгъа, пенджерелерге беяз чаршафлар, юзьбезлер асkъанлар, бизим сапёрлар Гитлернинъ ер астындаки мекяныны арайлар. Рейхстагнынъ къапыларында, диварларында исе бош ер тапып адынъы язмакънынъ чареси ёкъ, эр бир ер «автографкъа» толгъан. Энди, Германиянынъ бир сёзсиз теслим олувы имзалангъан эди. Шай олса да, базы-бир ерлерде теслим олмагъан группалар йыкъыкъ эвлер артындан, ер тюбюнде сакъланып, кене де аталар, дерсинъ бутюн Авропада инсан къаны аз тёкюльген…

Мен шу ойларнен адымлагъанда, яры йыкъыкъ, бир сачакъ тюбюнде секиз-он яшлар къарарындаки бир огъланчыкъ козюме илинди. Мен деръал автоматыма япыштым (дженкте шай огренип къалгъанмыз), бала шу ань козьден ёкъ олды. Мен яваштан сачакъкъа якъынлаштым, о якъ бу якъны къыдырдым. Оны таптым. Лякин огъланчыкъ мени корьгенинен, къапкъангъа тюшкен киби къалтырап башлады, эм агълай, эм де манъа бир шейлер айта.

Ачувым бирден сёнди. Огюме чыкъкъан кучьлю, айнеджи, сени ольдюрмек ичюн тырышкъан душман олса, сен де шай оласынъ, лякин бу терисинен кемиклери къалгъан бичаре баланы корьгенде не япаджагъымны бильмей къалдым, онынъ башыны сыйпап:

— Агълама, — дедим.

Демек онъа, олюм къоркъусыны да енъген бир къувет меним огюме чыкъмагъа джесарет берди. О мени анъламаса да, бираз юрекленди ве шинелимнинъ енъинъден тутып: «Ком, Иван!», деди. Мында шашмагъа шей ёкъ, биз оларгъа, фриц, олар исе бизге, Иван, дей эдилер. «Токъта! — дедим мен озь-озюме. — Демек бу баланы аселет ёлладылар, мени тындыраджакъ олалар. Ёкъ, анъкъав, Фриц! Сенинъ туткъан тавугъынъны биз чокътан тюнттик!».

Амма бала мени анъламай, кене де манъа къайгъы ве ишанчнен бакъа. О баланынъ темиз, гунасыз козьлери мени кене тынчландырды, ачувымны сёндюрди. «Бунъа не керек экен, итимал, биревлерге аджеле ярдым керек олгъандыр?.. Айды, не олса олды», деп баланынъ пешинден кеттим. Бала мени, токътамадымы, къайтып кетмедими, дер киби, айланып бакъа эди.

Биз тола, киреч обалары янындан топ-мина парчаларынен кесильген, янъы ешерип башлагъан ве энди солгъан терек пытакълары устюнден янгъан танклар, копчеклери тёпеге айлангъан, парчалангъан машиналар, къыскъасы, даа якъында юрьген этрафкъа атеш-олюм сачкъан дженк къалынтылары янындан кетемиз. Ниает, бир якъы чёккен эвнинъ янъына келип еттик. Этрафкъа балыкъ пулы киби кирамет парчалары септирильген. Эвнинъ арттаки кошелери йыкъылгъан, бесе-белли анда яшайлар. Ичери кирдик, козьлерим къаранлыкъкъа алышкъан сонъ, ортада обалангъан тёшеклер устюнде дёрт-беш яшында бир къызчыкъны баш уджюнда анасы олса керек, хастаджан, орта яшларында бир къадын, этрафта исе, багълангъан бокъчалар, бала оюнджакълары, чул-чубурларны эслеп алдым.

Мен оларгъа къаршы догъру юреджек олдым. Къадын абдырады, сонъ баласынынъ башы уджюна отурып, эллеринен оны сакълагъан киби олды. Дерсинъ, Азраиль баласынынъ джаныны алмагъа кельди. Огъланчыкъ онъа бир шей айткъан сонъ, анасы къызыны яткъан еринден котерип отуртты. Ана-бала эм къоркъу, эм де имдат беклеп, меним козьлериме бакътылар. Къызчыкънынъ ольмеге бир куню къалгъан, зорнен нефес ала, къуру кемиклерини балавуз тюсте териси орьткен, манълайчыгъы бурюшкен, эльчиклери джансыз киби саркъып туралар, сигар кягъыты киби индже къулачыкъларындан ярыкъ корюнмекте эди.

Анасы эллеринен къызыны косьтерип, къызы ачтан олеяткъаныны, ашамагъа бир шейлери олмагъаныны анълатмакъ истей эди. Мында лафсыз да эр шей анълашыла, топ, бомба атешинден сагъ къалсалар да, энди ачлыкъ оларнынъ богъазларына япышкъан эди.

Мен неге огърагъанымны бильмедим. Дженк йыллары биз нелер-нелер корьмедик?! О къыйын йылларда не къадар достларны комдик, къан, атеш ичинден кечип кельдик. Меним юрегим энди автоматымнынъ къундагъы киби къатып къалды, онъа энди бир шей тесир этмез, деп беллей эдим, лякин бу ят къадынны ве

хаста баласыны корьген сонъ, юрегим сызлады, аджынгъанымдан богъазыма бир томар келип тыкъылды.

Бельки бу къадыннынъ акъайы, шу баланынъ бабасы бутюн бу йыллар мени ольдюрмек ичюн авлап юрьгендир, я онынъ къуршунлары, бомба, миналары меним ватандашларымны, достларымны, догъмушларымны ольдюргендир, бельки бизим койчигимизни, бир эв къалдырмай, якъкъан да одыр?.. Бельки балачыкъларнынъ аякъларындан тутып, башларыны ташкъа урып ольдюрген, бунынъ акъайыдыр.

Ола билир… Эр шей ола билир! Шай олса да, о вакъыт менде ачув да, интикъам алмакъ истеги де ёкъ эди. Ялынъыз мен вуджудымда тиш агъырысы киби бир адджы ис эттим. Бу къадыннынъ, бу хаста сабийнинъ фелякетлеринде ич бир къабаатлары ёкъ, аксине, олар да шу фелякетнинъ къурбанлары.

Мен озюме келип, деръал аркъамдаки торбаны алып, ондан отьмек, эт консервасы, шекер чыкъарып, стол ерине къулланылгъан, скемлеге бошаттым. Олар учеви де козьлерини меним къолларымдан алмай — акъикъатмы, тюшми инанмай эдилер. Джебимден пычакъымны чыкъарып, къутуны ачтым, этрафкъа эт къокъусы яйрады.

— Буюрынъ, алынъ, битте! — дедим.

Олар десенъ, тылсымлангъан киби ерлеринден къыбырдамайлар. Шу ань бир тилим отьмек кесип, устюне къутудан эт якъып, къызчыкъкъа узаттым. Онынъ сёнюк козьлеринде къыгъылчымлар пейда олды, отьмекни алып тез-тез ашап башлады, санки тутып алырлар, деп къоркъа эди. Сонъ огълуна ве анасына да бердим. Ниает, бу тюш, я да ачлыкъ галлюцинациясы олмагъаныны анълап, олар буюк иштианен «ишке» башладылар.

Меним ичюн дженк о куню, шу саатте битти. Ёкъ-ёкъ, Рейхстаг устюнде бизим къызыл байрагъымыз ельпирегенде дегиль, Гитлернинъ фельдмаршалы, пенснесини тюзетип: «Бир лафсыз теслим оламыз», — деп имза чеккенде де дегиль — хаста сабийни бизим солдат отьмегинен сыйлап башлагъан дакъкъасы, меним ичюн дженк битти. Чюнки, юрегимде бутюн шу йыллар автоматым, патронларым киби ташып юрьген интикъам арзусы, шу ерде меним якъамны бошатты. Бузундан арынгъан дерья киби, сербест нефес ала башладым ве сонъ дередже ёрулгъанымны ис эттим…

Батальонымызнынъ разведка болюгинде айтувлы разведкаджы Мюллер адлы бир немсе йигити бар эди. Экинджи куню мен оны ве эки аркъадашымны алып, кене шу эвге бардым. Озь къысымла-

рымызда тапылгъан отьмегимизни, шекер ве ягъымызны да алып бардыкъ. Анда да денъишме олгъан. Сагъ къалгъанлар (чокъусы къадын ве балалар) шу эвге топлангъан эдилер. Мюллернинъ ярдымынен биз совет ордусынынъ кимге къаршы курешкенини оларгъа анълаттыкъ. Мюллер топлангъанларгъа:

— Мен де немсем. Бизим макъсадымыз немселерни ольдюрмек дегиль де, фашизмни ер юзюнден ёкъ этмектир, — дегенде севингенлеринден чокъусы агълап йиберди. Оларгъа эр кунь рус ордусы пек вахший, деп къоркъуза экенлер. Биз, эльбетте, Геббельснинъ яланларыны онсыз да биле эдик. Бизим келип ольдюреджеклер, деп беклегенлер — бизим орду сафларында энъ адалетли, тертипли адамларны корьдилер, олар ичюн бу ал бекленильмеген буюк бир янъылыкъ эди.

Дюньяда инсанлар, насыл миллет векили олгъанындан къатий назар, сербест, бир укъукълы олып догъалар, эм шай да яшамакъ кереклер. Ялынъыз Гитлер киби джанавар — дюньядаки бутюн миллетлер бизге къул олмакъ керек, деп чыкъты ве ахыры озю де геберди.

Бизим ватанымызда да пек чокъ миллетлер яшай, буюк бир аиле киби омюр этемиз, сиз, талебелер, буны акъылынъыздан чыкъармамакъ керексинъиз. Адамнынъ яхшы-яманлыгъы онынъ миллетине багълы дегиль де, япкъан ишинде, озюни алып-барувында, халкъ ичюн япкъан хызметинде корьмек керек, — деп битирдим мен озь икяемни.

Альберт арттаки раледе башыны эллери арасына алып, дессиз агълай эди. Мен оны корьмемезликке алдым. Башкъалары да сусып къалдылар.

— Бугуньки дерсимиз битти, — дедим, озюм азбаргъа чыкъып бир сигар якътым. Хатырлавлар мени де эеджанландырдылар.

ФИДАНЛАР

I

Экинджи джиан муарребесининъ биткенине черик асырдан зияде вакъыт кечти. О къышымдан сонъ догъгъан балалар энди озьлери къоранта саиби олдылар. Дженк атешинде янгъан шеэр ве койлер ерине энди, эвелькисинден даа да дюльбер, чокъ къатлы эвлернен, кенъ сокъакъларнен, багъчаларнен безенген янъы, аджайип шеэрлер къурулды.

Ойле исе де, афатлы йылларны бизлер ич унутып оламаймыз, эм унутмамыз. О агъыр куньлерни шимди бизлерге ялынъыз эйкеллер хатырлатмайлар. Улу Ватан дженки акъкъында язылгъан китапларнынъ сайысы эп арта. Эм даа чокъ несиллер дюньяны фашизм маразындан къуртаргъан Ватанымызнынъ огъул ве къызлары косьтерген къараманлыкъларны гъурурнен анъарлар.

Мына о узакъ, агъыр кечмишни хатырлаткъан бир кичик фаджиа даа…

Усеин къолгъа ич умют этильмеген бир вакъытта тюшти. Озю даа он едиде олса да, яшлыгъына бакъмай, о телюкели йылларда душманлар арасында насыл арекет этмекни энди баягъы огренген эди. Эм къолайлыкънен къолгъа тюшеджек огълан да дегиль эди…

Лякин: «Насыл олды да мен сакътлыкъны унутып, шу джанаварларнынъ элине тюштим?» — деп мезарны анъдыргъан дым, сасыкъ подвал ичинде о якътан бу якъкъа юре эди.

Озю даа якъында бабасынынъ янъы къаракуль якъалы пальтосыны тап Перекопкъа алып барып, арпагъа денъиишип кельген эди. Къодалыкъ арабасынен не къадар ёллар юрьди, къач кере къолгъа тюшти, лякин оларны алдап, сагъ-селямет эвлерине къайтып кельди. Джанкой янларында немсе солдатлары оны вызлы кеткен поездден, арабасы такъым, итеп йибердилер, кене сагъ къалды, топаллай-топаллай ёлуны девам этти, бинъ бир тюрлю фелякетлерге огъраса да, эвлерине ярым чувал арпа кетирип анасыны, къардашларыны ачлыкъ олюминден къуртаргъан эди.

Эвлеринде энди сатмагъа, алмаштырмагъа бир шей къалмагъан сонъ, Усеин тютюн алыш-веришине башлагъан эди. Душман ордусы олар отургъан ерге якъынлашкъанда койде колхоз аранларында къалгъан тютюнни эалиге даркъаткъан эдилер, шу вакъыт Усеинлерге де бир тай тютюн тюшти. Анасы тютюнни тавангъа сакълатты. Немселер кельгенинен: «Тюкянлардан, колхоз малларындан, Советлер акимиети тарафындан нелер берильген олса, я да алгъанлар олса, йигирми дёрт саат ичинде кетирип немсе комендадурасына теслим этильсин!» эмирини окъугъан эдилер. Эм шу эмирде, ким эвинде бир шей сакълап къалдырса, олюм джезасына огърайджагъы да айтыла эди.

Усеинге анасы: «Алып кетип бер, балам, бу мельунларгъа, эвде бир шей къалмасын, о тютюнни де ёкъ эт», — дегенине бакъмай, алып кетмеди, сакълап къалдырды. Эвлеринде бир шей къалмагъан сонъ, Усеин шу тютюнден насыл файдаланмакъ ёлларыны арап башлады. Бойле алыш-веришнен къомшу койде, чапа тиш

Джафер, лагъабында бир адам огърашкъаныны эшитти ве онъа къатнап башлады. О башта тютюнни индже этип догърамагъа, сонъ оларны пачкаларгъа орап: отьмекке, къартопкъа, шекерге, сахаринге, къавеге денъишмеге, сатмагъа башлады.

Бир кунь базарны тез битирип къайткъан сонъ, Усеин анасына:

— Анай, бу бизим тютюн тайымыз хазине экен, мен оны бильмей эдим, сагъ олсун чапа тиш Джафер, «тютюн операциясыны» да манъа огретти, — деп макътангъанда, анасы къалтырагъан эллеринен огълунынъ башыны сыйпап, агъламсырады:

— Сакът ол, балам, ялварам санъа, сакът ол! О мельунларнынъ эллерине тюшсенъ, озюнъни де, бизни де гъайып сай.

Бабасы дженкке кеткенде, Усеинни янына чагъырып, эр вакъыттаки киби, яры шакъанен-яры кулип дегиль де, джиддий оларакъ, озь акъранынен лаф этер киби онъа:

— Мен, огълум, Ватан алдында озь борджумны тёлемеге, душманларнен дженклешмеге кетем, дженк не олгъаныны сен о къадарлыкъ билесинъ, эм анда кеткенлернинъ пек чокълары да къайтмайлар, дженк мейданында эр шей ола билир, онынъ ичюн къорантаны санъа авале этип кетем, сен энди йигит олдынъ, ананъа, къардашларынъны менсиз ынджытма, манъа да даима язып тур, — деп кеткенини хатырлады.

Шимди, бойле агъыр куньлерде о бабасынынъ ишанчыны акълагъанына севине, эм бабасы къайтып кельген сонъ, онъа озь япкъан къараманлыкъларыны айтып, оны да севиндиреджегини козь огюне кетирип гъурурлана…

Хаяллар буюк эди, лякин белягъа чатты. Умют этмеген ерде къолгъа тюшти. Энди бу сасыкъ, дым подвалдан къолайлыкънен чыкъып оламайджагъыны яхшы биле, озю де анълашылгъанына коре, оны насылдыр бир буюк джинаетлик этти, деп къабаатлайлар. «Манъа аслы да, этрафны козьден кечирмей, базарнынъ ортасына кирип кетмек неге керек эди?» — деп озь-озюне ачувлана, баш урмагъа ер тапмай.

«Облава!» — деп багъыргъанларыны эшиткенде, энди къачмагъа имкян да къалмагъан эди. Душман алкъасы ичинде къалды, озюне келип эсини топлагъандже, коксюне автомат тиредилер.

Шу куню къамачавгъа тюшкенлернинъ арасындан эркеклерни айырдылар. Оларны он-он беш адамдан ибарет бир къач группагъа болип, азыр тургъан къапавлы машиналар янына айдап кетирдилер. Машиналаргъа миндирмезден эвель, кимнинъ къолунда не

олса тартып алып, котерип аттылар. Усеиннинъ элинде о вакъыт бир шей ёкъ эди. Машинагъа итегенде:

— Не ичюн, мен не яптым? — деп тиреледжек олды, шу ань козьлюкли бир эссесовджы автоматынынъ къундагъынен онынъ энъсесине яндырды. Усеиннинъ козьлеринден атеш септирильген киби олды, машинагъа кирип кеткенини озю де дуймай къалды. «Бакъ сен онъа, бабам манъа бу яшыма къадар бир шамар биле урмагъан эди де, бу джеллятлардан котек ашадым», деп аджынгъанындан агълап йиберди. Машиналарнынъ къапыларыны къапаткъан сонъ, буюк бир сурьатнен, къайдадыр айдап алып кеттилер. Бутюн бу вакъиа ярым саатке биле бармады. Машинадаки адамлар, бойле апансыздан, къолайлыкънен якъалангъанларына ачувлана, озьлерине келип оламайлар. Усеин де бармагъа ер тапмай, бойле чыкъымсызлыкъкъа о даа огърамагъан эди. Эки кере койлерде яшларны Германиягъа сюргюнге айдамакъ ичюн топлагъанда, о, полицайларнынъ эллеринден къачып къуртулгъан эди. Бир кересинде кумеске сакъланып, экинджи сефер анасы полицайгъа бир шише шарап берип, оны къуртаргъан эди.

Машина бурулгъан сайын адамлар бири-бири устюне йыкъыла, сёгюнелер, къапалы машина ичинде нефес алмакъ да зор, сувдан чыкъкъан балыкъ киби, агъызларыны ачып, зорнен ичлерине ава чекелер.

— Ишлер мартавал, буларнынъ эллеринден энди къолайлыкънен къуртуламазсынъ, — дей бириси.

— Бойле машиналарнен кеткенлер артларына къайтмай тургъанлар…

— Вазгеч, кунь эвельси озюнъни мезаргъа къойма, ола билир олар бизлерни бир тарафкъа ишке айдайджакълар, эм ойле ерден зувмасы да къолай олур.

Усеин де озь-озюне юрек бере «Олар меним яшлыгъымны козь огюне алырлар, бир джинает ишлемегенимни анълагъан сонъ, бир аз насиат окъуп йиберирлер» деп озюни тынчландыра. Эм де шу алында, озюнден чокъ эвдеки анасы, къардашларыны къасевет эте.

Бирден машинадаки адамлар башта бир тарафкъа, сонъ экинджи тарафкъа урундылар, машина сурьатыны явашлатып токътады. Къапылар ачылгъанынен: «Ерге тюшинъ!», — эмири берильди, адамлар секирип тюштилер. Балабан азбар, учь тарафы тола диварларнен къапавлы, бир тарафы исе, эки адам бою юксек къазыкълар, тикенли теллернен оралы, бир юксекликте тюфекли тура.

Бир солдат Усеиннинъ джеплерини къармалап, онъ тарафтаки къапыны косьтерди. Машиналардан тюшкенлернинъ эписини абул-къубул тинтип, башкъа-башкъа къапыларгъа йибере башлады. Частынъа, сени къайсы къапыгъа итерлер…

Усеин о вакъыт не ичюн онъ тарафкъа итегенлерини сонъундан анълады, бунъа себеп онынъ устюндеки немсе парашютындан тикильген кольмеги эди. О йыллары къолларджа бойле «маллар» чокъ сатыла эди. Усеин де о йипекни биринджи кере, кене де шу чапа тиш Джафернинъ къолунда корип, пек бегенди, сатып алып келип анасына макътагъан эди. Анасы да онъа шу йипектен кишилик кольмек тиккен эди.

Азбарда оларны тинткенде, немсе солдаты онъа шубели-шубели бакъып, къапынынъ о тарафында тургъан аскерге бир шейлер айтты. Усеин немседже баягъы сёзлер бильсе де, онынъ не дегенини анъламады.

Экинджи солдат оны огюне алып мердивенден экинджи къаткъа чыкъарды, бир къапыны къакъты, ичериден джевап эшиткенинен деръал Усеинни итеклеп, ичери, экиси бирден, кирдилер ве къапы тюбюнде къатып къалдылар.

Буюк бир ода, ортасында стол къоюлгъан, шу стол башында отургъан бир шишман адамгъа солдат нелердир айтты. Шишман козьлюклери тёпесинден оларгъа бир ань бакъып турды да сонъ, солдаткъа бир шейлер айтты, о четке чекилип къатылып къалды. Шишман дерсинъ Усеиннинъ барлыгъыны унутты, озюни сыкъмадан алдындаки кягъытларны окъуп башлады, сонъ еринден турып, диван устюнде яткъан бир мышыкъ баласыны элине алды да, онъа бир шейлер мырылдап башыны сыйпап башлады.

Эгер де шишманнынъ скемледе асувлы, эссес бельгилери олгъан кители олмагъан олса, оны корьген адам ич де арбий кишиге ошатмаз эди. Озю энди эсли-башлы адам, башынынъ тазыны къапатмакъ ичюн, зилифлери устюнде оськен сийрек сары сачларыны тазына тарагъан. Озюнинъ де манълайында, бурнунда ири-ири сепкиллери, боя тамчылары киби, айрылып туралар.

Бираздан о мышыкъны ташлап, ашыкъмай, кулерюзьнен Усеиннинъ янына кельди. Ярым-юрту рус сёзлеринен, оны макътап, тирсеклеринден юкъары эллерини сыкъып бакъты: «Корош, корош», — деп омузыны таптады.

Гестаподжынынъ арекетлеринден Усеиннинъ юреги йымшады, онда насылдыр бир умют пейда олды, «Бу шишман гъалиба меним партизан олмагъанымны анълады, манъа бир-эки тазирлер окъуп,

мындан чыкъарып йиберир», деген фикирге кельди ве умютнен немсенинъ козьлерине бакъты. Шишман:

— Аусвайс! — деп багъырды. Усеин бу сёзни биле эди, ондан документ сорагъанларыны анълап, деръал къоюн джебинден, отургъан кою, догъгъан йылы, ады, фамилиясы олгъан справкасыны шишмангъа узатты. О кягъытны алып ашыкъмай, кене де ерине барып отурды. Кягъыткъа козь ташлап:

— Асаннофф!?

— Эбет-эбет, Асанов, — деди Усеин бир нефеснен.

— Сени мында, — немсе солдатларыны, кимсе корьмегенде, атып ольдюрмек ичюн къалдырдыларммы? — деди о рус ве немсе сёзлерини къарыштырып.

— Ёкъ, сиз не айтасыз? — деди Усеин буз-бузлап, чюнки эссесчининъ, фикрини энди анълады, неге огърагъаныны бильмеди, лякин кене де озюни эльге алмагъа тырышты:

— Менде ич бир тюрлю силя ёкъ, — деп тасдыкъламакъ истер киби, джеплерининъ астларыны чекип чыкъарды, сонъ янында тургъан солдаткъа (оны шадлыкъкъа чагъырыр киби) бакъты. Шишман элиндеки таягъыны Усеиннинъ бетине тиреп кене де озюне бакъырды.

— Мен сени яхшы йигит деп ойлагъан эдим, амма сен яман экенсинъ, — деди гестаподжы.

«Керчектен де яман адам экеним, сизлерге тиймегеним», деп ойлады Усеин.

Шишман Усеиннинъ козьлеринде, озьлерине къаршы нефрет аляметлери сезсе керек, ачувланды, козь къыйыгъындан конвойгъа бакъты. Шу дакъкъасы таякъ сызгъырып Усеиннинъ аркъасыны якъты, экинджи таякъ янагъына, сонъ башына тюшти. Усеин birден тер ичинде къалды, тишлерини сыкъты.

Бу тарафта адам котеклейлерми, ольдюрелерми, шишманнынъ иши ёкъ, о стол башында озюни сыкъмай отура.

Бираздан сонъ:

— Ёкъ эт, козюм корьмесин! — деп конвойгъа сес этти. Конвой деръал Усеиннинъ энъсесинден итеп, оны ашагъы подвалгъа алып тюшти де, андаки солдаткъа нелердир айтып, йигитни тепип йиберди. Къаравул оны шу, мезаргъа бенъзер одагъа къапатты.

«Не япмалы?.. Насыл этип озюнъи акъларсынъ, о сенинъ айткъанларынъны анъламаса, динълемек истемесе, не деп озюнъи акълай билирсинъ? Эр алда манъа яшагъан еримден соратып, ким

экенимни, бильмесенъиз, мен сизге бир шей айтмам, демектен таймамакъ керек...» — деп ойланды.

Бирinджи геджеси янъгъыз башына шу сасыкъ подвалда Усеин сабаны насыл тапкъаныны озю бильди. Сылакъ цемент устюнде чокъ керелер юкъусырап, абдырап турды, сабырсызлыкънен сабаны бекледи, чюнки саба оны кене де соравгъа алып кетселер, бир шей анълашылыр, бойле ялынъыз башына ойланып отурмакъ пек мушкюль, делирмек бир шей дегиль...

Ниает, саба да ачылды, беклей-беклей акъшам да олды. Усеинни кимсе чыкъармады, дерсинъ онынъ мында экенини унуткъанлар, я да ким билир насыл бир айнеджиликлер даа тюшюнелер? Уйле маалинде камера къапысынынъ ортасындаки тешигини ачып, къаравул онъа алюмин чанакъ ичинде бир чомуч темизленмеген къартоптан пишкен ювундыкъ берди, лякин Усеин оны, сасыгъындан ашап оламады.

Беклей-беклей делиреязгъан Усеинни, ялынъыз къапатылгъанынынъ учюнджи куню сабадан итеклеп, тёпеге алып чыкътылар. Кене де шу ода, ялынъыз бу сефер мында шишмандан башкъа яш бир офицер даа бар эди.

— Сонъ, насыл, йигит, акъылынъ кельдими? Биз мында адамларны чокъ тутмаймыз, озьлерини яхшы алып барып догърусыны айткъанларыны чыкъарып эвлерине йиберемиз, ялан айткъанларны исе, — шишман пармагъыны тёпеге котерип, — о якъкъа ёллаймыз, — деди де сийрек къыйыш-мыйыш, сары тишлерини косьтерип ырджайды.

— Мен бир тюрлю къабаат япмадым, мен базаргъа тютюн сатмагъа кельген эдим, сиз яшагъан коюмден соратсанъыз, меним ким олгъанымны сизге айтыр эдилер.

— Сорадыкъ, — деди янында отургъан яш офицер, — сорадыкъ, мына бизге койнинъ старостасы нелер бильдирди.

— Сенинъ бабанъ Къызыл Ордуда бизге къаршы дженк эте экен, эвинъизге бир къач кере дагъдан партизан алякъаджысы келип кеткен, эм де сенинъ партизанларнен багъынъ олгъаныны беян этти...

— Эвинъизге кимлер, не вакъыт кельдилер, санъа не вазифе бердилер, сизинъ эвинъизде олар кельгенде даа кимлер бар эдилер? Мына бу суаллерге джевап бермек керексинъ, эр шейни олгъаны киби айтсанъ биз сенинъ якъанъны бошармыз, эвге къайтып барарсынъ.

— Староста сизге ялан айткъан, бизим эвимизге партизанлар кельгени ёкъ, бабам догъру, ордуда хызмет эте, койдеки бутюн о яшта акъайлар хызмет этелер, лякин партизан деген шейни корьмедим…

— Токъта, — деп онынъ сёзюни кене де яш офицер больди, — санъа текрар айтам, яшамакъ, ананъ, къардашларынънен корюшмек истесенъ, санъа екяне бир ёл къалды, мен берген суаллерге догъру джевап бермек керексинъ, биз сенинъ партизанларнен багъынъ олгъаныны эп бир билемиз, ёкъ десенъ, инатлансанъ ишинъ битти, бир даа кунеш ярыгъы корьмезсинъ, анъладынъмы? — деп багъырды.

— Мен сизге догърусыны айтам, мени о шейлерден хаберим ёкъ. Мен ич бир тюрлю къабаат япмадым. Мында, базаргъа тютюн сатмагъа кельген эдим, тютюнимни сатып эвимизге ашамагъа бир шейлер аладжакъ эдим, шу арада облава башланды…

— Я санъа тютюнни ким берди? — деп шишман онынъ сёзюни больди, — догърусыны сёйле, ким берди?

— Колхоз берди, башкъа ким береджек? Тютюн пай эткенде тек бизге дегиль, бутюн койнинъ джемаатына берген эдилер.

— Я не ичюн сен оны теслим этмединъ? Команданлыкънынъ эмирине сен не ичюн риает этмединъ? Я барып да о вакъыт биз сенинъ сакълы тютюнинъни тапкъан олсакъ, сен не дер эдинъ?

Усеин шашмалады, бир шей айтып оламады. Чюнки орталыкъкъа эмир меселеси чыкъар деп, ич умют этмеген эди, шишманнынъ суаллери оны шашыртты, юреги сыкъ-сыкъ ура башлады, тизлери къалтырагъаныны ис этти.

Офицерлер къапы янында отургъан конвойгъа не айткъанларыны да эшитмей къалды.

Конвой оны итеклеп, сюйреклеп алып чыкъты да, кене ашагъыдаки одасына алып кетти. Къаравул къапыны ачып, башта оны тепип йибердилер, бираздан сигаретлерини думанлатып, озьлери де кирдилер.

Усеин еринден турайым дегенде, къурсагъына урулгъан тепмеден эки букюльди. Сонъ оны аякъ тюбюне алып, футбол топу киби тепе башладылар. Йигит бар сесинен багъырды, бу вакъыт бетине урулгъан чызмадан озь къанына богъулды. Ниает, яваш-яваш эр шей тынды: даянылмаз агърылар да пенджеречиктеки ярыкъ да, давушлар да битти, этраф сукюнет, зиндан ичине комюльди…

Азмы-чокъмы эссиз яткъан сонъ, гедженинъ бир маалинде Усеин озюне кельди, ерден тураджакъ олды, адджджы санджылар агърысына даяналмай, инълеп кене де эсини джойды…

II

Поезд сурьатыны де эксильте, де бир шейден къоркъкъан киби, бирден алып чапа. Саба ярыгъы ерге тюшкенинен вагон ичиндеки мабюслер вагон тахталарынынъ чатлакълары арасындан этрафны козь этелер, къайда кеткенлерини, не ерде олгъанларыны бильмек истейлер. Вагоннынъ тап тёпесиндеки пармакълыкънен пекитильген кичкене пенджеречикке котерилип бакъмакъ истеселер де къоркъалар, чюнки пенджереде къаралты корюндими ерден аталар.

Тышта баарь укюм сюре. Орталыкъ ешерген, де ягъмур сепелей, де ава ачылып кунеш чыкъа. Адамнен рыкъма-рыкъ толдурылгъан вагон ичинде, эсли башлы адамлар да, яшлар да барлар. Базылары энди ачлыкътан шишкен, ерлеринден зорнен туралар, эписи сабырсызлыкънен суткада бир кене берильген эки юз грамм отьмекни беклейлер.

Дюньяда энъ даяныламаз джеза, яш, сагълам адамны ачлыкънен чекиштирмек олса керек. Чокъ девам эткен ачлыкъ адамда инсан хусусиетини ёкъ эте. Озюнъи эльге алмакъ пек зор ола. Адамнынъ бутюн тюшюнджелери, арекетлери ачлыкъ азабындан къуртулмагъа, оны къанаатлендирмеге тырыша, онъа да чаре тапылмагъан сонъ, козюне къаранлыкъ тюше, не япаджагъынъны бильмей къаласынъ.

Шу вагондан энди дёрт адамнынъ олюсини чыкъардылар, лякин олюм мында чекильген азаплардан сонъ, о къадар дешетли корюнмей, олюмни вагондакилер эр кунь беклейлер, амма яшамакъ истеги де сёнмей. Аят ичюн куреш сонъ нефеске къадар девам эте.

Вагондаки мабюслер арасында энъ яшы Усеин эди. О чокъ вакъыт мында кимсенен лаф этмей отурса да, биринджи геджеси, тышдаки конвойларнынъ шаматалары тынгъан сонъ, онынъ янына эки йигит кельди: бириси поляк, Микола, деп къолуны узатты, экинджиси Виктор. Олар Усеиннен лафкъа тутундылар, онынъ гонълюни котермек ичюн, къайсы лагерьден кельгенини, не вакъыт къолгъа тюшкенини сорап башладылар.

— Мени эки-учь кунь яхшы тепелеп, мында кетирип тыкътылар, — деди Усеин лаф этмеге адам булгъанына севинип, — лагерьде

олгъаным ёкъ, партизанларнен багъынъ бар, деп къабаатладылар. Устюме немсе парашюти йипегинден тикильген кольмегим бар эди, бесе-белли мени немсе парашютчисини ольдюрип къачкъан партизан, деп белледилер, — деди.

— Айса сен даа бир шей корьмегенсинъ, — деди Виктор элини Усеиннинъ омузына къойып, — санъа нисбетен бизлер энди чокъ фелякетлер корьдик. Биз экимиз де арбий эсирлермиз, лагерьден къачкъан эдик, бир даа къолгъа тюштик, полицайлар тутып бердилер. Энди шу ерде, даа эли аягъы тутпкъанлардан, биз учюмиз бармыз, къалгъанларынынъ алларыны озюнъ коресинъ. Бизге де текмиль йыкъылып къалмаздан эвель, къачмакъ ёлларыны арамакъ керек, эгер де бизлерге ишансанъ берабер арекет этейик.

— Я буларнынъ панджасындан насыл къуртулып къачарсынъ? Аякъларымыздаки налынларымызны да чыкъарып алдылар…

— Чареси тапылмагъан шей ёкътыр, достум, — деди узун бойлу Микола, — имкянны къачырмамакъ керекмиз.

— Янъы достларына Усеин джан-юректен севинди. Юреги йымшагъан киби олды. Достлары да Усеинни бегендилер. О даа яш, гонъюли ачыкъ бир бала экенини корип, аджындылар, атта торбаларындан, чуллар тюбюнден чыкъарып онъа, серник къутусы къадар, ер комюрге бенъзер отьмек парчасы да бердилер.

— Сипирки олмагъан олса яры гедженден сонъ биз бу вагондан сагълыкълашыр эдик, амма, — деди Виктор тёпедеки пенджеречиктен корюнген мавы кокке козь тикип.

— Я о да насыл сипирки? — деди Усеин тааджипнен оларгъа бакъып.

Янъы достлары исе онъа, бойле эшелонларда кеткенлер, бизим киби, къачмакъ ёлларыны арап, къашыкъларынен, котелокларынынъ сапларынен, тырнакъларынен вагонларынынъ полларыны теше ве поезд кетип тургъанда, озьлерини ерге, поезд тюбюне ташлайлар, эгер де уйгъун тюшип къалса, устюнден поезд кечип кете, адамлар сагъ къала, турып къачалар. Бойле аллар чокъ олды, лякин сонъ вакъытта онынъ да чаресини таптылар. Сонъки вагоннынъ артына «сипирки»ни такътылар. Сипиртки дегенимиз —链пармакъ къалынлыгъындаки теллерни, демир ёл кенълигинде пекитип чыкъалар, о «сипирки» ёлны тырнап кете, эгер де озюнъни поездден ташлагъан сонъ бир шейге илишмей сагъ къалсанъ, эписи бир, «сипирки» тюбюнде къалып, парча-кесек оласынъ. Бу фашистлернинъ энъ сонъки яратыджылыгъы, деп кулюштилер.

Усеин аркъадашларынынъ айткъанларыны дикъкъатнен динълей, эм керчектен де даа элинъ-аягъынъ туткъанда мытлакъ бу джеллятларнынъ элинден ялынъыз къачып къуртулмакъ мумкюнлигини де анълай, лякин насыл къачарсынъ?..

Ниает, акъшам козь байлангъанда поезд сурьатыны эксильтип токътады. Паровознынъ девамлы давушындан сонъ, эшелон бою конвойларнынъ давушлары, къапыларнынъ ачылгъан, копеклернинъ авлагъаны эшитиле башлады. Отьмек берелер… Вагонда инъильтилер, лафлар токъталды, козьлер къапыгъа тикильди. Отьмек бергенде, душман, яткъанларны чызмасынен тепип бакъа, турмагъа меджалы олмагъанларгъа, «капут», деп отьмек бермей кечип кете. Къапы ачылгъан сонъ ерден эки ягъмаджы копеклеринен вагоннынъ ичине бакъып туралар. Бир данеси исе кирип отьмек даркъата. Бугунь отьмек даркъаткъан ефрейтор, сархош олса керек, багъырыкълай, сёгюне, лякин ачувы ёкъ, буны корип, кошеде тургъан бир мыйыкълы, джесарет этип ефрейтордан:

— Комарад, даа узакъ кетеджекмизми? — деп сорады.

О мыйыкълыгъа айланып:

— Комарад?! Мен фашист, сен коммунист. Биз насыл комарад оламыз? — деп, о кишини тепти, сонъ нелердир айтып, куле башлады. Къапыдан чыкъаджакъта:

— Ярын сабадан эвимизде олурмыз, — деди.

Онынъ артындан жангъырдап къапы къапалды. Отьмеклерни бир нефесте ашап юткъан сонъ, ачлыкъ даа да зияде ис этильди. Ефрейторнынъ айткъаны догъру чыкъты. Айланыр куню саба эшелон вакъытсыз токътады. Къапыларны ачмасалар да тышта шамата, арекет буюк эди. Чатлакълар арасындан бакъкъанлар душман солдатларынынъ чокълашкъанларыны айттылар, олар эшелонны сарып алдылар. Ниает, огдеки вагонлардан башлап адамларны тюшюре башладылар, тюшкенлерге налынлар кетирип бердилер. Эр бир вагондан олюлер чыкъа эди. Оларны, къайдандыр пейда олгъан эки копчекли арабаларгъа, юклеп кеттилер. Сопалап, тёлепеп мабуслерни учер-учер этип сырагъа тиздилер, сонъ козьлюкли бир офицер, теджиманны янына алып, тизильгенлернинъ огюне чыкъты. Отькюр сеснен:

— Сизинъ ичюн дженк битти, Буюк Германиянынъ енъильмез Ордусы Советлерни тар-мар этмекте. Сизлер дженк биткендже бу лагерьде, уруш ёлагъындан узакъта яшап чалышаджакъсынъыз. Лагерьде интизамны бозгъанлар ичюн ялынъыз олюм джезасы бериле. Аранъыздаки еудийлерни, комиссарларны бизге косьтер-

мек керексинъиз, олар ичюн янъы Авропада ер ёкъ! — деп сёзюни кести. Терджиманы да онынъ этрафында тараш копеги киби айлана эди.

Усеин янъы достларынен бир ерде олмагъа тырыша, мында янъгъыз къалмакъ къоркъунчлы эди. Келип тюшкен лагерьлери пек балабан, яры ерге комюльген бараклар, бири-бирлеринден тикенли теллернен айырылып тура эди. Бу къадар тикенли тельни къайдан алгъанлар?.. Мында къапалгъанларны эсасен миллетине бакъып, айры-айры баракларгъа ерлештиргенлер. Лякин янъы кельген эшелоннынъ, не ичюндир эписини бир блоккъа къападылар, ялынъыз поляк Миколаны кельгенлерден айырып къайдадыр алып кеттилер. Акъшам ятаджакъта бирер чомуч чюкюндир ювундыгъы да бердилер. Барактан полицай чыкъкъан вакъытта Виктор Усеинни четке чекип, мында эшиткен биринджи хаберни онъа айтты.

— Бизим аскерлеримиз, — деди о севинчнен, — Сталинград тюбюнде душманны тар-мар эткенлер. Пек чокъ эсир алгъанлар, энди бутюн фронтларда оларны артларына айдап башлагъанлар. Мындакилери де бурунларыны асып юрелер, эвельки камарозлыкъылары ёкъ.

Бу хабер Усеинге къайтадан джан берген киби олды, чюнки ашагъан котеклеринден, чеккен азапларындан сонъ, онынъ умюти де сёне башлагъан эди. Къыйышып яткъан къатты тахта нары да онъа йымшакъ тёшек киби корюнди, терен юкъугъа далды, гузель тюшлер корьди. Эвлерине къайткъан, анасы, къардашларынен, койдешлеринен корюшти. Ялынъыз нечюндир къайда барса да, кимлернен корюшсе де, оларнынъ арасында, къайдандыр, оны ильки котеклеткен шишман немсе пейда ола, титис козьлеринен онъа бакъкъанда Усеин абдырап уяна эди.

Лагерьде эсирлер чешит ишлерде чалышалар: демирёл тамирлей, дагъ кесе, торф чыкъара эдилер. Ёлларны тамир эткенлернинъ, Викторнынъ айткъанына коре, иши яхшы ола экен. Анда эсирлерге этрафта яшагъан эали, кунь-эвельси пишкен къартоп, отьмек къурулары кетирип ташлай экенлер. Бир къач ай эвель андан эки адам къачкъан, оларнынъ баракларында яшагъанларны лагерь мейданында тизип, эр учюнджи адамны аткъанлар.

Иш пек агъыр. Аш вакътыны беклеп, четтен бир шей тапып ашарым, умютинен яшайсынъ. Янъылар чокълар, лякин ишаныладжакъ дост тапмакъ ичюн бираз мукъайтча олмакъ керек. Мында, тикенли тель артында да узун къулакълар бар экен.

Бир куню акъшам тешкерювинден сонъ, Виктор бараккъа, Усеинге таныш олмагъан бир йигитнен кирди де, онъа:

— Таныш олунъыз, санъа ватандашынъны тапып кетирдим, — деди. Къара къувурчыкъ сачлы, эсмери йигит Усеинге элини берип:

— Джафер, бу ерде, Жора, деп айталар, биз тап о къадар бир ерден олмасакъ да, якъынмыз, ватандаш, демек мумкюн, мен кавказлым, — деди.

Таныш олгъан сонъ умум соравлар: къачан эльге тюштинъ, не ерлерде олдынъ? Жора лагерь штабында хаттат вазифесинде чалыша экен, достларнынъ ярдымынен кирип къалгъан, о мында чокътан кельген, немсе тилини бильгени онъа шу иште чалышмагъа имкян берген экен.

— Сени мында токътатмайджакъ эдилер, — деди Жора Усеинни четке чекип, — сенинъ карточканъда, партизан алякъаджысы, деп язылгъан. Озюнъ билесинъ, немселер партизанлардан къорккъанлары киби бир шейден къоркъмайлар. Айтаджагъым, сени эр алда бир корюнмеген ерге тыкъмазлар, мында чокъ тутмазлар, бир де бир этапкъа айдарлар.

— Я не япмакъ керек, ватандаш? — деп Усеин умютнен янъы аркъадашынынъ бетине бакъты.

— Сен озюнъ мында бир шей япып оламазсынъ. Япсакъ кене де бизлер япа билирмиз. — «Бизлер» дегенинден Жоранынъ ишанчлы достлары олгъаныны анъладылар, лякин сорап отурмадылар. Мында ойле, ерсиз суаллер бермек олмай. — Бир имкян бар, — деди Жора, озь-озюнен лаф этер киби. Вакъты-вакътынен бизим лагерьден бауэрлерге (кой помещиклерине) ыргъатлыккъа адам берелер, лякин шорбаджылар буны чокъ севмей, чюнки оларгъа чокъ ишанмайлар. Лаф кене де озь арамызда къалсын, мен аркъадашларнен сухбетлешип корерим, имкяны олса сени койге джёнетирмиз. О якъкъа кеткенлернинъ картотекалары да айры тура, этапкъа адам топлагъанда оларны къарыштырып отурмайлар.

Бу лафлардан сонъ Усеин буюк сабырсызлыкънен штабдан хабер беклеп турды. Амма куньлер кечсе де, бир даа сес-солукъ чыкъмады.

Демирёл командасында чалышмакъ пек агъыр эди. Вагон юклемек, бошатмакъ, бозулгъан ёлларны тамир этмек… Кимерде бир оларны къашкъыр киби къутургъан конвойлар ишке алып чыкъалар, башынъны котерсенъ уралар, кене яхшы эали ярдым эте: отьмек,

къартоп, балыкъ, маргарин кетирелер. Конвойнынъ текаран инсангъа бенъзеген сою олса озьлери даркъаталар. Фенасы олса, бир ерге ташлап кетелер. Сонъ вакъытта олар да огрендилер, бу къашкъырларгъа самогон кетирелер, онынъ къокъусыны дуйсалар бу копеклер тез йымшайлар. Усеиннинъ энди яхшы аркъадашлары бар эди. Лякин Виктор башкъа ерге тюшти, оларны дагъ ишлеринде къыйнайлар. Ялынъыз сагъ къайтсанъ акъшамлары, аштан сонъ, лагерь мейданында эр кунь саба-акъшам отькезильген бездириджи тешкерюvлерден сонъ корюшесинъ.

Энди яз айлары да битеятыр. Якъынларда буюк бир этап олды, айткъанларына коре немселер энди эсирлерни де дженк ёлакъларында ишлете экенлер. Лагерьде бир къач кере немсе формасы кийген енъинде РОА язувлары бир офицер келип, барак-барактан юре, эсирлерни гонъюлли оларакъ язылмагъа давет эткен эди. Лякин гонъюллилер тапылмай. Мусульманлар ичюн мында молла да ёллап бакътылар, дуа да окъулды, кене файда олмады.

Геджелери бизим самолётлар лагерь тёпесинден учкъанда немселер кирмеге тешик тапалмайлар, энди «Москва капут», деп де айтмайлар, маша ашагъан мышыкъ киби юрелер.

Бир кунь акъшам, Усеин энди ятмагъа азырлангъанда, Виктор келип, оны озь кошесине алып кетти.

— Тюневин Жораны корьдим, — деди о. — Бу куньлерде койлерге йигирмиге якъын адам ёллайджакъ экенлер. О сени де анда кетеджелер джедвелине къошкъан, лякин мени тенбиелеп айтты ки, койге кеткен эсирлерни бир-эки афта динълеп бакъа экенлер, эгер шубели бир арекет корьселер шорбаджы шу ань лагерьге телефон эте, ойле ишанчсызларны алып келип, догъру этапкъа къоя экенлер. Сен сакът ол, акъикъий «ыргъат» олгъанынъны косьтермеге тырыш. Меним эв адресимни эзберлеп ал, бир даа корюшмек къысмет олмаса, ангимиз де сагъ олып ватангъа къайтсакъ, бири-биримизнинъ тувгъанларына бармагъа сёз берейик.

— Сен, Жорагъа айт, эгер де мен койге барып чыкъсам, керчектен «ыргъат» олып чалышырым, зан этсем шорбаджым да оны сезер. Бу эльбет, козьге кирип белли бир дередже ишанч къазангъандже, ишимни бираз ёлуна къойгъан сонъ, эсас макъсадгъа кечерим. Копеклерге не къадар даа чалышмакъ мумкюн?

Бу лакъырдынынъ учюнджи куню, саба тешкерюvлеринден сонъ, йигирми адамны, шу джумледен, Усеинни де лагерьде къалдырдылар. Жора якъын кельмеге сакъынса да, узакътан Усеинге башыны саллады, «эр шей ёлунда», дер киби бакъты.

III

Усеиннинъ шорбаджысынынъ хозяйствосында мадъярлар, поляклар, украинлер ве дигер миллетлер чалыша эдилер. Мында да котек, талав, эр адымда къапкъан локъманъны тазирлеп, зеэрлеп къаптыралар. Онъа бакъмадан Усеин достларынынъ насиатыны унутмады, гедже демей, куньдюз демей чалышты, шорбаджынынъ эвельки ыргъатлары Усеинге эллеринден кельген ярдымларыны яптылар, ач этмедилер. Онынъ лагерьден кетиргенининъ биринджи куню, шорбаджысы бутюн ыргъатларыны топлап:

— Сиз бундан сакъ олунъыз. Эгер оны къачырсанъыз эпинъиз башларынъызнен джевап берирсиз, — деди.

Куньлер кене де бири-бири артындан, баш котермей ишлевнен кече, лякин ачлыкъ азабы энди тап о лагерьдеки киби къыйнамай, кой ерине къадар сыкъсалар да къартоп, мысырбогъдай, сют тапыла.

Душман ордусынынъ озюни токътаталмай, эп артына чекильгенини энди бильмеген адам ёкъ. Газеталарнынъ: «Биз вакътынджа уруш ёлагъыны къыскъартамыз», — деп язгъанларына да энди кимсе инанмай.

Бир кунь Усеин аран куреп отургъанда, мадъяр ыргъатлары келип, онъа сакътлыкънен бизим самолёт ташлагъан бир листовканы корьсеттилер ве окъумасыны теклиф эттилер. Усеин бир кереден къоркъты, элини саллап четке чекильсе де мадъярлар онъа:

— Сен бизден къоркъма, бизлер де сенинъ киби мында эсирмиз, бизлер де совет ордусынынъ кельмесини беклеп отурамыз, эм энди о къадар къоркъмагъа да керекмей, — дедилер. Листовканы Усеиннинъ элине бердилер. Листовка: Германияны шаркъта Совет Ордусы сыкъыштырып келеяткъаны, гъарбтан исе Союзджилер экинджи фронтны ачкъаны ве Францияны фашистлерден темизлегенлери акъта айта. Ерли эалиге, эллеринден кельгенине къадар ягъмаджыларгъа къаршы курешип, гъалебе кунюни тезлештирмеге ярдым этмекни чагъыра. Усеин аркъадашларына бу янъылыкъларны окъуп анълатты. Ыргъатлар оны эллери устюне котерип, тёпеге аттылар.

Усеин мында яваш-яваш эсирлернен якъындан таныш олмагъа ынтылды. Чюнки достларынъ чокъ олса къачмакъ меселеси къолайлашаджагъыны анълай эди. Лякин шойле куньлернинъ биринде мында, къомшу койден кимдир келип, бир ярамай хабер айтып

кетти. Айткъанларына коре лагерьден алынгъан эсирлерни кене де топлап, эски ерлерине къайтара экенлер, лагерь де энди андан коче экен.

— Энди не япмалы! Вакъыт сыкълет. Лякин даа япыладжакъ ишлер чокъ. Етиштирип олмаса, кене шу джеэннемге къайтып бараджакъ, озь аягъынен къапкъангъа киреджек. Ёкъ, ёкъ къачмакънынъ чаресини тапмакъ керек!!!

Бутюн гедже Усеиннинъ козюне юкъу кирмеди, чокъ ойланды. «Ёкъ, — деди о, — не олса олсун, мен бир даа озь аягъымнен лагерьнинъ къапысындан кирмем»… Экинджи куню уйле маалинде шорбаджысы оны озю арап тапты да:

— Мен сени кене де алгъан ериме теслим этмек керек экеним, — деди.

— Мен сизге риджа этем, мумкюн олса, чалышкъаным киби чалышайым… бельки меним де…

— Не айтмакъ истейсинъ? — деди шорбаджы давушыны юксельтип, — сизинъкилер келеяткъаныны манъа хатырлатмакъ истейсинъми?

— Ёкъ, манъа оны хатырлатмакъ керекмей, сиз озюнъиз окъумыш адамсыз, кетишатны коресиз…

Шорбаджы трубкасыны якъып думанлата-думанлата эв ичинде баягъы вакъыт айланды, сонъ, четке бакъып:

— Догъру, яшамакъ истесенъ замангъа уймакъ керексинъ. Ким ойлагъан эди меселе бойле олып чыкъар деп?! Янъы Аврупа къуруджылары, енъильмез орду! Тьфу! — деп тюкюрди де Усеинге айланып: — Яхшы, сен ишлегенинъ киби ишлеп тур, лякин козькъулакъ ол, бу тарафкъа анавы якътан киши кельгенини корьдинъми, къач, сакълан, менден сорасалар, къачып кетти, деп айтарым.

Шу лакъырдыдан сонъ Усеинге кимсе бир шей айтмады. О ормангъа барып, озюне гизленмек ичюн ер азырлады. Энди якъынлашып келеяткъан фронт гудюрдиси кунь-куньден айдынлаша, койде полицайлар да корюнмейлер, янгъан ормандан къачкъан къашкъырлар киби, къача, сакълана эдилер. Энди къачмакъ да мумкюн. Бугунь-ярын озюмизнинъкилер келеджек, ондан сонъ мен кене сафкъа къайтырым, бу мельунлардан акътымны алырым.

Бунъа бакъмадан сонъки эки кунь Усеинге орманда гизленмек керек олды, учюнджи куню исе, атыш токътады, орталыкъ чымчырт олды, ялынъыз алчакътан самолётлар учып кечелер. Усеин сакътлыкънен койге якъынлашкъанда, комендатура ерлешкен

эвнинъ тёпесинде Къызыл байракъ ельпирегенини корьди де, токътап къалды, сонъ озюни туталмай, «Азатлыкъ!», деп багъырды, козьлери къуванч козьяшларынен толды, не къадар вакъыттан берли бекленильген азатлыкъ, севинч…

Даа учь кунь эвельси бу эвнинъ тёпесинде, зеэрли бийни анъдыргъан фашист байрагъы асувлы тура эди.

«Мына сизге Москва капут, мына сизге Шаркъкъа сефер! Энди бутюн япкъан джинаетлеринъиз ичюн джевап берирсиз, айванлар!» Байракъ асувлы эвде, шу койни душмандан азат эткен Арбий къысымнынъ штабы ерлешкен эди. Усеин мында кельгенде энди къомшу койлерден топлангъан, онынъ киби «ыргъатлар» чокъ эдилер, эр кимнинъ юзю куле, къуванчы ичине сагъмай. Штабда топлангъанларнынъ announcementсинде истек бир: тез-тез къолларына силя алып, оларны джеэннем азабында къыйнагъан душманнынъ акъкъындан кельмек…

Лякин Усеиннен бирге даа бир къач яшны дигерлеринден айырып къалдырлар:

— Сизлер, йигитлер, даа арбий талим корьмединъиз. Бундан да башта бир-эки афта тедавийленмек, раатланмакъ керексинъиз. Ондан сонъ бакъармыз. Дженк даа алдымызда, — дедилер.

ЭФТАДЕ АЛА

Не ичюндир онъа бутюн койнинъ джемааты, къарты-яшы, Эфтаде ала, дей эдилер. Койде бу къадынны урьмет этмеген адам ёкъ, ким Эфтаде аланен расткелишсе токътап, онынъ сагълыгъыны, алыны-эхвалыны сорап, сонъ кече тургъанлар.

Бугуньки киби акъылымда. Байрамда бабам къой сойса, къардашымнен экимизни чагъырып кягъыткъа сарылгъан бир-эки пиширимлик этни бизге узата да:

— Буны Эфтаде аланъызгъа алып кетип беринъ, бабам, анам сизге байрам хайырлап йибердилер денъиз, элини опюнъ, одуны бармы-ёкъмы сорап билинъ, — деп тенбилей эди.

Биз де Эфтаде аланынъ эвине севине-севине кетер эдик. О эвини пек темиз тута, бир ерге тоз къондурмай, собасы, джезвеси, гугюмлерини йылтыратып къоя, кийизнинъ устюне басмагъа да чекинесинъ. Сети, миндери, ястыкълары, пешкири даима джыйыштырылгъан ола эди. Биз балалар онынъ эвине кирсек, кирлетирмиз

деп, отурмагъа чекинир эдик. Ала, биз кетирген этни элимизден алып:

— Сагъ олунъ, тосунларым, дюньялар тургъандже турынъ, бинъ байрамгъа етишинъ, Алла сизни белялардан-къазалардан, душманлар шеринден сакъласын, — деп башларымызны сыйпай, сонъ оглюгининъ джебинден я джевиз, я кестане, я да ахлап къурусы, илле бир шейлер бизге узата эди.

Эфтаде аланынъ эвинде бизни эр шейден зияде меракъландыргъан онынъ долабы устюнде тургъан «Кятибем» авасыны чалгъан саати эди. Бизим козьлеримиз саатке тикилип къалгъаныны корип:

— Сабыр этинъ, ашыкъманъ, собам сёнди, собаны якъайыкъ, эвни къыздырайыкъ, сонъ саатни чалдырырмыз, — дей эди.

Бойле саат коюмизде кимседе ёкъ эди. Оны айткъанларына коре, аланынъ къартбабасы аджылыкътан къайткъанда о якълардан алып кельген де, торуны бизим койге келин тюшкенде онъа багъышлагъан. Саат инджечиктен чала, биз нефесимизни токътатып динълеймиз, ала да буны корип севине, «демек мен де буларнынъ хатирлерини тапмагъа биле экеним», деген киби кулюмсирей, сонъ яваштан къарыкъ сесинен саатнен берабер озю де йырлап башлай:

…Кятибем юкъудан къалкъар
Козьлери мамур…

О йырлагъада сёнюк козьлеринде ойнакъ учкъунлар пейда ола, йыр онынъ юзюни де айдынлата, дерсинъ о кольгеден ярыкъкъа чыкъкъан киби ола эди.

Айткъанларына коре Эфтаде аланынъ омюринде де севинчли, ярыкъ куньлер пек аз олгъан. Он алты яшында экенде оны къоджагъа бергенлер. Къоджасыны да ала, ялынъыз той олып кечкен — келиннен киевни къапагъан сонъ корьген, абдырап къапыгъа чапкъан, лякин о девирде шериатнынъ къаранлыкъ къуюсындан къапы тапып чыкъмакъ, къачмакъ къадынлар ичюн зор олгъан. Яш къыз Джемалядин акъайнынъ учюнджи апайы экен, о акъайыны корип абдырагъанынынъ себеби, Джемалядин акъайнынъ бети олгъан. О балалыгъындан чечек хасталыгъына огърагъан ве бир козюни акъ баскъан, бетинде де санки къаве дёггенлер, чукъурчыкъ устюнде чукъурчукъ, башында исе куньдюз ярыкъ якъып арасанъ бир сач тапылмагъан.

Аланынъ бабасы, Джемалядин акъайнынъ кой четиндеки буюк эвини ве къапысы огюнде бир десятин къадар багъыны, ондан да башкъа, айткъанларына коре, яйлада пек чокъ къойларыны алып, онынънен ортакълашмакъ истеген, лякин Джемалядин акъай, къайнатасына ич де юзь косьтермеген:

— Ялынаякъ бабанъ къапыма кельмесин! Меним орталыкъта юрьген бутюн ач-битлилерни тойдурмагъа алым ёкъ, — деп биринджи кунюнден акърабалыкъ меселесини кесен-кес анълаткъан. Акъайынынъ шу хынзырлыкъларына чыдаялмай, Эфтаде ала чокъ чекишкен, козьяшларыны къурутмагъан, башыны къайда урмагъа бильмеген, лякин кет-кете «Такъдирим бойле экен, манълайыма бойле язылгъан», деп сабыр эткен, чыдагъан. Инсанлар нелерге чыдамайлар? О чокъ вакъыткъадже эвден чыкъмагъан, алемге корюнмеген, сонъ сой-сопларгъа, къомшуларгъа барып башлагъан. Ниает, акъайындан рухсет алып озь эвлерине баргъанда, анасынынъ бойнуна сарылып, бутюн дертлерини тёккен. Бу бичаре къадынларнынъ эллеринден даа не келе биле эди?

— Я не япаджакъсынъ, балам, сабыр этмек керек, эр кимнинъ бир къысмети ола, баш язысыны козь кореджек, иншалла сонъу хайырлыдыр, — деп, ана къызынынъ гонълюни алмагъа тырышкъан.

Ким билир, бельким, акъайынынъ зулумына чыдаялмай, Эфтаде ала Джемаледин акъайнынъ эки къарысы киби, веремге огърап, яп-яш экенинде къабирге къоюлыр эди лякин… лякин, умют этильмеген бир ал, бу къадыннынъ талийини денъиштире.

Куньлерден бир кунь Джемаледин акъай сабадан турып, атыны эгерлей де: — Мен яйлягъа кетем, — деп къадынына акъшамгъа дымлама сымарлап, ёлгъан чыкъа. Уйле авгъан сонъ Джемаледин акъайнынъ аты, эгерине бир союлгъан къозу байлы, эвге къайтып келе — шорбаджысы ёкъ. Койде шамата къопа, джемаат топлана, эр ким озь фикирини айта, сонъ эки адамны яйлягъа Беш текиеге ёллап, меселенинъ асылыны анъламакъ истейлер. Олар экиси де кене шу аткъа минип, ёлгъа чыкъалар. Ат оларны Къаравул къая тюбюндеки чакъыл чокъракъкъа алып келе, бакъсалар, не корьсинлер, Джемаледин акъай талакъ киби къараргъан. Чокъракъ янында томарланып ята. Озю де даа сагъ экен. Ялынъыз тишлерини гъыджырдата, лаф этип оламай. Деръал оны атнынъ аркъасына байлап, койле алып тюшелер. Топлагъан халкъ не япаджа-

гъыны бильмей, шу койде яшагъан, темиз татарджа лаф эткен, Сергей Михайловични чагъырталар. Сергей Михайловичнинъ бир козю олып, озю бостанджылыкънен огърашса да пек теджрибели, эр шейден анълагъан бир адам экен. Халкъ ондан даима акъыл танышып тургъан, лякин оны адынен кимсе чагъырмай. Сергей къазакъ, деп айта экенлер. Сергей къазакъ хастаны корьгенинен:

— Сув ичтими? — деп сорай.

— Ичкендир даа, биз оны чокъракъ башында таптыкъ, — дейлер.

Сергей Михайлович, Джемалядин акъай сув ичип холера хасталыгъына огърагъаныны анълай ве шай дей:

— Бу хасталыкътан къуртулмакъ пек зор меселе, лякин о сагълам адам, мен беллесем юреги даяныр, сиз онынъ агъызыны ачып, богъазына бир шише ракъы тёкюнъ, башкъа ич бир тюрлю илядж онъа ярдым этмез, къуртарса оны ракъы къуртарыр, — дей.

Джемаат кене де шамата къопара, базылар:

— Мусульман адамны ракъынен тедавийлемек олурмы? — деп багъыралар, базылары исе:

— Сергей къазакъ не айткъаныны биле, мында адамны олюмден къуртармккъ керек, — дейлер.

Ниает, ракъы келе, лякин эсини джоймагъан Джемалядин, оны якъын алмай, не япса-япа ки, агъзына бир тамчы ракъы къойдырмай. Буюк азаплар чекип, эки-учь сааттен сонъ кечине. Бойлеликнен, эвленгенлерине бир йыл толайым дегенде, ала он еди яшында тул къала.

Бириндժи вакъытларда балабан эвде бир озю къалгъан ала не япаджагъыны бильмей.

Тюшюне, онъы бахт дегиль де, бахтсызлыкъ кетирген бу эвни, зенгинликни быракъып, фукъаре бабасынынъ эвине кетмек истей. Лякин тамам бу вакъыт андан-мындан Джемалядин акъайнынъ сой-соплары пейда олып башлайлар. Олар догъмушларынынъ малындан озьлерине пай талап этелер. Яйлядаки къойларына, къашкъыр киби далалар.

Япылгъан бу уджюмлер аланынъ башында янъы фикирлер догъура.

«Мен бу къойларны, Джемалядин акъайнынъ байлыгъыны, бир заман байлыкъкъа тоймагъан, нефисхорларгъа аш этмем. Оны коюмининъ оксюз балаларына, кимсесиз къалгъан къартларына такъсим этерим», — дей.

Эфтаде ала насыл ойласа да, ойле де япа. Озюне де бир-эки шейчик алып, бабасынынъ басыкъ эвчигине авуша.

Лякин, — эрте кульмеген, кеч кульмез, дегенлери киби, аланынъ азачыкъ ашым, къавгъасыз башым, деген куньлер и де бите. Онынъ башына кене бахтсызлыкъ тюше. Бабасы хасталанып оле, ала кене янъгъыз къала.

Белли, яш тул апай бир озю яшагъанда, койдеки узун тиллер раат отурырмы? Койнинъ четиндеки озенчикке чамашыр ювмагъа баргъан къадынлар арасында лаф, ошек къайнай.

— Акъшам Эфтаденинъ ярыгъы сабагъа къадар сёнмеди, копеги де пек авлай эди, бесе-белли «мусафири» олса керек…

— Шамата Фатьме айтты, тюневин саба эрте сыгъырыны дагъгъа айдагъанда, онынъ азбарында балыкъчы Йибриш одун парлай экен.

— Демесе?!… Бакъ сен о мельунгъа, балыкъ авламагъа кетем деп, мында келип авлана экен…

Койде ошек даркъаткъанлар арасында фалджы Фатьме кимсеге ёл бермей экен, куньлерден бир кунь тюкяндан къайтаяткъанда Фатьме, аланы корип къала.

— Вай, Эфтаде, кийинип-къушанып юресинъ бугунь байраммы ёкъса, — деген.

— Манъа эр кунь байрам, сен не демек истейсинъ, ошекчи кяхпе. Демек сизинъ акъайларынъыз, балаларынъыз бар, эр шей еринде, анда-мында айлансанъыз да корюнмей, лякин таянчынъыз бар. Биз, тул къадынларгъа исе, Алла корьсетмесин, бир акъайнен лаф этеджек олсакъ, тилинъиз эки къарыш узана. Эм мен кийинип-къушанып юрьсем, озь урбаларымны кием, сенинъкини киймейим де. Эм манъа тийме, эки аягъынъны бир папучкъа киргизирим, — деген.

Фатьменинъ тили тутула, не айтаджагъыны тапалмай, эвине чапа, экинджи куню кимни корьсе:

— Тюневин, къайдан шейтандан расткельди бильмем, тюкян огюнде Эфтадени корьдим, манъа нафиле ерде бир къаргъыш тёшеди, къайдан кельгенимни бильмей къалдым, тили къызыл бибер экен, эм ойле енгиль этеклилернинъ къаргъышы де тута, дейлер, сакът олунъ, джемаат, бир белягъа огърамайыкъ, — деп юрьген.

Бу ошеклернинъ къоюрмасына, чаталланмасына койнинъ зенгинлери ярдым этелер. Чешит хурназлыкълар япалар. Макъсад-

лары: озюнинъ алидженаплыгъынен кой халкъы арасында буюк урьмет, сайгъы къазангъан аланы масхара этмек, джемаатнынъ нефретине огъратмакъ эди. Чюнки аланынъ япкъан ишлери оларнынъ юреклерине ятмай эди.

Шунынъ ичюн расткельгенден ерде зенгинлернинъ къадынлары аланы акъаретлемеге тырыша эдилер. Онъа «тюз табан» адыны да такътылар. Ала къайда булунса, шу эвнинъ оджагъы сёне, зенгинлиги тюзлене, дедилер.

Лякин бунъа бакъмадан, темиз виджданлы, акъикъатсевер аланы ялынъыз озю яшагъан койнинъ дегиль де, дигер койлернинъ джемааты да джан юректен севе ве сая эди.

Йыллар кече…

Башта дженк башлай, сонъ дагъларда «ешиллер», ёлбасарлар пейда олалар, бири келе, бири кете. Ала орталыкъта нелер олгъаныны анълап оламай…

Кет заман, кель заман, 1921 сенесининъ дешетли ачлыгъы башлай. Хусусан ялы бою койлеринде пек чокъ адамлар къырыла. Бизим коюмизде де чокъ замет чектилер.

Бир кунь аланынъ къомшусы къадынынынъ сонъки мал тикиш машинасыны арпагъа денъиштирмек ичюн шеэрге алып кете. Лякин къайткъанда онынъ ёлуны басалар, арпасыны ала, озюни де ольдюрелер. Ачлыкътан, яныкътан бир афтагъа бармай онынъ къадыны да оле. Учь яшында екяне огъланчыкълары, кичкене Бекирчик бир озю къала. Ала бир кунь къомшусынынъ алыны бильмек ичюн баргъанда, ольген анасынынъ янында агълагъан Бекирчикни коре, ве дераль эвине алып келе.

Шу куньден башлап ала, озюнден де зияде, шу бала ичюн къайгъырып башлай. Чокъкъа бармай койлерде «комбед»лер де ачыла. Халкъкъа ярдым этип башлайлар. Уйле вакъытында эр ким чанагъыны алып бара, джан башына бирер чомуч шорба алып башлайлар. Шу йылы ич бир вакъыт олмагъан бир ал даа ола. Февраль айында денъизде пек кучлю далгъа, шу фуртуна вакъытында денъиз ялыгъа пек чокъ хамси ата. Корьгенлер шаша, бир къарыш къалынлыгъында ялыны хамси баса. Бутюн койнинъ халкъы денъизге чапышалар, шу ерде атеш якъып пиширип ашайлар, сонъ денъизнинъ шу бахшышыны эвлерине ташып чапчакъ-чапчакъ тузлайлар, къыскъасы, табиат пек чокъ адамны олюмден къуртара.

Яваш-яваш вазиет денъише. Ала Бекирчикни эльден ельден къызгъана. Оксюз баланы анна-бабасы киби ынджытмай бакъ-

къаны ичюн аланы халкъ даа да урьмет этип башлай. О бала санки аланынъ юрегини басып тургъан агъыр бир ташны авдарды, ташнынъ тюбюнден исе, сарф этильмеген тюпсиз севги наз чокърагъы атылып чыкъты. Озюнинъ эвинде Бекирчикнинъ янъгъыравукъ сесини, кулькюсини эшиткен аланынъ юреги осе эди. Лякин гъарип аланынъ бахты кене де чокъкъа бармай. Апансыздан алагъа бахт, севинч, умют гъайрет, кучь кетирген Бекирчик къызамыкъ хасталыгъына огърап учь куньге бармай оле…

Огъланчыкънынъ олюминден сонъ ала пек янды. Бутюн дюньягъа олгъан мерагъы сёнди. Бир кунь акъшам намазыны къылгъан сонъ, ала озь танърысына юрегине топлангъан шикяетлерини айтмакъ къарарына келе, эллерини кокке котерип: «Эй, Танърым, сен манъа бу джанны тек агърыларны ис этсин деп бердинъми, не этмишим бар, не ичюн манъа дюнья ярыгъы косьтермейсинъ?!» — десе де кок джевап бермеген. Намазлыгъы устюне текюльген адджы козь яшларыны корьмеген. Кокке айтылгъан шу шикяетлерни озюнден башкъа кимселер эшитмеген. Атеш тюшкен ерини якъар, деп нафиле айтмагъанлар…

Кене де янъгъызлыкъта, айлар, йыллар кечип кетти. Ильк баарьде къызылчыкълар ачып, дагъларны сарарта, сонъ ахлаплар, фындыкълар пише, юзюмлер джыйыла, тютюнлер къырылып бите, къыш баса. Мевсимлер бири-бирининъ артындан келип кечелер.

Койлерде энди байлар, мырзалар ёкъ, падишанынъ тахты йыкъылгъан сонъ, оларнынъ ишлери де уймады. Байларнынъ топракълары, багъларыны фукъарелерге пайлаштырып берелер.

Эр кеснинъ озь акъкъ-укъыкъы, сеси бар. Койде кой совети чалыша, бутюн меселелер анда чезилелер. Эски къавелер ерине энди койде клуб ачылды. Анда районы векиллер келип, чешит мевзуда сухбетлер отькерелер.

Эм эр бир койге векиллер йиберильдилер. О векиллер джематкъа олгъан янъылыкъларны анълата эдилер.

Бизим койнинъ векили пек утанчакъ, йымшакъ табиатлы, сарышын бир йигит эди. Биринджи куньлерде адамлар оны севмеселер де, яваш-яваш вазиет денъишти, о башта яшлыкъны, сонъра исе дигерлерини джельп этти. Озю рус йигити олса да, бизим тилимизни сувтильмач биле эди. Онынъ ады Борис олса да, Эфтаде ала онъа Бекир дей эди.

Бизим ала Бориснинъ энъ якъын ярдымджысына чевирильди. Анда чевирильмеси къыйын олгъан бир меселе чыкъса, Борис

дерьал алагъа бара эди. Чюнки кой халкъы арасында буюк сайгъысы олгъан адамгъа эр насыл къыйын меселе олса да, оны аль этмек бир шей дегиль эди.

Мына бойледже ала, кой Советининъ эсас хадимлеринден бирине чевирильди.

Койде яваш-яваш эр шей озь ёлуна минип башлады. Лякин кой Советининъ активлери ичюн эр кунь бир къач тюрлю иш тапыла. Олар раат отурмайлар. Аланынъ чокъ вакъты анда кече эди.

Куньлернинъ биринде ала озь койдешининъ тоюнда экенде, апансыздан бир алекет чыкъты. Шу той япкъан адамнынъ къомшусынынъ къызы гъайып олгъан. Бир тарафта давул-зурна чала, урь патласын той, экинджи тарафтан агълав-сызлав…

Ала дерьал меселенинъ асылынен меракълана.

— Къызым гъайып олды! — деп багъыра къомшу къадын. Такъмакълай, агълай.

Ала бир-эки кере ялан-янълыш шу къыз, Бекирни севе, деп эшиткен. Лякин меселе тап бу къадаргъа барып чатаджагъыны акъылына биле кетирмеген.

«Я Бекир буны манъа айтмады», — деп ойлады.

Къыз:

— «Мындан кетем, мени къыдырманъыз», — деп язып къалдыргъан. Демек о Бекирнинъ одасында олмакъ керек… Бу фикирге кельген ала той азбарына кирип, джемаатны танчландырды. Тойны девам этинъ, дей.

Ана андан чыкъып догъру Бекирнинъ эвине кете. Къыз акъикъатен де онынъ эвинде экен.

Бу хабер йылдырым тезлигине бутюн койге даркъатыла. Койнинъ итибарлы адамларындан олгъан Асан акъайнынъ къызы явургъа баргъан…

Асан акъай халкънынъ бетине бакъмагъа утана. «Мен насыл этерим де, алемге корюнирим», — деп башыны урьмагъа ер тапмай, айлана, эфкярлана, яна. Ниает, о къызы Джумазиени, «арам эвлят», илян этмек къарарына келе.

— Чагъырынъ имамны, къомшуларны. Мен къуран опип ант этем. Лякин ананынъ юреги онъа чыдаялмай.

—Токъта, акъай, ашыкъма, бизим баланы алдатсалар керек, токъта, башта бу хыянетликни кимлер япкъаныны билейик, — дей озь эвлядындан айырыладжыгъы кельмей.

Асан акъайнынъ мерамыны эшиткен сонъ, ортагъа ала тюше.

— Джемаат, — деп башлай ала, марамасыны омузларына саркъытып, — сиз орталыкълар денъишкенини, яшайыш тюрленгенини корьмейсинъизми? Коюмизнинъ эвельки шорбаджылары, байлары къайда? Ёкълар, озь-озюмизге шорбаджы олдыкъ, демек озь ишлеримизни де озюмиз бакъмакъ керекмиз. Затен бизим коюмизде не олды, эки яш, севда бири-бирлерине къавушты, шай дегильми? Эгер де бу ал бизим бахтымызгъа, яни мен бу къызнынъ яшында экенимде олгъан исе, о вакъыт меселени биз дегиль де шериат бакъар эди. Лякин шимди шериат башкъа. Озь талийимиз озюмизнинъ къолумызда. Эм къана, айтынъ бакъайым, о йигит ким, кимге зарары тийди?

— Ёкъ. О яхшы адам, лякин онынъ дини-иманы башкъа да, — деген топлангъанлардан бири.

— Ёкъ, янълышасыз, биз эпимиз инсанмыз, — деп ала Асан акъайгъа айланды. — Сен къызынъны арам эвлят этмеге акъкъынъ да ёкъ. О чагъына кельди, озь севгенине барды. Энди сен бу якътаки къызларынъа кельген къудаларны да къайтармазсынъ. Оларгъа да ёл ачылды. Мына меним дейджегим бу, о ягъыны озюнъ билирсинъ, — деп ала азбардан чыкъа.

Аланынъ фикиринен чокъкъа бармай эр кес разылаша, ошеклер кет-кете тыйыла. Асан акъай да кене де койнинъ итибарлы адамларындан бири олып къала.

Ала ярыкълыкъкъа чыкъып, энди озюнинъ ким экенини билип яшап башлагъанда козьлери нурсузланып башлай, сонъ такъаттан кесиле, тёшекке тюше. Бирилери аламыз къартайып башлады», — дейлер, дигерлери исе, — ёкъ, аламызнинъ яш экенде чеккен азаплары энди озь тесирини косьтере», — дедилер. Койдешлерининъ айткъанлары догъру эди. Аланынъ вуджудыны ёргъунлыкъ, зайыфлыкъ сарып ала.

Оны бир заман ялынъыз быракъмадылар, эвинде даима адам олды. Ала кет-кете агъырлашты ве бир кунь, янъы дюньяда яшамакъ ислеринен толып ташкъан юреги токътап къала.

Онынъ дженазесине кельген адамнынъ эсабы ёкъ эди. О эр кимнинъ аласы, эр кимнинъ хатырыны тапкъан инсан эди. Къомшу койлерден де пек чокъ адамлар кельдилер. Меним бугуньки киби хатырамда, биз балалар коюмизнинъ мезарлыгъында о къадар адам топлангъаныны корьмеген эдик.

Бутюн омюри койдешлери ичюн къайгъыргъан аланынъ халкъ керчектен де урьмет эте экен…

АНАМНЕН БААРЬ БЕКЛЕЙ ЭДИК

Неврузчыкъ озюни бильгенден берли, ич де ачлыкъ азабындан къуртулып оламай. Юкълагъанда биле ачлыкъ оны раат быракъмай. Агъыр хаста киби юкъусында зорнен нефес ала, чапалана, чешит тюшлер коре.

Лякин онынъ тюшлери де земаневий балаларнынъ тюшлерине ошамай. Бизим балалар тюшлеринде кобелек, тавшанчыкълар, оюнджакълар корьселер, Неврузчыкъ анасынынъ къолунда, эрте танъда барып кетирген паёкларыны, чамур томарына ошагъан къара отьмекни коре, онъа япыша, лякин ашап оламай, илле бир шейлер кедер эте, элиндеки отьмеги ёкъ олып кете.

Эеджанланып уянгъан сонъ, ачлыкъ белясы оны даа пек къыйнап башлай. Даянамай анасыны уятып, агълавукъ сеснен:

— Анай ач олдым, ашамакъ истейим, — дегенде ананынъ юрегине пычакълар урула. Екяне эвлядыны, къуш киби баласыны биле ашатып тойдурамагъанына ынджына, къаарьлене, чаресиз козьяшларына богъула.

— Сабыр эт, балачыгъым, тезден саба ачылыр, барып паёгымызны кетиририм, бугунь булгъур да бериледжек, деп айта эдилер, бир шорбачыкъ пиширип, тойгъандже ашармыз.

Тезден отьмек, сыджакъ шорба оладжагъы Неврузчыкъны севиндире, умют догъура. О джам ерине кягъыт япыштырылгъан кичкене пенджеречикке козь эте. Орталыкъ ярыкълангъан киби корюне. Яваштан йылышып анасынынъ янына бара, къойнуна кире. Козьлерини юмып бираз даа юкъламакъ истей, лякин юкъу къачты. Вакъыт да, зан этерсинъ, токътап къалгъан. Бойле куньлерде вакъыт юрек урушынен эсаплана.

Ана-бала экиси де, бар кучлеринен, ач олюмге теслим олмай шу агъыр куньлерде джанларыны сакъламагъа тырышалар.

Къыш-сувукъ, хаста, меджалсыз ананынъ ве даа элинден бир шей кельмеген сабийчикнинъ омузларындан баса, джанларыны алмагъа хаст эте. Бу беляларнен курешмек ичюн анагъа кучь, баласында исе яш етмей эди.

Амма бойле мушкюль вазиетте биле омюрге олгъан севгини ич бир тюрлю азап сёндюрип оламай. Инсан, сонъ нефесине къадар куреше, эм де енъеджегине эмин олып яшай.

Танъда ана турып отьмекке кете. Неврузчыкъ, сувукътан къоркъуп, ёргъан астындан чыкъмай, анасыны беклеп ята. Кимер

куньлери анасы отьмектен башкъа, кягъыт бурумчыкънен тоз шекер де кетире. Бойле вакъытларда анасы тепсиге эки къашыкъ шекер къоя сонъ онъа отьмек батырып ашайлар. Неврузчыкънынъ тап козьлери юмула. Дюньяда о шекерли чавдар отьмегинден де лезетли ич бир шей олмагъанына эмин эди.

— Анай, бабам бизге не вакъыт келеджек? — дей Неврузчыкъ тепсидеки шекернинъ сонъуны сыйпап къапкъан сонъ. — Бабам кельсе, бизге эм шекер, эм де отьмек кетирир, истегинимиз къадар ашармыз.

Ананынъ ичине кене де атеш тюше, якъыджы козьяшлары козьлерини торландыра. Бойле вакъытларда ана бар сесинен къычырып агълайджагъы, кимгедир таянаджагъы, айтаджагъы, юрегини таш киби басып тургъан дердини тёкеджеги келе, шай олса да озюни къолгъа алып:

— Келир балам, бабанъ мытлакъа келип бизлерни тапар, эм санъа, эм манъа янъы антерлер кетирир. Сонъра къызчыгъынынъ эскирген ямавлы потюклерине козь этип: — Экимизге де янъы потюклер кетирир, — дегенде Невруз анасына сарылып онынъ козьлеринден опе де дюньяда озюни энъ бахтлы адам зан эте эди. Къызчыгъынынъ къуванчлы козьлерине бакъып ана да тынчлана.

Чайларыны къайнатып алгъан сонъ, якъарлыкъ бите, сонъ ана-бала пальтоларына, шалларына оралып чёльге, къуру къамыш топламагъа кетелер. Амма о къамышлар да, кягъыт киби, пек тез янып сёнелер. Собаны исе вакъыт-вакъыт якъмакъ керек ола. Ава пек сувукъ ель олса, эвден чыкъмагъа къоркъалар, ёргъанларына оралып кунь кечирелер. Оларны сыджакъ ёргъан тюбюнден, эр шейни енъген ачлыкъ белясы чыкъара ве омюр ичюн курешмеге меджбур эте.

Кене яхшы, къомшулары Байназар ака оларны унутмай. Ойле сувукъ куньлерде о бир-эки топ гузапая кетирип:

— Аманлыкъмы, къомшу, не ичюн оджагъынъыз тютемей? — деп ана-баланы севиндире. Байназар ака бу ерлерде догъып оськен адам, онынъ бир аягъы тизинден майышмай, топаллап юре. Шу себептен арбий хызметке де ярамай, колхознынъ багъджысы олып чалыша. Байназар аканынъ да дёрт баласы бар, энъ кичкенеси Неврузнен бир яшта. Язда олар берабер ойнай эдилер, лякин къышта эвден чыкъмагъа къоркъалар. Байназар аканынъ къорантасы да замет чеке, амма оларнынъ сыгъырлары бар, эвлеринде, аз-чокъ сют, къатыкъ, къаймакъ тапыла. Кимерде бир Байназар ака якъарлыкънен бирге бир чанакъ сют, я да къатыкъ кетирип:

— Матлуба апанъдан сизлерге селям, — деп курсиге къоя тургъан. Неврузчыкъ севингенинден сычракълап башлай, анасы исе, дюньяда озю мухтадж олып, кене де башкъасы ичюн къайгъыргъан, темиз къальбли, пак вkillджданлы адамлар къатыкътан да зияде севиндире эди. Дюньяда бойле адамлар яшагъан сонъ, эйилик енъеджегине ве сонъу хайыр оладжагъына инана эди.

Эр кунь, уйле авгъан сонъ, койде почтальон пейда ола. Эр бир эвнинъ къапы аралыгъындан, онынъ анги эвге кеткенини бакъалар. Чантасында не бар экен?.. Къуванч кетиреми, я да олюм хаберими?! Энди бу кичкене койчикте эки аиле о дешетли хаберни алгъан эдилер, лякин олюмге кимсенинъ инанаджагъы кельмей, умют сёнмей, кене де беклейлер.

— Бабамдан не ичюн бизге де мектюп кельмей я анам? — дей Невруз кене, — озю де кельмей, мектюп де язмай…

— Озю келеджектир даа къызым, онынъ ичюн мектюп язып отурмай, — деп ана лафны айландыра. Ялынъыз не къадар акъылына кетирмек истемесе де, дешетли хабер къоркъусы, бузлу бир къолдай юрегини сыкъа. Керчектен де баба кеткенден берли бир хабер ёкъ. Озю кеткенде: «Санъа риджам — баламызны яхшы бакъ, хасталатма, манъа да сыкъ-сыкъ язып тур», — деген эди. Я къайдаларгъа язайым, сени не ерлерден тапайым!..

— Агълама, анам, озюнъ айтасынъ тезден бабанъ келеджек деп, озюнъ исе агълайсынъ. Сен агълама, мына биз эки кере даа ятып турсакъ бабам келир.

Неврузчыкънынъ бу сёзлерини анасы да сакинлештире, озюни къолгъа алып, о эв ичине айланмагъа башлай. Собагъа къамыш къоя. Куньлер бойле, таракъ тишлери киби, тыпкъы бири-бирлерине бенъзеп кетелер. Ишанч догъураджакъ, севиндиреджек киби бир янъылыкъ эшитильмей. Узун къыш геджелери оджакъта увулдагъан ель, биревлернинъ шакъылдап кульгени киби олып эшитиле: «беклеме, беклеме» деген сес келе, юкъуны къачыра.

Ниает, йылбашкъа якъын, умют этильмезден оларнынъ къапыларындан да буюк къуванч кирди. Беклей-беклей юреклери биткен ана-баланы, къыскъа бир вакъыт олса да, севиндирип, о агъыр куньлерни унуттырды. Умют этильмеген мусафир, Неврузчыкънынъ дайысы Джемиль келип чыкъты. Йылдызлы къалпакъ, офицер урбалары кийген бу мусафирге тек догъмушлары дегиль де, бутюн кой халкъы джан-юректен севинелер.

Лейтенант Джемильнинъ кичкене сандыгъындан шекер, нохут ве курпе концентратлары, антерлик басмалар чыкъты. Невруз-

чыкънынъ тюшлери акъикъат олдылар. Масаллардаки йылбаш куню балаларгъа бахшыш кетирип кельген Къар баба — Джемиль дайысы олып чыкъты. Джемиль эвдеки вазиетни корьген сонъ, энъ эвеля барып бир араба одун тапып кельди. Йылбаш геджеси эвлери адамгъа толды. Буюк софра донатылды. Топлангъанлар Джемильнинъ айткъанларыны буюк дикъкъатнен динълей ве озьаралары къызгъын музакере этелер.

«Бизим аскерлеримиз, — дей Джемиль буюк ишанчнен, — энди душманны озь чыкъкъан къобасына айдап кетелер. Дженк тезден бизим гъалебемизнен битеджек, чокъкъа бармаз аскерлеримиз озь тувгъанларына, бала-чагъаларына къайтырлар», — дегенде эр кес севине, эм Джемильнинъ айткъанларына да инана эдилер, чюнки, о дженк атеши ичинден кельген джанлы векиль эди… Бу сёзлерни эшиткенлер терен кокюс кечире, дерсинъ оларнынъ юреклерини басып тургъан бир агъырлыкъны ичлеринден итеп чыкъармагъа Джемильнинъ сёйлегенлери ярдым эте.

Шу йылбаш геджеси Неврузчыкъ, биринджи кере, озюни бильгенден берли, раат юкълады. Аджайип тюшлер корьди, онынъ бу аджайип тюшлерини, бу сефер, ачлыкъ азабы больмеди. Сабагъа якъын о недендир абдырап, уянды, лякин диварда дайысынынъ асувлы шинелини корип, дерьал кене де юкълап къалды. Чюнки о шинель диварда асылы тургъанда, эвлерине ич бир тюрлю яманлыкъ олмайджагъыны Неврузчыкъ ишана эди.

Лякин къуванчлары, къыш куни киби, пек къыскъа олды. Дженкнинъ демир къанунларына бойсунып, Джемильге учь куньден сонъ, кене де джебэге къайтмакъ керек олды. Чокъкъа бармай Джемильнинъ озюнен берабер кетирген севинчи, концентратлары ве одунлары да битти. Кене де сувукъ чёльге чыкъып къамыш джыймакъ ве сабалары анасынынъ кетиреджек отьмегини беклемек керек олды. Энди олар бабадан да хабер беклей эдилер, чюнки Джемиль кеткенде олардан эписини сорап, язып Москвагъа баргъанда Мудафаа Министрлигине киреджегини, араштыраджагъыны ишандырып кеткен эди. Неврузчыкънынъ хабери олмады, дайысы къайтаджакъ куни анасынен Джемиль арасында бир джиддий лаф олып кечкен эди. О лакъырды Джемильге ялварув козьяшларынен айтылды. Ана онъа: «Ким бильсин Джемиль даа нелер олур, нелер къалыр, мен озюме чокъ ишаныp оламайым, сенден башкъа энди меним кимсем ёкъ. Сен пек яхшы билесинъ, бу дюньяда меним, джанымдан татлы, екяне бир балам бар, санъа ялварам, манъа бир шейлер олса, Неврузчыкъны быракъма, кимсесиз этме, озюнъден

айырма», — деп къайта-къайта айтты, чюнки ананы олюмден де зияде баласынынъ янъгъыз къаладжагъы къоркъута эди.

Почтальоннынъ кельмесини, энди эр кестен зияде Невруз беклей эди, чюнки дайысы дженкке барып онынъ бабасыны тападжакъ ве къызынынъ насыл олгъаныны онъа айтаджагъына мытлакъ ишана. Бабасы онынъ не ерде отургъаныны бильген сонъ, етип келеджегине ич де шубеленмей эди. Эр кунь анасына:

— Бабам не ичюн кельмей я, ана, дайим, барып онъа бизим насыл экенимизни айткъандыр даа?!

— Сабыр эт къызым, — дей ана, — собаны къарыштырып, я да тешильген чорапларны ямап. Ойле вакытларда къызчыгъынынъ джевап беклеген козьлерине бакъмагъа джесарет эталмай.

Джемильден мектюп кельген куню байрам. Эр бир мектюп къайта-къайта окъула. Къомшулар келе, къомшуларгъа да окъула. Затен дженк йыллары о якътан кельген, я да джебэге кеткен мектюплер бирликте окъула эди. Ойле вакъытта тек озюнъе бахтлы олмакъ ерсиз келе. Биревлернен къуванчынъны пайлашмакъ, фикир танышмакъ истеги пейда ола.

Чокъкъа бармай Джемильнинъ мектюплерининъ де арды кесильди. Куньлерден бир кунь Джемильнинъ адындан, башкъасынынъ къолунен язылгъан бир мектюп алдылар, о мектюпнен Джемильнинъ агъыр яраланып госпитальге тюшкенини ве ярасы агъыр олып даа чокъ ятаджагъыны анъладылар. Кене козьяш, кене юкъусыз геджелер. Умют этмеден эвлерине кирип, талгъан, ёрулгъан юреклерни иситкен къуванч кене сёнди. Затен бахт деген шей бир ерде отурмагъа чокъ севмей экен, кимерде, тютюн киби таркъалып, ёкъ олып кете.

Джам ерине кягъыт япыштырылгъан пенджеречикни геджелери ель шытырдата, о шытырды кене де ананынъ къулагъына: «беклеме, беклеме» деген киби келе. Бойле юкъусыз геджелерде къызчыгъыны багърына басып: «Устю ачылмадымы экен», деп оны сыйпай. Амма озю иссинип оламай, дерсинъ ичине бир буз парчасы тюшкен де иримей тура. Инсанны бойле агъыр, зор вакъытларда, ялынъыз шу къыйынлыкъларны мытлакъ енъеджегине олгъан къатты ишанч, эминлиги сакълай биле. Эгер де о ишанчкъа зерре къадар шубе догъдымы — инсан бир даа озюне келип оламай.

«Сен беляны арама, беля сени келип булур», дегенлери киби Неврузчыкъны ювундырмакъ макъсадынен, бир кунь анасы къопкъаларны алып арыкътан сув кетирмеге кеткенде, аягъы тайып озю

де бузлу сувгъа йыкъылды. Джан аляметинен андан чыкъып эвине кельгендже ичи-багъыры къалтырады.

Медицина эмширесининъ кетирген иляджлары да файда бермеди, зайыфлангъан вуджут бу сувукъланувны енъип олмады.

Неврузчыкъ хаста анасынынъ янындан кетмесе де, не япаджагъыны бильмей, ялынъыз анасы онъа бакъып агълагъанда, анасына къошулып о да агълай. Кяде бир, сёнеяткъан атешке чырпы узаткъан киби, анасына иляддж узата да ишанчнен козьлерине бакъа. Къомшулар, хусусан Байназар аканынъ аилеси, эллеринден кельген эр шейни япалар, лякин ана бир афтагъа бармай, балавуз чырагъы киби ирип битти. Сонъки дакъкъасына къадар о, «мен олерим», деп тюшюнмеди, чюнки бабасы ёкъ олгъан сонъ, баланы бакъып аякъкъа турсатмакъ ичюн «мен яшамакъ керегим», — деп умют эте эди. Сонъки дакъкъаларында ананынъ янында, онынъ мушкюль ягъыны эксильтеджек кимсеси булунмады. Атеш ичинде янгъан ана сабагъа якъын джан теслим этти. «Аначыгъым!», — деп багъырып агълагъан Неврузчыкъны эвден алып чыкъкъанда, тазе ягъгъан, тер-темиз беяз къар, онъа фена олып корюнди.

Яш фиданлар боран къопкъанда майыша, инълей, ерге ята, сонъ кене догърула, лякин къырылмайлар. Ильк баарьнинъ кунешинен кене де ешере, осе, далланалар…

Аналар… Биз бир вакъыт аналарымызнынъ бизге япкъан эйиликлерини одеп оламаймыз, ялынъыз йыллар кечкен сонъ, о гъайыпнынъ агъырлыгъыны ис этемиз. Балалар озь аналарына, — мен сени севем, — деп айтмайлар, затен олар анасына олгъан севгисининъ — севги олгъаныны да бильмейлер, о табиий бир шей: нефес алгъан киби, танъ аткъан киби: о мукъаддес дуйгъунынъ ады ёкътыр…

Инсан бир шейден урккенде, къоркъкъанда: — Вай анам! — деп озю дуймай багъырып йибере, яни шу сёзлернен о, озюни сакълагъан киби ола, шу сёзлернен, хавфлы дакъкъаларда, адамгъа биринджи таянч вазифесини коре. Дженкте де шай, эсли-башлы, кучлю адамлар беденини сыджакъ къуршун, сунги я да шрапнель парчасы тешсе, ерге йыкъылмаздан эвель. — Ана, анам, аначыгъым! — деп сонъ сюрюне ве омюрининъ сонъки саниелеринде аналарынен олалар… Я да сувукъ, афатлы къыштан сонъ, баарь кунешинден джанлангъан топракъ ешиль къадифеге ортюльгенде, эвде отуралмай чыкъып, сонъки баарь ягъмурынен ювулгъан мавы кокни, этрафта уянгъан аятны корьгенде ве къуванчынъ ичинъе сыгъмагъан вакъытта акълынъа кене ананъ келе.

Неврузчыкъ анасы джыйылгъан сонъ, бир къач кунь Байназар акъайнынъ эвинде олды, сонъ оны район меркезиндеки балалар эвине алып кеттилер.

Бу ерде омюр бам-башкъа эди. Анда айлансанъ тертип-низам. Балалар эвининъ хызметчилери, балаларгъа бир шей олмасын деп, оларнынъ артларындан юрелер. Бунъа исе олар: «Бизлер къучакъ баласымызмы ёкъса», — деп ачувланалар.

Бойле омюрге Неврузчыкънынъ алышмасы да зор олды. «Мени мындан Джемиль дайым келип аладжакъ», деген умютнен яшай эди о.

Балалар эвиндеки куньлерни хатырлагъанда Неврузнынъ козю огюне экимлери Маргарита Павловна джанлана. О къадын Неврузчыкъны анасы киби севип, оны ялынъыз быракъмай, элинден кельген ярдымыны япа эди. Балалар эвинден кеткенде олар догъмушлар киби агълашып, сагълыкълашкъан эдилер.

Балалыкъ шай битти…

Невруз энди озю эки баланынъ анасы. О вакъыт, керчектен де дайысы келип оны тапкъан эди. Дайысы тербиеледи, окъутты, бир шейге мухтадж этмеди. Эвленген сонъ, аилевий омюри де уйгъун олды.

Даа эвленмезден эвель, дайысынен берабер Невруз анасынынъ мезарыны зиярет этип, мушкюль дженк йыллары яшагъан койчиклерине баргъан эдилер. Койчикнинъ эалиси оларны пек сыджакъ къаршылап алды. Байназар ака сагъ эди. Огълу Мурат энди арбий хызметте олгъаныны айтты. Мусафирлерни эвине чагъырып о агъыр йылларыны бир даа хатырладылар. Сонъ Байназар ака сандыгъынынъ тюбюнден эскирип къалгъан бир мектюп чыкъарды.

— Бу мектюп сизлерге кельген эди, — деди Неврузгъа. — Оны сизге бермедим. Ананъ олюм алдында яткъан куньлерде почтальон кетирген эди, лякин кой халкъы о вакъыт мектюпни манъа авале этип «бу арада бермей турынъ», деген эди, чюнки бу кягъыт бабанънынъ къара хабери эди. Мен оны шу куньге къадар сакъладым, энди озюнъе теслим этем, кечиктиргеним ичюн сиз мени багъышланъыз, — деди.

— Шай этип мен бабамнынъ дженкте эляк олгъаныны о вакъыт анъладым. Кене яхшы о мектюпни анама косьтермеген экенлер, — дей Невруз.

— Бир даа мен о тарафларгъа бармадым. Сонъ о узакъ куньлерни хатырлап:

— Янъы йыл якъынлашкъан куньлерде, мени бир раатсызлыкъ ала, тюшюмде раметли анамнен къамыш джыйгъанымызны, онынъ бузлу сувгъа йыкъылгъаныны, мени балалар эвинде къалдырып кеткенлерини корем. Къычырам, агълайым. Озюмнинъ сесимден озюм уянып кетем. Сонъ бу дженк фаджиасы эсимде дегиль де, тюшюмде экенине севинем. Бундан сонъ аналар бойле куньлерни тюшлеринде де корьмесинлер.

ИЛЬКИ АДЫМ

Единджи сыныфны битирип, секизинджиге кечкенде, къызынынъ табиаты бус-бутюн тюрленип кеткенине тааджипленген Мурадасыл акъай, бир кунь къадынындан:

— Апай, бу бизим къызгъа не олды я? Къачан бакъсам, кузьгю огюнден кетмей, анда бир танымагъан адамыны корьген киби, бакъып къала, кимер де меним эвге киргенимни де абайламай.

— Сен онъа не тааджипленесинъ? — деди къадыны Маджибе, тикиш машинасындан башыны котерип. — Шимдики балалар тез оселер, бири-биринден артта къалмамагъа тырышалар. Бизим къызымызгъа да энди бир шей айтсанъ, «мен бала дегилим, билем», деп джевап бере. Бир антер тиксенъ, бинъ бир тюрлю мана тапа.

Къызларынынъ табиаты тюрленмесине себеп бар эди. Бир якътан энди осип келеяткъан осьмюрлерге вакъыт, эльбетте, озь тесири япа, дигер якътан эр бир девирнинъ озь шараиты, озь талабы ола.

Мектеплерде окъув йылыны битирип, сонъки чанъ къакъылгъанда оджалар да, талебелер де терен кокюс кечире, кечкен ёлларына бир назар ташлайлар.

Сонъки чанъ къакъылгъан сонъ, Шемсиелернинъ сыныф реберлери оларны топлап отькерген сыныф топлашывунда:

— Сиз энди секизинджи сыныф талебелерисинъиз, яни япкъан ишлеринъиз ичюн озь-озюнъизге джевап бермек керек олгъан адамларсыз. Энди башлангъыч сыныф талебелери сизлерден унер алмакъ кереклер, джемаат ишлерине, эвлеринъиздеки хызметлерге актив къошулмакъ керексиз, чюнки секизинджи сыныфны битирген сонъ истесенъиз окъувынъызны девам этерсиз, истесенъиз чалыша ве эм де окъуйсыз — о сизинъ ишинъиз. Сиз энди буюклер сырасына кечтинъиз, — деп айткъан эди.

Эльбет, бу сёзлерни эр кес озьджесине анълай. Шу топлашувда айтылгъан сёзлерден, Шемсиенинъ акъылына, ничюндир бильмем ялынъыз, «сиз энди буюклер сырасына кечтинъиз», дегенлери синъип къалды.

Демек о энди буюк адамлар не япсалар, оны япмагъа акълы… Мына бугунь биринджи кере мектепте отькериледжек эглендже акъшамына бармагъа азырлана эди. Единджи сыныф талебелерине бойле акъшамларгъа бармагъа рухсет этмей эдилер. Амма энди Шемсие етишкен къыз, озюнинъ гульгулю антерини, йылтыравукъ аякъкъапларыны кийип, акъшамгъа барыр, эм энди онъа кимсе «балалар, аякъ арасына къарышып юрьменъиз», деп де айтмаз.

Шемсиелернинъ мектеплеринде энъ дюльбер къыз Венера. Узун бойлу, корюмли, индже белли, кестане тюс далгъалы сачларыны яйдырып чыкъса, эр кимнинъ назар дикъкъатыны озюне джельп эте тургъан. Эм озюнинъ «къыйметини» бильген Венера башкъа къызларнынъ янындан кечкенде, оларгъа кулюмсиреп, «меним янымда сен кимсинъ», дер киби козь ташлай.

Бугуньки акъшам саат секизде башлайджакъ, Шемсиечик кечикирим деп, пек эрте азырлана башлады. Кийинип-къушанып эр кестен эвель мектеп клубына етип кельди. О кельгенде, санагъа онунджы сыныф талебелери микрофон ерлештире, тель тарта, скемлелерни сырагъа тизе эдилер. Шемсие не япаджагъыны бильмей, пенджере янына барып токъталды. Яшлардан бири аркъадашларына Шемсиени косьтерип, нелердир айтты, о да:

— А… бала-чагъагъа къулакъ асма, — деп озь ишини девам этти. Йигитнинъ тюшюнмей айткъан шу сёзлерини эшиткен Шемсиечикнинъ юрегине ине санчъылгъан киби олды. О, тез-тез чыкъып кетейим дегенде, коридорда озь сыныфдашы Ахмадулина Раяны корьди. Олар дост олмасалар да, бойле къолайсыз алгъа къалгъан вакъытта Шемсие бу расткелишке къуванды.

— Вай, достчыгъым, сен мында экенсинъ, юрь азбаргъа чыкъайыкъ, мында даа кимсе ёкъ, санагъа микрофон ерлештирелер, — деди.

Олар азбаргъа чыкъып, буюк джевиз тереги тюбюндеки скемлеге отурдылар. Лаф этеджеклери кельмей, экиси де акъшам тантанасы башланмасыны сабырсызлыкънен беклейлер.

Ниает, яшларны акъшамгъа давет этер киби, микрофондан «Мектеп вальси» янъгъырады. Чокъкъка бармай, этрафтан экишер, учер олып, яшлар келе башладылар. Шу ань, сачларыны омузларына саркъытып, Венера да кельди. Эм Венера кельгенинен

клуб адамгъа толып кетти, дерсинъ о, озюнен бирге бутюн темашаджыларны да алып кельди. Чокъкъа бармай, мектеп директоры Надежда Наумовна да пейда олды. Эписи аякъкъка турып онъа селям бердилер, энъ огдеки сырадан онъа ер косьтердилер.

Умумий оюн башланды. Онунджы сыныф яшлары ялынъыз озь сыныфдашларыны оюнгъа давет этелер. Секизинджи, докъузынджы сыныф къызларыны давет эткен олмады десенъ де оладжакъ. Венера чокъусы вакъыт узун бойлу Володиннен берабер ойнай.

Володин ондан бир баш юксек, торлангъан козьлеринен тёпеден Венерагъа бакъа. Олар экиси де озьлерини еди къат кокте зан этелер, дерсинъ, клубда олардан башкъа кимсе ёкъ.

— Бизим яшлар къайда экенлер? — деди секизинджи сыныфта окъугъан бир къызчыкъ.

— Бизим яшлар ёкъ, чюнки секизинджи сыныф яшларына ойле акъшамларгъа кельмеге рухсет этмейлер, къызларгъа мумкюн, лякин огъланларгъа олмай, деди экинджиси.

Сачлары-къашлары къатран киби сим-сия Анвар Шерматов эр оюнда башкъа бир къызны алып ортагъа тюше, эм яхшы да ойнай. О ялынъыз умумий оюнларны дегиль, миллий озьбек оюнларыны да, буюк усталыкънен иджра эте. Топлангъанлар Анварны урьмет этелер.

Ниает, невбеттеки «Танго» чалынып башлагъанда, Шемсиелернен бана азбарда юрьген Дима оларгъа якъынлашты. Шемсиенинъ юреги сыкъ-сыкъ урып, аякълары бузлагъан киби олды. Лякин Дима оларнынъ янларындан кечип кенарда отургъан къызчыкъны алып ортагъа тюшти. Шемсие Раягъа айланып:

— Биз неге бакъып отурамыз, кель берабер ойнайыкъ, деди.

Оларны корип, сыныфдашлары да экишер-экишер олып, оюн мейданына чыкъып башладылар. Музыка токътагъан сонъ, Шемсиенен Рая коридоргъа чыкътылар. Мында да яшлар арасында сонъки вакъытларда гитара чалмакъ пек мот олып къалды, оны бильген де, бильмеген де тынъылдата. Къызлар джесаретленип чалгъыджыларнынъ янларындан бурунларыны котерип кечтилер. Лякин оларгъа сёз къаткъан олмады.

Азбаргъа чыкътылар. Азбарда джевиз тереги тюбюндеки скемледе энди биревлер отургъанындан, оларнынъ кейфлерини бозмамакъ ичюн, башкъа тарафкъа бурулдылар. Анда да къаранлыкътан кулькю сеслери эшитильди. Айланып кене де клубгъа кирейик дегенде, къапы янында къызлар танымагъан эки яш сигар ичип отура эдилер. Олар къызларны корип:

— Къызлар, я сизинъ таталарынъыз къайда? Чагъырынъыз мында кельсинлер, — деп кулюшкен сонъ, Шемсиенинъ тап козьлери яшланды. — Демек бизни аля даа эр кес бала деп сая. Сенинъ къачынджы сыныфта окъугъанынънен, бу къалпазанларнынъ алып-береджеги ёкъ, деди ачувнен.

Шемсиечик озюнинъ биринджи акъшамыны бойле меракъсыз, джан сыкъыджысынен кечер, деп ойланмагъан эди. Хаяллары онъа чокъ шейлер ишандырды. Амма башкъа олып чыкъты. Не япмалы, бойле вакъытта вазиетинъни кимге анълатырсынъ?! Омюрде ойле. Эр шей беклегенинъ киби олмай экен.

Бойле ойланып отургъанда, аятта Венера пейда олды, оны Володин озгъарып кетти.

Бу акъшам Венеранынъ кельмесинен башлангъан, джанланып кеткен эди. Лякин шимди о кеткенинен шенълик токътамады. Огъланлар-къызлар эп ойнайлар. Ялынъыз Шемсиеге къулакъ аскъан адам ёкъ.

Энди эппейи вакъыт олгъан эди. Надежда Наумовна да чокътан къайтты. Лякин музыка эп янъгъырай, оркестр токътаса радио башлай эди. Шемсие бир даа этрафны козьден кечирип, эвлерине къайтмакъ макъсадынен азбаргъа чыкъты. Эр кунь мектепке къатнагъан ёлунен эвлерине къайткъанда, акъылына анасынынъ «Сакът олып юрь, къызым, ёлнынъ четинден кет», деген тенбиеси тюшти. Шемсие аселет ёлнынъ ортасына чыкъып, аякъкъапларыны такъылдата-такъылдата кетти.

Къыз эвге етип кельгенде, ана-бабасы даа юкъламай эдилер. Шемсие озь-озюне «бу вакъытта олар ята тургъанлар, демек мени беклейлер, олар да мени даа бала эсап этелер», деп тюшюнсе де, эвге киргенде:

— Я сиз даа не ичюн ятмайсыз? — деди.

— Ярын раатлыкъ куню, юкъу къачмаз балам, — деди анасы къызынынъ кельгенине севинип.

— Сонъ, акъшамынъыз насыл кечти? — деди бабасы сигарет арап, бош къутусыны къармаларкен.

Пек меракълы кечти, ойнадыкъ, йырладыкъ. Директорымыз бар эди. Ойнай-ойнай…

— Я сени кимсе озгъармадымы? — деди анасы.

— Мен эвимизни бильмейимми, ёкъса анай?..

Анасы омузларыны къысты:

— Адет иште йигитлер къызларны озгъара тургъанлар…

Шемсие анасына сертче бакъты. Лякин бир сёз къайтармады.

— Тыпкъы меним табиатым, бабасынынъ къызы, — деп ташлады Мурадасыл акъай гъурурнен.

Биз де Шемсиечикнинъ биринджи адымы нетиджесиз, джансыкъыджы олып кечти, деп янмайыкъ. Ювалардан биринджи сефер озь башларына учкъан къушларнынъ ёллары да телюкели меракъсыз ола. Сонъ алыша ве учувларындан буюк лезет алалар.

ЭВЛЯТ АСРЕТЛИГИ

Шу куню балалар эвинде эр куньки тертип-низам бозулгъан эди. Невбетчилер ашханеде кесильген отьмеклерни столлар устюне тизип чыкътылар. Бойле вакъытта бутюн балалар ашхане къапысынынъ ачылмасыны беклеп, чивильдеше тургъанлар, бугунь исе, экинджи корпустаки балалар эвининъ мудири Зулунованынъ кичкене одачыгъы этрафында айлана, къоркъа-къоркъа ичеридеки мусафирнен Мавлюша (балалар Мавлюда Зулуновагъа, севгинен «Мавлюша», дей эдилер) арасында кеткен лакъырдыларынынъ нетиджесини беклейлер. Эр кес пармакълары уджунда юре, фысылдап лаф эте.

Арыкъ ве эсмери бетли узун кирпиклери арасында недендир къоркъкъан киби ойнакъ ири, къара козьлю Мавлюда мусафирге — гимнастёркасынынъ омузларында даа погонларынынъ изи корюнип тургъан яш, лякин энди зилифлери баягъы чаларгъан адамгъа элиндеки къалемини де столгъа ташлап, де элине алып, нелердир анълатмагъа тырыша эди. Мавлюданынъ мында мудир олгъаныны бильмеген адам, оны пионер етекчисине де ошата биле эди, чюнки о, бу ерде чалышкъан тербиеджи ве ашчы къадынлар арасында, эписинден яш корюне эди.

— Сиз арбий хызметтен якъында къайтсанъыз керек, — деди Мавлюда кулерюзнен мусафирнинъ офицер къушагъына козь ташлап.

— Догъру айтасыз, мен даа якъында арбий хызметимни битирип, сизинъ якъкъа ёл алдым, чюнки меним аилем, къадыным ве къызым, дженк йыллары душман бизим яшагъан ерлерге якъынлашкъанда бу тарафкъа эвакуация олып кельгенлерини биле эдим, амма къайсы шеэр, къайсы койге ерлешкенлерини билип оламадым, арамыздаки алякъа узюльди.

Мусафир терен кокюс кечирип, тютюн якъмагъа мусааде сорады. Бир къач кере кокюс толдырып сигарыны тарткъан сонъ: — Меселе шунда ки, — деди о, — мен оларны бир даа буламадым. Танышлардан, сой-соплардан, апайым агъыр хасталыкънен кечингенини, къызчыгъымны исе балалар эвине бергенлерини анъладым. Эгер де о меним сойадымда олса, Эмирусеинова Зейнеб олмакъ керек, лякин фамилиясыны айтып олдымы, ёкъмы оны бильмейим. Мен Орта Асияда ерлешкен бутюн балалар эвлерини долашып чыкътым, десем оладжакъ. Сонъки умютимнен сизге кельдим, ялварам, манъа екяне эвлядым Зейнепчигимни тапмагъа ярдым этинъиз, — деп буюк урьмет ве сабырсызлыкънен сухбетдешининъ козьлерине бакъты.

— Бизим балалар эви, — деди Мавлюда, 1942 сенесининъ башларында тешкиль этильген эди. Биз мында, биринджи вакъытларда эсасен озь этрафымызда яшагъан эалининъ оксюз балаларыны топлап, башлагъан эдик. Сонъра узакътан кельген балаларны къабул этип башладыкъ. Лякин энъ аджыныкълы ери шу ки, чокъусы балалар озь фамилияларыны бильмей эдилер. Шу себептен оларгъа ильки де къайсы балалар эвине тюшкен олсалар, о ерде ишлеген хызметчилер озь фамилияларыны берген. Мына бизде де шай, чокъусы балалар мында ашчы олып чалышкъан Клава Матросованынъ фамилиясыны ташыйлар. Меним фамилиям да бар, тербиеджи олып чалышкъан Гъапипа Гизатулинанынъ фамилиясында олгъанлар да чокълар. — Токътанъыз, мен сизге биринджи куньден бу куньге къадар бизге кельген ве бизден башкъа балалар эвине кеткенлернинъ джедвелини кетирейим, берабер бакъып чыкъайыкъ, — деп Мавлюда еринден турып шкафны ачты. Энъ ашагъыдаки рафта тизили тургъан шкафны ачты. Энъ ашагъыдаки рафта тизили тургъан журналларны озь столуна ташый башлады.

Балалар ашханеден ашап чыкъкъан сонъ, эр вакъыттаки киби, дагъылып кетмей кене де экинджи корпуснынъ аятында топлана башладылар. Олар энди алышып къалгъан эдилер, манда бойле бир мусафир пейда олдымы, мытлакъа бирде-бир баланы алып кетелер, шу себептен, о бахтлы бала ким оладжагъыны бильмегендже раат отурмайлар.

— Мен шу эмджени озюме баба этип алыр эдим, — дей беш яшларында бир къызчыкъ, — пек мераметли эмджеге ошай. (Не ичюндир балалар, оларны озьлерине эвлятлыкъкъа алмакъ ичюн кельген адамларгъа «Мен онынъ къызы, я да огълу олур эдим»

демей де, «Мен оны озюме баба, я да ана этип алыр эдим!» дейлер…)

— Я сен онынъ къадыныны корьмей тура не айтасынъ? Белким о сени котеклейджек?..

— Ёкъ, бу эмдже озь баласыны котеклейджекке бенъземей, мераметли…

Балалар мудирнинъ одасына кимни чагъырыр экенлер, деп беклеп отуралар. Ичериде исе энди бутюн журналларны бирер-бирер бакъып битиреятырлар. Кельген мусафир тосат-тосат явлыгъыны чыкъарып терлеген манълайыны сюрте, пек эеджанланса керек, эллери де къалтырай.

Ниает сонъки журнални да бакъып чыкъкъан сонъ, Мавлюда озюни бир къабаат ишлеген адам киби ис этти:

— Багъышланъыз, ёкъ экен, озюнъиз де корьдинъиз, бир фамилияда пек чокъ бала язылгъан…

Эмир Усеин Зулуновагъа бир шей айтмады. Эльбет къолай дегиль, сонъки умюти де бойле екюнленди. Энди къайда барсын? Башкъа умют ёлу къалмады. Вуджудында насылдыр бир агъырлыкъ, кейфсизлик ис этти. Юреги агъыр бир юк тюбюнде къалгъан киби олды. Еринден яваштан турды. Къапыгъа догъру юреджек олды. Лякин аякълары джансызлангъан киби олып къалгъанлар, онъа итаат этмейлер. Ялынъыз аякълары дегиль, бутюн вуджуды ойле, дерсинъ ондан бутюн кучюни тартып алгъанлар. Аякъ устюнде зорнен тура. Эмир Усеинге ойле кельди, о мына шимди йыкъыладжакъ ве бир даа къайтып турмайджакъ. Демек энди эр шей битти. О козьлерини юмды. Лякин шу ань бирден пенджере къакъылды. Эмир Усеин сескенип о тарафкъа бакъты. Лякин анда бир кимсе корюнмей эди. Иште бу давуш онъа озюни къолгъа алмагъа ярдым этти. Киши тез-тез азбаргъа — темиз авагъа чыкъмагъа ашыкъты.

Пенджереден мусафирнинъ юзюндеки кедерни-гъамны корьген балалар къапынынъ янындан эки тарафкъа тизилишип чекильдилер. Сес-солукъ чыкъмай. Эписи мусафирге бакъып туралар. Эмир Усеин балаларнынъ янындан кечкенде, озю биле дуймадан, кулюмсиреди. О эгилип балаларнынъ башыны сыйпады. Бир кенарчыкъта, башы саркъыкъ огъланчыкъны корип токътады:

— Я сен не ичюн бойле кедерлисинъ, огълум? — деди.

Къара сачлы, зейтюн киби сия козьлю огъланчыкъ бир шей айтмады. Лякин о буюк бир къабаат япкъан адам киби тура. Онынъ ерине янындаки къызчыкъ джевап берди:

— Деми, сиз ойланып тургъанынъызда, о аягъы басып тургъан толанынъ устюнден тайып, аз къалды пенджеренинъ джамыны къыраджакъ эди. Шунынъ ичюн шимди бойле къабарып отура.

— Къоркътынъмы, ёкъса огълум, — деди Эмир Усеин, онынъ омузына къолуны къойып.

— Ёкъ, мен бир шейден къоркъмадым. Лякин… Сиз къыдыргъан адамынъызны тапмадынъыз, ойлеми?

Мусафирнинъ чырайы бирден денъишти; усть дудагъыны тишлеп, теренден кокюс кечирди:

— Тапалмадым, — деди яваштан, башыны саллап. Эмир Усеин балалар эвинден чыкъкъан сонъ, не тарафкъа кетеджегини бильмеди, сепелеп ягъгъан ягъмурны да эслемеди. Бир макъсадсыз, баягъы ёл юрьген сонъ, козюне чайхане илишти, анда эки къарттан башкъа ич кимсе ёкъ эди. О четте отурып, кок чай сымарлады, озюнинъ пек ёрулгъаныны да мында ис этти. Агъыр тюшюнджелер тыныш бермейлер, коксюнден насылдыр бир агъырлыкъ басып тура, озюни къолгъа алмагъа кедер эте.

Арбий хызметке Эмир Усеин къуруджылыкъ техникумыны битирип кеткен эди, лякин мында кельген сонъ, ничюндир заводда чалышмакъ истеди, чиленгир зенаатыны огренди. Озюнинъ айткъанына коре: — Тезья башында чалышкъан адамнынъ япкъан ишини эр кес коре, озюнъ де чыкъаргъан деталлеринъе бакъып, нафиле ерде отьмек ашамагъанынъны анълайсынъ, — дей тургъан. Куньдюзлери ишке берилип вакъыт кечип кеткенини дуймай къалса да, геджелери, ёргъунлыкъкъа бакъмай, гъам-къасевет онынъ юкъусыны къачыра. «Бельким манъа башкъа ёлларнен арамакъ керектир, бельким меним даа бармагъан, бильмеген ерлерим бардыр?», деп Эмир Усеин къайта баштан бир даа арап юрьген ёлларыны козьден кечире, баласыны тапмакънынъ чаресини арай.

Ничюндир сонъки кере баргъан балалар эвиндеки шу къара сачлы огъланчыкъ козьлери алдына келебере.

Арадан бираз вакъыт кечкен сонъ, Зулунова мудир чалышкъан шу балалар эвине бир даа бармакъ къарарына кельди. Узакътан балаларнынъ ойнагъанларыны сейир этип турды. Бираздан балалар да оны эследилер.

— Шу эмдже бизге кельген эди таныйсынъмы?

— Я о не ичюн кимсени алып кетмеди?

— Бизни бегенмеди, озюнинъ баласыны араса керек, — деп балалар эски танышларына меракънен бакътылар.

— Догърусыны айткъанда мен сизге инанам, эм эвлятлыкъкъа аладжакъ балагъа сиз акъикъий баба олурсыз, — деди Мавлюда Зулунова. — О акъыллы бала, лякин бираз кийикликиги бар, бир озю юрьмеге севе. Биз оны башталары тильсиз белледик, бир ай къадар агъызындан бир лаф чыкъмады, юкъусы да пек раатсыз эди, кимерде юкъудан вайвалап тура, анасыны чагъыра, къачып кетеджек ола, лякин шимди башкъа бала олды…

Онынъ талийи акъкъында лакъырды этеркен, Мавлюданынъ козьлери алдында шу огъланчыкъынынъ мында насыл келип тюшкени пейда олды. Къыш куньлеринден бири эди. Поезд токътагъан станциягъа балалар эвининъ хызметчилеринен берабер, яры койнинъ джемааты да чыкътылар. Эр кес, алына коре: пите, шекер, сыджакъ урбалар кетирдилер. Вагонда исе, балачыкълар ёргъун, бир шейге козьлери ёкъ, отура эдилер. Эписининъ башы къыркъылгъан, козьчиклери оюлгъан, олар уфакъ къартчыкъларгъа ошап къалгъанлар.

— Хош кельдинъиз, балалар! — деп багъыргъан эди о вакъыт, Мавлюда озюни къолгъа алып. — Ана-бабаларынъыз, душманны енъип, гъалебенен къайткъандже сиз бизим азиз мусафиримиз оладжакъсынъыз…

Бу сёзлерден сонъ балалар ерлеринден турдылар. Олар балалар эвине якълашкъанда, мусафирлерни онынъ шорбаджылары къаршылап чыкъкъан эдилер, кичкене балачыкъларны эллерине котерип, догъру ашханеге алып кирген эдилер. Ашханеден кельген лезетли ягъ ве пишкен къартоп къокъусы оларны пек севиндирди. Иште бу огъланчыкъ да шу балаларнен кельген эди.

Эмир Усеиннинъ козю огюне 1942 сенеси Новгород янларында олып кечкен бир вакъиа джанланды. Кузь вакъты эди, насылдыр бир кичкене станцияда эвакуация олып кеткенлернинъ поезды токътады. Эр ким къазан-чайниклерини алып къайнакъ сувгъа чапты. Шу ерде бир эли ёкъ киши, янында бир къач баланен, вокзалдаки къалабалыкъны сейир этелер, бир даа, элинде къазанчыгъы олгъан бир чал сачлы адам: — Вадик! Вадик!.. Сен мында экенсинъ огъулчыгъым, — деп шу четте отургъан баланынъ бирисине келип япышты. Эм агълай, эм де баланы опе. — Таптым, ахыр сонъу таптым, — деп къычыра. Бала да неге огърагъаныны бильмей, онъа къоркъу толу козьлеринен бакъа. Оны биревге ошатаджакъ ола. Бу вакъыт къолсыз киши еринден турды.

— Ёкъ, янъыласыз, бу бала Вадик дегиль, о бизим коюмизнинъ баласы, — деди.

— Ёкъ, сиз не айтасыз? Бу меним огълум! Сиз оны манъа бермейджек оласыз, юрь огълум, юрь! Я сен мени танымайсынъмы балам?!

Этрафта адамлар, чокъусы апайлар топландылар, зий-чув башлады. О адам агълай, бала да агълай…

Сонъундан анълашылгъанына коре, бала акъикъатен де ерли экен. Зар-зорнен баланы алып къалдылар, о адам сархош киби саллана-саллана озь вагонына къайтып кетти. Мына дженклер не япа биле.

Мавлюда баланы азбар ичинде корьмеген сонъ балаларгъа оны тапып кельмекни эмир этти. Балалар Аликни арап чапып кеттилер, бутюн балалар эви аякъкъа турды. Ниает, Аликни азбарнынъ бир четинде, отлар ичинде недир араштыргъаныны корип, эки къызчыкъ о тарафкъа чаптылар.

— Алик, бабанъ кельди, сени арай, тез ол! Мавлюданынъ одасында сени беклей! — дегенде Алик эки-учь адым кери чекильди, «ёкъ», дер киби башыны саллады, къызчыкълар бири-бирлерине бакъыштылар.

— Бабанъ кельди, Алик, бабанъ сени алмагъа кельди, чапса!..

О къапыны ачты, яваштан: — Мумкюнми? — деди. Чапкъанындан нефеси-нефесине етишмей эди.

— Кель якъын, кель, — деди Мавлюда. Огъланчыкъ онъа таба эки-учь адым даа юрип токътады.

Аятта, пенджере тюбюнде исе, бири-бирини итеклеп, пармакълары уджунда къалкъып, балалар ичериде не олгъаныны корьмеге истейлер. Артта къалгъан балалар:

— Сонъ не япалар, бабасынен корюштими?

— Я сен къайдан билесинъ, бельким о адам Аликнинъ бабасы дегильдир?!

— Бабасы олмаса Мавлюша оны чагъырмаз эди.

Эмир Усеин огъланчыкътан:

— Сен коюнъизнинъ адыны билесинъми, Алик, — деп сорады. Огъланчыкъ тыныкъ сеснен:

— Ёкъ бильмейим, — деди бираздан сонъ. — Бизим эвимизнинъ огюнде машиналар токътай эдилер, чешмемизден сув ала эдилер, — деп къошты.

— Сонъ даа акъылынъда нелер къалды? Ашыкъма, къоркъма, эпсини айт, — деди Мавлюда.

Алик пек агъыр бир меселе чезген адам киби чекише, хатырламагъа тырыша, чюнки хатырлап олмаса, бабасы оны танымай-

джакъ… «Я барып да о мени танымай ташлап кетсе?» деген фикир онынъ мийине ине киби санча. Эмир Усеин шу агъыр тынчлыкъны бозмакъ ичюн, бир шейлер даа сораса, дер киби Мавлюдагъа бакъты. Мавлюда узанып огъланчыкънынъ элинден тутты, оны яваштан озюне тартты. Шу ань Алик башыны котерип, Эмир Усеинге биринджи кере бакъты, козьлери къуванч толу эди, дерсинъ кунеш даа шимди догъды, этраф бирден айдынланды ве исинди!..

— Меним акълымда, сен мени бир атнынъ аркъасына котерип къояджакъта, анам корип къоркъып чапты, мени алып эвге кирди…

Шу ань орталыкъ чым-чырт олды, сукюнет басты, ялынъыз Аликнинъ нефес алгъаны эшитиле.

— Пенджеремиз тюбюнде эки сельби осе эди бириси буюк, бири даа кичкене, ель олса о сельбилер шувулдай эдилер, — деп къошты. Сельбилерни хатырлагъанына озю де севинсе керек ки, агъыр юкюни ташлагъан адам киби кокюс кечирди: «Энди сен мени танымакъ керексинъ», дер киби Эмир Усеинге бакъты. Эмир Усеин неге огърагъаныны бильмеди, эеджаннен Мавлюдагъа бакъты, сонъ озюни къолгъа алып:

— Догъру айтасынъ, пенджеремиз тюбюнде сельбилер осе эдилер. Я сен бизим чуллубаш Шарик адлы копечигимизни хатырлайсынъмы, — деди о, балалар копек севгенлерине ишанып.

Огъланчыкънынъ чырайы денъишти:

— Ёкъ, копечик акълымда ёкъ, — деди. Лякин Эмир Усеин оны чекип тизине отуртты: — Мен сени пек чокъ къыдырдым. Къыдырып чокъ ерлерде булундым. Бакъ сен мында экенсинъ, кене яхшы Мавлюда аптенъ сени мында алып къалды да манъа хабер этти, ондан башкъа мен сени даа ким билир не ерлерде арап юреджек эдим…

Аятта, пенджереге якъын отургъанлар арттакилерине:

— Таныды, къучагъына алды, — дегенде эписи терен кокюс кечирди: «Энди бизим бабаларымыз да келип бизлерни тапар экенлерми?», дер киби, бир-бирлерине бакътылар.

ТОПЛАР СУСКЪАН СОНЪ

Белли олгъаны киби, аятта бир несильнинъ омюри дигер несилькине бенъземей. Эр бир несильнинъ озь арзу-истеклерине иришмек макъсадынен кече, лякин дигерлернинъ такъдирлери буюк къышымларгъа расткеле, къан тёкюле, къурбанлар талап олуна. Эр мейдангъа кельген янгъынлар, афатлар битирильген сонъ, да инсанларгъа гъайрыдан озь яшайышыны тюзетмек ёлуна къоймакъ ичюн де чокъ йыллар курешмек, яваш-яваш озюне келип, бахтлы омюр къурмакъ насип ола.

Хораз бир къач кере отькюр-отькюр къычырса да, къомшу хоразлар онъа зиль тутмагъан сонъ, сесини кести. Амма онынъ отькюр давушы Ридванны уянтты. О, козьлерини окъалай-окъалай, еринден турып, пенджереге якъынлашты, кокке козь ташлады. Йылдызлар парылдай, не вакъыт экенлигини бильмек зор, чюнки хораз тек танъда дегиль, яры геджелерде де багъырып ала тургъан. Энди юкъу къачты не япмалы?..

Бугунь салы, хастаханеге барыладжакъ кунь, турып азырланмакъ керек. Энди эки ай кечти Ридваннынъ анасы район хастаханесинде ята. Район меркези де Ридван яшагъан совхоздан докъуз километр узакъта. Эр салы куню онъа анасыны ёкълап кельмек ичюн рухсет бериле, чюнки Ридван анасынынъ екяне огълу, ондан башкъа бу ишни кимсеге авале этмек мумкюн дегиль. Салы куню кельсе, о совхозда чалышкъан арабасыны къаравулгъа ташлап, акъшам къаранлыгъы баскъанда анасына барып келе. Бахтына шу куню о якъкъа кеткен машина, я да араба расткельсе, эрте-ярыкъ барып къайта, джаяв юрьмек керек олса, пек ёрула, акъшам эвлерине зорнен келип чыкъа.

Этрафта энди баарь озь укюмини башлады, тосат-тосат эскен сыджакъ ельчик тереклердеки гъонджелерни ачтыра, сычан къулагъы киби, ешиль япрачыкълар корюне, дагълардан исе, шу ельчик, уянаяткъан табиатнынъ аджайип къокъуларыны алып келе. Юреклерде насылдыр бир раатсызлыкъ, севинч уянды.

Ридвангъа совхоздан эр салы куню, анасына алып бармакъ ичюн эки пите, бир фильджан къаймакъ, учь дане сувгъа пишкен йымырта берелер. Хастаханеде де Ридванны энди эр кес таный, анасы да шу куню огълуны беклеп тура, огълу кельгенде олар кичкене корюшюв одачыгъына кирип лаф этелер.

Эскирген кок халаткъа бурюнген, тек кемиклеринен териси къалгъан анасына козь ташлап, Ридван:

— Сонъ, насылсынъ анам? — дей.

— Гузелим, балам, я сенинъ ишлеринъ насыл? — деп анасы ондан чокъ шейлер сорамагъа азырлангъан олса да, огълуны корьген сонъ, эеджанлана, эр шейни унута:

— Мен энди мындан чыкъмакъ истейим, балам, эвимизни пек сагъындым, сен бир даа кельгенде, меним урбаларымны да алып кель, — дей.

Ридван бу сёзлерден абдырагъан киби олса, о анасынынъ алы кунь-куньден бетерлешкенини коре, эм экимлерининъ де онъа бир файда япып оламайджакъларыны анълай, ичине бир сувукъ кирген киби ола. Амма о анасынынъ мында мытлакъа яхшы оладжагъына ишана эди. Инсаннынъ ишанчы сёнген сонъ: бир даа озюне кельмеси пек зор ола…

— Я экимлер разы олурлармы? — деп, Ридван элини анасынынъ сыджакъ эли устюне къоя.

— Сен урбаларымны алып кель, олар разы олмай къайда бараджакълар. Эвимизде мен раат олурым. Сен де ялынъыз чекишесинъ, эвде санъа меним файдам токъунмаса да, берабер олсакъ экимизге де яхшы олур.

Козь къыйыгъындан ана огълунынъ индже бойнуна, къулакъларына басып оськен гурь сачларына гъам толу козьлеринен бакъып:

— Сен кене озюнъ ашамай манъа не кетиресинъ, балам? Бизни мында яхшы бакъалар, — дей де огълу кетирген богъчаны чезип, бир питени онъа узата. Ридваннынъ беш дакъкъа ичинде бойле он питени ашамагъа маддеси олса да, анасынынъ локъмасы онынъ богъазындан кетерми?.. О озюне узатылгъан питеден бир парчачыкъ къопарып, къалгъаныны къайтарып анасынынъ огюне къоя.

Ридваннынъ бу баари он экинджи баарь эди. Дженксиз биринджи баарь, топлар сускъан баарь…

Бабасы оларны къалдырып, дженкке кеткенде, Ридван биринджи сыныфкъа барып башлагъан эди, о ильки элифбесини шу мешакъатлы йылда огрене башлады. О вакъыт даа дженкнинъ не олгъаныны тасавур этип оламагъан Ридван, бабасына, дженктен къайткъанда, озюне оюнджакъ тюфек, самолёт кетирирсинъ, деп сымарлагъан эди. Бабасы да оны къучагъына котерип, сымасыны эбедий эсинде къалдырмакъ ичюн, чокъ вакъыт онынъ темиз козьлерине бакъып турды да сонъ, акъылбаликъ адамнен лаф эткен киби:

— Энди бу эвде сен шорбаджы оладжакъсынъ, йигитим, ананъны санъа авале этип кетем, сен оны ынджытма, мен къайтып

кельген сонъ берабер чалышырмыз, — деп огълуны ерге къойды да, тез-тез якъасынынъ дёгмесини чезди, нечюндир онъа нефес алмакъ зор олды. Сонъ, агъырлашкъан аякъларыны зорнен котерип, эвининъ босагъасындан атлап, артына бакъмагъа джесарет эталмай кетти.

Ридван бабасыны хатырлагъанда онынъ козю огюнде эр вакъыт шу сонъки корюшювлери, бабасынынъ босагъадан эгилип, атлагъаны джанлана эди…

— Яхшы, анам, мен энди кельгенде сенинъ урбаларынъы алып келирим, эвимизде сен тез яхшы олурсынъ, эм совхозда озюмизнинъ таныш эмширемиз бар, о сени эр куню бакъар. Къомшумыз Ташпулат ака о куню мени корип, «ананъа борсукъ ягъы ашатмакъ керек, онынъ ягъы бутюн хасталыкъларыны енъе, сен шофёр Костя эмдженъе айт, о бош куньлери авджылыкъкъа чыкъа, санъа бир борсукъ урып кетирсин, анам пек хаста деп айт», деген эди.

Ана, балалыгъы вакъытсыз биткен, буюк адам киби, къайгъы ве умютлернен яшагъан огълунынъ козьлерине къуванчнен бакъып:

— Сен мени мындан чыкъар, огъулчыгъым, меним екяне ишанчым, таянчым, — деп козьяшларыны явлыгъынен сюртти. Сени пек сагъынам, афтада бир келесинъ, ондан сонъ мен бир озюм къапалып къалам, къаарьленем, дердимни кимге тёкеджегимни бильмейим, алла кимсени ялынъыз этмесин.

Ридван эвлерине къайтып кельгенде оны къомшу койден кельген узакъ акърабалары, эмджеси беклеп тура эди.

— Сонъ анъанъ насыл? — деди о, ёл бою озюни туталмай агълап кельген Ридваннынъ къызаргъан козьлерине бакъып.

— Анамнынъ алы пек фена, о даа да пек азды, иляджлар да онъа файда бермей экен, биз энди анълаштыкъ, келеджек афта мен оны алып къайтаджагъым. Эвимизде отурса яхшы олур. Костя эмдже манъа борсукъ урып кетиреджек.

— Насыл борсукъ?

— Бильмейим, шай дейлер, борсукъ ягъы шу хасталыкъкъа бирден-бир дева экен, — деп Ридван эмджеси не айтыр, деп онынъ козьлерине бакъып къалды.

Эмджеси меселенинъ асылыны анълады. «Демек экимлер оны аякъкъа турсатып оламайджакъ экенлер, ондан башкъа шу алда яткъан хастаны олар эвге къайтармаз эдилер», деп тюшюнди.

— Шай олса, — деди эмджеси, — келеджек афта сен мени беклеп тур, биз хастаханеге берабер барырмыз, айт, санъа мындан бир араба берсинлер, эм экимиз бараджагъымызны да айт.

Эмджесини ёллаткъан сонъ, Ридван пек ач олгъанындан эвлеринде бир шей олмагъаныны билип-турып, бош долапларны бир даа акътара башлады, къапмагъа бир шейлер араса да буламады. Озь паёгыны саба эрте барып алгъанынен, ашап къоя, сонъ экинджи куню сабаны тапкъандже пек ачыкъа, юкъусы да юкъу олмай, ач тавукъ тюшюнде тары корер, дегенлери киби, Ридван да тюшюнде пек чокъ лезетли ашлар коре, юкълаялмай чекише. Уяна, тез-тез саба ачылгъаныны беклей. Саба ачылыр-ачылмаз эркес тюкянгъа озь паёкларыны алмагъа ашыкъалар. Амма о вакъыттаки отьмеклер де шимдикиси киби яхшы пишкен, йымшакъ, къокъулы, беяз отьмек дегиль эди. Отьмек о йыллары, яни 1945 сенесининъ баасинде, эр шейден къыйметли, джан ольчюси, хаял эди. О вакъытларда эр бир шей отьмекнен ольчениле, эр бир вакъиагъа отьмекнен къыймет кесиле эди…

Бугунь акъшам да Ридваннынъ козюне юкъу кирмеди, о ашамагъа бир шей буламагъан сонъ, насыл да олса бир ишнен мешгъуль олып, аш акъкъында тюшюнмейим, деп эв ичинде айланып баягъы вакъыт юрди, сонъ эвлерининъ кошесинде бирден-бир сандыкъларыны ачып, андаки чул-чубурны акътара башлады. Сандыкънынъ кошесинден о ич умют этмезден, биринджи сыныфта окъулгъан элифбесини тапып чыкъарды, эм де пек севинди, дерсинъ о йыллары берабер окъугъан достларынен корюшкен киби олды. Сандыкъны къапаткъан сонъ устюне отурып, китабыны элине алды да, оны башындан сонъуна къадар бакъып чыкъты. «Окъугъан олсам энди бешинджи сыныфта оладжакъ эдим, бухгалтеримиз мени озюне ярдымджы алыр эди, арабаджы олмаз эдим, анамны алып кельген сонъ, кене мектепке къатнап башларым», деп Ридван озь-озюнинъ гонъюлини алды. Сонъ диваргъа бакъып бабасынынъ ресимине козьлерини тикип къалды. Бабасы дженкке кеткен сонъ, анасы берабер чыкъарткъан ресимлеринден кесип, бабасынынъ, ресимини буюткен эди. Ридван бир шейге севингенде, я да бир зорлукъта къалгъанда бабасынынъ ресиминен сухбетлешмеге авес эди.

Бабасы дженкке кеткен сонъ, олгъаны-оладжагъы эки мектюп кельген эди, о мектюплер де мына сандыкънынъ тюбюнде, эски газета парчасына оралгъан сакълы туралар. Узун, сувукъ геджелерде анасы мектюплерни буюк сакътлыкънен элине ала да Ридвангъа окъуй эди, эм эр окъугъан кересинде Ридвангъа олар янъы язылгъан киби келе эдилер, дерсинъ, бабасы узакътан онынънен лаф эте. Шу мектюплер окъулгъанда сувукъ да, ачлыкъ да о къа-

дар дуюлмай, унутылгъан киби ола. Яш юреклер агъыр вакъытларда, бутюн зорлукъларнынъ тезден битеджегине, севинчли, шенъ куньлер келеджегине пек тез инаналар… Бабасынынъ ресиминден козьлерини алмай, Ридван кене онынънен сухбетке башлады:

— Не ичюн кельмейсинъ, бабачыгъым? Анам пек хаста. Я барып да онъа бир шей олса, мен бир озюм не япаджагъым, насыл яшайджагъым?! Энди дженк битти, Муслюмнинъ бабасы, Эсма аптенинъ огълу, Ташпулат аканынъ къардашы — эписи къайтып кельдилер де, я сен не ердесинъ? — деп яш толу козьлернен бабасынынъ козьлерине бакъа, суаллерине джевап беклей, эм шу балалыгъындан башына тюшкен мусибетлерни, мушкюль алыны онъа анълатмакъ истей, лякин сёз тапалмагъанына тарсыкъа, козьяшларына богъула.

— Мен бош вакъыт таптыммы, кимсеге айтмай, тап Меджнунтал тёпеге чыкъам, ёлларгъа бакъам, о ерден эр тарафтан бизим коюмизге кельген ёллар корюлелер бу ёлларнен сени келе зан этем, сени бириндживе мен къаршыламакъ истейим, кимерде узакътан бир къарачыкъ корюльсе, сен деп, бар кучюмнен чапам, талагъым къата, сонъ адашкъанымны анълап, къайтып кене де о ерге келем, беклейим… Анам пек хаста экимлер онъа илядж буламайлар, сен кельсенъ биз анамны шеэрге алып кетер эдик, анда буюк хастаханелерде, бельки бир имдат тапылыр эди. Ярын акъшам кене де Меджнунталгъа чыкъып, сени беклейджегим.

Ридваннынъ бабасына айткъан шу сёзлерни озюнден башкъа кимсе эшитмеди, ойле олса да, яш башына тынчлыкъ бермеген мушкюль агърылар, бираз енгиллешкен киби олды.

Баба шу эки мектюпни язып, оларны пек севиндирген эди, сонъ айлар, йыллар кечип кетсе де ондан бир хабер кельмеди. Койде базы бир эвлерге: «Акъайынъыз, я да огълунъыз дженкте къараманджа эляк олды», я да, «бельгисиз гъайып олды», деген хаберлер келе эдилер, бу гъариплерге исе ойле хабер де кельмеди, меркезге язгъан мектюплерине де, я о, я да бу адреске язып соратынъ, деген джеваплардан башкъа ич бир сёз олмады. Ким билир, яры дюньяны басып алгъан дженк атешинде яндымы, эляк олдымы? Буны айтмакъ зор, о гъафлетли мешакъатлы ёлларда эр шей олмакъ ихтималы бар…

Салы куню Хаяли эмджеси, айткъаны киби, саба эрте етип кельди. Ридвангъа совхоздан бир араба бердилер, олар район хастаханесине ёл алдылар.

— Мен анамны алмагъа кельдим, — деди Ридван баш эким отургъан одачыкънынъ къапысыны ачып. Эким деръал еринден турып, Ридванны ичериге алып кирди, янына отуртты. Башындан аякъларына къадар оны козьден кечирген сонъ, озюни къабаатлы адам санар киби:

— Биз сенинъ ананъны яхшы этип оламадыкъ, огълум, — деди о, — хасталыкънынъ огюни эвельден алмакъ керек эди, кеч тедавийлеп башладыкъ, эвельдже кельген олса, онынъ юреги сагълам, хасталыкъны енъер эди.

Ридван терен кокюс кечирип:

— Мен беллесем, эвимизде, анам яхшы олур, энди авалар сыджакъ бизим совхозымызда эмширемиз де бар, сют фермасындан бизге эр кунь бир литр сют де береджеклер, — деп Ридван экимни къандырмакъ истей, анамны йибермез, деп къоркъа ахырсонъу, энъ къандырыджы сёз таптым деп, экимнинъ козьлерине эеджаннен бакъты да:

— Костя эмдже манъа борсукъ урып кетиреджек, борсукъ ягъы шу хасталыкъкъа бирден-бир илядж экен, — деп къошты.

— Я о да насыл борсукъ? — деди эким къашларыны котерип.

— Борсукъ бар да, о дагъларда юре, онынъ ягъы пек файдалы, бутюн хасталыкъларны яхшы эте экен.

Баш эким еринден турып, нечюндир козьлюгини алды да, сонъ не япаджагъыны бильмеген киби, кене де такъты. Яваштан пенджереге якълашып, къайдадыр бир нокътагъа бакъып къалды. Бираздан сонъ Ридвангъа айланып:

— Къорантанъызда сенден башкъа даа ким бар? — деп сорады.

— Кимсе ёкъ, бабам дженктен къайтмады.

— Бабанъ не вакъыт кеткен эди?

— О дженкке кеткенде мен биринджи сыныфкъа окъумагъа баргъан эдим, — деп къошты Ридван.

Эким кене де козьлюгини алды, дерсинъ о лафны девам эттирмеге мани ола эди. Яваш-яваш Ридваннынъ янына келип, онынъ башына элини къойды да:

— Яхшы огълум, сен ананъны мындан алып кет, бир тарафтан ананъны хастаханеден чыкъармагъа меним акъкъым ёкъ, чюнки о даа хаста, эм агъыр хаста, лякин эписи бир, — деди ве озь чаресизлигини ифаде этер киби элини саллады: — Койде темиз авада, тынчлыкъта онъа яхшы олур, — деп баланынъ башыны сыйпады.

Анасы урбаларыны зар-зорнен озю кийсе де, арабагъа озь аягъынен юрип барамады. Хаяли эмджесининъ ярдымынен оны

арабагъа минсетип, эвлеринден кетирген ипрангъан ёргъанчыкънен орттюлер, сонъ Ридван кирип, азырлангъан кягъытларны алып чыкъты. Олар хастахане азбарындан арабаны айландырып, ёлгъа чыкъкъан сонъ, баш эким озь пенджересинден оларнынъ артындан чокъ вакъыт бакъып къалды.

Энди совхозда пичен чалув мевсими башлагъан эди. Иш къайнай танъдан башлап, тап къаранлыкъ баскъангъа къадар Ридван иште ола, о да пек азды, иштен бошалгъан дакъкъасында анасына чапа:

— Насыл, анам, эмширемиз кельдими? — деп сорай.

— Гузелим, балам, эмширемиз де келип кетти, Ташпулат аканынъ къадыны да кирип чыкъты. Я сен не яптынъ, болдургъансынъ, долапта отьмек, сют бар.

— Я сиз озюнъиз ашадынъызмы?

— Ашадым, мен токъум, — десе де, ана бир шей ашап оламай, токътамай сув ичип отура, санки ичинде бир атеш яна да оны сёндюрмеге тырыша. Борсукъ ягъы да файда бермеди, анасы ондан бир къашыкъ къапкъан сонъ, юреги быланды, бир даа агъызына аламады. Шу ал Ридванны сонъки умютини, ишанчыны да сёндюрди, энди онынъ анасыны тёшектен котереджек ич бир тюрлю илядж къалмагъаныны анълады.

Бугунь Ридван ишке кетмеди. Анасынынъ алы пек мушкюль эди, бутюн кунь онынъ янындан айырылмады. Акъшам яткъан сонъ, чокъ вакъыткъа къадар юкълап оламады, яваштан, анам эшитмесин деп, башыны ёргъан тюбюне сокъып агълады, сонъ ёргъунлыкъ енъсе керек, бирден терен юкъугъа далып кетти. Геджениnъ бир маалинде уянды, шу ан еринден турып чыракъ якъты да анасынынъ янына якълашты. Анасы санки терен юкъуда… ёргъаны тепренмей, нефес ёкъ!..

Ольди!!! — Ридван багъырып йиберди. Яваш-яваш якъын келип анасынынъ бетине бакъты, ана санки мушкюль азаплардан къуртулып, энди раатлангъан киби ята. Чаларып башлагъан сачлары бетине саркъкъан, юзюнде ич бир джан аляметы корюнмей, дерсинъ газы биткен лампа киби сёнип къалды…

Ридван анасынынъ оледжегини пек яхшы билип, эр дакъкъа оны беклесе де, олюм эр вакъыт бекленильмеген бир фелякет олып чыкъа, инсанны шашырта. Ридван чыракъны элинден быракъмай озюни тынчландырмакъ истер киби, эв ичинде чапкъалап башлады, не ападжагъыны бильмей о якъ-бу якъ юрьгенде, чыракънынъ ярыгъы диварда асувлы ресимни айдынлатты, дерсинъ, дивардан

бабасы онынъ юрюшини козь этип тургъан киби, къайда айланса да ресим онъа бакъкъан киби кельди. Якъын келип ресимге бакъкъанда, бабасы къашларыны сыткъан киби олды, «меним айткъанларымны тутмадынъ, ананъны яхшы бакъмадынъ», деп огълуна сильтем эткен киби олды. «Манъа джаны агъыра», деп Ридван шу ань тер ичинде къалды, санки бирев онынъ богъазыны сыкъа, нефес алмакъ зор. Анасына айланып:

— Анам, аначыгъым! — деп бар кучюнен окюрип башлады, элиндеки чырагъы титрегенде дивардаки кольгелер ойнай, анасынынъ эски антеринден тикильген кольмечиги астындан Ридваннынъ арыкъ омузлары да къалтырай. Биринджи адждждыны кечирген сонъ, Ридван элиндеки чыракъны стол устюне къойып азбаргъа чыкъты, чюнки эвде онъа нефес етишмей эди. Йылдызлар парылдай, эр ер тынч юкъуда. Табиатнынъ шу тынчлыгъы Ридваннынъ да юрегини азачыкъ тынчландыргъан киби олды, о босагъада отурып: «Сабагъа къадар кимсени уянтмам, вакъытсыз шамата къопармакъ не керек?» — деди.

Вакъыт дерсинъ токътап къалды. Ридван бир къач кере эвлерине кирип чыракънен анасынынъ юзюни ярыкълатты, сонъ озюни туталмай, кене агълады, кене тышкъа чыкъты…

Ниает, танъ агъарып, йылдызларны сёндюре башлады, лякин даа эр кес юкъуда.

«Не япмалы, кимге мураджаат этмели?» — дегенде, азбар къапыны ачып, танъ ярыгъында Хаяли эмджесининъ келеяткъаныны корип къалды. Эмджесини корьгенинен, Ридван чапып онынъ бойнуна сарылды, аджджы козьяшларынен агълай башлады.

Инсан башына къарсанбалы белялар тюшкенде янъгъызлыкъ олмасын… Янъгъызлыкъ ойле вакъытта агърыны къат-къат арттыра, азаплай, дюнья ярыгъына козюнъ къалмай. Янынъда сенинъ алынъны анълагъан кимселер булунса, ичинъдеки, къуршун киби басып тургъан агърынъ да, аз бучукъ эксильген киби ола.

Мевтаны тез джыйдылар, юректен янып агълагъанлар чокъ олды. Олар эм ольгенге аджынып, эм де он эки яшында ана-бабадан къалгъан баланынъ такъдирине яныпагъладылар. Дженазеге кельген адамлар даа таркъалмаздан эвель, совхоз партия тешкилятынынъ секретары Ридванны четке алып:

— Сен энди къомшунъыз — Ташпулат аканъынынъ эвинде яшап, ятып турарсынъ, истесенъ даима оларнен отур, истесенъ кене де озь эвинъизде яша, сенинъ эвинъни де Ташпулат аканынъ къадыны бакъаджакъ, джыйыштыраджакъ, вакътындже биз сени онынъ

аилесине къошып эр кереклеринъни оларнен бирге теминлермиз. Сен чекинме, — деди о, Ридваннынъ башына элини къойып, — бу санъа аджынып берильген садакъа дегиль, сен бизим совхознынъ азасысынъ. Лякин эвинъизде къысаякълы олмагъаны ичюн, вакътындже ойле олса санъа да къолай олур, биз шу къараргъа кельдик, — деди. Сонъ Ридвангъа козь къыйыгъындан бакъып:

— Бир сентябрьден мектепке къатнап башларсынъ.

— Я мен биринджи сыныфны да битирмедим де?..

— Зарар ёкъ, сен акъыллы йигитсинъ, учюнджи сыныфкъа кирип окъурсынъ, оджаларнен мен озюм сёйлеширим, — деп Ридваннынъ элини сыкъты. — Сен эркек кишисинъ, озюнъни къолгъа алмагъа биль, — деп бир даа башыны сыйпап кетти.

Джемаатнынъ къайгъырувы Ридваннынъ юрегини де баягъы исиндирди, серт бузыны иритти, омюр бираз даа ярыкъ ве енгильдже корюнди, эндиден сонъ, оны не къадар зорлукълар беклесе де, о къадар къоркъунчлы олмайджагъына ишанч догъурды. Топ-тюфек сеслери тынса да, бу даа дженкнинъ къалдыргъан акъибетлери эди.

Акъшам эвлеринде Хаяли эмджесинен экиси къалгъан сонъ, эмджеси оны озь колхозына алып кетмек фикиринде олгъаныны айтты.

— Ёкъ, эмджем, — деди Ридван, онынъ янына отурып, — сизинъ къорантанъыз буюк, мен энди бу ерге алышып къалдым, эм анамнынъ мезарыны ташлап, къайда кетеджегим? Мен сизлерге озюм, вакъыт тапкъанда барып турарым, сиз энди меним энъ якъын тувгъаным, бабам олып къалдынъыз.

Ридваннынъ къыскъа омюринде корип кечирген зорлукълары оны буюк адам киби арекет этмеге, лаф этмеге огретти. Кимерде инсаннынъ балалыгъы вакъытсыз бите…

Арадан чокъ йыллар кечип кетти, Ридван кене де шу совхозда айтувлы механизатор олып чалышмакъта. О энди озю дёрт баланынъ бабасы, буюк эви, азбары, машинасы бар. Энди шу совхозда, о узакъ кечмишнинъ ёкъсуллыгъыны, къыйынлыкъларыны анъдыргъан бир эсер биле къалмады. Эр шей денъишти — эвлер де, инсанлар да…

Кимерде, софра башында отургъанда Ридван кичкене огълуна, дженк йыллары эрте танъда отьмек невбетине кеткенини, о отьмек насыл олгъаныны тариф этеджек ола, лякин огълу куле, о бу дюнья-

да ойле къыйын отьмек ола биледжегини козю огюне кетирип оламай, бабасына:

— Сен узакътан тюкянгъа кете экенсинъ, амма якъын тюкянда эр вакъыт отьмек, къалач ола, — деп кесен-кес айта…

Эльбетте инсан омюри сонъсыз олмай, эр кимге белли бир аят месафеси бериле, месафенинъ кимерси узун, кимерси къыскъа ола. Лякин эсас меселе онда дегиль яшайышны тасавур эткенде, эсас ольчю — артынъдан келеяткъан несильге не къалдыргъан олсанъ, эсапкъа шу алына. Омюринде расткельген зорлукъларгъа, афатларгъа теслим олмай, бойсунмай, енъгенлер, омюрнинъ къыйметини де эр кимден зияде анълайлар, эм де башкъалары ичюн орьнек олалар.

ЯШЛЫКЪ БАШКЪА БИР КЕЛЕ

«Бакъсанъыз, манъа бир шей ёкъмы?» — бу суальнен, энди бир айгъа якъын эр кунь, иштен ара тапкъанда, Усние меркезий почтагъа келип, мектюп сорай. Шу болюкте чалышкъан къызлар эписи энди Усниени таный эдилер. Шу себептен, «К» арфине топлангъан мектюплернинъ дестесини алып, тез-тез козьден кечирелер. Къыз «Ёкъ» дегенде Усниени ток ургъан киби ола, о башыны омузлары арасына сыкъып, почтадан чыкъып кете, дерсинъ онынъ джаныны агъырткъанлар.

Усние эки яшында бабадан ве докъуз яшында анадан оксюз къалгъан эди. Тизесининъ эвинде кечирген эр бир куню онъа даима оксюзлигини хатырлатты.

— Рахметли татамнынъ эджелине сен себеп олдынъ, — деп, тизем коче тургъан, — сенинъ яткъанынъ, тургъанынъ зарар, сенден адам олмайджакъ экен, — деп оксюзнинъ эр къапкъан локъмасыны зеэрлей, онъа къанлы козьяшлары тёктюре эди.

Единджи сыныфтан Усние мектепни де ташламагъа меджбур олды. Адамларнынъ ярдымынен токъумаджылыкъ фабрикасына шегирт кирди. Чокъкъка бармай фабрика ятакъханесинден онъа ер де бердилер. Ятакъханеге кельген куню, юкълагъанда биле оны басып тургъан агъырлыкънынъ устюнден котерильгенини ис этти, биринджи кере озюни дюньяда бахтлы санды. Кимерде бахтлы олмакъ ичюн чокъ шей керек олмай, затен бахт ольчюсини тапмакъ къыйын.

Усниенинъ де энди озь шегиртлери бар. О бутюн барлыгъынен ишке берилип, озь зенаатыны тез менимсеп алды. Олар шимди бир одада учь къыз яшайлар. Козьлери сим-сия, дженюп геджесини анъдыргъан Матлуба. О юваш табиатынен ве ишкирлигинен белли къыздыр. Оларнынъ экинджи аркъадашы украин къызы Оля Ищенко. Бу къыз, аксине, оларны, кулькюни пек севе, эм де пек чокъ тюркюлер биле. Онынъ йырларында Украинанынъ ашлыкъ экильген кениш чёллери, ай астында парылдагъан Днепр, йигитлери атларынен къошугъа азырлангъанлары акъкъында айтыла эди.

Фабрикада шу йыл экинджи квартал планларынынъ екюнлери музакере олып биткен сонъ, илери цехлерге, мукяфатлар берильди.

Исрарлы эмеги ве джемаат ишлерине актив къошулгъаны ичюн бу вакъыт комсомол къыз Усние Къуртаметова да бир айлыкъ иш акъкъы ве Кавказгъа путевканен мукяфтланды.

— Вай, мен омюримде бир якъкъка чыкъкъаным ёкъ, Кавказгъа бир озюм насыл барып келирим?

— Омюринъ биттими ёкъса? Ашыкъма. Омюринъ энди башлаятыр, — деди Оля, яшайышыны пек яхшы бильген адам киби.

* * *

Абын-йыкъыл Бекир де, ниает, онынджы сыныфны битирип, къолуна аттестатыны алды. Сагъ олсун анасы, о ана-бабалар комитетининъ азасы олмагъан исе ве огълундан зияде озю гайрет этмеген олса, Бекир де аттестатны энъсесини корьгенде корер эди. Институткъа кирмек лакъырдысы олмады, чюнки о ишке ана да, бала да козь кекстирамадылар. Кузьде исе арбий хызметке... Яз айлары къыйын олса да, анасы Бекирине дженюпке путевка тапты.

— Мына, огълум толу фиятыны тёлеп, санъа путевка кетирдим, арбий хызметке кетмезден эвель бираз раатлан, чырайынъ къачкъан, азгъансынъ. Айды, мен сагъ олгъанда бутюн борджларымдан къуртулайым да, сонъ ольсем де окюнчлю кетмем, — деп, ёлгъа тедарик коре башладылар

Усние бу санаториягъа келип тюшкенде ягъмур ягъа эди, шу себептен олса керек ки, этрафтаки табиат гузелликлерини о эслеп оламады, тез-тез палатасына кирип, ёл урбаларыны денъиштирди. Дженюп Кавказнынъ дюльберлигини Усние экинджи куню эследи. Саба турып аяткъа чыкъкъанда тюневинки ягъмурда ювулгъан тер-темиз мавы кокке, кунешке джильвеленип яткъан денъизге, юксек дагъларгъа, сельби тереклерине сукъланып бакъты.

Бекирнен акъшам оюн мейданында расткелишти.

— Я сен бу къартанайлар санаториясына насыл келип тюштинъ? Ёкъса къартананънен кельдинъми? — деди Бекир кулип.

— Мен къартанамнен кельдим, я сизни ким кетирди?

Бекир пармагъынен башыны косьтерип: — Мына бу къафа кетирди, — деди. — Кене яхшы денъиз бар, ондан башка мен энди чокътан эвге джаяр эдим.

Бекир мында бир афтадан зияде раатлангъанындан Усниени бутюн «ерли» хаберлернен таныш этип башлады.

Яшамакъ мумкюн, аш-сув етерлик, лякин янгъыз дегиль, эльбетте, — деп ташлады. Оюн биткен сонъ Усниени озь палатасына озгъаргъанда Бекир:

— Бакъса, бу гедженинъ гузеллигине, бойле геджеде ятып юкъламакъ, менджесине гуняхтыр, юринъ паркке кирип, бираз отурайыкъ, ёкъса къартананъыздан къоркъасынъызмы? О энди чокътан юкълап къалгъандыр.

— Меним къартанам ойле тез юкълап къалмай…

— Демек къоркъасыз. Энди не вакъыт корюширмиз?

— Бир бинада отургъан сонъ, истер-истемез корюширмиз, — деп Усние эвге кирип кетти. Усние кеткен сонъ, Бекир бир озю паркта чокъ вакъыт ойланып юрьди. Биринджи куню Бекир онъа чокъ ялварып отурамады. Эм озюнинъ догъру арекет эткенине шубеленмеди. Лякин къызлар ялвартмагъа севелер, эм ойле де олмакъ керек, энъ меракълы ери де шу…

Ниает, текрарланмаз дженюп геджелерининъ тесиринденми, бош вакъытнынъ чокълугъынданмы, я да, яш сагълам вуджутларнынъ талапларынданмы — олар бутюн барлыкъларынен бири-бирине берильдилер. Геджелери ялыда, я да зейтюн, джевиз тереклери тюбюнде озьлерини дюньяда энъ бахтлы зан эте эдилер. Базы вакъыт денъиз, кимгедир ачувлангъан киби далгъалана, ялыгъа, къаяларгъа учувнен келип урула, дерсинъ ялылар оны сыкъалар. Далгъаларнынъ кучьлю давушлары Усниени де къокъуза, бойле вакъытларда о Бекирге сарылып, оны ялыдан узакъ алып кетмеге тырыша. Кимерде исе денъиз санки юкълай, ялыны опькен сакин далгъаларнынъ эшитилир-эшитильмез чырпындысы севдаларгъа раатлыкъ багъышлай. Бойле геджелер тек яшларны дегиль, къартларны биле джоштыра.

Къыскъа бир вакъыт ичинде табиатнынъ тесиринден уянгъан шу раатсыз дуйгъуны Усние акъикъий севги белледи. «Эндиден сонъ биз бири-биримизге къавушмай яшап оламамыз», — деп ойлады.

Бекирнинъ даа ана-бабасынен яшагъаны, чалышмагъаны, арбий хызметке кетеджеги акъта тюшюнмеди. «Бизлер бири-биримизни севген сонъ, къалгъан эр шей озь-озьлюгинден олур», деп хаяллана, озьлерини алдай эдилер. Усние атта Бекирден «Сен мени севесинъми, мындан къайткъан сонъ, мени келип арарсынъмы?», деп сорап биле отурмады. О акъта тюшюнмек, къайгъырмакъ истемей. Бир куню, уйле ашы вакътында, бир афтадан къайтаджакълары ичюн билет сатылгъаны илян этильди. Бу илян эки севданы шашыртты, тааджипке къалдырды, чюнки олар даа вакъыт чокъ, деп сана эдилер, албу исе бир афтадан Бекирге къайтмакъ керек эди!..

Шундан сонъ олар куньдюзлери даима бир ерде олдыдар. Сонъки геджени севдалар сабагъа къадар юкъламай паркта, ялыда кечирмек къарарына кельдилер. Эм шай да яптылар. Шу геджеси сабагъа якъын Усние Бекирден:

— Сен мени севесинъми? — деп сорады.

— Сен не айтасынъ шу, эбетте севем! Сен буны сезмейсинъми?

Эм Бекир ялан айтмады, шу вакъыт о керчектен де севе эди.

— Мени келип тапарсынъмы?

— Не демек олсун, мен сени дюньянынъ къаеринде олсанъ да барып тапарым, — деди, лякин бираз ойлангъан сонъ, яланджы олмайым деп, — чаре таптыммы барарым, — деп къошты.

Саба автобускъа Бекир эр кестен сонъ минди, озь чемоданы устюне отургъан сонъ тышта, козьлери яш толу Усниеге яваштан къол саллагъан арада, автобус еринден кочьти.

Усние санаториядан къайтып кельген сонъ достлары насылдыр онда бир денъишиклик пейда олгъаныны корип себебини бильмек истедилер. Лякин ондан бир тюрлю джевап алып оламадылар. Ниает, эр кимден эвель бутюн янъылыкъларны бильген Оля Усниенинъ эр кунь почтагъа къатнагъаныны дуйды, къызларнен анълашып, меселенинъ асылыны анъламагъа тырыштылар. Раатлыкъ куню одада къалдылар. Сабадан Усниени ортагъа алып:

— Санъа не олды достчыгъым, не ичюн бизге бир шей айтмайсынъ, ёкъса бизлерни дост саймайсынъмы энди? Усние чыдаялмай башта агълады, сонъ достлары Усниенинъ теджрибесизлиги юзюнден белягъа огърагъаныны анъладылар.

— Сен окюнме, — деди Матлуба, достунынъ омузына элини къойып, — эгер де о йигит сени керчектен севсе, эрте-кеч келип тапар, амма яландан, вакъыт кечирген олса, ойле пезевенк санъа керекмей, эм сен де онъа нафиле ерде янып-куйме.

Усние бу сёзлерге къангъан киби олды, озь-озюни къолгъа аладжакъ олды. «Керчектен де меним делирип къутургъанымдан не файда, эгер де онынъ юрегинде севги олмаса…». Бойле сёзлернен озюни тынчландыраджакъ ола, амма сонъундан не япса, не акъта ойланса, кене де козю огюнде Бекир джанлана.

Усние къайтып кельген куньлери бир-бири артындан эки узун мектюп язып, юрегинде къайнагъан темиз дуйгъуларны сёзлернен ифаде этмеге тырышты. Мектюплерни йиберген сонъ исе «Бельки о меним мектюплеримни бегенмей кулер, меним мектюплеримден ким бильсин не къадар янълыш тапар, о окъумыш адам, онунджы сыныфны битирген, меним джаиллигиме кулер энди къаршылыкъ алгъандже ольсем де язмам» деди, эм язмады.

Бир къач вакъыт кечкен сонъ Усние о унутылмаз денъиз ялысында олып кечкен вакъианы этрафлыджа тюшюнди. Сонъра шойле бир нетиджеге кельди: Бекирнен бирликте олып кечкен якъынлыкълар севги олмайып, аз вакъыт укюм сюрген бир эглендже экен. Сонъ яваш-яваш, булутлардан арынгъан кок киби, эр шей айдынланып башлады.

Салкъын кузь еллери тереклерден сараргъан меджалсыз япракъларны савура, энди шеэр багъчасында да адамлар корюнмейлер, шаматалы яз айлары битти. Тек балалар ерге тёкюльген чешит тюс япракъларны топлап, ойнайлар. Куньлер де къыскъарды, иштен къайтып эвге кельгендже къаранлыкъ баса. Бойле адий, тынч куньлернинъ биринде, энди эр шей унутылып кетеяткъан вакъытта, мушкюль беля, апансыздан Усниенинъ богъазына келип япышты — Усние озюнинъ ана оладжагъыны ис этти… Не япмалы? Къайда къачмалы, кимден имдат арамалы?..

Усниеде биринджи догъгъан фикир, дерьал къачмакъ эди. «Къачмакъ, поездгъа минип узакъкъа, мени кимсе бильмеген бир тарафкъа кетмек керек…». Бу эльбетте тюшюнильмей, белянынъ ильк адджысы тюшюнильмей, белянынъ ильк адджысыны дуйгъан куньлерде догъгъан фикир эди. Сени кимсе бильмеген, беклемеген ерлерге чыкъып кетмек… Я бу къолай шейми?.. Усние шашмалады, геджелери агълап, сандыракълап башлады. Аркъадашлары да неге огърагъанларыны бильмей къалдылар, Усние энди озюне келип, баштаки киби шенъленип башлагъанда бойле ал къызларны да шашыртты.

Сюньги чувалгъа сыгъмагъаны киби, эрте-кеч меселенинъ устю ачыладжагъы белли эди. Усние озь алыны башта достлары-

на: Матлубанен Ольгагъа айтты. Достлары оны тычландырмагъа тырыштылар. Онъа не киби ярдым керек олса эписини яптылар.

* * *

Эрте баарьде Усниени локъсаханегe кетирдилер. Шу вакъыткъа къадар бу иштен, достларындан башкъа кимсенинъ хабери олмады. Локъсаханеге тюшкен сонъ меселени энди гизлемек зор олды. Бир къач кунь фабрикада лаф къайнай берди. Белли я, бойле вакъытларда чешит лакъырдылар ола. Кимерлери аджына, кимерлери исе кулюшелер.

— Эшиттинъизми бизим ырызлы Усниенинъ мерафетлерини? Ишини яваштан гизли-къапакълы битире экен!

— Вай энди о заваллынынъ алы не олур?..

— Гендим эттим, гендим булдым…

Бойле лафлар фабрикада къач куньлер девам этти. Бу лакъырдылар Усниенинъ тизесине де барып етти. О Усниени корьгенинен:

— Акъыз, арсыз-юзсиз къахпе, не яптынъ, энди пич бала таптынъмы? Япаджагъынъ бу эдими? Раметли татам сени догъургъандже таш догъургъайды. Эпимизни алем масхарасы эттинъ, эки козюнъ чыкъсын утанмаз масхара! — деп багъырыкълап башлады. Экимлер оны къувып йибердилер.

Тизесининъ къаргъышлары Усниенинъ юрегине ине киби санчылдылар, якъыджы козьяшлары ястыгъына тёкюльди, сабагъа къадар агълап чыкъты.

Эртеси куню локъсаханеде ишлеген къадынлардан бири Усниенинъ янына келип отурды (олар эписи энди Усниенинъ алыны биле эдилер).

— Шеэрде яшагъан бир инженер аилеси чокътан берли эвляддлыкъкъа бир балачыкъ тапып бермемизни сорай эди, пек яхшы яшайлар, лякин балалары олмай экен. Сен бир ойланып бакъ, даа яшсынъ… Эгер разы олсанъ къызчыгъынъ ич бир шейге мухтадж олмаз эди, тюшюнип бакъ, — деди.

Усние пек чокъ тюшюнип-ташынды. Къадыннынъ теклифине разы олгъан киби олды. Яш ана баласынынъ бетине тикилип бакъты. Къызчыкъ анасынынъ козьлерине ынджынгъан киби корюнди. О бирден: — Ёкъ балачыгъым, мен сагъ экенде сени ич кимселерге берип хорлатмам, — деп окюр-окюр агълап йиберди.

Ана ичюн бала севгиси эр шейден устюн тура. О севги Усниеге тизесининъ акъаретлерини де, базы адамларнынъ кульмелерини

де, гъам ве кедерни де, эр шейни унуттырды. Ана бу заман озюни бахтлы ис этти.

Бу меселеге Усниенинъ достлары да къаршы чыкътылар.

— Биз Гульджиангъа (къызлар баланынъ адыны Гульджиан къойдылар) энди эр шейни азырлап къойдыкъ, — деди Матлуба. — Сизинъ чыкъманъызны беклеймиз…

Кене баарь укюм сюре… Акацияларда ачкъан чечеклернинъ кескин къокъусы юреклерде къуванч ярата, эр бир чечек-гуль, эр бир назик ешиль япрачыкъ — омюрни мужделей, бахт йырыны йырлай.

Айткъанлары киби, бала къолдан тюшмеди, къызлар оны бири-бирлеринден къызгъана эдилер. Усние озю де санки агъыр хасталыкъны савуштыргъан адам киби кунь-куньден ачылды, гузеллешти.

Базы вакъытларда Усние терен тюшюнджеге дала, Бекирни нефретнен хатырлай. Ачылмагъан гонджеге панджа урып, оны ачмаздан солдыртмагъа тырышкъан ойле пис инсанлар даа насыл анъыла билирлер?!

Усниеге кедерленмеге, козьяш тёкмеге фурсат бермейлер. Къызчыгъы Гульджиан, кулип джильвели бакъышларынен, достлары Матлуба ве Ольга озьлерининъ самимий къайгъырувларынен онъа бутюн кедерни-элемни унуттыралар.

Демек Усние омюр ёлунда къакъынды, лякин йыкъылмады. Онынъ янында акъикъий достлары бар. О кене омюрге къайтты. Лякин Бекирни омюр далгъасы иле бир кунь саильге чыкъарып атар.

ЭГРИ ЁЛДАН

Мен Муртаза акъайны бу сеферки корюшивимизде танып оламадым. Эр даим сагъ къолуны белине тиреп, акъсап юрьген, «бу бель агърысы мени ольгендже ташламайджакъ, гъалиба», деп шикяетленген адам бугунь яш бир йигит киби корюне эди.

— Зенгин оладжакъсынъ, гъалиба, Муртаза агъа, сизни танымадым. Яш бир йигит киби юресиз. Мусемма аптем пайна озюнъизни йибермеге къоркъмадымы? Къызлар бойле «йигитлерни» тузакъкъа тез тарта экенлер, — дедим.

— Меним киби къарт торгъай къолайлыкънен тузакъкъа тюше къоймаз, — деди о кулюмсиреп. Сонъундан бираз тюшюнджеге

далды ве: — Лякин тюшюрдилер достум. Къызлар дегиль, башкъасы тюшюрди, — деди джиддий бир тавурнен. Онынъ корюнишинден ичи-багъры лафкъа толгъаны ве оны айтмагъа адам къыдырып чыкъкъаны бесе-белли эди.

— Меним утанчакъ, джесаретсиз, чыкъымсыз бир адам олгъанымны сен билесинъ, — деп сёзюни башлады о. — Йигирми йылдан берли бу комбинатта адий бухгалтер олып чалышам. Лякин бунъа бакъмадан баш бухгалтеримизге бир шей айтаджакъ, сорайджакъ олсам, шашмалайым, къызарам-бозарам, маша ашагъан мышыкъ киби барып ериме отурам. Не керек акъкъы, баш бухгалтеримиз бир вакъыт къызышмай. Ялынъыз бир кере меним йыллыкъ ишимни бакъкъанда бир къач капик арткъач чыкъты. Шу заман о манъа:

— Сенден бойле шей беклемей эдим Муртаза, — деген эди. О лафтан сонъ меним алымны корьген олсанъ... Мусемма аптенъ о вакъыт «бу бир даа адам олмаз», деп къоркъкъан.

Бизим баш бухгалтер яз-къыш башыны чыр-чыплакъ тыраш эте, балабан да козьлюклер ташый. Башы да, козьлюклери де йылтырай. Шу куньден сонъ, козьлюклер манъа догърулса, ничюндир бильмем аякъларымнынъ таз къапакъలары титреп башлай эди. «Эди» дегенимнинъ себеби бар. Мен энди о сен, я да бизим бухгалтер бильген Муртаза дегилим, мен ойле бир сынавдан кечтим ки, энди манъа шам ёлу тюм-тюз.

Сен Чапкъын Халильни билесинъми? Эр даим къочан киби къызарып юре де... Бильмейсинъ, гъалиба. Бильмесенъ даа яхшы. О ич бир ерде чултуттыргъан адам дегиль. Бир бакъсанъ хастаханеде завхоз, экинджи куню урба темизлеген ерде хызметчи. Помидор пишип башлагъан сонъ Халильни тапсанъ ал! Рига, Новосибирск, Чита... Бир аягъы анда, бири мында. Бир ерде помидор, юзюм, джевиз, джида, къырмызы бибер къалмай. Эписи вагонгъа юклене. О якътан да бош къайтмай. Ерге тиймейджек шейлерни тапып кетире. Эм къайда барса танышы бар.

Раметли бабам: — Эль сёзюне ишанып бир вакъыт ёлгъа чыкъма, ёлда къалырсынъ», — дей эди. Лякин мен шу Чапкъын Халильнинъ сёзюне ишанып ёлгъа чыкътым.

Кечен къыш белим пек агъыргъан эди, бир афта еримден тепренип оламадым. Берабер чалышкъан аркъадашларым, атта баш бухгалтеримиз биле, язда бир ёлланма тапып деваланмагъа кетмемни теклиф эттилер:

«Денъиз ялысында кунешленсенъ анадан догъма олурсынъ», — дедилер. Эм айта-айта къандырдылар. Мен месткомымызгъа кир-

дим. Эр ай профсоюз взносымны вакътында тёлегенимни, йигирми йыл дегенде бириндджи кере ярдым истеп кельгенимни айттым, манъа яз ярыгъында бир ёлланма берменъизни риджа этем, деп ариза да язып быракътым.

Местком реисимиз энъсесини къашып: — Язда сен айткъан тарафларгъа ёлланма тапмакъ зор меселе, башкъа вакъытта берсек олмаймы? — деди.

—Ёкъ, сагъ олунъыз, къышта манъа анда бармакънынъ файдасы ёкъ, — дедим кестирип.

— Аризанъны ташлап кет, бир шейлер япармыз, — деди. Лякин Чапкъын Халиль ондан эвель япты. О бир куню мени корьгенинен: — Олян, эшиткениме коре сен ёлланма къыдырып юре экенсинъ, шаймы? Вазгеч, Муртаза, бала олма, сен мени динъле. О ёлланманы манъа бедава берселер де алмам. Сен озюнъ истегенинъ киби раатланса я? — О бирден сесини явашлатып, дерсинъ буюк бир сырнынъ устюни ачаджакъ адам киби, манъа якъынлашты:

— Мен санъа бир адрес берейим, сен шу адреснен барып мен айткъан адамны тап. «Сизге Кишмиштен селям», десенъ етер, башкъа бир шей керекмей. Аякъ-къолунъны созып ятабер, бир шейге ихтияджынъ олмаз. Денъиз десенъ, сен отураджакъ ерден эки адым, ювунгъанынъ къадар ювун, кунешке де истегенинъ къадар ят, санъа не япасынъ, деген кимсе олмаз. Ойле дженнетни сен къайдан тападжакъсынъ?

— Сен бу адреснен барып, машинадан тюшкенинъ киби «Гапон эмдже къайда отура?» — десенъ, оны санъа эр ким косьтерир…

О манъа эвде раатланмакънынъ санаторияда раатланмакътан устюнлигини чокъ мисаллернен косьтерди. Мен де яваш-яваш онынъ сёзюне къандым ве чокъ кечмей ёлгъа чыкътым. Мени Кишмиш Халильнинъ озю озгъарды. О бир кунь эвель меним ёлгъа азырлагъан шейлеримни корьди ве:

— Акъай, сен пек зенгинсинъ, гъалиба, — деди.

— Не ичюн шай айтасынъ я?

— Олян, о къадар узакъ ёлгъа чыкъып, бир шей алмагъанынъ не я? Ёл парасыны чыкъармакъны биле тюшюнмегенсинъ, — о, языкълар олсун, деген киби башыны саллады. — Мени динъле, акъай, яшамагъа бильмесенъ, мен огретейим. Мен санъа дран тахтасындан ясалгъан бир чемодан кетирейим, ич олмадым 70 кило помидор ал, 150—200 рубле пара къазансанъ джебинъни тешмез.

— Олян, я мен оны насыл котерип кетерим!

— Эй Алланынъ аджайип къулу, — деди о, — сен оны котерип юрьмезсинъ, къолунъдан тартып алырлар. Москвагъа барып тюшкенинънен таксиге чемоданынъны юклеп догъру базаргъа кетерсинъ. Башкъалары учь кумюштен сатса, сен 2,5 рубледен десенъ етер, беш дакъкъада чайнап алырлар. Пара сыджакъ шей, достум. Сонъ озюнъ де татылырсынъ. Лякин мукъайт ол, устазынъны озып кетме! — деп кульди о.

— Ёкъ, Халиль, мен о шейни омрюмде япмадым.

— Япмасанъ, япарсынъ. Эр кес оны анасындан догъгъанда огренмей.

О сёзге де уста экен, мени кене къандырды. Биз Мусемма аптенънен базардан помидор ташып Халиль берген чемоданны зорнен толдурдыкъ. Халиль мени озгъаргъан куню помидорларны корип:

— Беджерексиз адам беджериксиз ола экен даа, — деди. — Мен санъа пек пишкенлеринден алма, бенъленип башлагъан сойларыны сайлап ал деген эдим де? — деп дарылды. — Айды, олды-оладжакъ… Ёлда бир-эки кере чемоданнынъ къапагъыны ачып, оларны еллендирмеге унутма.

Учюнджи геджеси ёлда бурнума агъыр къокъулар келип башлады. Къапкъангъа тюштинъ, Муртаза акъай, дедим озь-озюме.

Чапкъын Халильни сёгмеген дакъкъам олмады. Москвага якъын къалгъанда бир ерде токътадыкъ, купеден эр ким тюшип кетти. Мен яваштан чемоданнынъ къапагъыны котердим. Бакъсам не корейим, помидорларнынъ устюне дерсинъ къар ягъгъан. Сасыгъы бурун яраджакъ. Ана энди чаренъни тап!

Москвагъа барып тюшкенимнен бир такси тутып, шеэрнинъ кенарына алып чыкъмасыны риджа эттим. Помидорлардан къуртулгъан куню устюмден балабан бир юк тюшти. Ёлумны раат-раат девам эттим. Гапон эмджени де таптым. Сизге «Кишмиш»тен селям! — дедим. О токъталып, козьлюклери устюнден манъа бираз бакъкъан сонъ, къоюн джебинден пек орьселенип, пачаврагъа чевирильген бир дефтер чыкъарды. Оны бир къач кере саифелеп чыкъкъан сонъ, манъа чевирильди: — Бахтлы экенсинъиз, сымарышнен олгъан киби эв азыр. Лякин кельген кунюнъизден пара бермекни унутманъ. Сизге «Кишмиш» айткъандыр: биз бир ятакъкъа суткасына бир бучукъ кумюш аламыз. Ешиль сарайда эки электрик собасы бар, невбетнен чай къайнатасызмы, къартоп пиширип ашайсызмы, о ягъы сизнинъ ишинъиз. Алдынъызда мас-мавы денъиз, тёпеде мас-мавы кок, яшап къалынъ. Гапон эмдженъиз озь

адамларынынъ раатлыкълары ичюн джаныны биле аямаз. Юрюнъиз, мен сизни башта Абрекнен таныш этейим.

Абрек дегени, тана киби буюк бир копек экен. Къапы тюбюнде багълы тура. Биз Гапоннен берабер азбаргъа киргенимизнен, о гъырылдап, бизге тараф атылды.

Гапон: — Абрек, бу бизим адам, — деди. Абрек бир онъа, бир де манъа бакъкъан сонъ, «анъладым» деген киби къуйругъыны саллады. Эм керчектен де бир даа манъа атылмады.

Биз «Ешиль сарай»гъа кеттик. Сиз о «сарайны» корьген олсанъыз… Бу эв къурулгъанда бир ерде ярым-юрту тола, таш, шифер парчалары къалмагъан, аписи мында олса керек. Азбарнынъ бир башындан о бир башына узангъан бу эв «одаларгъа» болюнген.

Мен озь «номерамны» темизлеп, раскладушканы да тамирлегендже, акъшам олды, ашханалар къапалды. Айды. «Саба ола — хайыр ола», — деп яттым.

Саба тургъанымнен ашханамызгъа чаптым, лякин эки саат невбетте турмакъ керек олды. Ашагъан сонъ «энди бираз кунешленейим» деп ялыгъа кеттим.

Ялыда адамдан ине ташламагъа ер ёкъ. Бизим якъларда джевизлерни къакъкъан сонъ, оны къурутмакъ ичюн эвлерининъ дамлары устюне яйдыра эдилер. Не ичюндир бильмем ювунгъан адамларны корьгенде тасавурымда шу яйдырылгъан джевизлер пейда олдылар.

— Бу «дженнеттен» файдаланмакъ зор экен, — деп текмиль шашмаладым. Бу вакъыт бир юнлю адам:

— Эй, аркъадаш, сиз янъы кельген адамгъа ошайсыз, ювунмакъ истейсизми? — деп сорады.

— Союнмагъа ер тапсам, ювуныр эдим амма, — дедим мен.

— Союнмагъа ер тапмакъ ичюн гедже саат учьте келип ер алмакъ керек, эвинъизге къайткъан сонъ суткада секиз саат юкъларсынъыз.

Мен энди меселени анъладым, къайтаджакъ олып арткъа чевирильген арада, юнлю адам:

— Токъта, мында кель, — деди.

— Сенинъ частынъа, манъа бугунь билетке бармакъ керек, ёл тапсанъ бу якъкъа кеч, меним еримни ал, — деди.

Мен, бирининъ къолу, бирининъ башы астына аякъларымны сокъып, багъыргъан адамларгъа къулакъ асмай, юнлюнинъ янына бардым. О еринден турып кийинип башлады, мен исе союндым. О манъа мында насыл раатлангъанларыны да айтып берди.

— Мында биз «кийиклер» ичюн де къайгъыралар: ашханемиз бар, эки километр о якъта базарчыгъымыз да бар. Ятмагъа ер тапсанъ яшамакъ мумкюн. Сиз «Ешиль сарайда» отурасызмы?

— Эльбет. Я буны сиз къайдан билесиз?

— Биз эр шейни билемиз, бираз отургъан сонъ сен де билирсинъ. Демек, шай: акъшамдан озюнъе сабалыкъ ашайджагъынъны азырламакъ керексинъ. Къартоп пиширмек мумкюн, собанъ олса балыкъ къызартмакъ да мумкюн. Гедже саат учьте келип ялыдан озюнъе ер алырсынъ. Сонъ, саат 11-ге къадар ювун. 11-ден кечикмей ашханеге чап, бир-эки саат невбетте турмакъ керек олур. Ашап тойгъан сонъ, «сарайынъа» барып бир-эки саат юкъламакъ керек, сонъ базаргъа ве иляхре. Бу режимни бозмасанъ, бир айда челик киби сагълам бир адам олурсынъ…

Не чаре, онынъ айткъаны киби япмакъ керек олды. «Белим, аягъым агъыра», деп шикяет этмеге анда кимсем ёкъ эди. Эм агърылар да чокъкъа бармай ёкъ олып кеттилер.

Бир кунь ашханеде манъа невбет кельгендже текаран раатланайым, деп яткъан эдим, юкълап къалгъаным. Гедженинъ ярысында ярыкъны якъып, саатке бакъайым дегенде, башыма думп этип бир шей тюшти. Тёпеде аякъмашинасы асувлы тура эди, о тюшкен. Эсимни джояяздым. Бу беля етмеген киби, къомшу одадаки къадын:

— Бу сархошлардан куньдюз чекишкенимиз-чекишкен, гедже де раатлыкъ ёкъ, — деп багъырыкълап башлады.

Сабасына сагъ къашымнынъ устюне мерекеп шишеси къадар бир шишик пейда олды. Кене яхшы бир этмиш хайырым бар экен, башыма копчекнинъ тек резинасы урды, эгер демири тийген олса, Мусемма аптенъ де къартлыгъында тул къаладжакъ эди.

Юзбезимни сувлап-сувлап башымны байладым. Бир къач куньден сонъ Мусемма аптенъе «мен пек яхшы раатланам, бу ер яланджы дюньянынъ дженнети экен», деп яздым.

Эркек адамсынъ эльбет, бойле къыйынлыкъкъа да даянмасанъ олмаз. Не исе, бир айны кечирдик.

Эвге къайткъанда «кийиклерден» пек чокълары мени озгъарып чыкътылар. «Ешиль сарайдаки» къомшуларым: «Келеджек яз мытлакъа кене келинъ, берабер раатланырмыз», — дедилер.

Худжур шей: инсан зор вазиетте къалгъанда онынъ табиаты да денъише экен. Энди баш бухгалтеримиз манъа бакъкъанда не тиз къапыгъым ойнай, не де озюмни сыкъам.

Кеченде, иштен къайткъанда, бухгалтеримиз манъа: — Сен дженюпке барып кельген сонъ бус-бутюн денъишкенсинъ Муртаза, атта адамгъа бакъышынъ биле тюрленген. Мен сени танып оламайым, — деп тааджипленди.

— О якънынъ авасы ярашкъандыр, — дедим.

— Я кельген сонъ Халиль достунъызнен корюшмединъизми, Гапон досту онъа селям йибермедими?..

— Ёкъ, Халильни корип етиштиралмадым. Мен кельгендже бу беджерикли адам бир «операция» даа япкъан да къолгъа тюшкен. Эм бу сефер бир шей файда этмеген. Оны пек узакъкъа, помидор къызармагъан тарафкъа ёнеткенлер. О мени къапкъангъа тюшюрди, амма озюне де яхшы акъыл къойдылар.

АТЕШ СЫНАВЫНДАН КЕЧИП

Юкъусызлыкънен чекишкен адамны эр шей раатсызлай, эр шей онъа кедер эте: пенджереге ургъан ай ярыгъы да, узакътан эшитильген давуш да, янында яткъан аркъадашыны татлы-татлы, пуфулдап юкълагъаны да, аптекада булунмагъан иляджлар да, ястыгъынынъ юксек, я да алчакъ олгъаны да, эр шей теляшыны арттыра, юрек арааретини тезлештире, тёшегинде айлангъан сайын кимгедир дердини айтмагъа, ачувыны тёкмеге истеги арта. Ойле, юкъусызлыкънен чекишкен геджелерде акълынъа пек чокъ шейлер келе, омюринъден чешит вакъиалар бири-бири артындан козюнъ огюнде джанлана, озь-озюнънен давалашып башлайсынъ. Яшлыгъынъда ёл берген янълышлыкъларынъа, пек чокъ имкянларны къачыргъанынъа яна-куесинъ. Бойле къыйналувлар юкъусызлыкъ маразына огърагъан адамларгъа даима ёлдаш олалар.

Бу дертке чокъусы эсли-башлы адамлар, хусусан дженк иштиракчилери къапылалар. Олар геджелери озьлерининъ раатсыз юкъуларында кене де дженклешип башлайлар, кимерлери батаяткъан пароходда чапкъалай, дигери душман окопларына тюшип котеклеше, я да янгъан эшелондан яралыларны ташый, базы бирлери автоматыны къолуна сыкъып, пыса-пыса, душман запт эткен койге якълаша. Бойле тюшлернен къарышыкъ юкъу адамгъа рааатлыкъ бермей, агърыларыны тындырмай — аксине бойле къорркъунчлы юкъудан, адам багъырып, сувукъ тер тёкип, уяна. Озюнъни не ерде олгъанынъны анълагъан сонъ, яваштан янынъдаки курьсю-

чиктен, кунь эвель азырлап къойгъан валидолынъны тилинъ тюбюне ала да, юрегинъни тынчландырмакъ ичюн ястыгъына таянып терен нефес алып, озюнъе кельмеге тырышасынъ…

Абхаир агъанынъ да шу дертлерге къапылгъаныны энди чокътан. Кимерде бир къадыны Эсма апте онъа:

— Санъа не мараз ола шу, бутюн гедже айланып, кроватынъны шатырдатып отурасынъ, кимсеге юкъу бермейсинъ, — дегенде, Абхаир агъа ынджына, дердини айтаджакъ ола, лякин лаф тапамай, нелер деп озюни акъламагъа бильмей, кимсени де къандырып оламай… Затен адам эсленген сонъ, бир худжур ола, амма оны озю дуймай. Бутюн омюри ишлеп де сонъ пенсиягъа чыкъкъан адамлар, нечюндир, биринджи вакъытларда озьлерине бармагъа ер тапмайлар. Бунынъ себеби бириджиде, чокъ йыллар нафиле вакъыт кечирмеге алышмагъанлары олса, экинджиси, адамлар даима озьлеринде насылдыр бир месюлиетик ташыгъанларыны унутып олмагъанларында. Оларны пенсиягъа озгъаргъан сонъ, озьлерини арабанынъ бешинджи копчеги, яни алем ичюн керексизликлерини анълап, чекишселер керек. Эм ойле адамлар биринджи вакъытларында эшиткен лафларында, адамларнынъ арекетлеринде, насылдыр озюне бир сильтем, мыскъыл эслеген киби олалар, эр лафнынъ тюбюнден бир мана къыдыралар.

Абхаир агъанынъ да даа якъынларда алтынджы сыныфта окъугъан торуны Шамраднен олып кечкен бир давасы, энди баягъы вакъыт кечсе де, ич акъылындан чыкъмай, чюнки торунынынъ о вакъыт тюшюнмей, баладжа берген суаллерине къандырыджы джевап берип оламады. Олар къайтып кеткен сонъ, кене де, озьозюне шу баланы къандыраджакъ, агъызыны къапатаджакъ олып чекише, юкълап оламай.

Бу иш бойле олды. Янъы йыл арфесинде совхоздан Абхаир акъайнынъ буюк къызы, — огълу Шамраднен, оларгъа мусафирликке кельген эдилер. Эсма чокъ бекленильген мусафирлерни къоймагъа-къондурмагъа ер тапмай. Эм севине, эм де эвде къызынен экиси къалгъанда, онъа шикяет эте:

— Пек сийрек келесинъиз, балам, биз энди барамаймыз, мен бабанъны бир озюни ташлап кетмеге къоркъам, онъа пиширип огюне къоймасанъ, учь кунь аш-сув сорамаз, затен о пенсиягъа чыкъкъан сонъ, бир худжур олып къалды, негедир тарсыкъа, агъызындан сигары да тюшмей, сизлерни де пек сагъына, манъа айтмай, амма мен корем.

— Кельсин, бизге бир къач вакъытлар отурсын, шеэр къалабалыгъындан текаран раатланыр, озюне де яхшы олур, — дей къызы, анасына ялварыр киби.

— Ёкъ, балам, о бир шейден болдургъаны ёкъ, менимдже онынъки къартлыкъ белясы олса керек, о сизге барса да отурып оламаз, сизни де раатсызлар.

Бойле лакъырдылар, ялынъыз эвде ана-бала къалгъанда ола. Абхаир акъай оларнынъ не айткъанларыны эшитмесе де, озю акъта лаф кеткенини биле, озю бир тарафкъа кетсе, Шамрадны эвде отур, деп тенбилей. Лякин Шамрадгъа да къартанасынынъ шеэрдеки бир ханели секциясы тарашлыкъ эте. Койдеки киби чапкъаламагъа ер арай, о кельдими, эвининъ низамы бус-бутюн денъише, орталыкънынъ тюбюни-астына чевире. Бир кунь мусафирлернинъ къайтаджакъ куньлери эди, саба ашханеде къавелерини ичип отургъанда, Шамрад къайдандыр къартбабасынынъ арбий медаллери сакълы къутуны тапып чыкъарды. Къуту оны пек меракъландырды, къутуда «Ленинград мудафаасы ичюн», «Джесаретлик ичюн», «Арбий хызметлер ичюн», Гъалебенинъ 20 ве 30 йыллыгъына аит медаллер бар эди. Шамрад башта оларны бирер-бирер огюне тизип, устюндеки языларыны окъуп бакъты, сонъ кене де къутугъа толдурып, къартбабасынынъ огюне чапып кельди.

— Булар сизинъ медаллеринъиз къартбаба? — деп эеджаннен онынъ козьлерине бакъты.

— Менимки, Шамрад, я сен оларны къайдан тапып чыкъардынъ? Джоярсынъ, бар ерине къой, — деди.

Шамрад бир шей анъламагъан киби:

— Я сиз оларны не ичюн такъып юрьмейсиз? — деп къартбабасынынъ, анасынынъ козьлерине, джевап беклер киби, бакъты.

— Такъам, огълум, не ичюн такъмайым! Байрамларда, Гъалебе куньлеринде янъы биджагъымны кийип, такъам. Къартананъ оларнынъ къайсыны не ерге илиштирмек керек экенлигини де биле, мен медаллеримни такъып сокъакъкъа чыкъып юрьгенде, олар шатыр-шатыр этелер, эр ким токътап меним кокюсиме бакъалар, — деп лафны шакъагъа айландырды. Лякин къартбабасынынъ джеваплары торуныны къандырмадылар, о кене де джиддийликнен соравыны девам этип:

— Я орденинъиз къайда? — деп сорады.

Абхаир акъайны, не ичюндир шу баладжасына берильген суаль санчкъан киби олды, элиндеки къаве фильджаны агъызына бармай кери къайтты, сонъ, озюни якълар киби:

— Орденим ёкъ, огълум, лякин базы медаллер де бизге пек паалыгъа отурды, бильмейим, бельки теразеге къойып тартсакъ, меним «Джесарет ичюн» медалим де башкъа мукяфатлардан енгиль кельмез эди, — деп лафны битирмек истеди, амма Шамраддан ойле къолайлыкънен якъаны бошатмакъ зор эди.

— Ёкъ, къартбаба, — деди о, — сиз яхшы дженк этмегенсинъиз, онынъ ичюн сизге орден бермегенлер, мен сизинъ еринъизге олса эдим, фашистлерни та-та-та-та атып эписини ольдюрир де, ич олмагъанда бир орден алып келир эдим, — дегенде, анасы элинден тутып коридоргъа чыкъарды, сонъ къулагъына нелердир айтып къапыны ачты да азбаргъа ойнамагъа йиберди.

Мына, йылбаш геджеси торунынен къартбаба арасында олып кечкен лафлар да шу эди…

Мусафирлерни ёллаткъан сонъ, эвге кене де эски низам къоюлды, ялынъыз саба къавесинден сонъ, Абхаир акъай чыкъып шеэрни долана, тюкянларгъа кире, хаберлер кетире тургъан, сонъ вакъытларда нечюндир бир якъкъа чыкъмай эди. Эсма апте оны тазирлеп бакъты:

— Мен орталыкъны джыйыштыргъандже, чыкъып аваланып кельмейсинъми, бутюн кунь эвде, дюнья алынса хаберинъ олмайджакъ, — десе де акъайы онъа алы яхшы олмагъаныны, бели агъыргъаныны маначыкъ этип, бир якъкъа чыкъмай эди.

Раатлыкъ куню оларнынъ эвлерине умют этильмеген мусафир, Абхаир агъанынъ чокъ йыллар берабер заводда чалышкъан аркъадашы кельди. Мусафир завод янъылыкъларыны айтып битирген сонъ, доминогъа тутундылар. Бир къач кере юттургъан сонъ, мусафир кетейим, деп тургъанда, Эсма апте:

— Ёкъ, мына ашым энди азыр, отурынъ, къапынырсынъыз, сонъ кетерсинъиз, — деди.

— Я долапта бир шейлер бармы? Олмаса мен чыкъып келейим.

— О да тапылар, мор патильджан туршум да бар, — деген сонъ, мусафир йиберильди. Шу ань стол тедариги башлады. «Экстра» тёкюлип ичильген сайын, лаф къызгъынлашты, о шишелернинъ тюбюнде пек чокъ лаф бар, дегенлери догъру экен. Белли я, эки дженкчи бир ерге кельселер, лакъырдыларынынъ да сонъу олмай, хатырлавлар бири-бирине байланып кете. Абхаир акъайнынъ сухбетдеши ондан яш, дженкте игтирак этмеген, лякин оккупацияда олып, «Авропанынъ янъы низамы»нынъ не экенлигини корьген, о йылларнынъ ачлыгъы, котеги, къоркъусыны башындан кечирген адам эди.

— Мен бугунь аля даа бир шейге янам, шу мельунларнынъ мемлекетлерине барып еталмадым, — дей Абхаир агъа, сигарыны куллюкке басып, — олар насыл яшагъанларыны, озь балаларыны насыл тербиелегенлерини корьмек истей эдим, амма насип олмады. Старое Руссо янындаки чарпышмада сырадан чыкътым, айларнен къыбырдап оламай яттым, сонъ докторлар, дженклешкенинъиз сизге олды, биз элимизден кельгенини яптыкъ сизни аякъкъа турсаттыкъ юрегинъиз сагълам экен, бутюн агъыр азапларынъызны котерди, энди сиз де юрегинъизни аджып яшамакъ керексиз, деп арбий госпитальден озгъаргъан эдилер. Мына о кунь-бу кунь, докторлар айткъаны киби, юрегимизни аджып яшаймыз. Чокъ адамлар, хусусан яшлар, энди бизим дженк иштиракчиси олгъанымызны да бильмейлер, сагъ олсун арбий комиссариатымыз, унутмай, бизнен алякъасыны узьмей. Кечкен сене мектюп ёллап: «Келинъ, Улу Гъалебенинъ 30 йыллыгъына чыкъкъан медалинъизни алынъ», — деп язгъан эди. Бардым, военком озю хайырлап берди. О йылы бизлерге эль саати де багъышладылар.

— Я не ичюн сиз о медаллеринъизни бир вакъыт такъмайсыз? Ким билир, не ерде ятадыр, сизинъ дженк иштиракчиси экенинъизни халкъ къайдан бильсин? — деди мусафир Абхаир акъайны лафкъа къызыштырмакъ ичюн.

— Такъмайым, эм о къадар такъмагъа шей ёкъ, якъында совхоздан къызымнен торуным кельген эдилер, торуным, къайдандыр, шу медаллернинъ къутусыны тапып чыкъарды да: «Сен ярамай дженк эткенсинъ, орденинъ ёкъ», деп манъа сильтем этти.

— Сен де шу баланынъ лакъырдысыны унутмагъанынъ не я? — деди Эсма апте кок чайны столгъа къойып, — тапкансынъ адам давалашмагъа…

— Унутмагъанымнынъ себеби шунда ки, оны ялынъыз Шамрад айтмай, мен билем, даа чокълары да шай тюшюнелер.

Абхаир акъай эеджанланды, ичиндеки дердини айтмакъ истеги онъа раатлыкъ бермей эди. Имкяндан файдаланып, якъын досту онъа бугунь мусафирликке кельгенинден, дертлеримни бир тёкейим, дер киби онъа бакъты да:

— Мына, мен санъа бир медалимнинъ тарихыны айтып берейим де, сонъ сен манъа озь фикиринъни айтырсынъ, бельки де мен, Шамрад айткъаны киби, ярамай дженклешкендирим, — деп достундан разылыкъ сорады.

— Айтынъ, Абхаир агъа! Мен сизге бугунь аселет лаф этмеге, раатланмагъа кельдим, корюшмегенимиз баягъы вакъыт олды да!

— Шай олса, мына якъ, — деп онынъ огюне сигарет къутусыны къойды ве озю де якъып, бираз ойгъа далды, санки о узакъ кечмишни козю огюне кетирмек истер киби, баягъы вакъыт къашларыны сатып, ойланып турды. Сонъ сигарыны девамлы чекип айта башлады:

— Къыскъасы, къыш кунюнинъ сонъу эди, биз инсан аягъы басмагъан ерлерден кетемиз. Узакъта къарарып тургъан орман тарафта къаранлыкъ чёке башлады. Эскен адджжы ель къум киби къуру къарны янакъларгъа шыпырта. Даа устюнде бир из олмагъан ап-акъ ёл, йылан киби бурулып, орман бетке кете. Шу ормандан кечип, баягъы вакъыт даа юрьген сонъ, насылдыр бир йыкъыкъ койчюкке еттик. Къапы-пенджереси янгъан мектеп бинасынынъ тешиклерини тахталарнен, тенеке-парчаларынен тыкъатып, бир гедже олса да сачакъ тюбюнде раат юкълармыз, деген эдик. «Бир сааттен, яни 23-00 маршымыз девам эте», деген эмир кельди. Дженк вакътында бойле алларгъа тааджипленмек керекмей, суаль бермеге де акъкъынъ ёкъ. Кене ёлгъа чыкътыкъ, индемей адымлаймыз, эм ойле вакъытта кимсенен лаф этеджегинъ кельмей, ачувлана, азапланасынъ, командирни къабаатламагъа тырышасынъ. Энди яш бала дегильсинъ, анълайсынъ, мадемки котердилер, кетмек керек, шай олса ёргъун вуджудынъ исьян эте, раатлыкъ истей…

Ниает, бир къач саат ёл юрьген сонъ, насылдыр бир озен ялысына кельдик, озен бузласа да бузу даа индже. Биз сырагъа тизилип кетемиз, огде кеткен, тюфек къундагъынен бузнынъ юфкъалыгъыны урып коре, хавфлы ерлерден я онъгъа, я да солгъа бурулып кечемиз. Пулемёт, миномёт, снаряд ящиклерини агъачлар устюне къойып, чана тарзында кечип кетемиз. Кеткен сайын юрьмек зор ола, аякълар агъырлаша, кетип тургъан еринъде йыкъылып, бир шейге бакъмай юкъламакъ истеги эп арта. Бизим ротамызгъа даа якъынларда кельген яш, эсмери бир йигит, кетип тургъан еримизде, ёл янында оськен буюк бир чам тереги корип, сырадан чыкъты да, чам тюбюне барып отурды, аркъасыны терекке тиреп козьлерини юмды, дерсинъ тёшегине кирген.

— Бу терекни сен отурткъан эдинъми, эй йигит?! — деп багъырды командир.

— Пек ёрулдым, аякъларым энди юрьмейлер, — деди о, бала давушынен.

— Я бизимкилери юреми? Ананънынъ берген ястыгъы къайда? Къойса башынънынъ тюбюне!

Эписи кулюштилер. Шу умют этильмеген эпизод, атта рота командири, уйкен лейтенант Борисовны биле, айретте къалдырды. Йигитнинъ шу, гунахсыз арекетинде, онынъ даа балалыкъ чагъындан чыкъып етмегени корюне эди. Борисов йигитке якълашып, элини онынъ омузына къойды да, эмир этмей, насиат окъур киби яваштан:

— Къалкъ, солдат, сырадан айырылгъанны борюлер ашар, дейлер, озюнъни къолгъа ал, энди бараджакъ еримизге аз къалды, тезден етермиз, — деди.

Йигит индемей, зорнен терекни къучакълап еринден турды да, сырагъа келип къошулды. Ниает, сабагъа якъын бир таз тёпечикке келип еттик. Раатланмакъ эмири берильди. Борисов взвод командирлерини чагъырып, джеп фенеринен озь картасыны ярыкълатты да, не ерде олгъанымызны бельгиледилер.

— Демек, бу юксекликни къорчаламакъ бизлерге эвале олуна, онъда, солда къомшуларымыз кимлер экен? — деп Борисов озьозюнен лаф этер киби, этрафкъа козь ташлады.

— Сагъ тарафымызда топчулар олса керек, — деди эр шейни, эр кимден огюне бильген, учюнджи взвод башы — Халдарьян, — олар бизни топ уджюминден къорчаламакъ кереклер. Лякин шу ачыкълыкъта эписинден къоркъунчлысы ава уджюми эди. Бахтымызгъа кок алчакъ, къуршун тюсте булутларнен къаплы эди. Юкъу къайда… Окоп къазмакъ керек, тез-тез ерге тыкъылмасанъ, сонъундан кеч олур. Топракъ да къаткъан джам киби, кичкене куречиклерни ура-ура авучларымыз патласа да, чукъурларны теренлештирмек пек зор. Кимер аскер башларыны тыкъаджакъ къадар ер ойгъан сонъ, чыдаялмай яттылар. Базылары экишер-экишер, къызынмакъ ичюн, аркъаларыны бири-бирине таяп юкълай, кимерлери бир озю, тизлерини ченгесине тартып, къалачланып юкълайлар. Лякин бираз яткъан сонъ, сувукъкъа даяналмай туралар, ерни таптай, эллеринен арекет эте, къызынмакъ ичюн тырышалар. Инсан ойле вакъытта догъгъан кунюне пешман ола, эр кимни, шейни сёге. Сувукътан, юкъусызлыкътан чекишкенде, тез-тез урушкъа киреджегинъ келе, чюнки котек вакътында сувукъ азабыны да, эр шейни де унутасынъ, козюнъе къаранлыкъ тюше, атта яралангъанынъны биле кимерде бильмей къаласынъ.

Не исе саба ачыла башлады. Ернен кокни бирлештирген уфукъ айдынланып, этрафта чешит къаралтылар корюне башлады. Чалымы, ташмы, адаммы, айырды этмек зор. Аскерлер энди эписи турдылар, къызынмакъ ичюн чапкъалай, къарнен ювуналар,

къарны бетлерине къызаргъадже окъалайлар, сонъ экишер-учер олып, ашамагъа отуралар. Эт консерваларыны ача, устюнде джам киби къаткъан ягъны уфатып, отьмек батырып ашайлар. Борисов топлангъан взвод командирлерине:

— Бу окопчыкълардан оладжакъ шей ёкъ! Ягъдырып башласа, арамыздан чокъумыз ильк чарпышмада сипирип атар, даа орталыкъ тынч экенде, окопларны теренлештиринъ, «мусафирлер» чокъ беклетмезлер, — деди.

Эм керчектен де, шу анъ узакътан кок гудюрдюсине бенъзеген бир давуш эшитиле башлады. Рузгяр да кучьлеше, булутларны айдап кете, кяде-бир кок корюне. Немселер энди былтырки киби кокте шорбаджы олмасалар да, оларда даа самолёт чокъ. Аскерлер гъафлетнен кокке бакъалар, чюнки шу ерде авадан уджюм биз ичюн пек телюкели эди. Танкнен силянъ олса курешмек, я да сакъланмакъ мумкюн, лякин тёпенъден бомбалар сызгъырып башласа, «къайда тюшер экен», деп беклемектен башкъа чаре къалмай. Къайдандыр биз ерлешкен тёпечикте полк комиссары — Осипов пейда олды. Бир элинен бойнуна асылы дюрбинни тутып, къатты давушнен:

— Солдатлар! — деди о ве этрафны козьден кечирди, бираз индемей турды. — Душман танклары, оларнынъ артындан пияде аскерлери бизим мудафаа ёлагъымызгъа якъынлашмакъталар, — о кене де бир тыныш сусып турды да сонъ:

— Бизим топчуларымыз душман танкларыны къаршыламагъа азыр туралар, сизлер исе абдырамай, озюнъизни джоймай, душман аскерлерини къырмакъ керексиз! Душманны ялынъыз урып токътатмакъ мумкюн! — Сонъ Борисовгъа айланып:

— Танк уджюмине гранаталарны азырланъ, сизге бир ПТР берильмесини эмир эттим, керек олса биз сизинъ юксекликке ярдымгъа келирмиз, — деп бизим сол тарафымыздаки къысымларгъа адымлады.

Биринджи кере танк уджюмине расткельген адам онынъ дешетине чыдыялмай, шатырды-гудюрдиси, эм де, санки сенинъ кокюсинъе догърултылгъан топунен атеш ягъдыргъан вакъытта, озюнъизни не къадар назик, зайыф олгъанынъны бутюн уджрейлеринъдан ис этесинъ, дешетли олюм къоркъусы нефесинъни токътата, юрегинъ богъазынъа келип къадала. Джебэ корьмеген адамлар, кимерде: «Бизим солдатларымыз къоркъу недир бильмей, душман устюне арслан киби атылалар», — деп айталар. Бу ялан. Эр ким къоркъа, къоркъу озю табиий бир дуйгъу, лякин къараманлыкъ

шунда ки, шу къоркъунъны анълы оларакъ, бастырмакъ, озюнъни ёкъ этмей сувукъкъанлыкънен арекет этмек — мына къараманлыкъ шундан ибареттир. Устюнъе танк кельгенде, артынъа-огюнъе бакъмакъ, къачмакъ истеги эр шейни бастыра, амма къайда къаччаджакъсынъ?! Озюнъни душмангъа корьсеттинъми, я къуршун ягъмуры септирип башлай, я да къарынджа киби таптап кече. Кене де озюнъни къолгъа алып гранатанъны онъа ташласанъ, шу демир къале серник къутусы киби янып башлай.

Бизим топчуларымыз атеш ачкъанлары киби, биз де юреклендик, шу ань къара танкларнынъ сырасы бозулды, чокъкъа бармай сагъ тарафтан энъ огде келеяткъан танк токътады ве тютеп башлады. Биз даа уджюмде иштирак этмеймиз, беклеп турамыз, кино бакъкъан киби устюмизге келеяткъан шу ташкъынны ве оларнынъ артындан чапкъан пияде аскерлерни коремиз, лякин олар бизге даа узакълар. Энди кимсе сувукъны абалаймай. Вакъыт юрек урушынен ольчениле. Чокъкъа бармай атеш ёлагъы бизни де озь даиресине къошты. Санитарлар яралылыларны сюйреп арткъа, эвельден азырланылгъан землянкаларгъа алып кетелер. Чешит ерлерден бир къач танк бизим мудафаа сынъырымыздан кечселер де, арткъа чекильмеге де эмир олмады.

Шу дакъкъаларда ёлда кельгенде терекке таянып юкълайджакъ олгъан йигит чыдаялмады, багъырып, тюфегини ташлап, сычрап турды да, арткъа къача башлады, он адым чаптымы, ёкъмы, санки бирев итеп йикътыргъан киби олды, авучларынен къарны сыкъып, тынып къалды. Шу агъыр дакъкъаларда ПТРдеки биринджи номер сырадан чыкъты, Борисов манъа къолунен о якъкъка бармамны эмир этти. Мен тайыла, сюрюне тюфекке еткенде, огюмизде он-он эки метр якъынлыкъта келеяткъан танк кевдесини корьген эдим, козьлемей, эки кере аттым. Танк токътады лякин тютюн чыкъмады. Мен озюмни къолгъа алмагъа тырыштым, «шашмаламай мергин атмакъ керек», деп озь-озюме юрек берем. Бизим янымызда миналар патлай башлады, душман бизим позицияны корьсе керек. Шу ань янымда патлавдан котерильген таш-топракъ мен де котерип атты. Орталыкъ бирден чим-чырт олды, бир давуш эшитильмей нефес алмакъ да пек зор олды, эр ерни сукюнет ве къаранлыкъ басты. Мына, достум, меним дженклешмем де шунынънен битти. Мени бир даа аякъкъа турсатмакъ ичюн пек чокъ чекиштилер. Къулакъ зарларым патлагъан, эки къабыргъам сынъгъан эди. Лякин о вакъытта даа биз яш эдик. Вуджудым шу агъыр контузияны енъди, къулакъларым да яваш-яваш эшите башладылар. Шу медалимни

де манъа келип госпитальде такъдим эткен эдилер. Айткъанларына коре, бизим аскерлеримиз шу таз тёпечикни душмангъа бермегенлер, чокъкъа бармай, озьлери уджюмге кечип душманны айдап башладылар, лякин Борисов шу дженкете эляк олгъан.

— Сизинъ медалинъиз агъыр экен, Абхаир агъа, бир чекисинде экен. — деди мусафир, медальни элине алды да, дикъкъатнен, дерсинъ онда сакъы бир шейни корьмек истер киби, бакъып къалды.

Шу достунен джан-гонъюльден отькезген сухбети Абхаир акъайны да бошатты, енгиллештирди, о санки бу вакъыткъа къадар къыйын бир меселе устюнде чекише-чекише, ниает чезген киби олды. Ярамай дженк этмегенини анълатып олгъанына севинди. Эм шу геджеси Абхаир акъай раат юкълады, тюшюнде торуны Шамраднен балыкъ авына баргъанларыны атеш башында отурып сёйлешкенлерини корьди. Экинджи куню Эсма апте эвлерини джыйыштыргъандже акъайы эр вакъыттаки киби, шеэрге чыкъып, тазе хаберлер ве бир багъ къалач эвине алып къайтты. Демек адамнынъ кяде-бир гонълюни алмакъ, онъа бир къач сыджакъ сёз айтмакътан къачынмамакъ керек. Ойле мунасебетлер адамларгъа бахт кетирелер.

БИРИНДЖИ СЕВГИ

Яшлыгъынъ отип кеткен ерлерге чокъ йыллардан сонъ барсанъ эр бир адымынъда нелернидир хатырлайсынъ.

Бу сефер де шай олды. Мен бир вакъытларда окъугъан ве сонъунъдан да чалышкъан мектебиме таба ёл алдым. Яз татили олгъанындан себеп, о ерде ялынъыз мектеп бинасыны тамир этеяткъан ишчилер чалышалар. Шай олса да мен четте отурып, мектеп азбарыны, пармакълыкъъларнен оралып алынгъан мектеп багъчасыны сейир этип, чокъ вакъыт бакъып турдым. Шу багъчадаки тереклерни бир вакъытта бизлер отурткъан эдик. Вакътынен пармакълыкълар бою отуртылгъан сельбилер энди оськен, чыракъ киби туралар, эм де этрафкъа буюк дюльберлик берелер…

Меним бутюн анълы омюрим, дженк вакъытыны алмасакъ, мектеп яшайышынен багълы олгъанындан, хатырлавларым, эсимде къалгъан вакъиаларнынъ чокъусы да мектеп омюринен багълы эдилер. Бир озюм мектеп азбарына бакъып, негедир языкъсынгъан киби олам, тез кечип кеткен йылларгъамы? Бир вакъытлар

берабер чалышкъан, севинч, шубелеримизни болюшкен аркъадашларымнынъ даркъалып кеткенлеринеми?..

Озь ойларымнен яваш-яваш юрип, юксек бир кийик кестане тереги тюбюндеки скемлеге чёктим. Къаршымдаки скемледе бети, эллери кунештен янгъан бир эсмери яш йигит янында отургъан бир къызгъа, буюк бир эеджаннен нелердир анълатмагъа тырыша.

Олар мени де, этрафта юрьгенлерни де, кимсени эслемейлер, тек бир-биринен мешгъуллер…

Айгиди сени яшлыкъ!?

Мен шу къаршымда йигитни кимгедир бенъзеттим, лякин чокъ вакъыт хатырлап оламадым, бир вакъытлардан сонъ козюм огюнде Арсеннинъ сымасы джанланды. Эм керчектен де огюмде отургъан шу огълан, гъалиба, оны анъдыра. Тыпкъы Арсен киби, лаф эткенде, эллери де раат отурмайлар. Сонъ меним козюм огюнде Арсеннен берабер ишлеген йылларда олып кечкен бир вакъиа джанланды…

Арсенни бизим мектепке окъув йылынынъ ортасында, даа догърусы экинджи черикнинъ сонъунда йибердилер. О вакъытта энди мектепте чалышкъан эр бир оджанынъ иш саатлери олып, оджалар да, талебелер де бири-бирлерине алышып къалалар.Ойле вакъытсыз заманда мектепке янъы оджа келип къалса, дерс саатлерини къайтадан болюшмек керек ола, лякин чокъусы оджалар бойле вакъытта, энди алышып къалгъан сыныфларыны, башкъасына бермек истемейлер, къыскъасы мектеп омюринде бу киби аллар чокъ шаматалар котере тургъан.

Район маариф болюгиден мына шай этип йыл ортасында бизим мектепке рус тили ве эдебияты оджасы оларакъ Арсенни тайинлеп ёллагъан эдилер. О даа яш оджа, мектепте чалышып башлагъаны эки йыл биле олмагъан. Озю узун бойлу олып, сонъ модада кийинип юрьген, сыджакъ къанлы бир йигит эди. Чалышып башлады. Теджрибеси даа аз олгъанына бакъмадан, талебелер онынъ дерслерини севе, дикъкъатнен динълей эдилер. Догърусыны айткъанда, миллий мектеплерде рус тили ве эдебияты дерслерини меракълы отькермек ичюн чокъ эмек сарф эткмек керек ола, эр бир дерске азырлыкънен кирмек, талебелернинъ билим дереджелерини назар итибаргъа алып, иш кутьмек керек ола. Эгер де бунъа эмиет берильмесе, программадаки къайд этильген материаллар менимсенильмей къала биле.

Арсен бизим мектепте чалышып башлагъанынынъ экинджи айында бизге область маариф болюгинден тешкерюв бригада-

сы кельди. Бригада азалары мектептеки вазиети, балаларнынъ билим дереджесини бильмек ичюн оджаларнынъ дерслерине кирдилер. Ойле вакъытларда эсас агъырлыкъ мектепнинъ окъув ишлери болюги мудирине юклене. Пек чокъ документлерни котермек, тешкерюв бригидасы азаларынынъ чокътан-чокъ суаллерине джевап бермек кере кола.

Мени, announcement эписинден зияде, янъы кельген оджамызнынъ иши раатсызлай эди. Чюнки онда даа теджрибе аз, эм де мен даа онынъ дерслерине кирип, яш оджанынъ чалышув усулынен даа кереги киби таныш олып, етиштирмеген эдим.

Эки афта девам эткен тешкерюввлерден сонъ, мектепте педсовет отькерильди. Анда, тешкерюв бригадасындан сёзге чыкъкъан аркъадашлар Арсенни макътадылар ве дигер рус тили оджаларына онынъ дерслерине кирип, яш оджанынъ дерс берюв усулынен таныш олмалары тевсие этильди. Тешкерюв бригадасы, умумен окъув-тербие ишлерининъ яхшы ёлуна къоюлгъаныны къайд этти. Мектепте окъув ишлери эки смена алынып барыла, алтмыштан зияде оджа чалыша, ондан да башкъа узаттырылгъан кунь группаларынынъ тербиеджилери де чалышалар. Окъув ишлери мудири, эр бир оджанынъ дерслерине кирип, тешкермеси, ойле тешкерювлерден сонъ, оджанен сухбетлешмеси керек. Иш куньлерининъ келип кечкенини де ойле вакъытта дуймай къаласынъ.

Ниает, окъув йылынынъ сонъу якъынлашты. Шу девир ичинде биз Арсеннен якъындан достлаштыкъ. Бунъа себеп, берген дерсини темелинден бильген ве озь ишини де юректен севгени олса, экинджиде, о эдебият саасында чокъ окъугъан ве чокъ бильгени, менимнен озь фикирлерини дайым болюшип тургъан себеп олды. Мен тапып, окъуп оламагъа базы-бир янъы эсерлерни, о мытлакъа тапа ве манъа да кетирип бере эди. Мына шу эдебияткъа олгъан меракъ бизни якъынлаштыргъан себеп эди.

Бир кунь мен Арсенге:

— Эр шейни анълайым, лякин бу вакъыткъа къадар сен не ичюн ялынъыз яшагъанынъны анълап оламайым. Эгер де сенинъ озь джесаретинъ етишмесе, озюнъе ляйыкъ бир къыз тапып оламасанъ, биз ярдым этермиз, — дедим. О манъа джевап бермей, тез-тез лафнынъ мевзусыны денъиштирмеге тырышты.

— Эльбетте, бизим окъув ишлери мудиримиз бош отургъанынъны корьдими, шу дакъкъасы иш тапар, чюнки о бойле ишсиз юрьгенлернен отурып алышмагъан, — деп кульди сухбетдешим, сонъ

аркъасы устюне ятып, тёпемизде учушкъан къарылгъычларны сейир эте башлады. Баягъы девам эткен сукюнеттен сонъ Арсен:

— Эльбетте, институтны битирген, ондан сонъ арбий хызметини де отькерген, яни энди шахсий омюрини къурмакъ ичюн имкянларгъа малик олгъан адам, даа кимсени севмеди, я да севильмеди демек акъылгъа яткъан шей дегиль. Бу хусуста сёз ачмагъанымнынъ себеби башкъа, даа догърусы, мен бир шейден къоркъам, мени анъламазлар, кулерлер, деп индемей юрьгенимнинъ себеби де шу. Амма бугунь, бойле бир аджайип куньде, мен сизнен бу акъта лаф котермек истейим, чюнки сиз джиддий бир адамсыз, менден де чокъ яшадынъыз, биз бири-биримизни анъдармыз, деп умют этем, — деди.

Достумнынъ меннен бойле юректен лаф эткенине, мен джан-гонъюльден севиндим, чюнки эр бир инсаннынъ омюри озюнджесине даа окъулмагъан бир китап. Мен исе, достум фикирини денъиштирмесин, деп индемей отурам. О баягъы вакъыт индемеди, мен онъа бир сёз къатмадым, сонъ менден мусааде сорар киби:

— Мен лафымны узакътан башламакъ истейим, сабырынъыз етерми? — деп сорады. Мен кене де индемедим, о меним индемегениме разы олгъан киби:

— Институтнынъ сонъки курсында окъугъан йылымда мен бир гузель къызчыкънен таныш олдым. Ады Зарема. Таныш олгъанымыз даа ойле чокъ олмаса да, о мени эвлерине алып барды. Анасынен таныш этти. Бабасы оларны эрте ташлап кеткен, олар тек экиси отура эдилер.

Яшайышлары яхшы, бир шейге мухтадж дегиллер. Зареманынъ эмджеси де, шеэрде буюк бир иште чалышкъан адам экен. О Заремагъа окъувыны битирген сонъ, экимизни де шеэрде иш тапып ерлештирмеге сёз берген экен. Лякин даа институтны битирмезден бир къач ай эвельси, ишке тайинлев комиссиясы мени энъ узакъ районгъа тайинленген эди. Мен де шу хусуста, бир кимсеге шикяет этип, сёз айткъаным ёкъ. Лякин бундан хабери олгъан Зарема пек ачувланды.

— Не ичюн бир шей айтмайсынъ, ёкъса шу районгъа кетеджек оласынъмы, — деп дарылды.

— Район олса не олгъан, о ерде де бизлер киби адамлар яшай, танышыр-алышырмыз, ондан къоркъмакъ не керек? — дедим мен.

— Санъа иш тапып берселер, эки одалыкъ секция да ишандырсалар сонъ, бойле шеэрни быракъып, о районда не ишинъ

бар? Демек сенинъ фикиринъ башкъа экен де, сен меним юректен севмей экенсинъ де, — деди.

Мен манъа тапып бергенлерини истемейип, озюм тапып яшамакъ истейим, о ерге де барып чалышмагъа разым, деп Зареманынъ озь акъылынджа манъа япкъан яхшылыкъларыны ред эттим.

— Бар, айса, бильгенинъ киби яша, бизлер даа кезген вакъытымызда бири-биримизни анълап оламасакъ, онынъ сонъу не оладжакъ? — деди де, терс бурулып кетти. Мына меним биринджи севгим де шу шаматаларнен битип кетти.

— Зареманен олып кечкен романынъызны анъламакъ къолай, ойле аллар яшайышта чокъ олып рече, менимдже онъа о къадар сен де янмагъандырсынъ, чюнки севги дереджеси, хусусан биринджи вакъытта, омюрнинъ эр куньки талапларынен ольченсе, ойле севгининъ келеджеги де аджыныкълы оладжагъына шек-шубе къалмай. Я экинджи севгинъе ким кедер этти?

— Ёкъ, мында кедер эткенлер олмады, демек мумкюн, лякин о пек мурекеп олып чыкъты. Мен тайин олунгъан шу узакъ районыма баргъанда, о ерде мени пек яхшы къабул эттилер, биринджи йылы олгъанына бакъмадан, иш пек чокъ эди. Куньдюзлери мектепте олам, акъшамлары исе эвде азырланам, конспектлер язам, керек китапларны окъуйым. Джан сыкъысы олса да яшамакъ мумкюн. Заремагъа эки кере мектюп язып чагъырттым, якъын биле алмады, кельмеди, лякин эр алда, анасынен ялынъыз отургъаныны, биринджи севгисини унутып олмагъаныны да язды. Нечюндир о мен чалышкъан ерге ольсе биле кельмейджегини де яза, дерсинъ, мен о ерде сюргюнде яшайым.

Къыш айлары, куньлер къыскъа, ишнен мешгъуль олып, вакъыт кечип кеткенини де дуймай къаласынъ, амма баарь кельсе эв тарашлыкъ эте, башынъны алып бир тарафларгъа чыкъып кетеджегинъ келе, ялынъыз отурмакъ да зор ола.

Севдалар да чокъусы бир бирини шу баарь кунеши орталыкъны джанландыргъан вакъытта тапа экенлер, демек, баарь тек тереклерни гуллерни уянтмай, инсанларны, хусусан яшларны да къанатландыра, раат быракъмай экен.

Мен де ойле баарь куньлерининъ биринде эвде отурмай шеэрге кеттим, макъсадым Зареманы тапып «джиддий» лаф этмек эди. Мен оларнынъ эвлери не ерде олгъаныны бильсеем де, анда бармадым, чалышкъан ерини сорап таптым, чалышкъан еринде ёкъ эди, корюшип оламадыкъ. Не япмалы? Энди кеч, къайтмакъ керек, эртеси куню мектепте дерслерим бар эди. Кунюм нафиле кеткени-

не ачувлангъан эдим. Меним одамны джыйыштыргъан къартанай мени корип, эвде мусафир олгъаныны айтты.

— Ким, яш, къызмы? — дедим мен севинип, чюнки Зарема озю келип чыкъкъандыр, деп ойладым.

— О къызчыкъ бу ерли олса керек, — деди къартанай манъа шубели козь этип, — мен, сиз эвде олмагъанъызны, шеэрге кеткенинъизни онъа айтсам да, «зарар ёкъ, мен беклерим», деди. Оданъызгъа кирсеттим анда сизни беклей.

Бир нефесте, чапып одагъа кирдим. Мусафирим онунджы сыныфта окъугъан талебем Земфира Измаилова эди. О мени корьгенинен еринден турды. Шу умют этильмеген мусафирни корип, мен де шашмаладым, сонъ озюме келип:

— Хош кельдинъ Измаилова, кеч отур, — дедим. Земфиранынъ ири, дюльбер козьлеринде эм севинч, эм де къоркъу аляметлери пейда олды. О манъа бир шейлер айтаджакъ олып ынтылса да, айтып оламады эеджанлангъанындан лафы агъызы ичинде къалды. Мен оны тынчландырмакъх макъсадынен, — Земфира, сен мени чокътан беклейсинъми? Отур, мына. Мен сени шимди чайнен сыйларым, — дедим

— Мен, мен сизден китап алгъан эдим, мына, кетирдим, деп стол устюне Тургеневнинъ повестлерини къойды. Мен озюм аякъ устюндем, энди бу китапны берген сонъ къайтаджакътыр, деп оны озгъармакъ фикриндем. Лякин Земфира бир шей сёйлемей. Кене ерине отурды. Сонъ столгъа эгилип башыны эллери арасына алды да, яваштан агълап башлады. Мен шашмаладым. Не олгъаныны анълаялмай, яваштан Земфиранынъ янына барып, эллеримни онынъ омузларына къойдым, сонъ, оны тынчландырмакъ макъсадынен:

— Не олды, Измаилова. Ёкъса эвинъизде бир хайырсызлыкъ бармы? — деп, онынъ башыны сыйпадым. Земфира бирден котерильди, мен шу анъ арткъа чекильдим.

— Ёкъ, Арсен Шабанович, раатсыз олманъ эвимизде бир шей ёкъ, анам да сагъ-селямет, раатсыз олманъ, — деп яш толу козьлеринен манъа бакъты.

О козьлер аля бугунь, меним козюм огюнде туралар. О козьлерде энди къоркъу ёкъ, олар йылдыз киби яналар ве меним бир шей анъламагъаныма тааджип этелер…

— Арсен Шабанович, — деди о, — мен сизден ялынъыз бир шей сорамакъ истейим, манъа догърусыны айтынъ, адам бирисини юректен севсе, лякин онынъ севгисини корьмеселер де абайла-

май кечип кетселер, анъламакъ истемеселер, бу алгъа сиз не дер эдинъиз?!

Мен озь талебемден бойле суаль беклемесем де оны тынчландырмакъ ичюн шай дедим:

— Сенинъ суалинъе джевап бермек ичюн, Земфира, бильмек керек шу адам ким, сизинъ темиз севгинъизге ляйыкъ адаммы, о сизни догъру юректен анълая биледжекми? — дедим, онынъ суалине суальне джевап берип.

— О адам сизсиз, Арсен Шабанович, сизсиз! Мен не вакъытлардан берли чекишем, бельким корерсиз, деп умют этем, амма сиз… Мына, энди не олса-олур, деп алдынъызгъа кельдим, сёгесизми, къулагъымдан тутып анама алып барырсызмы, не десенъиз, не япсанъыз да мен разым, — деди…

— Сиз о ерде меним вазиетимни козь огюне кетиресизми, завуч аркъадаш? Янъгъызлыкътан джаны янгъан йигирми эки яшында йигитнинъ акъшам, кимсе корьмегенде эвине келип, яш бир гъонදже къыз, «мен сизни севем, мен сизге кельдим» десе, сиз не япар эдинъиз?

— Мен энди ишнинъ сонъу ненен биткенини бильмек истер эдим? — дедим.

— О битмеди. Эр шей ойле къолайлыкънен башланмай да, битмей де. Меселе сынавгъа, яни вакъытнен сынавгъа къалдырылды, чюнки бойле «хасталыкъларны» ялынъыз вакъыт, сабыр, эр сой иляджадан, энъ бильгили экимден де яхшы девалай биле. Мен шу акъшам Земфираны эвимден къувып чыкъармадым, эм юрегимде туташкъан дуйгъуларны да онъа сездирмедим. Мен онынъ элини озь элиме алып, сыйпадым да, сонъ: «Санъа бириндживден мектепни битирмек керек, огюнъизде, даа он бириндживи сыныф да бар, дедим. — Сен гузель окъуйсынъ, истеген институтынъа да кире билирсинъ. Амма шимди бизим мунасебетимиз оджа ве талебе арасындаки мунасебетлерден тышкъа чыкъмамакъ керек, сенинъ ичюн шимди энъ эсас меселе — мектепни мувафакъиетнен битирмек, къалгъан бутюн ишлер исе сени раатсызламамакъ кереклер, — деп еримден турдым, — энди кеч олды, тур сени эвинъизге озгъарайм», — дедим.

Экинджи куню Земфира мектепке кельдмеди мен сыныф журналыны алып окъугъанда, «хаста» дедилер. Мен неге огърагъанымны бильмедим.

Шу куньден башлап, Земфиранынъ тюрленип кеткенини эр кес коре башлады. Мектепте чешит лафлар, фысылдылар юре эди.

Мен бир шейден хабери ёкъ адам киби юрем, кимерде Земфираларнынъ сыныфларына киргенде, дуйдурмай, козь къыйыгъындан онъа бакъам, о къызара, агъара меним сёйлегенлеримден бир шей анъламай, дерсинъ о сыныфта дегиль де ким биле не ерлерде юре. Не япмалы? Насыл олса да меселенинъ огюни алмакъ керек эди. Чокъ ойланып юрьген сонъ, директорымызнен лаф этмек къарарына кельдим. Бизим директорымыз — эсли-башлы къадын, областта белли оджалардан бири. Мен вакъыт тапып, онынъ кабинетине кимсе олмагъан вакъытта кирдим.

— А, кельдинъизми, Арсен? Мен сизни чокътан беклей эдим, — деди о кулер юзьнен. «Не ичюн мени беклей экенсиз», дер киби онынъ бетине бакътым. — Догърусыны айтам, беклей эдим, эм озюнъиз кельгенинъиз пек яхшы олды. Не япаджакъсынъ коллега, яшлар, осьмюрлер пек раатсыз халкъ олардан эр дакъкъа бир «янъылыкъ» беклемек мумкюн

— Сиз Измаилова акъкъында айтмакъ истейсинъизми? — дедим мен онынъ сёзюни болип.

— Бу куньлерде мектебимизде ялынъыз шу Измаилованынъ лафы кете, — деди о яры шакъанен.

— Ойле олса, манъа да чокъ узакътан башламакъ керекмей экен, сиз меним вазифемни баягъы енгиллештирдинъиз. Энди сиз айтынъ, манъа не япмакъ керек?

— Меселе де онда, урьметли Арсен Шабанович, кимерде бир яшайш ортагъа ойле бир меселелер сюре ки, онъа кесен-кес джевап бермек пек зор ола, — деди о, чалара башлагъан сачларыны сыйпап.

—Мен сизинъ дерслеринъизге чокъ керелер кирдим, менимдже, сиз педагог олмакъ ичюн догъгъансыз, сиз кульменъ, мен догърсыны айтам, шай олса да айырылышмакъ керек оладжакъ. Мен башкъа ёл тапалмайым. Сизге мындан кетмек керек, озюнъиз коресиз илериде беклинильмеген аллар да олмасы мумкюн, ялынъыз, сиз мени догъру анъламакъ керексинъиз…

— Айса бизим фикирлеримиз бир экен, мен озюм де ойле тюшюне эдим, — деп еримден турдым.

— Мына, завуч аркъадаш, йылнынъ ортасында сизинъ мектепке келип тыкъылгъанымнынъ себеби де шунда. Меним экинджи севгим мына шай, къувувнен битти.

Чокъ вакъыт экимиз сусып отурдыкъ. Сонъ Арсен сигарыны якъып, девам этти:

— Кеченлерде мен бир институт аркъадашымдан мектюп алдым, о Замеранынъ акъайгъа чыкъкъаныны яза, лякин шу хабер менде ич бир меракъ да, эеджан да догъурмады. Чыракъ ярыгъыны сёндюрьген шемшек киб эди, Земфиранынъ атешли, темиз севгиси эвельден олып кечкен эгленджелеримни манъа бус-бутюн унуттырды. Лякин, бильмейим, Заремагъа эвленген шу йигит, къызнынъ озюнеми, ёкъса эки одалыкъ секциягъа севда олдымы экен, деген тюшюндже мени бираз раатсызлай эди. Бельким де бахтлы, яхшы яшарлар, алла берсин, шай олсун!

Сиз билесизми, дженюпте буюк, кестанеге ошагъан магнолия тереклери осе, о тереклерде баарь кельсе аджайып магнолия чечеклери ача, оларны биринджи кере корьген адам айретте къала, чюнки о чечеклер санки коктен энген нур киби олып корюнелер. О чечеклерге элинънен тиймеге де сакъынасынъ, темиз япракъларына леке тиер деп къоркъасынъ, о дередже назик ве къокъулы олалар. Мен Земфиранынъ севгисини, нечюндир шу магнолия чечеклерине бенъзетем…

Сухбетдешим бир нокътагъа бакъып, сусып къалды. Бесе-белли о, арткъач лафнынъ керек олмагъаныны ис этти.

Меним акълыма исе бойле бир фикир кельди: инсанлар омюринде керчектен буюк севгиге расткельсе, омюрнинъ лезетини даа да терен анълай, къартлыгъында да озюни бахтлы саялар…

ОТУЗ ЙЫЛДАН СОНЪ

1941 сенеси институт битиргенлерни, корюшюв отькермек ичюн озь институтымызгъа 22 июнь куню топланмамызны риджа этип, эпимизнинъ яшагъан ерлеримизге чагъыртув кягъытлары ёллагъан эдилер. Арадан отуз йыл кечкен сонъ…

Сагъ олгъанлар, бир къалмай, айтылгъан куню топланып бардыкъ. Пек эеджанлы корюшювлер олып кечти. Пек чокъларымыз бири-бирлеримизни танымай фамилияларымызны сорап хатырладыкъ.

Йыллар нелер япа экен!..

Ялынъыз бойле вакъытларда, яни узакъ вакъыт корюшмеген сонъ расткелишкенде, аркъадашларынъа бакъып, озюнънинъ не къадар тюрленгенинъни козь огюне кетире экенсинъ.

— Не ерлерде яшайсынъ? Дженк йыллары къайсы джебэлерде олдынъ? Таныш билишлерден достларымыздан кимлерни корь-

динъ? — эпимиз бири-биримизге бойле суаллер берип, сухбетке тутунамыз. Берабер окъугъан къызларымызнынъ исе энди пек чокълары пенсияда, оларны затен танымакънынъ чареси де ёкъ. Шай олса да ич бирев озь такъдирине окюнмей. Къартаймакъ, эльбетте, табий бир шей, лякин адамлар ойле вакъытта не ичюндир, «мен вакъытсыз къартайгъаным», деп языкъсыналар, амма корюшкенде бири-бирлерине япкъан ишлери, иришкен мувафакъиетлеринен макътанмагъа да севелер. Сухбетимизден анълашылды ки, ич кимсе омюрден четте яшамагъан, файдалы ишлер япмагъа тырышкъанлар, мына, макътавгъа ляйыкъ ери де шу...

Мен эпсиден зияде Сейтхалильнен корюшкениме севиндим. Биз онынънен студентлик йылларымызда дост эдик, даа догърусы бизни музыкагъа олгъан севги якъынлаштыргъан эди. Экимизнинъ де мандолиналарымыз бар эди, бош вакъытларымызда ятакъханемизнинъ азбарына чыкъып, эки сеснен «Сулико»ны чала башласакъ, деръал бизлерни студентлер сарып ала, бизнен бирге йырлай эдилер. О йылларда Сейтхалильнинъ гурь далгъалы перчеми, ташны сыкъса сувуны чыкъараджакъ кучю, даима кулюмсиреп тургъан ири, кок козьлери ве йымшакъ табиаты олгъан дюльбер бир йигит эди. Амма шу корюшювимизде мен эски достумны танымадым, чюнки, бир вакъытлардаки далгъалы перчем ерине, эренделенген тахтаны анъдыргъан йылтыравукъ таз башы, козьлери тюбюнде пейла олгъан торбачыкълар ве афы тишлери бу адамда яшлыгъындан эсер биле къалдырмагъанлар. Ильк корьгенде о да мени бетимден дегиль де сесимден таныгъан, демек о тюрленювлер менде де достумдан эксик олмагъанлар.

Институт мемуриети бизлерни буюк урьметнен къаршылап алды. Шеэрдеки энъ яхшы мусафирханелерден биринде эпимизге ер бердилер. Ерлешкен сонъ, меракълы сейяатлар тешкиль этильди. Топлашувлар, хатырлавлар, корюшювлернен кечкен бир афта вакъыт бизге бир кунь къадар олып корюнди. Шу корюшювимиз эпимизде терен тесир къалдырды, бизлерни бир даа о кечкен бахтлы яшлыгъымызгъа къайтарды.

Биз Сейтхалильнен ялынъыз куньдюзлери дегиль де геджелери биле, кеч вакъытларгъа къадар отуз йыл ичинде башларымыздан келип-кечкенлерни хатырладыкъ. Биз онынънен 1941 сенеси ордугъа, даа догъръусы, дженкке бир эшелоннен кеткен олсакъ да, Москвагъа баргъан сонъ, бизлерни бири-биримизден айырдылар, Сейтхалильни алякъа окъув юрту, мени исе зенит топчулар азырлагъан мектепке джёнеттилер. Бир-эки мектюплешкен сонъ, чокъкъа

бармай биз бири-биримизни джойдыкъ. Уджуз-буджакъсыз дженк ёллары оны бир тарафкъа, мени исе дигер тарафкъа алып кеттилер.

Дженк биткен сонъ мен эляк ве сагъ къалгъан аркъадашларымызны сораштырып юрьсем де Сейтхалильни тапалмагъан эдим. О дженкни уйкен лейтенант рутбесинде битирип, Горький шеэринде ерлешип къалгъан.

— Я санъа Горькийде къалып яшамагъа не себеп олды?

О тарафларда мен де олгъан эдим, лякин аля бугунь, о ерлернинъ сувукъларыны, къышларыны хатырласам буз-бузлайым, шу аязларгъа насыл чыдагъаныма аля даа тааджипленем.

Шу суальни мен Сейтхалильге акъшам ресторанда отургъанда бердим, лякин оменим суалиме джевап бермеге ашыкъмады, лафны башкъа тарафкъа айландырды.

Белли я, эки дженк иштиракчиси расткелишселер, оларда лаф битмез-тюкенмез ола, дюньяларны унуталар. Мен къаделеримизни толдургъанда:

— Токътанъ, сиз тёкесиз амма, манъа ичмек къатиен олмай, — деди достум, — меним ашкъазаным, юрегим…

— Етер-етер, — дедим мен, онынъ лафыны болип, — эгер де экимлер меним хасталыкъларымны тешкерип бакъаджакъ олсалар, энъ аздан менде докъсан хасталыкъ тапарлар, онынъ ичюн де мен оларгъа корюньмеге къоркъам, тёшекке тюшип ятмагъандже оларгъа мураджаат этмейим, берген иляджларынынъ да чокъусыны ичмейим.

— Я не ичесинъ, айса?

— Мына бойле, достларымнен расткелишкенде бир-эки къаде ракъы ичем.

— Айса сенинъки къолайлы экен, эм шу сенинъ иляджынъны да къайда барсанъ тапмакъ мумкюн. Шай олсун айса, хасталыкъ акъта лаф ёкъ! — деди Сейтхалиль невбеттеки сигаретини куллюкке басып. Сонъ меним беклеп отургъанымы корип лафны узакътан башлады.

— Сен Горькийде олдым, деп айтасынъ, амма о шеэрнинъ дюльберликлерини, о ернинъ икълимини бильмей экенсинъ, акъылынъда ялынъыз къыштаки аязлары къалгъан. Шимдики Горький о, сен бильген шеэр дегиль, эр ерде олгъаны киби, о шеэр де танылмаз дереджеде осьти, денъишти, дюльберлешти. Эгер де сен шимди о шеэрнинъ этрафтаки орманларны, Ока озенинен Волганынъ бирлешкен ерининъ ярашыкълыгъыны корьсенъ,

шашырырсынъ, о ернинъ гузеллигине, авасына алышкъан адам, ондан айрыладжагъы да кельмей. О гузелликлерни шай тасавур этмек зор, о якъларны озь козьлеринънен корьмек, о ерлерде юрьмек керек, хусусан баарь я да кузь айларында.

Мен 1942-нинъ бааринде о ерде, госпитальде тедавийленген эдим, тиз къапагъыма осколка ургъан эди. Чокъ мешакъатлы агърылар чектим, айларнен аягъымны гипсте туттылар, сонъ гипстен чыкъаргъан сонъ аягъым тизимден майышмай къалды, лякин яваш-яваш оны савугтырдым. Бильмейим экимлернинъ гъайретими, я да яшлыгъым енъдими, не де олса, мени гъайрыдан аякъкъа турсаттылар, адам эттилер. Амма энъ меракълы ери шунда ки, мен о ерде тек аякътан дегиль, юректен де урулдым, ялынъыз шу ерни тильнен тариф этмек пек кучь меселе. Мен де сенинъ киби китап окъумагъа пек севем, нефис эдебияткъа олгъан мерагъым аля бугунь сёнмей, лякин озюм бир шейни адам акъыллы тариф этип оламайым, сёз тапалмай, эки-учь лаф сёйлеп, токътап къалам.

— Я хасталыкъларынъны пек гузель тариф этип башлагъан эдинъ де, мен токътатмагъан олсам, бельки аля даа айтыр эдинъ, — дедим мен кене де къаделерни толдурып.

— Э... бу тарафы энди къартлыкъ белясы олса керек. Къартлыкъта адамгъа хасталыкъларнен берабер къоркъу да келе экен. Джебэде олгъан вакътымда, атешке киргенде биле о къадар къоркъмай эдим, шимди тёшегимде яткъанда бир ерим санчса, атылып турам, шу ань илядж толу чекмеджемни къарыштырып башлайым, джан татлы экен, вай-вай олерим, деп отюм патлай, санки мен ольсем, дюнья батаджакъ, амма яшлыкъта инсаннынъ акъылына бир вакъыт олюм кельмей. Эр мевсимнинъ озь емиши ола дегенлери догъру экен.

— Сонъ, сонъ сени юректен ким яралады ве ким тедавийледи? — сорадым мен, къаделерге ишмар этип.

— Энъ меракълы ери де шунда ки, мени яралагъан Лариса адлы медицина эмширеси эди. О сары сачлы, орта бойлу адден зияде арыкъ, даима къайдадыр ашыкъкъан, лаф эткенде ерге бакъып лаф эткен, утанчакъ бир къыз эди. Кимерде бир о, биз яралылар яткъан палатагъа кирип, сыджакъларымызны ольчегенде, янынъа отурып, козьлеринъе бакъса, агърыларынъ санки тынгъан киби ола, о козьлер санъа бир шейлер ишандыргъан киби бакъалар, ичинъе бир сыджакъ кирген киби ола. Мына меним юрегимни ялангъан да шу козьлер олдылар. Эльбетте, о иш вакътында эр кимнинъ козюне де бакъадыр, амма манъа шай корюнген.

Лариса озю медицина институтында окъуй, эки куньде бир бизим госпитальде невбетчилик япа эди. Эм энди мен санъа онынъ дюльберлигини, сыджакъкъанлыгъыны тариф этип оламам, эм мен эминим ки, сен оны корьген олсанъ, «достум бу сары, сепкилли бет къызда не тапкъан экен», деп тааджипте де къалыр эдинъ, лякин себебини бильмейим, о вакъытта Лариса меним козюме кунеш ярыгъы, аджайып бир назиклик, энъ дюльбер чечеклерден, гузелликлерден ясалгъан бир пери олып корюнди. Менимдже бунынъ себебини де о вакъыттаки вазиетнен анълатмакъ керек олур, о себеплерден бири — мен йигирми эки яшымдан дженк атешине кирип, этрафымда тек котек, къан, олюм корип тёнъюльгенимдендир. Сонъ яралы алымда шу госпитальге тюшип, тынч палатада яткъанда, озюме кельген сонъ, юрегим манъа шу эмирини беян этти…

Дюнья шай къурулгъан, менимдже мында тааджипленмеге де шей ёкъ, эр бир чечек озь вакъыты кельгенде, ачмасы керек: вакъыты кельгенде къар ягъмасы, вакъытында исе гуллер ачылмасы, кузьде бизден кеткен къушлар, баарьде къайтып кельмелери керек. Инсан да вакъыты кельгенде севмек, севильмек, аиле къурмакъ керек. Суньий сюретте шу табиий алларны токътатмакъ олмай экен. Кимерде бир къуш биле янгъан орманда терек тапалмаса, озь ювасыны къараджанынъ бойнузлары арасында ясамагъа ынтыла экен.

— Сен пек терен фельсефеге далдынъ, достум, — дедим мен. — Эм озюнъ де бутюн къабаатыны дженк арабасына юклемеге тырышасынъ, озюнъни акъ сютнинъ къаймагъы этип къоясынъ, лякин мен сизинъ романынъызны ненен битkенини бильмек истейим.

— Токъта, ашыкъма, мен айтып битирейим де суаллеринъни сонъ берерсинъ, эм отуз йылдан сонъ, кене бир даа корюширмиз деп, умют этме. Пек чокълары, инсандан севги дуйгъусы баарьде уяна, дейлер, билькым де догърудыр, лякин бизим севгимиз къышнынъ чиллесинде, эр шей къар тюбюнде юкълагъанда туташып кетти. Бир юректе янгъын башласа, ондан сачрагъан учкъунлар, къав киби, экинджи юрекни де туташтыра экен.

Бизим палатада секиз адам ята эдик, эписи мен киби яшлар. Мен еримден даа турып оламагъан вакъытта, Лариса палатагъа кирсе, бир маначыкъ тапып келип меним яныма отура, лякин лаф этмекнинъ чареси ёкъ, бутюн козьлер бизге тикилип тура, эллеринден кельсе бизлерни козьлеринен ашайджакълар. Сонъ мен онынъ да чаресини таптым. Лариса кельмеген куню, мен яткъан

еримден онъа мектюп язам. Бутюн дердимни, агърыларымны, сонъ аркъадашларымнынъ юзсюзликлерине шикяет этип язам, севгимни анълатмакъ истеп язаджакъ олам, чекишем, амма асłы да дуйгъуларымны толусынен ифаде этип оламайым. Не де олса, мен къолтукъ таякъларыма асылып юре башлагъангъа къадар биз шай, конвертсиз, мектюплешип турдыкъ.

Ларисанынъ вакъыты ёкъ, о мен киби, мектюплерини чокъ узатмай, къыскъадан джевап яза, мени тынчландыра. Палатагъа киргенде кимсеге корьсетмей меним ястыгъым тюбюне мектюбини тыкъып кете. Эй, достум! Лариса ташлап кеткен кягъытларны мен къач кере къайта-къайта окъугъанымны, келеджек омюримизге насыл планлар къургъанымны сен бильген олсанъ да… Къанатсыз учам, эгер де мен аякъкъа тюзелип турсам, бу дюньяда менден де бахтлы инсан олмайджакъ.

Ниает, къолтукътаякъларнен юре башлагъан сонъ, бизге тена ерлерде лаф этмек имкяны догъды. Сонъ, чокъкъа бармай, пек бекленильген баарь келип етти. О якъта ялынъыз баарьде темиз мавы кокни корип оласынъ, кок булутлардан арынгъан, санки юксеклешкен киби ола, денъиз тюсюне кире, ёллар къурып башлай. Шу вакъытларда шемшекли, гурюльтюли ягъмурлар ягъып ерни-кокни уянта, этраф ешерип башлай. Ойле куньлерде еринъде де отурып оламайсынъ, юрегинъде насылдыр раатсыз истеклер догъа, тыныш бермейлер…

Мен энди къолтукъ таякъларымны ташлап, бир таякъкъа таяна, топаллап юрем. Бир раатлыкъ куню, Ларисанынъ кетирген урбаларыны кийип, гизли госпитальден къачып, оларнынъ эвлерине барып-кельдим. Лариса мени анасынен таныш этти. Олар тек экиси яшай эдилер. Анасы, Лариса мени эвлерине алып баргъанына тааджипленмеди, бесе-белли олар озь аралары сёйлешкен олсалар керек. Биз кирип отургъан сонъ, сачлары агъарып башлагъан, ёргъун бетли анасы, баягъы вакъыт дикъкъатнен манъа бакъып отурды да, сонъ менден не ерли олгъанымны, тувгъанларымдан кимлер барлыгъыны сорап башлады. Сонъ Ларисагъа айланып тюневин берильген нохут концентратындан бир шорба пиширип, мусафирни сыйламакъ кереклигини айтты.

— Ёкъ, раатсыз олманъ, мен токъум, десем де, олар меним айткъанымны эшитмеген киби олдылар. Биз одада Ларисанынъ анасынен экимиз къалгъан сонъ, о меним козьлериме бакъып, илериде насыл омюр этмек фикиринде олгъанымны сорады, мен о

суальни ерсиз деп тааджиплендим ве бу чокътан чезильген меселе киби:

— Дженк биткен сонъ, мен чалышырым, Лариса да институтыны битирир, сонъ о да чалышып башлар, мен оны ич бир шейге мухтадж этмем, — деп хоразланып онынъ козьлерине бакътым. Къадын башыны яваштан саллап кулюмсиреди.

— Эр шей ойле къолайлыкънен олмай, огълум, бир сачакъ астында омюр къурмакъ ичюн, даа пек чокъ къыйынлыкъларны да абрамакъ керек ола. Алла берсин, сен сагъ-селямет дженктен къайтып кель. Эгер де о вакъыткъа къадар сиз бири-биринъизни унутмасанъыз, беклесенъиз, сонъ итимал омюр эте билирсиз. Дженк даа битмей, бойле вакъытларда тасадюфий расткелишлер чокъ ола, шу себептен мында акъикъий севги акъкъында лаф юрьсетмек менимджесине эрте, о вакъытнен сыналмасы керек, — сонъ меним къашларымнынъ сытылгъаныны корип, девам этти:

— Сен мени догъру анъла, огълум, мен сизден чокъ яшадым, чокъ корьдим, эм чокъта биллем. Лариса меним екяне балам, онынъ бабасы, Лариса даа яш экенде, бизлерни быракъып кеткен эди, о да эким эди. Манъа: «Мен сенсиз бу дюньяда яшап оламам», деп чокъ текрарлай эди, сонъ чалышкъан еринден бир апайнен тутунды, эм онъа да шай деп башлагъан. Чокъкъа бармай олар эвлендилер. Мен де, эр бир ана киби, озь къызымнынъ бахытлы олмасыны истейим, — деди о, кокюс кечирип.

Мен ачувландым, еримден турып, Ларисагъа олгъан севгимни исбат этмек ичюн, серт давушнен, эллеримни сильтеп башлагъан эдим, о къадын еринден къалкъып:

— Отур-отур, шорба пишти, аш ашайыкъ да сонъ лаф этермиз, — деп одадан чыкъты.

Мен о вакъыт ачувлангъан эдим, лякин о лафларнынъ догъру олгъаныны, кеч де олса, сонъундан анъладым. О вакъытта исе, «биз экимиз бири-биримизни севген сонъ, бизге даа не керек, къалгъан эр шей озлюгинден олып чыкъар», деп тюшюне эдим. Йыллар бири-бири артындан отип кеттилер… Мен бахтлы омюр къурмакъ ичюн инсангъа севгиден башкъа, даа догърусы, шу севгини сёндюрмемек ичюн даа пек чокъ шейлер керек олгъаныны анъладым, ялынъыз бойле нетиджеге инсан кечикип, чокъ йыллар отькен сонъ келе экен.

— Сонъ-сонъ, — дедим мен, — шу нохут шорбасынен эр шей биттими, ёкъса даа девамы бармы?..

— Сиз эдебиятнен огърашкъан адамларсыз, — деди достум кулюмсиреп — шу сизинъ тилинъизде айтаджакъ олсакъ, бу ерде поэзия бите де адий проза башлана. Эки сёзнен айткъанда, мен сагъ-селямет дженкни битирип къайттым, эр кимде олгъаны киби, меним де джебэде къазангъан орден ве медаллерим бар, о агъыр йылларда, четте турмай намуснен дженклешкенимиз ичюн юзюмиз акъ. Эм адамнынъ юрегинде севгиси олса, бутюн зорлукъларгъа чыдай экен, мен эминим ки, меним севгим де мени чокъ дешетлерден, зорлукълардан, атта олюмден къуртарды. Мен о якътан Ларисагъа даима акъча йиберип турдым. Дженк биткенинен, акълынъда олса, башта оджаларны арбий хызметтен бошата башладылар. Мен де артыма-огюме бакъмай, догъру Горький шеэрине, Ларисам яшагъан эвге ашыкътым.

— Я тувгъанларынъны араштырмадынъмы?

— Не демек олсун, оккупациядан сонъ, оларны тапкъандже чокъ вакъыт кечти, анам о агъыр йылларда кечинген. Бабамны мен бильмей эдим. Сонъ дайыларымны таптым. Биринджи йылларда бир къач керелер барып кельдим, бала-чагъа олгъан сонъ барып да оламадым. Сийрек-сепелек язышамыз. Эр ким озь омрю, озь къайгъы-истеклеринен яшай.

Биз биринджи вакъытларда Ларисанынъ эвлеринде отурдыкъ, сонъ биринджилер невбетинде манъа эки козьлю квартира бердилер. Бир къызымыз олды, энди торунымыз да бар. Бу тарафыны ойле этрафлы икяе этмеге аджет де ёкъ.

— Не ичюн?

— Я айтам да, мында энди адий омюр прозасы кете, бу тарафы энди — иш, богъаз, хасталыкълар, къайнанамнынъ олюми ве, ниает, дуйдурмадан келип етишкен къартлыкъ, буларнынъ санъа, я да башкъасына не кереги бар?.. Бир бакъкъанда эр шей ёлунда, бизлер де халкътан эксик яшамаймыз, экимиз де чалышамыз, байрамларгъа, тойларгъа, джыйынларгъа барамыз, мусафир къабул этемиз, лякин шай олса да, кимерде бир, мен озюмни ялынъыз, бахтсыз ис этем. Эм озюме насылдыр буюк бир янълышлыкъ япкъан киби келе, тарсыкъам, бир себебсиз океленем, рухтан тюшем, эр шейни быракъып, башымны алып чыкъып кетеджегим келе. Хусусан бу фикирлер менде эсленген сонъ пейда олып башладылар. Дерсинъ, бу дюньяда бир озюм, этрафымда ич кимсе, джан-джин ёкъ киби келе. Мен ойле вакъытларда элиме мандолинамны алып, озь тувгъан макъамларымызны чалып, яваштан йырлайым, козьлерим торлана, юрегимни гъам-къайгъы сара,

негедир языкъсынам, окюнем, терен ойларгъа далам... Бахтым ойле, тавшан къуйрыгъы киби къыскъа олгъанына окюнем. Мына бу корюшювимизде де мен сизден айры тюшкенимни даа да терен сездим. Амма кимсени къабаатламагъа акъкъым ёкъ, такъдир десем, инсан озь такъдирини озю ярата дейлер, эм догъру экен.

Шу лафлардан сонъ, мен достума озь фикиримни айтмагъа ляйыкъ корьдим.

— Бизим эпимизнинъ догъгъан йылларымыз паспортларымызда корсьтериле, шу куньден башлап анълы омюр ёлу эсаплана. Он алты яш, йигирми, къыркъ, иляхре... Йыллар оте бере, кимерде пек тез кеткен киби ола, шу отькен йыллар ненен толдурылгъан, нелер япып етиштиргенсинъ? Мына шу суаллер адамгъа тыныш бермейлер. Пек чокъ планлар тизесинъ, вакъыттан семерели файдаланмагъа тырышасынъ, лякин эр вакъыт тюшюнгенинъ, киби де олмай. Кимерде умют этильмеген, бекленильмеген адиселер истеклеринъе мани ола, я да оларны тезлештире де билелер.

Кимерлери къыркъкъа киргенде белли алим, шаир, нам къазангъан агроном, я да буюк ишлернен огърашкъан адамлар олалар, ойле вакъытларда биз: «Бакъынъ шу адам даа яш олса да, озюни алемге танытты», деймиз, яний ойле адамлар илериде даа да оседжеклерини козьде тутып, олар даа яш деймиз. Кимерлерининъ исе яшы къыркъны кечсе де, даа не истегенини, не арагъаныны озю де бильмей. Ойле адамларгъа: «Энди яшы къыркъны кечти, аля даа озь аятыны къурып оламай», дейлер, яни шу отькен йыллар нафиле, бош кечкенини къайд этмек истейлер.

Эльбетте, эр кимге, атта пек истидатлы аламларгъа биле, джиангъа намыны таркъатмакъ, тарихта адыны къалдырмакъ насип олмай. Эм меселе онда да дегиль. Амма сен бир вакъытларда кимгедир яхшылыкъ япкъан олсанъ, ярдым къолунъны узаткъан олсанъ, сенинъ адынъ, сыманъ ойлелерининъ юрегинде яшар.

Менимдже адам сыкъ-сыкъ озюнден сорамакъ керек, «меним арекетлеримден биревлерге енгиллик оламы? Мен ялынъыз озюмни къайгъырып яшамайыммы?» деп кяде-бир ойланмакъ да керек.

Мына сен, «мен бахтсыз олдым», деп айтасынъ — бу янълыш, сен бахтсыз дегиль де бахтлы адамсынъ, Сейтхалиль, эм не ичюн бахтлы олгъанынъны да айтайым. Экинджи джиан муаребеси бизим мемлекетимизден 20 миллион къурбан алып кетти, шу дешетли атешлер ичинден биз сагъ-селямет чыкътыкъ, бу бир, экинджиде сенинъ севген ишинъ, аиленъ, аркъадашларынъ бар, сенинъ адынъны, тюсюнъни яшатаджакъ эвлядынъ бар, булар бахт

дегильми?! Ёкъса сен бир чувал алтыны олгъан адамлар бахтлы ола билир, деп эсаплайсынъмы? Ёкъ, достум, о вакъытлар кечти, азырки заманда бизлер акъикъий бахт саиплеримиз.

Достлукъкъа кельгенде, адамнынъ акъикъий, ишанчлы достлары олмакъ керек. Буюк Дагъыстан шаири Расул Гамзат: «Ёкъ этменъиз достларынъызны», адлы шиир язды, онда дост къадрини бильмек керeклиги акъкъында сёз кете. Керчектен достлары олгъан адам ич бир вакъыт озюни ялынъыз ис этмез, — деп мен сёзюмни кестим.

Сейтхалиль ериндeн турып манъа элини узатты да:

— Сагъ ол достум! — деди. Сонъ манъа дуйдурмай козьлерини сюртти, юзюне кедер эткен бир шейни силип алгъан киби олды.

— Бугуньки сухбетимиз меним бир вакъыт акълымдан чыкъмаз, — деди о.

Биз мусафирханегe ёнельдик.

СЕРБЕСТ ДИНЪЛЕЙИДЖИ

О йылларда мектеп чагъына кельген балаларны еди яшыны толдурдымы, я да толдурмадымы — онынъ айына, йылына бакъмай эдилер. Окъув йылы башлагъан куню мектепке топланып кельгенлерни оджа озю сайлап ала тургъан, эм къабул олунмагъан балаларгъа да, не ичюн къабул олунмагъанларыны оджа айта эди. Шу вакъытларда оджа: — «Санъа бир къарыш даа осьмек керек», «сенинъ башынънынъ балабанлыгъы яхшы, лякин белинъ даа юфкъа, ананъа сёйле, санъа бакълалы лакъшаны чокъча ашатсын». Я да:

— Сенинъ фамилиянъ не? Меметовмы? Ёкъ, бизде Меметовлар чокъ, сен бир йыл даа токътап тур, анавы Меметовлар сыныф битирип чыкъсынълар да, сонъ сен оларнынъ ерине келирсинъ», — деп шакъасыз адым биле атмай эди. Затен кой халкъы Ариф оджаны пек мыскъылджы, лагъапчы адам деп биле эдилер.

Фукъаренинъ часты — онынъ эв толу балалары бар, дей тургъанлар. Бизим аилемизде де докъуз бала олып, энъ кичкенеси де мен эдим, шу себептен манъа янъы урбалар да тикильмей эди. Агъаларымнынъ штан-кольмеклери бири-биринден кечип, энъ сонъунда манъа бериле эди. Шу себептен олса керек, меним штанымда ямавлар эписининъкинден чокъча ола. Аякъкъап меселеси де къолай чезиле, чюнки бизлер тап сувукъ кузь ягъмурлары ягъып башлагъангъа къадар ялынаякъ юремиз, сонъ бабам кузьде союл-

гъан тосуннынъ терисинден эпимизге бирер чифт чий чарыкъ тике чарыкъларнынъ юньлерини къыркъа эдилер, амма манъа кельгенде, «зарар ёкъ, юньлери турсун, чокъкъа даянырлар», деп айтыла эди, мен де оларнынъ айткъанларына инана эдим. Кимерде агъамлар бир ерге ашыкъсалар шашмалап бири-бирининъ чарыкъларыны алмаштырып кийген вакъытлары да ола эди, амма меимкилерине кимсе токъунмай, олар юньлю, башкъаларынен адаштырмакъ мумкюн дегиль.

Вакъыт кельди мен озюмни энди буюклер сырасында сана башладым. Саба турып сыгъырымызны дагъгъа айдайым, аркъамнен одун, пичен де ташып башладым. Ялынъыз дагъдан одун юкленип кельгенде, койге къоркъа-къоркъа кирем, кой яшлары меним одунларымны корьселер:

— Асан, насыл олды да сени къаргъалар алып къачмадылар? Олар юва ясамакъ ичюн бойле чырпыларны арамакънен буламайлар, — деп куле эдилер. Менде такъат ёкъ, шу себептен кучюме коре индже чырпыларны къырып, топлап аркъама юкленип келем.

Кузь кельгенде агъамлар, татамлар мектеп тедариги коре башлайлар Китапларыны, урбаларыны азырлап къоялар. Эм шу йылы мен де къызыштым, чюнки къомшумызнынъ огълу, меним аякъдашым, Суфьян да мектепке бараджагъыны манъа айтты. Мен де Суфьяндан артта къалмакъ истемедим, чюнки курешке къалгъанда мен оны йыкъа эдим. Мен башта озь фикиримни анама сёйледим. Анам:

— Ёкъ, балам, сен даа яшсынъ, окъуп оламазсынъ, бир йыл даа сабыр эт, — десе. Мен: — Ёкъ, Суфьян баргъан сонъ, манъа да бармакъ керек, — дедим.

— Сен Суфьянгъа бакъма, о сенден бир яш буюк, амма сенинъ акърандашларынъдан даа бириси мектепке бармай, — десе де, мен айткъанымдан къайтмадым.

Шу куню акъшам, бабам, агъаларым иштен келип, ювунып софрагъа отурдылар, амма мен ашамадым, бабама, мен даа якъында ашадым, деп ялан айттым. Софра джыйылгъан сонъ, анам бизим экимизнинъ арамызда олып кечкен лакъырдыны бабама айтты. Бабам кулюмсиреп тааджипнен манъа бакъты да: — Я сен къоркъмайсынъмы? — деди. — О ерде балалар эписи сенден буюклер.

Мен кене де Суфьянны ортагъа сюрдим, эм кимседен къоркъмагъанымны да айттым. Ахыр-сонъу бабам сёзюмизни екюнлеп:

— Яхшы, айса мен бу ишке киришмейим, бар Ариф оджанен корюшип лаф эт, о не десе ойле де олур. Ляйыкъ корьсе, алыр,

корьмесе къайтарыр. Бизлер оджагъа бир сёз айтып оламаймыз, о озь ишини бизден яхшы биле, — деп лафымызны кести.

Суфьян манъа учь куньден сонъ, шу йылы мектепке бараджакъ балаларнынъ мектеп азбарында топланаджакъларыны, эм бу хаберни Ариф оджанынъ озю айткъаныны сёйледи. Мен кене де анама япыштым да, манъа тез-тез чанта тикмесини айттым.

— Я сен башта Ариф оджанен лаф этеджек эдинъ де? О разы олса, сонъ санъа да торба тикерим, — деди анам.

— Ёкъ, оджа, кельгенлер эписи торбаларынен кельсинлер, деген, — деп зорладым. Анам, гъарип меним инатлыгъымны билип, разы олды. Сет тюбюнден чул ящигини чыкъарып, къарыштыра башлады. Амма келишкен бир шей тапмаса керек, ойланып къалды, сонъ кокюс кечирип, манъа бакъты. Мен, десенъ, мына-мына агъламагъа азыр турам, чюнки меним озь истеклерим ичюн курешке екяне силям — агълав эди, ялынъыз агълап енъе эдим. Къыскъасы, анам бутюн кунюни сарф этип, чешит чул парчаларындан манъа бир торба тикти, эм меним шу торбамда, дженнет къушунынъ къанатларыны анъдыргъан бутюн тюслер бар эдилер.

Ниает, чокъ бекленильген кунь де етип кельди. Биз Суфьяннен торбаларымызны боюнларымызгъа асып, энди баягъы бала топлангъан мектеп азбарына бардыкъ. О ерге кельген балаларнынъ чокъусынынъ аналары, къартаналары, таталары алып кельгенлер, амма бизлер озюмиз келип, топлангъанларгъа къошулдыкъ. Бираздан Ариф оджа чыкъып, кельгенлерни бир козьден кечирди де:

— Балаларны алып кельген аналар, къартаналар четке чекильсинлер, янъы кельгенлер исе бир сырагъа тизильсинлер — деп эмир этти. Анасындан айрылгъанлардан базылары агъламсырап башлагъан эдилер, оджа шу арада:

— Агълагъанларны шу арада догъру балалар багъчасына алып кетинъ, бу ерде оларнынъ ишлери ёкъ! — дегенинен эписи башларыны омузлары арасына сыкъып, тынып къалдылар. Сонъ оджа эсас ишине — мектепке къабул олунаджакъларны ве даа яшлары етмегенлерни айырып башлады. Невбет манъа кельгенде, оджа мени баштан-аякъ козьден кечирип:

— Сенинъ адынъ не? — деп сорады.

— Асан.

— Сен кимнинъ огълусынъ?

— Бабамнынъ...

Сырада тургъан балалар ве четте тургъан аналар кулюштилер, мен де «булар неге кулюше экенлер», деп этрафыма бакътым, сонъ эслеп алдым, оджа да озюни зорнен тута.

— Не кулесиз, Асан догърусыны айта, о, бабасынынъ севимли огълу экен, — деди де, сонъ текаранчыкъ арткъа чекилип, манъа, сырлы торбама, юньлю чарыкъларыма бакъты да:

— Я бабанынъ ады не?

— Бербер Сеттар, — дедим мен бир нефесте.

— Берберни ташласанъ да зарары ёкъ. Демек сен Асан Сеттаров ола экенсинъ, ойлеми?

— Мен, «бильмейим», дер киби омузларымны къыстым, чюнки манъа о вакъыткъа къадар ич бир кимсе Сеттаров дегени ёкъ эди. Сонъ оджа пармагъынен меним торбамнынъ уджуны тутып да текаран четке чекти ве:

— Кель биз бойле япайыкъ, Асан Сеттаров, — деди. — Сен акъыллы бир йигитке ошайсынъ, амма бизим сыныфымыздаки ралелеримиз бираз юксекче, сен анда отурсанъ аякъларынъ ерге етмейджек, санъа азачыкъ даа осьмек керек. Йылындан кельсенъ мен сени биринджи ралеге отуртырып эм эминим ки, сен эписинден яхшы да окъурсынъ, — деп манъа эвге къайтмамны эмир этти.

Мен, бельки де шу йылы мектепке къабул олунмагъаныма о къадар янып куймез эдим, эгер де Суфьянны да четке чыкъаргъан олсалар, амма о, шу чельтевден аман-эсен кечти де, биринджи сыныф талебеси олып, севине-севине эвлерине къайтты.

Эм озю де шу саат озюню буюклер сырасына къошып, меним яныма келип хатырымны биле сорамады.

Эвимизге насыл къайтып кельгенимни де бильмейим. Эвге киргенимнен, башта бойнумда асувлы торбамны чыкъарып сет устюне аттым. Акъшамгъа къадар аш да ашамадым. Анам меселенинъ асылыны, меним чырайымны корьгенинен анълаstarts керек, сорап отурмады, бир къач кере ашамагъа чагъырса да бармадым. Мен акъшамны, бабамны иштен къайтып кельгенини беклеп турам.

Акъшам бабам иштен къайткъанда къапыны ачар-ачмаз огюне чапып чыкътым да, сёз айталмай, агълап башладым.

— Хайыр ола, огълум, насыл шей, не олды?! — деп бабам менден меселенинъ асылыны анълатмамны сораса да, козьяшларыма богъулып, айтып да оламадым, сонъ о анамдан не олгъаныны сорады, анам да ишнинъ асылыны темелинден бильмегенини айтты, лякин мен мектептен кельген сонъ, бойле къутургъанымны да къошты.

— Токъта, я биз анълашкъан эдик де, — деди бабам, — оджа не айтса ойле де олур, — дегенде сен разы олгъан эдинъ де? Токъта, агълама, сен къыз бала дегильсинъ, къана сёйле сырасынен, оджа санъа не деди?

— Йылындан келерсинъ, — деди.

— Яхшы экен де айса, бир йыл даа сербест юрерсинъ, бунъа севинмек керек, сен исе яш бала киби агълайсынъ…

— Ёкъ, сиз озюнъиз барып оджанен лаф этинъ, мен Суфьян къадар окъуп оламайджагъыммы ёкъса, оны алдылар да?

— Ариф оджагъа мен шорбаджылыкъ этип оламайым, огълум, о не япкъаныны, кимни окъутмакъ керек олгъаныны менден яхшы биле, — деген эди, мен кене де окюрип агълап башладым. Акъшам кене де не къадар зорласалар да аш ашамадым.

— Демек сен ачлыкъ илян этесинъ, ойлеми?

— Ашамайым!

Бабам лафны яры шакъагъа чевирсе де, мен онынъ козьлеринден, арекетлеринден, мени аджыгъаныны сезем, чюнки бабам озюнинъ кичкенесини севе эди…

Ачлыкъкъа даянмакъ пек зор, гедже тюшюмде къач керелер аш ашагъанымны корип уяндым. Сабасына бабам меним солгъан чырайымы корип, къоркъты гъалиба, манъа муляйим давушнен:

— Яхшы, огълум, сен окюнме, ананъ санъа къатлама пишире, ашап тур, мен шимди догъру мектепке барып оджанен лаф этерим, зан этсем о да ред этмез, сени мектепке алыр, амма мен сени бойле агълавукъ экенинъни бильмей эконим, — деп эвимизден чыкъып кетти.

Чокъ йыллар кечкен сонъ, шу куню бабамнен Ариф оджа арасында олып кечкен лафларыны манъа да айткъан эдилер. Шу куню олар арасында мына бойле, я да онъа ошагъан лафлар олып кечкен:

Бабам: — Ариф, сиз бизим кичкенеге тюневин бир йыл даа бекле, дегенсиз, о тюневинден берли аш ашамай, сув ичмей, агълап отура, не анасы, не де мен чаресини буламаймыз. Мен сизге ялварам барсын о да бир къач вакъытлар балаларгъа къошулып мектепке къатнасын, сиз оны да сыныфкъа кирсетинъ, бир къач куньден сонъ, мен эминим, о озю де безип мектепни быракъыр, — деген. Оджа да разы олгъан, сонъ:

— Яхшы, айса Асан бизим сербест динълейиджимиз олур, — деген.

Эм керчектен де ойле олып чыкъкъан эди. Биз окъув йылы башлагъанынынъ биринджи куню келип сыныфымызгъа киргенде, оджа мени корип бир сёз айтмады, ялынъыз о мени энъ арттаки бир къапагъы къопкъан ралеге ялынъыз озюмни отуртты. Башкъа ралелерде исе балалар экишер-экишер олып отурдылар. Сонъ оджа бизлерни янъы окъув йылынен хайырлады, мектептеки низам-тертип акъкъында, темизлик акъкъында айтты.

— Сизлер энди мектеп талебелери сайыласыз, сизлерден энди башкъалары ибрет алмалары керек. Бу йыл сизлер мында окъумагъа, язмагъа, ракъамларны къошып чыкъармагъа, такъсим этмеге огренеджексиз, — деп мектепке не вакъытта келип, не вакъытта къайтыладжагъыны ве даа пек чокъ огютлер берди. Сонъ манъа хытап этип:

— Асан да бизнен оладжакъ, лякин о бизим сербест динълейджимиз сайыла. Балалар эписи айланып манъа бакътылар, «сербест динълейиджи», дегенининъ не демек экенини дигерлери киби, мен озюм де бильмей эдим. Эпимиз оджагъа бакъып къалдыкъ.

— Сербест динълейиджи дегени, — деди оджа, лафыны девам этип, — даа яшы етмесе де, озь истегинен бизим дерслеримизге кирип, сизлернен берабер кечильген дерслерни огренмеге тырышкъан адамгъа айталар. Асан ичюн режим ёкъ, о истеген вакъытта мектепке келе, истеген вакъытта чыкъып кете биле, сыныф журналына да онынъ фамилиясы язылмай, оджа эвге берген вазифелерни де, ондан талап этмей, — деди.

Биринджи вакъытларда мен де мектепке эрте келип, чанъ къакъылгъанда эр кеснен берабер сыныфкъа кирдим, сонъ бакъам-корем башкъа талебелерден меним ич бир фаркъым ёкъ, яни манъа берильген сербестликлерден мен ич де файдаланмай экеним. Эм менде шу фикир догъмасына бир шей даа себеп олды. Бизлер мектепке барып башлагъанымызнынъ экинджи куню, оджа балаларгъа «Элифбе» китабыны, экишер дефтер, къалем даркъатты. Эписинден сонъ манъа якъынлашып:

— Сен де сырадан къалма, — деп манъа олгъан-оладжагъы бир дефтер берди. Балаларнынъ торбалары толып кетти, менимки исе кене де бош киби саллана, бир дефтернен торба толурмы?

Экинджи куню мектепке кечикип кельдим, эм торбамны да агъамларнынъ эски китапларынен рыкъма-рыкъ толдурып, бойнума астым. Мен кельгенде балалар экинджи дерске кельген эдилер. Мен къапыны къакъмай, кимседен де разылыкъ сорамай, догъру

озюмнинъ къырыкъ ралеме барып турдым. Балалар башларыны котерип меракънен манъа бакъсалар да оджа айланып биле бакъмады, дерсинъ сыныф къапысыны ель ачкъан. Отургъанлар сыныф тахтасындан озь дефтерлерине нелердир кочюрип язалар. Мен де озюмнинъ екяне дефтерими чыкъарып, тай ресими чыза башладым.

Яйлада меним тайым отлап юре эди, бабам манъа:

— Сенинъ тайынъ яйлада анасынен отлап юре, о буюк олгъандже сен де осерсинъ, сонъ мен сени яйлагъа алып чыкъарым, тайчыгъынъа минип, оны чапмагъа алыштырырсынъ, онынъ аркъасына даа ич кимсе минмеген, сен озюнъ онъа нокъта такъып, агъызлыкъ къойып минеджексинъ, — деп мени севиндире эди. Эм кимерде-бир баштакълансам, сёз динълемесем, эвдекилерине къылынсам, анам манъа:

— Сен бойле ярамазланаджакъ олсанъ, сёз динълемесенъ бабанъа сёйлерим, сенинъ тайынъны сатар, эпси бир сен оны бакъып да оламайсынъ башкъасына мал олсун, — дегенде, мен шу ань теслим ола эдим, чюнки тайым — меним энъ буюк къуванчым эди.

Гcauseджелери тюшюмде яйлагъа чыкъам, о ерде юрьген йылкъылар ичинден шашмаламай озь тайымны тапам, оны аркъасына минип, чокъ ерлерни доланам. Тайым манъа: «ялынларымны къавий тут», деп чапып башлай, сонъ дерелер устюнден «Къаравул къая», «Нишан къая»лар устюнден учып кече, мени тойгъандже кезиндирген сонъ, эвимизге якъын кетирип быракъа да, озю кене де яйлагъа анасына кете эди.

Бир кунь оджа талебелерге эвлерине эзберлемек ичюн берген «Иште, кельди къыш баба» адлы шиирни сорап башлады, лякин шиирни кимсе сонъуна къадар эзберлемегенинден себеп, оджа гъадапланды, чырайыны сытып балаларны тазирлей башлады. Манъа дерс вакътында элимни котермек де олмай эди, котерсем биле, айланып да бакъмай. Сербест динълейиджилерге ялынъыз дерсте отурмакъ мумкюн экен, озь фикиринъни айтмагъа сухбетке къошулмагъа акъкъы ёкъ экен. Мен де оны билип-турып, элимни котермей, кимседен де изин сорамай, еримден къалкътым да гурь давушнен:

Асанда бир гузель тай бар,
Чапар, кишнер, ойнакълар.
Къуйрукъ чонтукъ, устю чубар.
Окъдай онда аякълар! —

деп ериме отурдым. Мен о бейитни агъамлардан эшитип, эзберлеп алгъан эдим. Меним апансыздан япкъан чыкъышым эр кимни айретте къалдырды. Оджа биле менден ойле «сербестлик» беклемесе керек, о да баягъы вакъыт манъа бакъып, сусып отурды, сонъ озюне келип:

— Аферин, Асан, сенден адам оладжакъ экен, амма биз бугунь «Къыш» шиирини эзберлемек керек эдик, сен исе тап учюнджи сыныфкъа кечип кеттинъ, бойле кетсе, сен бир йылда мектепни битиреджекке бенъзейсинъ, — деди де, дерси бозулгъанына ачувланып, сыныфтан чыкъып кетмемни теклиф этти.

— Сен бу арада азбаргъа чыкъып бираз кезинсенъ, бизге де кедер этмесенъ пек яхшы олур эди, — деди.

Меним сыныф журналында адым ёкъ, менден, берильген вазифелерини де кимсе сорамай, бильгиме де бир тюрлю къыймет кесильмей, истесенъ агъызынънен къуш тут!.. Не япаджакъсынъ, яваштан торбамны бойнума асып, сыныфтан чыкъып кеттим.

Эвимизге бараджагъым да кельмей. Эй, мен бу арада тайымны тапсам да, аркъасына минип узакъларгъа, мени кимсе танымагъан, бильмеген ерлерге кетип сакъланыр эдим, арасынлар, оджаны да бираз зыкъарласынлар. О манъа нафиле ерде: «Сыныфтан чыкъ, бизге кедер этме», — деп айтты. Я мен кимге кедер эткеним?.. Балалар шиир айта эдилер, мен де айттым, онъа да къабаатлы олып чыкътым…

Кимсе олмагъан багъча ичинден кетем, даа эрте, эвимизге де ашыкъмайым, ялынъыз оладжагъым келе. Меним алымны кимсе анъламагъаны ичюн озь озюме янам, окюнем.

Мен эр кунь кельмесем де, мектепке сербест динълейиджи сыфатында къатнап юрьгеним аман-аман ярым йыл олды. Шу девир ичинде мен мектеп омюринен баягъы таныш олдым. Оджанынъ элинде даима, башкъа ич кимседе олмагъан къырмызы къарындаш ола эди. О балаларнынъ дефтерлерине вакъыт-вакъты, шу къырмызы къарындашнен къайдлар япа, ишлерине къыймет кесе эди. Бельким меним дефтериме де оджа шу къарындашынен бир шейлер язар, деп арзы этем. О ралелер арасында юрьгенде, мен де озь дефтеримни раленинъ четине къоям да, озюм бакъып турам, не бермеген алла, бельким меним дефтериме де бир шейлер язар, деп умют этем, амма оджа мен отургъан ралеге айланып да бакъмай, кечип кете.

Бир кунь, мен ич де умют этмегенде, оджа меним ишиме де къыймет кести, шу къырмызы къарындашнен меним дефтериме де нелердир язды… Бу меселе шай олгъан эди. Шу куню, мен сыныфкъа кене де эр кимден сонъ келип кирдим. Балалар оджа тахтагъа язгъан меселелерни чезелер. Бираз отургъан сонъ, джаным сыкъылды. Кене де тайымны, дюльдюлимни хатырлап башладым да, шу хаялымда оны насыл тасавур эткеним киби, ресимини чызмакъ къарарына кельдим. Дефтеримнинъ ортасындан бир кягъытыны йыртып алдым да, оны конделен къойып ишке башладым.

Вакъыт-вакъыт артыма чекилип, япкъан ресимиме назар ташлайым, сонъ кене де дудакъларым арасындан тилимнинъ уджуны чыкъарып, де сол, де сагъ омузыма башымны янтайтып, сонъки чизгилернен ресимимни джанландырам. Тайым чапа, онынъ гурь ялынлары, къуйругъы авада далгъалана. Озь ишиме бакъкъан сайын къуванам, «акъшам бабама корьсетсем, шашар», деп хаялланам. Мен шай хаялланып тургъанда, яныма оджа келип токътагъаныны да эслемей къалдым.

— Я бу да не? — деди о, мени тааджипке къалдырып, шу дереджеде кямилликнен япылгъан ат ресимими коретурып, «бу да не?» дегенине шаштым…

— Бу меним тайым, о яйлада юре, — дедим гъурурнен, чюнки мен эмин эдим ки, менден башкъа ич кимсенинъ озь тайы ёкъ эди. Оджа ресимни огюне чекип, къырмызы къарындашнен онда нелердир язды. Меним хаялларым керчек олды!.. Ниает, меним ишиме де къыймет кесильди…

Ондан сонъ мен энди сыныфта да отурып оламадым, манъа тез-тез эвимизге барып анама, бабама, агъаларыма макътанмакъ истеги эр шейни енъди. Оджа янымдан кетер-кетмез, ресимни дефтерим ичине къойып, сыныфтан чыкъып кеттим.

Меним бахтыма шу куню бабам да, агъаларым да эвде эдилер. Эеджанланып чапкъанымдан къызаргъан бетимни корьген бабам:

— Хайыр ола, Асан, насыл шей? — деп сорады.

— Мына насыл шей! Оджам манъа къойгъан ишаретни бакъынъыз, — дедим де, торбамдан тез-тез дефтеримни чыкъарып, бабама узаттым. Агъамлар да меракъланып, бабама якъынлаштылар. Олар ресимни корьгенлеринен шакъылдап куле башладылар. «Булар неге куле экенлер», деп беклеп турдым. Сонъ агъам:

— Эки къойгъаны-къойгъан, оны да йыкъылмасын деп, янына тиреме де тарттыргъан, — дегенинен, гъайрыдан кулькю башланды.

— Насыл эки шу, — деп мен бабамнынъ элинден ресимни тартып алдым да, дикъкъатнен оджанынъ къойгъан ишаретине бакътым. Эм керчектен де о, «эки» ишаретини янтайтып къойгъан да, онъа да къанмай, янына тиреме киби этип минус ишаретини де чызгъан, сонъ имзасыны чеккен…

О кунь меним акъылымдан ольгендже чыкъмайджакъ, чюнки мени эр шейден зияде, айретте къалдыргъан да — шу къадар усталыкънен япылгъан ресимге оджанынъ насыл къолу барды да, онъа «эки» къойды? Айды, яхшы, эки къойгъан сонъ, шу тиременъ де не кереги бар эди? Мен шу тиремени ёкъ этмек ичюн, пармагъымнен (о йылларда даа резинка ёкъ эди) «тиремени» сюртеджек олдым, кягъыт йыртылды, ондаки тиреме ерине бир тешик асыл олды, сонъ ачувлангъанымдан агълай-агълай ресимни йырттым да, собагъа ташладым.

Мектепте де балалар манъа къойылгъан ишаретни анълагъан сонъ, адымны «тиремели Асан» къойдылар. Шу лагъапны эшиткен сонъ, мен башта достум Суфьянны тутып котекледим де, бир даа келеджек йылгъа къадар мектеп къапысына якъын биле бармадым. Эм менден башкъа, коюмизде бир даа «сербест динълейиджи» де чыкъмады…

ТАКЪДИР ДЁНЮМЛЕРИ

Затен, къыш-къыяметте узакъ ёлгъа самолетнен кетмейджексинъ. Кетеджек олсанъ, эльбетте, уйгъунсыз бир алгъа огърайсынъ. Истер-истемез аэропортта къадала да къаласынъ. Ана о вакъыт дикторнынъ: «Фелян рейстеки самолетнынъ фелян вакъыттан фелян вакъыткъа къадар учувы токътатыла», — деп илян эткенине бойсунмайып бакъчы! Иште, не япаджакъсынъ. Самолетнынъ учаджагъыны беклейджек отураджакъсынъ. Аэропорттан кенаргъа чыкъмакъ къайда? Еринъден къыбырдадынъмы, еринъини де джоярсынъ, саомлеттан да къалырсынъ.

Пек чокъ вакъыт сарф этильсе биле, бу месафени поезднен кечмек онъайтлыдыр. Мен ойле тюшюнем. Я башынъ чаларгъан сайын къыбырдамакъ да къолайсыз ола даа. Саатлернен сатинъе бакъып беклемек исе ондан да мушкюль. Я барып да янынъда къорантанъ

олса?! О якъыны сен сорама, мен айтмайым. Айткъанда да ягъы чыкъаджакъмы?

Дейджегим, самолетта учмакъны пек бегенмесем де, манъа ёлгъа самолетнен чыкъмакъ сырасы кельди. Озю де къыш-къыямет куню. Вакъытны тезлештиреджек олып, анда-мында аэропорт ичинде салланып юрьдим. Беклевден талып, эзилип, пек ач олдым, Буфетке барып, одыр-будыр къапындым. Ашагъан сонъ агъырлыкъ басып башлады. Отурмагъа тена бир ерчик къыдырдым. Скемлелер рыкъма-рыкъ адам толу эди. Кимиси юкъусырап, кимиси сёйленип озь рейслерини беклей эди. Не ичюндир, бильмем, илян этиджи де сусып къалды. Онынъ ичюн эр кес озь ерлеринде пысып отура, ерлерини джоймагъа къоркъалар.

Бираздан дикторнынъ къарылгъан давушы эшитильди. Скемлелерде отургъан адамлар къыбырдана башладылар. Мени м къаршымдаки скемледе отургъан эки адам, къары-къоджа олсалар керек, чемоданларыны къолларына алып, регистрация япылгъан тарафкъа ашыкътылар. Мен де бу фырсаттан файдаланып бошагъан скемлеге турс этип отурдым. Отургъанымнен мени юкъу баса башлады. Юкъусырайым, амма амма дикторнынъ иляныны къачырмамагъа тырышам.

Озюмни энди озь тёшегимде зан этип, сандырыкълап башлагъан, кимдир тизимни тизимнен къаба тарзда къакъыштырды. Абдырап, башымны котердим. Сагъымда отургъан кишиге ачувнен бакътым.

Сакъалы бираз оськен, башындаки къалпагъынынъ бир къулагъы тёпеде, дигериси ашагъы саркъкъан, къомшум манъа мыскъыл козьнен бакъып:

— Огъурлар олсун, ёлдаш? — деди.

Онынъ къаба арекетлери манъа терс кельди, ачувым даа бетер къозгъалды. Амма озюмни тутмагъа тырыштым. Истер-истемез лаф этип башламакъ керек олды.

— Я озюнъиз не тарафларгъа къанатландынъыз? — дедим мен онынъ суалине суальнен джевапланып.

— Иркутск шеэрине…Ондан сонъ даа шималь бетке.

— Шай бакъкъанда, сиз дженюпте догъып оськен адамгъа ошайсынъыз. О якъларгъа насыл тюштинъиз я?

— Э, бу пек узун лакъырды, акъай, — деди о джебинден сигарет къутусыны чыкъарып. Ичинден бир сигарет алып думанлата башлады — Анам рахметлининъ «Акъкъан сувлар мерекеп олса, язылмаз меним дердим» дегени киби мен де бу омюрде кечкен

ёлларны хатырлайджакъ олсам, самолетларымызны къачырырмыз деп къоркъам, — сухбетдешим яры шакъагъа урып, енгильден ырджайды.

Янымда бойле сухбетдеш пейда олгъан сонъ, юкъум да къачты. Онынъ бет сымасыны, арекетлерини дикъкъатнен козетип чыкътым. Сакъалы агъарып башлагъан, яшы эллиден кечсе керек. Ойнакъ кок козьлери гурь къашлары астындан инсангъа чокъ ишанмайып, шубенен бакъмакъталар. Козлерининъ акъларында заметтенми, юкъузылыкътанмы, къырмызы чызыкътан асыл олгъан. Азычыкъ къамбырайгъан киби корюнсе де, элинде-белинде даа кучь-къувет барлыгъы сезиле эди.

— Бу тарафларгъа насыл тюштинъиз? — деп сорадым мен, сухбетдешимнинъ лафазанлыгъыны дуйып.

— Мында меним тиземнинъ балалары яшайлар. Иште, оларгъа кяде-бир келип кетем. Олардан башкъа тувгъан къалмады. Яшлыкъта янгъызлыгъынъны сезмей экенсинъ, амма эсленген сайын сой-акърабанъ янынъда олгъаныны арз этесинъ.

— Я къорантанъыз къайда?!

— Къорантадан эсер биле къалмады, достум. Къадыным кечинди. Бир огълум бар эди, о да ишке кирип, башкъа бир шеэрде озь ягъында озю къавурыла. Сонъки вакъытларда мектюби де сийреклешти. Догърусыны сёйледжек олсам, къабаат тек онда дегиль. Балтада да сапта да оны япкъан устада да дегенлери киби, эсас къабат меним озюмде, — диерек, сухбетдешим сигарыны текрар якъты ве кене бир къач вакъыт индемейип, козю тикильген нокътадан козюни алмады.

Янъгъызлыкъны ис эткен инсанлар озьлерине динълейиджи тапсалар, ичлерини бийлеген лафларыны шу арада тёкмеге севелер. Эм оларнынъ лафлары уйдурма олмайып, юректен айтыла. Меним сухбетдешим де, ойле хасиетли адамлардан олса керек, меним лакъырды этип башлагъанымны дуйып, лаф чувалыны бошата берди. Мен де юкъусызлыгъымны унутып, онъа суаль артындан суаль бердим.

— Сонъ, бу тарафкъа коческ олдынъызмы?!

— Ойле япмакъ ниетиндем, лякин даа бир къарааргъа кельмедим. Себеби— тиземе бираз джаным агъыра. Рахметли анамнынъ риджасыны беджермеди, анам кечинген сонъ мени балалар эвине алып кетип теслим этти. Сонъра бир даа меним такъдиримнен ич де меракъланмады... Мен исе оларгъа арды-сыра мектюплер яза бердим. Джевабы кельмеди. О вакъыт балалар эвинде вазиет

агъыр эди. Ильки вакъытлары андаки баларындан баягъы котек ашадым. Барып тербиеджимизге шикяет эткенде, о да меним сюмсирлигимден безип: «Сени урсалар, сен де бакъып отурма» — деди. Сонъра кендимни къорчаламасам, мени аджыгъан кимсе ёкъ экен, деп башта бизим группамызнынъ атаманы сайылгъан Мишка-Тарзанны котеклеп, козюни къоркъуздым, сонъ озюм «атаман» олдым. Омюр шай огрете экен, не япаджакъысынъ?.. Сонъ балалар эвинден дёртевлешип къачтыкъ. Къайдаларда олмадыкъ… Эки кере къолгъа тюштик, сонъ кене бир яланлар уйдырып, къуртулдыкъ. Вокзалдан вокзалгъа, чешит сокъакъларда сюйреклешип юрьдик. Сувукъ къыш куню бир даа тутулдыкъ. Бу сефер бизлерни осьмюрлер колониясына ёлладылар.

Шу арада диктор насылдыр бир самолет учаджагъыны илян этти. Кене зий-чув котерильди. Скемлелерде адамлар азлаша башладылар. Сухбетдешимнен отургъан ерлеримизден турып, бираз кезиндик, отурмакътан аякъларымыз уюшкъан эди. Сонъ келип кене озь ерлеримизге отурдыкъ. Биз самолетымызнынъ сабагъа якъын учаджагъыны бильдик.

Меракълы ки, не ичюндир, шу таныш олмагъан адамнынъ огюнде озюмни къабаатлы сандым. Бу адам менимле лаф этмек макъсадынен мени тюрткенине ачувлангъаным ичюн пешман этим. Онъа олгъан ачувым лаф къызышкъан сайын, эп ятыша берди.

Орталыкъ текрар тынчлангъан сонъ, бизим лафымыз кене де къызышып кетти.

— Багъышланъыз, эки-учь сааттен берли лаф этемиз, лякин таныш олмадыкъ, адынъыз не я? — деп сорады сухбетдешим менден.

— Фетта. Я сизинъки?

— Сеитасан. Лякин озюмни бильгенимден берли, мени озь адымнен кимсе чагъырмады. Эр кес Сенька деп чагъырып тургъан. Сиз Сеитсан десенъиз, пек къуваныр эдим. — деди о ве икяесини девам этти: — Колониядан окъуп, тербиеленип чыкъкъанда, мен энди деликъанлы — он еди яшларында бир йигит эдим. Устюмде — анда берильген бушлат, къолумда, тахтадан япылгъан сандычыкъ, ичинлде алетлер. Къайда барайым? Чокъ ойланмайып, Иркутск тарафкъа ишке язылып ёл алдым. Анда бир орман ходжалыгъынынъ автоколоннасында чалышмагъа башладым. Шу куньден сонъ озь эмегимнен яшамагъа гъайрет этим. Къазанчым кунь-куньден артты. Устюме баштан аякъ урба алдым. Бир къач йылдан сонъ, ордугъа чагъырылдым. Хызметимни одеп къайткъан сонъ, тизем-

ни барып корьмек къарарына кельдим. Оларгъа къыйметлидже бахшышлар алып, ёлгъа чыкъытым. Лякин олар мени бу дюньяда барлыгъымны бир тамам унуткъан киби къаршыладылар. Амма мен:

— Тизе, мен тарпиджи Мамутнынъ огълу Сеитасаным, — деген сонъ, тизем: «Вай, балам сен къайдаларда эдинъ, бир хабер, бир мектюп биле язмадынъ», — деп, окюр-окюр агълады. — Афу эт мени джигерим, — дие рахметли анамны хатырлап такъмакълай берди.

Тиземнинъ такъмакълары меним де юрегимни сызлатты, онъа айтаджакъ сёзлеримни унуттым, бутюн ниетим тюрленди. Тиземнинъ бетине бакъып, анамнынъ сымасыны корьдим. Меним де янакъларымны, козьлеримни аджджы козьяшлар якъа башлады.

Мен къайткаън сонъ, чокъкъа бармай тизем де кекчинген. Энди онынъ балалары, торунларына келип кетем. Мына шай достум, не япаджакъсынъ, кимерде багъышламакъ, озюнъни ашагъа къоймакъ да эйилик кетире экен.

Сухбетдешим бираз ах чекти, даа бир шейлер хатырласа керек. Сонъра озь омюр аркъадашы акъкъында айта башлады.

— Раатлыкъ куньлерининъ биринде мен насылдыр компаниянен бир ерде отурышып, сархошлангъаным. Сабасына уянсам — таныш олмагъан одада ятам, башым да десенъ, мына ярылып кетеятыр. Ичим-багърым, богъазым яна.

— Сув — деп багъыргъан эдим, къапыны ачып ичериге бизим автохозяйствомызнынъ бухгалтериясында чалышкъан къадын — Рая кирди.

— А-а, уяндынъмы, сув истейсинъми? — деп барып бир мешребе сувукъ сув кетирди. Ичкенимнен, козюме ярыкъ кирген киби олды. Сонъ тааджипнен этрафны козетип:

— Рая, я мен мында къайдан тюштим, бу сенинъ эвинъми? — сорадым. О меним яныма ортурды да, кулер юзьнен: «Сенька, сен бойле ичмей тургъансынъ да, бу насыл олды я? — деди.

Шу къадын эвеллери козюме кимерде биле илишсе де, онынънен адам акъыллы лаф этмек сырасы кельмеди. Къыскъасы, Рая мен сархошланып, стол артына йыкъылып къалгъан сонъ, аркъадашларымнынъ риджасынен, мени озь эвине алып-келип яткъызгъан… Гедже сархош алымда онъа япкъан мерафетлеримни айткъанда, терлеп кеттим. Ойле олса да, менден джийренмей, эвинде устю-башымны ювгъаны, яткъызгъаны манъа бир сыджакъ кельди.

Не ичюн десенъ, мени шу яшыма къадар аджыгъанларыны, мени къайгъыргъанларыны бильмеген эдим.

Бираздан турып, ювундым, тарандым, лякин чыкъып кетмеге аягъым тартмады. Рая чай къойды, софра донатты. Софра башында севинч толу козьлерини менден алмай, дерсинъ, мен онъа бир эйилик япкъаным…шу куньден сонъ, о къадындан айырылып да оламадым. Инсан ойле бир махлюк ки, оны кяде бир башыны сыйпап, гонълюни алсалар, олды… Рая — асылында озю молдовалы экен. Мында о менден эвель келип тюшкен. Бир йигитнен таныш олып, мында ишлемеге ёлланманен кельген экенлер. Акъайы чокъ акъча тапалмагъан сонъ, Раяны быракъып, ким биле къайда ёкъ олып кеткен. Рая исе кимсеси ве къайтмагъа ери олмагъаны ичюн, шу ерде темеллешип къалгъан. Онынъ да меним киби кимсеси ёкъ экен, ойле олса, такъдиримиз бир къалемнен язылгъан экен, деп эвлендик.

О хастаджан къадын эди. Догъгъан ерини пек чокъ хатырлай эди. Ойле вакъытларда мен онъа:

— Сабыр эт, апай, бираз пара топлайыкъ да, сонъ сенинъ сыджакъ улькенъе барып, бир заметсиз яшармыз, — дей эдим. Чокъкъа бармай огълумыз да олды. Бала догъгъан сонъ, анасынынъ сагълыгъы даа зияде бетерлешти. Экимлер де онъа бу ернинъ икълими келишмегени акъкъында айтып тура эдилер. Раатлыкъ вакътында бир къач кере Кавказгъа да баргъан эдик. Эр сене раатлыкъны анда кечирмек ичюн пара керек эди. Меним дердим — пара топламакъ олды. Шу вакъытта биз яшагъан поселкада, анда-мында япылгъан теплицалар козюме илишти. Баарьнинъ ильки айларында базарчыгъымызда тазе хыяр, помидор пейда олып башлады. Килосыны он беш-йигирми кумюштен ерге тийсетмей алалар… Апайымнен келишип, биз де теплицалар яптыкъ. Эманет китапчыгъымыда пара да чокълашып башлады. Пара арткъан сайын, мадде де артты. Апайым, бичаре, хаста олгъанына бакъмадан, мен эвде олмагъанда, геджелери юкъламай, теплицаларны сувукътан сакълап чыкъа эди. Атешни вакътында якъмасанъ, бутюн заметлеринъ бошуна кете.

Озюм де аздым-тоздым, козхюме юкъу кирмеди, богъазымдан аш кетмеди. Бир кунь апай базардан эрте къайтты, алып кеткен помидорларыны къайтарып кетирди. Агълай-агълай эвге киргенде, ачувнен ондан:

— Не олды? Помидорларны не ичюн къайтарып кетирдинъ? — деп сорадым ве устюне атылдым.

О исе козьяшларыны токътатамай: — Ёкъ, акъай, учь-дерт помидоргъа мен адамлардан он-беш йигирми кумюш алып оламайым. Халкънынъ лафындан утанам. Бугуньден сонъ, мен базаргъа сатыджы олып бармайджагъым, — деди.

Мен туташып кеттим, козюме къаранлыкъ чёкти. Онъа бир-эки шамар яндырдым. Къайтарып кетирген помидорларыны чоч-къалар огюне быракътым. — Сенька, тувгъаным, кетейик мындан, мен энди даянып оламайым, корип турасынъ, хасталыкътан да козь ачып оламайым, кетейик, акъай, ялварам, санъа, о тарафлар-да мен де озюме келишкен иш тапарым, халкълар киби яшармыз, инсанларгъа къошулырмыз, — деди.

Онынъ бетине бакътым, аджындым. Озюме келе башладым. Шу да шу олды, мен даа онъа къол котермедим. Огъланны ишке еке башладым. Устюндеки урбалары, джинси, костюмлери къай-дан кельгенлерини анъласын дедим. Апайым чокъкъа бармайып кечинди — деп сухбетдешим тынып къалды. Чокъ вакъыт индемей отурды. Сонъ кене икяесини девам этти.

— Апайым ольген сонъ манъа бир ойланмакъ, озюмни къолгъа алып, насыл яшагъаныма бир козь ташламакъ керек эди. Амма мен даа бетер къутура башладым. Оглангъа да тыныш бермедим. Бутюн ишлерни онынъ устюне юкледим. Акъкъы керекмей, бутюн айткъан ишлеримни эписини индемей япа эди.

Куньлернинъ биринде, о энди онунджы сыныфта окуй эди, аркъадашларынен отурышув япаджакъ олгъанлар Софраны донат-макъ ичюн эр кес бирде бир шей кетирмек керек экен. Бизим огълан да, манъа сёйлемей, эвден бир-эки кило помидор-хыяр алып баргъан. Амма мен оны дуймаммы?! Мен оларнынъ пишедже-гини дёрт козьнен беклеген адам, помидорларнынъ узюльгеннини шу анъ дуйдым. Огъландан сорадым. О да олгъаны киби айтты. Аз къалды баланы котеклеяздым. Онъа айтмагъан ашшалыкъларым къалмады, джаныны пек агъырттым. Мен бираз тынчлангъан сонъ, о меним бетиме бакъып:

— Баба, багъышла, бу ишлерде аз да олса, меним де акъкъым бар деп ойлангъан эдим. — деп къапыны урып чыкъып кетти.

Шу куньден сонъ, огълум менден сакъынып юрьди, меннен корюшмемеге тырышты. Маначыкъ тапып, эвден чыкъып кете башлады. Мектепни битирген сонъ о, Челябинск шеэрине кетип, анда окъумагъа киреджегени, кирип оламаса, анда бир иш тапып чалышаджагъыны бильдирди. Юрегим шув этти. Шу ерде мен бу ерде дёрт дивар арасында бир озюм къалгъанымны анъладым.

— Институткъа киралмасанъ, эвге къайтырсынъ даа, балам. Сен оксюз дегильсинъ, шукюр Аллагъа, яшайышымыз да башкъаларнынъкинден эксик дегиль. Санъа анда къыйналып юрьмеге не керек? — дедим мен, амма о агъзына экши бир шей къапкъан киби, чырайыны сытты да, бир шей айтмайып чыкъып кетти.

Арадан ярым йыл кечти. Огълумдан селям-келям олмады. Ниает, янъы йыл арфесинде бир мектюп кельди. Севингенимден башым кокке тийди. Огълан сагъ-селямет олгъаныны, заводда чалышкъаныны яза эди. Завод ятакъханесинден ер бергенлер, яхшы аркъадашлары пейда олгъан экен. Лякин бу эки сатыр козьлерим огюнден ич де кетмейджек, гъалиба? Чюнки о сатырлар манъа пек санчыла. «Манъа пара ёлламанъыз. Ёлласанъыз — озюнъизге къайтарырым. Пара сизге керек. Пара дердине къапылып, рахметли анамны вакъытсыз мезаргъа къойдынъыз». Ана, энди бу сёзлерни сизде эшиттинъиз.

Сухбетдешим башыны ашагъа эгильтти, сонъ, башыны котерип, козьлериме бакъты. Утанып дегиль. Янып. Чекеджек джезасына разы олып. Сонъ кене де огълунынъ адыны тильге алып, икяесини девам эттирди:

Бу мектюпни алгъан сонъ, огълумны бутюнлей джойгъанымны анъладым. Пек окюндим. Башымны ёргъаннынъ тюбюне сакълап, окюрип-окюрип агъладым. Мен омюримде, къадынымны джыйгъанда биле, бойле агъламагъан эдим. Азмы яттым, сонъ бирев кокюсимден къакъан киби олды. Еримден атылып турдым, Софагъа чыкъып балтаны алдым, теплицаларнынъ бутюнини балталап чыкътым.Тек шундан сонъ, манъа тыныш бермеген пара топлав, капик устюне капик къоюв маразы якъамны бошады. Козьлеримни баскъан акъ — пара тапув дерди козьлеримден чекилип башлады. Амма бу айынув манъа пек паалыгъа отурды, аилевий яшайышымны озюм харапладым… Къабаат менде, мени багъышласын, къартлыгъымда янгъыз къалдырмасын деп, огълума узундан-узун бир мектюп яздым. Амма къаршылыгъы кельмеди. Янъгъызлыкъ азабы мени догъмушларгъа тараф уйтеди. Бу якъларда темель къурмакъ ниетиндем. Бельки, омюримнинъ сонъунда мен де халкъ киби озь яшайышымдан лезет алырым, деп умют этем.

Экинджи тарафтан, мен огълум ичюн пек гъурурланам. Мустакъиль тарзда озюне керекли, тек озюне дегиль, эр кес ичюн файда кетирген ёлуны сайлап алгъанына къуванам. Онынъ яшайышы келеджекте кутеджек зенаатынен суварыладжагъыны да дуям.

Онынъ туткъан ёлу, сайлап алгъан зенааты ялынъыз маддий джеэттен теминленюв менбасы олып къалмай, онъа рухий джеэттен джошкъунлыкъ багъышлайджагъыны да сезем. Мен не къадар эшек киби чалышкъан олсам да, шу теплицада чекишкен олсам да, гонъюлимден тек пара чокълашаджагъына къувана эдим. Меним бутюн омюримни бербат эткен бу чизги огълумда ёкътыр. Шунынъ ичюн де шимдики къуванчым тап коклерге ете. Асыл да мадий теминленюв рухий теминленювнен къыяс этиле билеми?

— Эльбет де ёкъ! — дедим мен. — Фикиримдже, сизге мытлакъа бу якъларгъа кочип кельмек керек. Лякин огълунъызнен де багъынъызны узьменъ, эрте-кеч о сизни багъышлар. Келип сизден афу сорар. Сиз бу якъларгъа кочип кельсенъиз, о да мытлакъа сизни, ёкълап келир. Не ичюн десенъиз, о якътаки эвинъизде эр шей онъа анасынынъ олюмини ве дигер, сиз тариф эткен онъайтсызлыкъларны хатырлатаджакъ, кене де эски дертлер къозгъаладжакъ. Мында исе, эминим, о келип сизни тапар эм де бутюн къабатларынъызны багъышлар...

Мен шай дедим де, сухбетдешиме бакътым. Онынъ юзю рушенлешти, озюни агъыр юктен къуртулгъан киби ис этти.

Шу арада дикторнынъ янъгъыравукъ давушы эм мени, эм де оны абдыратты. Диктор, Сеитасан учаджакъ самолетнынъ рейсини илян этти. Биз бири-биримизге хайырлы ёллар тилеп, сагълыкълаштыкъ.

Инсанларнынъ аятында худжур аллар ола. Озюнънен берабер яшагъан, бир локъманы болюшип ашагъан инсангъа кимерде озь сырыны ачмай, таныш олмагъан инсаннен умютсизден расткелишкенде, бутюн сырыны тёке ташлайсынъ...

ДАГЪКЕСЕРЛЕР

Гедже юкълап оламай чекише-чекише, сабагъа якъын юкълап къалгъаным. Мен козьлеримни ачкъанда энди кунеш котериле башлагъан, ода ичи ярыкъ эди. Баарьнинъ аллы-гулли нурлары вуджудыма синъген киби олды, юрегиме къуванч багъышлады.

Эльбет, даа вакъыт бар. Мен даа отузгъа бармадым, огде узундан-узун омюр ёлу, къолда, бельде кучь бар, тышта исе янъы аят догъургъан, зайыфларгъа кучь берген баарь укюм сюрьмекте...

Яшамакъ, яшайыштан лезет алмакъ керек, сонъ кеч олур, окюнчлер файда бермез. Омюр арткъа къайтмай, тек мезаргъа догъру

кете. Я артта? О осьмюрлик, яшлыкъ йылларынынъ баарьлери къувандырмадылармы?

Бизим несильнинъ къуванчлы куньлери, бизден эвель яшагъан несиллерге нисбетен аз олды. Шунынъ ичюн де арткъа назар ташласакъ — ачлыкъ, къоркъу, къанлы дженклер, тикенли теллерден башкъа санки ярыкъ корюнмей. Чокътан-чокъ инсанлар, учып тургъан еринде, ич умют этмеден орюмчек ювасына илишип, олип кеткен чибин киби, бефтан эляк олдылар. Не япаджакъсынъ, талийимиз шайдыр даа.

Шу куню де мен баарь кунеши алып кельген къуванчны ис этип, еримден тургъан эдим, лякин къуванчым чокъкъа сюрьмеди. Манъа телеграмма кетирдилер. Ондаки: «Муртаза акъай вефат этти», — деген языны окъугъан эдим, юрегимни демир пармакълар сыкъкъан киби олды. О адам нидже къыйынлыкъларны корип, сагъ къалгъан эди… Онынъ шу йылларда, биз яшларгъа берген огютлери, меним хатырымдан бир вакъыт чыкъмайджакъ. О адамнен бизлер тесадюфен бир этапта расткелишкен эдик. Телеграмманы окъугъан сонъ кене де дагъкесерлер козьлерим огюнде джанландылар. Шу мабюслер акъкъында айтмасам юрегим раат олмайджакъ.

Кузь айлары. Сувукъ ягъмурлар ягъа. Тосат-тосат эскен серин еллер тереклерден джансызланып сараргъан япракъларны къопарып савура. Сибирь кокю къуршун киби агъыр булутлардан арынып оламай, огде исе узундан-узун къыш. Табиаттаки шу куськюнлик инсанларгъа да тесир эте, санки биревлер оларнынъ кейфлерини бозгъанлар.

Якъынлашып кельмекте олгъан къыш, хусусан Колыманынъ кульче оджакълары этрафындаки чокътан-чокъ лагерьлернинъ мабюслерини даа зияде раатсызлай. Чюнки он эки, он дёрт сааtlik иш кунюни, дешетли сувукъларны, ачлыкъ зулумыны хатырлагъанда умютлер эксиле, агъыр ойлар, бузлу сув тамчылары киби мийлерге тама.

Бизим этап чокътан-чокъ пересылкалардан кечип, Кемеровогъа якъынлашмакъта эди. Урьметли окъуйыджылар, бизим тилимизде олмагъан шу титис «пересылка», сёзюнинъ манасыны айдынлатмасам, эсернинъ мундериджеси де толусынен анълашылмаз беллейим.

Пересылка — мабюслерни бир тюрьмеден, дигерине, бир лагерден башкъа лагерьге ёнеткенде, демирёл станциялары янла-

рында, я да адий ёллар четинде яшамакъ ичюн махсус къурулгъан, мувафакъкъат тюрьмелер. Олар адий апсханелерден даа зияде къоркъунчлы ве тертипсиз. Анда кимсе кимсени танымай, шунынъ ичюн де укюм башкесерлернинъ къолларында ола.

Пересылкалар мабюслер ичюн джеэннемдир. О ернинъ «шорбаджылары», этапнен кельген сиясий джинаетчилерни шу ань союндыра, котеклей, яралай, ольдюрелер. Эм оларгъа сиз не япасынъыз деген биле олмай. О ерде ялынъыз бирлик олып курешсенъ, джанынъны къуртармакъ мумкюн ола.

Я шу этапларны, яни джинаетчилерни бир лагерден дигерине, бир апсханеден башкъа ерге не ичюн кочюрелер деген суаль догъа. Мында себеплер чокъ. Эсасен кимер лагерьдеки мабюслер агъыр вазиетке даяналмай олип, къырылып бителер, сагъ къалгъанлары исе меджалсызланып, ишке ярамай къалалар. Лякин кульче оджакъларында чалышкъанлар берильген девлет планларыны тодурмакъ, дагъ кесерлер исе кубометрлер бермек кереклер. Ойле вакъытларда янъы кельген этапларны, я да бир лагерьде чокъ топланып къалгъан мабюслерни «ишчи кучю» керек олгъан лагерлерге ёллайлар, шунынъ ичюн де этаплар даима арекетте олалар.

Бизлерни де Комсомольск-Амур этрафындаки лагерьлерден алып Кемерово областынынъ Барзаск районына якъын ерге кетирген эдилер. О ерде бир вакъытлар дагъ кесерлер лагери олгъан, лякин оны не ичюндир сонъундан якъкъанлар. Затен лагерьлерде мабюслер даима дистрофиягъа (ачлыкъ ве агъыр иш саесинде такъаттан тюшмек, меджалсызланмакъ), цинга хасталыгъына огърагъанлар. Цинга маразына огърамамакъ ичюн, саба ишке кетеяткъанда бир агъач къашыкъ (бир пияла къадар) чам тереклерининъ инелеринден къайнатылгъан бир ювундыкъ берелер. Онынъ сасыгъына, адждждысына даянмакъ пек мушкюль, мабюслер оны зорнен иче эдилер. Лякин шу шейнинъ цинга маразына къаршы белли дереджеде файдасы ола эди.

Бизлер, эписи олып, беш-алты юзге якъын адам эдик. Айткъанларына коре о ерде эвельден чалышкъан мабюслер насылдыр бир мараздан олюп башлагъанлар, лякин онынъ насыл мараз олгъаныны кимсе бильмеген. Шу хасталыкъ адамларны бир айгъа бармай, къырып ташлагъан. Атта сакъчылар биле къуртулып оламагъанлар. Шу себептен де о ердеки баракларны якъкъанлар. Бахты кулип

сагъ къалгъанлар къачып кеткенлер. Бутюн бараклар ве дигер ярдымджы биналар янгъан, тек тикенли теллер къалгъан. Эм шу ердеки лагерьнинъ ады да «Бельгисиз» («Неизвестный»).

Бизге — янъы кельгенлерге шу «Бельгисиз», деп адландырылгъан дагъ кесерлер лагеринде учь йыл яшамагъа, даа догърусы джан чекишмеге, олюмнен курешмеге сыра кельди.

Биз дегеним, о ерде менден башкъа даа эки семетдешим. Басыр, Эмир Асан ве ёлда бизге къошулгъан бир Муртаза акъай деген къарт да бар эди. Эски лагерьде бизлер йигирмиге якъын семетдешлер олсакъ да, шу Кемерово этапына учюмиз тюштик, ондан да башкъа эки азербайджан, бир туркмен ве Сашка адлы бир йигит даима бизлерден айырылмай эди. Мына шу еди адам бир аиле олып яшадыкъ, не тапсакъ, не къазансакъ, эвлеримизден не кельсе эписини ортагъа къойып, бир къазандан ашадыкъ, чюнки аш меселеси о ерде энъ эсас меселе. Эм лагерь шараитинден, башкъа тюрлю яни озь башына, янъыгъыз яшамакънынъ имкяны да ёкъ эди.

Биринджи вакъытларда хырсызларнен бизим арамызда чарпышмалар олса да, сонъундан оларнен де «умумий тиль» таптыкъ. Биз 58—лер (яни 58-нджи мадденен къабаатлангъан сиясий джинаетчилер) сайыджа аз олсакъ да, бирдем олып озюмизни айдутларгъа талатмай эдик.

Бизлер шу «Бельгисиз» адлы лагерьге кельгенде энди сувукълар да башлангъан эди. Бараклар янгъан, янъыларыны къурмакъ ичюн дёрт беш ай вакъыт керек, шу себептен бизлер о ерде чадырлар ичинде къышладыкъ. Адам башына бир юфкъа ёргъан бериле. Биз экишер-экишер олып, ёргъанларымызны эки къат этип ятамыз. Сабагъадже ёргъанларымызнынъ уджлары бузлап ерге япышып къала. Иште чанъ къакъылгъанда «Бир, эки, учь!» — деп, ёргъанларымызны кучнен чекип, ерден айырамыз.

Муртаза агъаны эпимиз урьмет эте эдик, о алчакъгонъюлли, юваш, сабырлы, кимсеге къаба лаф айтмагъан, джаиль бир адам. Озю энди эсли—башлы, эм пек диндар. Оларнынъ койлеринде ярамаз бир немсе коменданты олгъан, кой эалисине о пек къылына экен. Куньлернинъ биринде онынъ козюне Мурaтаза акъай илишкен, джан сыкъысындан полицайгъа Муртаза акъайны онынъ алдына алып кельмесини эмир эткен. Сонъра онъа:

— Сен партизанларгъа бир чувал согъан, бир эчки ёллагъансынъ, къана айт не вакъыттан берли оларнен багъ тутасынъ? — деп айкъыра башлагъан.

Буз-бузлагъан Муртаза акъай, корьмедим, бильмейим, демектен къайтмаса да, коммендантнынъ эмиринен онынъ эвини тинтип, урусындан бир-эки къопкъа согъаныны, къартобыны, эки тавугъыны алып кеткенлер.

Сонъундан исе къомшулары: «О оккупация йыллары комендантткъа согъан, къартоп, тавукъ бере тургъан эди», — деп чакъкъанлар. Нетиджеде Муртаза акъайны 25 йылгъа лагерьге ве даа 5 йылгъа укъукътан марум этип ёллагъанлар. О энди чокъ лагерьлерде олып, ахыры бизим этапкъа тюшкен эди. Бизим бригадиримиз, Балтыкъбою республикаларынынъ биринден кельген олып, сабырлы, инсаниетли бир йигит эди. Бизлер саба дагъ кесмеге кеткенде бригадиримизге ялварып, къартны баракта къаравул къалдыра тургъанмыз, чареси олмайып бизлернен дагъгъа кеткенде де, дагъ кесмей, конвойларгъа атеш якъыджы олып чалыша эди. Муртаза агъа бош вакъыт тапкъанда, я да шараит мусааде эткенде — дува окъуй, чулланып къалгъан намазлыгъыны огюне яйып, намаз къыла эди.

Эвеллери лагерьлердеки мабюслер эсасен джинаетчилерден, хырсызлардан ибарет олсалар, отузынджы йыллардан башлап, о ерлер сиясий джеэттен ишанчыны джойгъан «халкъ душманлары», тыш мемлекет агентлери, совет девлетининъ шаныны къаралагъан, «джинаетчилер»нен толып кеттилер. Олар эписи джинает кодексининъ мешур 58-нджи маддеси эсасында онынъ чокътан-чокъ пунктларынен къабаатландылар: КРА (контрреволюционная агитация), СВЭ (социально вредный элемент), СОЭ (социально опасный элемент), АСА (антисоветская агитация), КРД (контрреволюционная деятельность), эгер де шу пункткъа (Т) арифини де къошсалар, энъ къоркъунчлы маддеден бири ола — КРТД (контрреволюционная террористическая деятельность), ЧСИР (член семьи изменник родины), ПШ (подозрение в шпионаже) ве башкъалары. Олар эписи шу 58-нджи мадденинъ болюклери эдилер.

О йыллар эскенджелерине чокътан-чокъ партия органларында, я да арбий ишлерде бутюн къаны-джанынен Сталинге берилип чалышкъан буюк реберлер де тюшкен эдилер. Олар лагерьлерде биле озь ёлбашчыларынынъ сиясетине ич де шубеленмей, онъа къабаат къалдырмай ве партия органларына халкъ душманлары кирип, улу Сталинге къаршы курешелер, биз киби темиз виджданлы коммунистлерни акъсыз къапата, бизлерни дайининъ сиясетине къаршы къоймагъа тырышалар, лякин эрте-кеч Сталин аркъадаш

оларнынъ кимлер олгъанларыны анълар, джезаларыны берир, бизлерни тез вакъытта акълар, деген умютнен яшай эдилер. Ойле сойлары лагерь мешакъкъатларына чокъ даяналмай олип кетелер, лякин сонъки нефеслерине къадар шу тоталитаризм къурумыны дюньяда энъ адалетли, энъ сербест, энъ инсаниетли девлет къурумы олгъанына бир вакъыт шубеленмей эдилер.

Конвойлар бизлерни эр Алланынъ берген куню ишке алып кетмек ичюн сафкъа тизген вакъытта кимде-ким сафта юрьгенде бир адым сагъгъа, я да солгъа чыкъса, къачакъ деп эсаплагъаныны ве бир сёзсюз атмагъа акъкъы олгъаныны, ёлда лаф этмек, сафны бозмакъ ясакъ этильгенини бизлерге хатырлата эдилер. Олар озьлерине авале олунгъан вазифени намуснен эда эте эдилер. Лякин кимерлери, хусусан янъы кельгенлер эр адымда багъыра, сёгюне, чапып келип тюфек къундагъынен башынъа, белине уралар, чюнки башлыкълары оларгъа эр кунь бизим акъкъымызда: олар халкъ душманлары, Совет девлетини йыкъмакъ ичюн курешкен хаинлер, деп анълаталар.

Эгер де конвой бирде-бир мабюсни тертипни бозды, деп атып ольдюрсе, онъа мукяфат берелер, ишинъде исе буюльтелер. Конвой кимерде, бирде-бир мабюске ачувланса: «Эй, бар анавы къуру терекни, я да пытакъны кесип кель!» — деп эмир эте, онынъ эмиринен сафтан чыкъып айткъан ерине баргъанны атып ольдюрген аллар да ола эди. Бизлер исе акъшам онынъ олюсини лагерьге алып келемиз.

Ойле джанаварлыкълар Сталин лагерьлеринде адий аллардан эсаплана тургъан. Ондан да башкъа ачлыкътан, агъыр иштен зайыфлангъанлар тез арекет этип оламайлар, йыкъылаяткъан тереклерден четке къачып етиштиралмай терек астында къалап оле я да яраланалар.

Акъшамлары иш кунюни битирип, лагерьге къайтмакъ ичюн сафкъа тизильгенде бизлер: «Аллагъа шукюр, бир кунни даа сагъ-селямет озгъардыкъ», — деп севине, тез-тез барып ятакъларымызны тапмакъны арз эте эдик. Лякин саба саат алтыда чанъ къакъылгъанынен турмакъ керек олгъаныны билесинъ, амма даа раатланып оламагъан вуджудынъ «турма, ят!» — деп эмир эте, сен турмагъа меджбурсынъ. Тышта исе аяз таш чатлата, йылдызлар даа сёнмеген, конвойларнынъ сёгюнчлерини, копек авулдыларыны эшитип догъгъанынъа пешман оласынъ…

Куньлернинъ биринде, саба турып ишке кетмек ичюн чапкъалай эдик, достумыз Эмир Асан зорнен къыбырдагъаныны эслеп:

— Не олды я, Эмир Асан, дюньянъдан безгенсинъ, хасталандынъмы ёкъса? Озюнъни къолгъа ал, — деп достумнынъ гонълюни алмагъа тырыштым. О исе индемей, чырайларыны сыта. Ёлда кетеяткъанда, лаф айтмай, енъини чекти. Мен онынъ эллери устюнде учер капиклер киби къара бенеклер пейда олгъаныны корьдим. Олар цинга маразынынъ тамгъалары эдилер. Шу маразгъа огърагъан адамнынъ бутюн тенинде шай, талакъ киби къаралар пейда ола, кемерлер къанап башлайлар, тишлер саллана, отьмекнинъ йымшагъыны биле тишлеп оламайсынъ, сонъ такъаттан тюше, азып-тозып дюньяны терк этесинъ.

Лагерьде ойле хасталыкъкъа огърагъанларъа «местный», деп айталар. Бу исе тезден шу ерге комюледжек деген мананы бильдире.

Мен Эмир Асаннынъ къолларыны корип абдырасам да, онъа дуйдурмадым, гонълюни алмакъ ичюн:

— Э, бу даа цинга дегиль, сен къоркъма биз акъшам хырсызлардан бир шейлерге сарымсакъ, чий къартоп денъишип алырмыз. Якъында мектюп язмакъ вакъыты да келир (бизге йылда эки мектюп язмагъа рухсет бериле эди), эвден сарымсакъ, емиш къурулары соратырмыз, сен сабалары шу чам ювундыгъындан не къадар ютып олсанъ ют, — деп оны къандырдым. Дигерлери де меним айткъанларыма къошулдылар.

Шай олса да Эмир Асанны агъыр тюшюнджелер терк этмедилер. Бу арада эр кеснинъ джаныны якъкъан бир конвой достума илише башлады. Сонъ-сонъунъа Эмир Асан манъа балтасынен къолунынъ пармакъларыны кесмек къарарына кельгенини айтты. Ойле аллар дагъкесерлер арасында чокъ ола тургъан, ялынъыз оны да билип япмакъ керек ола. Эгер де къаза олды, деп тасдыкъланса, санчастта эки, учь кере тедавийленген сонъ ойлелерини инвалидлер бригадасына ёллайлар. Оларгъа отьмек азджа берильсе де, агъыр ишке айдамайлар. Эгер де аселет япты, деп тасдикъласалар — ойлелерине гъайрыдан суд этип къатты джезалайлар.

Бизлер Эмир Асангъа «бу фикиринъден вазгеч, билип турып инсан озь-озюни сакъатлармы?» — десек де о фикиринден къайтмады. Достумызнынъ рухтан тюшкенини эпимизни даа да къаарьлендирди.

Акъшамлары ятмаздан эвель аз бир вакъыт олса да, озь ойларынен къалмакъ, огюнде мени не беклей экен деп, тасавурланмакъ истейсинъ. Этрафынъа козь ташласанъ, эр ким дюньясындан безген, ольсенъ-къалсанъ санъа къулакъ асайджакъ кимсе ёкъ, эр кес тек озь джаныны къуртармакъ ичюн чекише. Сени аджыгъан кимсе олмагъан сонъ, озь-озюне аджынасынъ, козьлеринъ торлана…

Ойле вакъытларда даима табиий суаль догъа:

— Я мен не яптым да бу мушкюль джезаларны чекем? Мен кокте Алла, ерде Сталин дегенлерине къанмагъаным, онынъ алып баргъан сиясетине шубеленгеним, я башкъалары? Мына эр шейге къатланмагъан, бир вакъыт кимсеге шикяетини бильдирмеген Басыр достумны алайыкъ. О онунджы сыныфны битиргенде дженк башлангъан, гонъюлли олып ордумыз сафына кеткен, дженклешкен, бизим дженкчилеримиз ичюн энъ агъыр вакъыт — къыркъ бирде, немселер он бинълернен аскерлеримизни, офицерлеримизни къыйыр-чыйыр этип таптап кеткенде, яралы алда душман къолуна эсир тюшкен. Сонъундан эсирликтен къачып кене де озюмизнинъкилерге къошулып дженклешкен, «Джесюрлик ичюн» медалинен де мукяфатлангъан, дженк биткен сонъ, аз да олса, душман къолуна эсир тюшкени ичюн 25 йыл алып, бу якъларгъа келип чыкъкъан.

Мен шай агъыр тюшюнджелерге къапылып тургъанда, яваштан яныма Эмир Асан келип отурды ве тыныкъ давушнен:

— Ярын мытлакъа пармакъларымны балталайджагъым, — деди.

— Бильмейим, Эмир Асан, — дедим мен. Онынъ козьлерине бакъып, — Бизлер сенинъ озю-озюнъни яраламакъ истегине къаршы олгъанымызны айттыкъ, Муртаза акъай да бизим фикиримизде, о якъынъы озюнъ билесинъ, лякин мында меселенинъ экинджи тарафы да бар, олар шу ишни тесадюфен олды деп къансалар яхшы, я барып да аселет япты деселер, не япаджакъсынъ?

— Эписи бир, эгер де мени конвой атып ольдюрмесе баарьге чыкъкъандже шай да олерим, — деди о кедерли козьлеринен ерге бакъып.

— О тарафыны Алла биле, биз атта ярын не оладжагъыны бильмеймиз, умютинъни джоймамакъ керексинъ. Мына Муртаза акъайны ал, о бичаре чокъ зорлукъулар корьген, яшы да эпимизнинкинден буюк, амма озюни тута, ишанчы къавий, сонъу мытлакъа хайырлыдыр деп, умютнен яшай.

Эмир Асан индемеди, о озь агъыр тюшюнджилеринен мешгъуль, бизим насиатларымыз да онъа энди тесир этмей. Амма о

йылларны бизлерни шу шефкъатсыз муитте джан къуртармакъ ичюн курешке котерген де шу сёнмез умютимиз олды. Эмир Асан исе умютини ёкъ эте башлады, эгер инсан умютини джойса къыйынлыкъларгъа да теслим ола биле. Лагерьлердеки пек чокъ мабюслернинъ олюмине де бу «хасталыкъ» себеп олды.

Бизим онъа къоркъузып айткъан лафларымызданмы, я да бутюн гедже чекишип юкъусыз къалгъанынданмы, бизлер сабасына чанъ къакъылгъаныны эшитип яткъан еримизден турып башлагъан эдик, Эмир Асан эпимизден эвель экинджи нарадан секирип ерге тюшти де, худжур давушлар чыкъарып, о якъ, бу якъ чапкъалап башлады.

— Хайыр ола, Эмир Асан, не окюресинъ я? — дедим мен де еримден турып, — Хасталандынъмы, ёкъса?

О мени эшитмей, биревлерден къоркъкъан киби артына, огюне бакъына «о, о, о, ух, ах!» — деп чапкъалай. Бутюн барак еринден турып, Эмир Асаннынъ секириклегенини сейир эте. Кимерлери куле, базылары аджыналар «акъылыны ойнаткъан», — дейлер. Эм керчектен де о акъылыны ойнаткъан эди. Шу куню Эмир Асан бизнен ишке кетмеди. Барып лагерь башларына бильдиргенлер. Биз акъшам иштен къайтып кельгенде достумыз баракта ёкъ эди. Анълагъанымызгъа коре, оны махсус конвойнен Кемерово янъларындаки, арестантлар ичюн чалышкъан делиханеге алып кеткенлер. Затен лагерьлерде бойле аллар чокъ ола тургъан, ойлелерини меркезге алып барып аселет эткенини, я да керчектен де акъылыны алдыргъаныны тешкерип бельгилеген сонъ я делиханеге, я да махсус режим лагерине ёллайлар.

Достумызнынъ арамыздан кеткени бизге пек агъыр тесир къалдырды, «бизим де оладжагъымыз шудыр» деген фикир озь-озьлюгинден пейда ола башлады. Бир даа бизлерге Эмир Асаннен корюшмек къысмет олмады. Ким бильсин о не ерлерде эджель терини тёккендир! Юз бинълернен гунасыз инсанларны ашагъан эскенджи достумызны да озь тоймаз багърына тартып алды…

Арадан чокъ вакъыт кечмеден бизим уджсыз-буджакъсыз орманлар ичинде синип кеткен «Бельгисиз» адлы лагеримизге де, узакъ месафелерни, тикенли теллерни кечип, севинчли, умют догъургъан хаберлер келип башлады.

Айткъанларына коре «халкълар бабасы» мына-мына джан теслим эте экен. Шу хаберни эшиткенимизнен сёнюк козьлеримизде къыгъылчымлар пейда олды, манълайларымыздаки вакъытсыз

пейда олгъан бурюшюклер силине башлады. Юреклеримизни эм къоркъу, эм къуванч раатсызлай, тыныш бермей…

Ниает, бинъ докъуз юз элли учь сенеси сувукъ март айынынъ башында мемлекетте матем илян этильди. Бу хаберни бизлер де эшиттик, амма кимге матем?!

Ондан сонъ да чокъ вакъыт бизим омюримизде ич бир шей денъишмеди, кене де эрте танъда турып дагъгъа, эр куньки ишимизге кетемиз, лякин шай олса да конвойларнынъ мунасебетлеринде чалышкъанларнынъ арекетлеринде насылдыр бир денъишюв, сабырсызлыкъ ис этиле. Эр кес — хорлангъанлар да, хорлагъанлар да недир беклейлер…

Беклеймиз, эм эйилик беклеймиз! Ниает, бир кунь, эр вакъыттаки киби танъда чанъ чалынгъанынен турдыкъ, тез-тез къапынып сафкъа тизильдик. Бираздан лагерь башлыгъы чыкъып: «Сизлер бугунь орменгъа бармайджакъсынъыз, «Бельгисиз» лаг пунктына тешкерюв комиссиясы келеджек», — деди. Къайтып баракларгъа кирдик. Къуванчымыз ичимизге сыгъмаса да, лаф айтмагъа къоркъамыз, Муртаза акъай исе токътамай дуа окъуй, намаз къыла. «Раббим, Ябраббим, сен хайырлысыны бер», — деп текрарлай бере…

Яз келип озенлер бузларындан арынгъан сонъ, баржалар лагерьлерде сагъ къалгъанларны ташып башладылар. Чокъ беклениньген азатлыкъ бизлерни де келип тапты. Шу лагерьге берабер келип тюшкен достлар — эпимиз джеэннемден къуртулып чыкътыкъ, ялынъыз достумыз Эмир Асан шу къуванчлы куньлерни коралмай кетти.

Мына энди Муртаза акъай да бу дюньяны терк этип кеткен. Я о адам озь яшайышында не яхшылыкъ корьди?! Ялынъыз, онъа къаршы япылгъан бефтанлар ве зулумларнен курешип, бахтлы омюрни тек хаял, деп бильди. Ахыры бу дюньядан окюнчли кетти.

Омюрлерининъ яшлыкъ девирини тайгаларнынъ уджсыз буджакъсыз орманларында джан чекишип кечирген дагъкесерлернинъ сафлары энди ёкъ олаятырлар. Эм олар къартаймадан битип кетмектелер…

Алгъан телеграммам манъа бир даа шу дагъкесерлернен бирге кечирген мушкюль куньлеримни хатырлатты.

ДОСТЛУКЪНЫНЪ СОНЪУ ДУШМАНЛЫКЪНЕН БИТТИ

Язнынъ дер вакъыты. Бу якъларда уйле авгъан сонъ сыджакътан тап зифт ёллар джымшап башлайлар. Буюк къалабалыкъ шеэрде исе сокъакъларда юрьмекнинъ чареси де ёкъ, эр ким, эвинде, ишинде олсун сыджакътан къачынмакъ ичюн чаре къыдыра, сув сатылгъан нокъталарда адамлар невбет беклеп туралар.

Шеэрде ерли халкътан гъайры башкъа миллетлернинъ векиллери де чокъ, этрафынъда чешит тиллерде лакъырдылар эшитесинъ. Бир вакъытларда бу якъларгъа махкеме этильген адамлар келип къалгъанлар, дженктен сонъ исе базы бир азлыкътаки миллетлерни де бу якъларгъа сюргюн эттилер: шу себептен олса керек, Асиянынъ озюне хас адетлери, омюр тарзы да баягъы тюрленди, Авропа адетлери де козьге чарпалар.

Инсан бараш киби эр шейге алыша дегенлеринде акъикъат бар экен, яшамакъ истеген инсан да эр шейге къатлана, эр бир ернинъ шараитине уюп яшай-куреше.

Шеэрнинъ четинде, сонъ йылларда къурулгъан микрорайонда чокъ йыллар невбет беклеп эв алгъан къарт пенсионер Абдурефи агъа яшай. Онынъ эки къызы да энди акъайда, озь къоранталарынен районда яшайлар, олар озь эвлерине сийрек келип олсалар да торунлары къартбабасыны, къартанасыны унутмай сыкъ-сыкъ келип туралар, къартлыгъында Абдурефи агъанынъ екяне эгленджиси де — шу торунлары олдылар.

Къартбаба янъгъызлыкъны севмей, тарсыкъа, сонъ йылларда козьлери де зайыфлашты, чокъ окъуп та оламай, амма яшлыгъында о партия-совет ишлеринде буюк активлик косьтерип, кучюни аямай чалышты, озь девринде халкъы арасында янъы омюрни пекитмек ичюн юректен курешти, озюни танытты. Матбуатта кескин чыкъышлар япты. О йыллар…

О йыллары, яни революция енъген сонъ, бизим улькемизде де советлер акимиети пекинген йылларда, эалиде буюк котеринкилик догъды, аджайип келеджекке къатты инамнен айдын умютлернен яшай эдик. Энди помещиклер ёкъ, топракълар халкъкъа дагъытылып берильди. Девлет эр кимни окъумагъа давет эте, догъру, яшайыш ойле къолай олмаса да, эр ким тез вакъытта яхшы оладжагъына ишана, такъдирге шикяет этмей яшай эди.

Белли олгъаны киби о йыллары бизим эсас шиарымыз — сынфий куреш шиары олды, яни зенгинлерни ер юзюнден ёкъ этмек ичюн амансыз курешке чагъыра эдилер, амма кимнен курешмек керек эди? Помещиклер, байлар инкъиляп йыллары башкъа мемлекетлерге къачып кеттилер, я да къолгъа тюшкенлер махкемеге чекильди, ёкъ этильдилер.

Энди куреш эки-учь сыгъыры, аты, къойлары олгъан аллытакъатлы койлюлернен, руханийлернен, советлернинъ сиясетинен чокъ разы олмагъанларнен (оларгъа ят унсурлар, деп ад берильген эди) куреш эте. Шу аллы-такъатлы койлюлерге де кулак дедилер ве ильки вакъытларда оларны налогнен богъдылар, сонъ онъа да къанмай сыныф оларакъ ёкъ эттилер.

Энди койлерде туташ коллективлештирюв ве онынъ эсасында кулакны сыныф оларакъ ёкъ этмек ичюн амансыз куреш башланды. О сиясетни аяткъа тадбыкъ этмек ичюн курешкен эсасен янъы девлет хадимлери, янъы сиясет бекчилери, оларгъа къошма оларакъ, эалиге девлетнинъ сиясети догъру, эльверишли олгъаныны анълатмакъ ичюн махсус тешвикъатчылар отряды да мейдангъа кетирильген эди.

Бизим къартымыз Абдурефи акъай да шу отряднынъ атешин аскери оларакъ о йылларда озюни танытты. О озю фукъаре койлю аилесинде осип буюди, бираз окъуп, аз бучукъ бильги де алгъан сонъ, озюни эр шейни бильгенлерден санып, сиясий хадим сыфатында, озю киби аркъадашларынен бирге кой-койден юрип джемаатны колхозларгъа джельп этмек ичюн гъайрет эткенлер.

Белли я, бу дюньяда эр ким бир олмай, кимер адамлар шубенен яшайлар, яни олар эр ишке берильгенде, я да онъа къыймет кескенде шу иш я, арекетнинъ мытлакъа керек, деп таныгъанда, ойлелери, озь-озюне: «Бойле бакъкъанда догъру, лякин онынъ сонъу не олур экен, башкъа шараит чыкъып къалса вазиет тюрленмезми экен?» — деп сакъытлыкънен арекет этелер. Кимлерини исе бир де-бир шейге къандымы, бутюн барлыгъынен ишке берилелер, эм олар ойле шубеленгенлерни де къандырмагъа ынтылалар. Абдурефи акъай да ойлелеринден бириси эди.

О йыллары — кулакны арамыздан сыныф оларакъ ёкъ этемиз, деп къопкъан кампания нетиджесинде койлерден бала-чагъасынен сюргюн этильген аилелерни корьгенлер, индемеселер де (чюнки о вакъытлар лаф айтмагъа къоркъа эдилер), о джанаварлыкъны эсассыз, впериод видждансыз арекет, деп бильдилер, амма коммунистлер, комсомол яшлар, шу джумледен Абдурефи акъай да — пек догъру

сиясет, пек адалетли ве файдалы иш, деп бильдилер. Эм шу аилелерни сюрьгюн этмезден огюне отькезильген топлашувларда девлет сиясетини акълап чыкътылар.

Абдурефи агъа олып кечкен вакъиаларны хатырламагъа ичте севмей эм оны анъламакъ да мумкюн, о заваллы, озюни юксек бильгили адам сайып, халкъыма эйилик япайым деп, куреш мейданларына чыкъкъан ве тёпеден не эмир этселер, ич де шубеленмей, акъикъат, деп бильген ве шу «акъикъатны» омюрге кечирильмеси ичюн курешкен.

— Абдурефи агъа, бизлер о йыллары даа яш эдик, пионер галстукларымызны боюнларымыздан чезмеге къоркъа эдик, сизинъ несиль исе шу янъы сиясетни омюрге кечирмек ичюн, геджелеринъизни куньдюз этип чалыша эдинъиз. Энди о вакъытлар тарих олды, эм тек сизлер дегиль бизлер де къартайдыкъ, шимдики яшларымыз о куньлерни тасавур этип биле оламайлар, эм меракъланмайлар да, лякин о вакъытларда матбутларда япкъан чыкъышларынъызнен таныш олгъан сонъ, сизинъ акъикъий коммунист олгъанынъызны анъладым. Сонъундан, яни бизим вакъытымызда ойле коммунизм гъаелерине юректен берильгенлер санки ёкъ олып кеттилер. Сонъундан партия сафына эсасен озьлеринынъ шахсий интереслерини сакъламакъ ичюн, яни ягълы парча къопармакъ ичюн партия сафына киргенлер аз дегиллер. Кечкен сене манъа бир театр хадиминен давалашмагъа сыра кельген эди. О окъумыш адам, оккупация йылларында немселер къолуна къалгъан, айткъанына коре подпольеде де иштирак эткен эмиш, о айтты:

— Немселер озюне эльверишли олгъаны ичюн, партиягъа кирип багъырып-чагъырып юрьгенлерни, душман къолуна тюшкен сонъ, онъа да хызмет этмеге азыр олгъан коммунистлерни аджымай экенлер, чюнки ойле сойлары кимнинъ арабасына минсе, онынъ авасыны чалгъанлары ичюн эр кимге, атта немселерде биле нефрет догъургъанлар.

— Пек догъру айтасынъ, сонъ йылларда бизим сафымызда ойлелери чокълукъны тешкиль эттилер, онынъ ичюн де партиянынъ итибары халкъ арасында тюшти, — деди меним айткъанларымны дикъкъатнен динълеген Абдурефи къарт.

— Я о отузынджы йылларда башлагъан эсассыз репрессияларны сиз акълайсызмы? Эм эшиткенимизге коре, гъалиба, сиз озюнъиз де бефтан ерде оларнынъ къолларына тюшип къыйналгъансыз, шаймы?

— Эльбетте — «татарнынъ сонъки акъылы менде олса эди», — деген чуфут, вакъыт эр шейни айдынлата, бир вакъытларда суньий янгъан «йылдызлар», эрте-кеч сёнелер, акъикъат тиклене, амма онъа вакъыт керек ола, ялынъыз о йылларда акъикъат кимлернинъ тарафында олгъаныны да айырды этмек биз кибилерине зор эди. Бизлер де о йыллары мытлакъа янъы аят ялынъыз шай, чокъ къурбанлар эсабына енъе биледжегине юректен инана эдик.

— Абдурефи агъа, сонъ вакъытларда матбуатта бир сыра адамларнынъ озь башларындан кечирген мешакъкъатларыны шу репрессия йылларында тюрьме-лагерьлерде чекишкенлери акъкъында хатырлавлары басыла, эм о эсерлер окъуйыджыларда буюк меракъ догъуралар. Чюнки о девирнинъ зинданларындан, лагерьлеринден кечип тесадюфен сагъ къалгъанларнынъ икяелери фантастик романларны анъдыралар. Озюнъизге малюм, А. Солженицыннынъ «Архипелаг ГУЛАГ»ы бутюн дюньяны титретти.

Отуз едининъ шу дешетли кампаниясы, сонъуна таба сизни де озь даиресине чекип алгъаныны билемиз, лякин насыл билемиз? Усть-устюнден, яни «ятып чыкъкъан эди», деп билемиз, сиз манъа шу вакъианы эм де умумен о куньлер акъкъында ашыкъмай, тафсилятлы оларакъ айтып берсенъиз сизге тешеккюр айтар эдим, мени о девирлер меракъландыра, эм менимдже энди къоркъмагъа да ич аджет ёкъ. О джинаетликлернинъ реберлери де, чекишкен къурбанлары да энди бу дюньяда ёкъ десек де янъылмамыз, арадан зияде вакъыт отти.

— Эгер де, сиз шай меракълансанъыз айтайым, — деди Абдурефи агъа, — амма оны шай эки сёзнен тарифлемек мумкюн дегиль, лаф узаныр, эгер де юкълап къалмайджакъ олсанъ динъле, эм мен къоркъмайым «ольген ат борюден къоркъмаз» дегенлер… Энъ эйиси бир эпизоддан башлайым, чюнки бу эпизод о куньлердеки шараитни анъламакъ ичюн пек характерлидир, — деп башлады.

Акъшам, козь байлангъан вакъытта, чешит джыныс юзюмлер экильген юксек джапны экиге больген бир кестирмечиктен, эки йигит, яни мен ве бир вакъыт достум олгъан Якъубнен, артымызгъа, этрафымызгъа къоркъа-къоркъа бакъынып, ашагъыдаки таш ёлгъа тюшмеге ашыкъамыз. Мен достума:

— Тез ол Якъуб, олар бизден огюне ёлгъа тюшселер ишимиз харап, — дейим.

— Къоркъма, неден къоркъасынъ шу, биз кимсеге тийгенимиз ёкъ, хырсызлыкъ да япкъанымыз ёкъ, девлет авале эткен вазифени эда этемиз, эм сен оларнынъ шамата котергенлерине де бакъма,

эрте-кеч шай да оладжакъ, сен эмин ол шу хоразлангъанларны да тезден тындырырлар, — дегенде байыр тёпесинден тюфек атылды. Сачмалар башымыз устюнден сызгъырып кечтилер, бизлер де табана къувет, тап таш ёлгъа тюшкендже чаптыкъ, талакъларымыз къатты. Станциягъа бурулгъан ерге кельгенде динъледик, артымыздан чапкъан олмагъаныны анълагъан сонъ токъталып бираз ял алдыкъ. Сонъ станциягъа ашыкътыкъ.

Бу вакъиа 1929 сенесининъ кузь айларында, яни вахшийджесине башлангъан туташ коллективлештирюв куньлеринде олып кечкен эди.

Уджсыз-буджакъсыз мемлекетлеримизде шу кампания башлагъан вакъыт, о девирде койлюлер энди баягъыдан берли девам эткен «Товарищество» усулына алышып, яшайышларыны тюзете башлагъан эди. Энди «Товариществоны» ёкъ этип колхоз кампаниясы, эм де шу эснада кулакларны сыныф оларакъ ёкъ этмек керек деген укюмнен иш алынып барыла башлады.

Лякин районданкельген уполномоченныйлер артель олып яшамакъ не къадар эльверишли олгъаныны айтсалар да, кой эалиси оларгъа инанаджакълары кельмей, айткъанларына къолтутмайлар. Кимсе озь сыгъырыны, атыны, огюзини, сабаныны колхозгъа теслим этмек истемей, чюнки пек чокъ койлерде о айванларны топлап бир ерде бакъмакъынынъ чареси де ёкъ эди, ойле буюк аранлар, пичен сакъланаджакъ ерлер олмагъан, эм онынъ кереклиги де ёкъ эди. О йылларда вазиет агъыр, хусусан койлюлер пек чекишелер, эр бир аиле шу сыгъырынен къорантасыны кечиндире, чюнки топракълар бирлештирильген сонъ башкъа ич бир ерден койлюге келир къалмады. Энди, сыгъырларны да аламыз деген сонъ, кой халкъы аякъкъа къалкъты.

Санки эр куню райондан кельген тешвикъатчылар джемаатны топлап оларгъа колхоз олып яшамакънынъ не къадар эльверишли олгъаныны къайта-къайта «исбат» этселер де сонъундан: «Къана кимлер биринджи олып язылмакъ истейлер», — деп кочелер.

Адамлар бири-бирлерине бакъалар, не япаджакъларыны бильмейлер, чешит суаллер берип, ишнинъ сонъу не оладжагъыны беклемек истейлер. «Ёкъ мен язылмайым», — деп агъыз толдурып да айталмайлар, чюнки кулак деп эр кунь койлерден аз-бучукъ малы-мулькю олгъанларны баласы-чагъасынен арабаларгъа толдурып, къайдаларгъадыр алып кетелер, шу вахшийликни корип турып насыл къоркъмайджакъсынъ?

Колхозгъа язылмакъ истемеген фукъарелерге исе «кулак къуйругъы», «ят унсур», «лишон» киби джемааткъа таныш олмагъан къоркъунчлы лагъаплар такъалар. Эр кес бири-бириндн къоркъа.

Бизлер Якъубнен партия мектебинде окъугъанда таныш олып, достлашкъан эдик. Мектепни битирген сонъ мени матбуаткъа Якъубны исе шеэр прокуратурасына ишке ёллагъан эдилер. (Мен о йыллары матбуатта баягъы чыкъышларда булунгъан эдим).

Биз экимиз де о йыллары партия иши ичюн джанларымызны биле аямай бермеге азыр эдик. Биз Сталиннинъ реберлигинде отькезильген кампаниялар дюньяда энъ адалетли, инсаниет тарихында янъы ёл ачкъан гъаелер олгъанына сынъырсыз берильген яшлар эдик. Шунынъ ичюн де партия тарафындан бизлерге авале олунгъан ишлерни де шай юректен япа эм де япкъан ишимизден буюк зевкъ ала эдик.

Бизлернинъ шай юректен чалышкъанымызны корип, шеэр партия комитети, колхоз къурумы энъ агъыр кеткен койлерге тешвикъатчылар этип ёллай, уполномоченныйлерге ярдым косьтермек кереклигини айталар. Бизлер де озюмизге косьтерильген ишанчны акъламакъ ичюн тырышамыз.

О куню де бизни мына юкъарыда айтып кечкен койге, эали арасында тешвикъат юрьсетмек макъсадынен ёлладылар. Чюнки о буюк койде кимсе колхозгъа язылмакъ истемей, давалашалар. Бизлер койге барып къапы-къапыдан юрип мытлакъа колхозгъа язылмакъ кереклигини анълатамыз. «Сиз бир йыл колхозда ишлеп бакъынъыз, о вакъыт колхоз не къадар эльверишли олгъаныны да билерсиз», — деймиз, лякин адамлар сертее башладылар. Койнинъ ортасында тюкян огюнде топлангъанлар, бизлерни корип ачувларыны бизден чыкъараджакъ олалар.

Бир кунь огюне Фазиле деген фукъаре бир тул къадыннынъ, озю эвинде олмагъанда, о да меселени анълагъан сонъ, пек ачувланып, чешит лафларнен колхоз башлыгъы олып сайылгъан Эреджепни де, райондан кельген «мусафирлерни» да сёгген, сонъ бизлерни корип, о кене де туташып кетти, башта багъырыкълап бизге нелердир айта башлады, сонъ онъа да къанмай келип меним къулакъ тозума бир шамар яндырды. Фазиленинъ арекетлеринден юрекленип, башкъалары да бизни ортагъа алдылар да:

— Я сизге не керек? Четтен келип зорлагъанлары етмейми, энди сизлер де бизни талайджакъ оласызмы? — деп бизге джемаат котеги урмагъа азырлангъанда о ерден зорнен сыптырылып

къачтыкъ. Артымыздан тюфек атылгъанынынъ себеби де шу эди, — деп токъталды Абдурефи агъа.

Шай олса да олар озь ниетлеринден къайтмагъанлар «кечит девринде», бойле аллар олур деп, койде олып кечкен вакъиаларны кимсеге де айтмагъанлар, «сонъундан, олар колхоз къурумы не къадар адалетли, эльверишли олгъаныны анълагъан сонъ, япкъанларына озьлери де пешман олурлар», — деп бири-бирлерининъ гонъюллерини алгъанлар.

Бизим янъы «прогрессив гъаелеримизнинъ», чултутмагъаныны, табиий омюр акъынтысыны бозып, шу гъаелернинъ суньий олгъанларына бакъмай, партия тарафындан, мына энди етмиш йылдан зияде халкънынъ анъына синъдирилюви нетиджесинде, чокътан-чокъ табиий байлыкъларгъа малик олгъан буюк бир мемлекетни акъсызлыкъ, бошбогъазлыкъ, хырсызлыкъ, эсассыз репрессиялар нетиджесинде шу мушкюль алгъа, учурым уджуна кетирип къойгъанларыны бизлер мына етмиш йылдан сонъ анъладыкъ.

Козьлеримиз огюнден о къара перде чекильген сонъ, биз насыл социализм джемиетини къургъанымызны корип абдыраймыз. Амма кене де шу отип кечкен ёлумыз эгри, инсанлыкъ джемиетининъ инкишафынен алып-береджеги олмагъан ёл олгъанына кене де къанаджагъымыз кельмей, къабаатны кене де биревлерге юклемек истеймиз, лякин энди «сынфий куреш», «халкъ душманлары», «интернационализм», «социализм» киби ве даа бильмем насыл ибарелерге де кимсе инанмай.

Чокъ языкъ ки, булар эписи пек кеч беян олдылар, бизни исе койлюлерни девлет крепостнойы япкъан колхоз къуруджылыгъы йыллары меракъландыралар, чюнки икяемизнинъ къараманлары да шу йылларнынъ курешчилеринден олып, джан куйдюрип янъы омюр къургъан Абдурефи ве Якъубнынъ иришкен «мензиллери» акъкъында, эльде эткен «енъишлери»ни косьтермек истейим.

— Абдурефи агъа, я сизде шу къадындан ашагъан шамарынъыздан сонъ, артынъыздан атылгъан тюфектен сонъ, бир шубеленюв «бельки биз янълыш иш япамыз», — деген фикир догъмадымы?

— Ёкъ, биз Якъубнен, эм тек бизлер дегиль эр ким де, о йыллары бизим кеткен ёлумыздан эрте-кеч бутюн инсанлыкъ кетеджегине, бутюн джиан революциясы оладжагъына, эр ерде бизим девлет къурумы киби девлетлер къуруладжагъына шек-шубемиз ишана ве шу ишанч бизим кучюмизге кучь къоша эди.

Мен о вакъытта гeджeлeри юкъламай, койлюлерни къандырмакъ ичюн матбуатта макъалелер язам, колхозгъа язылмакъ истемегенлерни элимден кельсе тутып котеклемек истейим, о йыллары мен кой хозяйствосыны социализм къуруджылыгъы рельслерине минсетмек ичюн, ялынъыз шай колхозларгъа джельп этюв ёлунен бармакъ мумкюн олгъанына инана эдим. Эм аля бугунь мен кене де шу гъаелерге садыкъ къалдым, чюнки мен йигирминджи сене комсомолларынынъ векилим…

— Я, Якъуб агъа да шай, сиз киби, о гъаелерге садыкъ къалдымы, ёкъса о прокуратурада пекинип къалгъан сонъ агитаторлыкътан вазгечтими?

— Якъубнынъ ишлери даа да мүреккеп олды, о да мен киби гeджeсини куньдюз этип, о йыллары къапалгъан чокътан-чокъ «халкъ душманларынен», советлернен разы олмагъан джинаетчилернен, социализм къурумына аякъ чалгъаларнен куреше эди. Лякин вакъыт тапкъанда, о да сынфий курешнинъ не дередже кескинлигини, къолгъа тюшкенлернен насыл куреш алып барылгъаны акъкъында яза тургъан.

Койлернинъ, колхозджыларнынъ вазиетлерини айтмайсызмы? Колхозларгъа тайин олунгъан девлет планлары толдурылмай къалса, аман органлардан келип, о койлерде сынфий душман, кулак къуйрукъларыны арап башлайлар. Гeджeлeри шамата чыкъарылмай алып кетильген адамларны бир даа кимсе де корьмей ве оларнынъ такъдирлери не олгъаныны аля бугунь догъмушлары биле бильмейлер.

Эм догърусыны айтаджакъ олсакъ, о йыллары бизлер эпимиз насыл бир тюпсиз къуюда яшагъанымызны бильмей, озюмизни бахтлы инсанлар, деп эсаплай, къапалып кеткенлерни исе олар акълы джезаландылар, деп биле эдик. Бу фикир догъру, амма арамызда адден зияде тырышкъанлар да бар эдилер. Олар озьлерини алемге танытмакъ ичюн, нам къазанмакъ ичюн яткъанда-тургъанда душман арай, акимиетимизге къаршы лаф айткъан, я да шакъа эткенни къыдыра тургъанлар.

Эки дост — Якъубнен Абдурефи де ойлелеринден эдилер, олар да бир къолайсыз анекдот эшитселер, дерсинъ шахсен озьлерине къаршы, девлетке къаршы айтылгъан беллеп, ойле адамларгъа оларнынъ сиясий сокъурлыгъыны анълатмакъ тырыша, я да керек ерине барып етиштирелер.

Биревге чукъур къазгъан, о чукъургъа озю де тюшер — дегенлери догъру экен, мына шу акъикъатны тасдыкълагъан бир мисаль:

Абдурефининъ тенкъидинден джанлары янгъан бир группа языджылар, озь тешкилятларында отькерильген давалы бир топлашувдан сонъ ресторангъа кирип бираз къапынмакъ, салкъын пиво ичмек къарарына келелер, лякин тек пивонен де къанаатленмейлер, лаф къызыкълашып кете. Араларындан энъ яш бир шаирнинъ бир къач къадеден сонъ тили чезиле, о юреклене де, ериден къалкъып аркъадашларына:

— Достлар, айтынъ, бизим устюмизде не вакъыткъа къадар шу Абдурефи деген чобан шорбаджылыкъ япаджакъ, бизлерге насыл язмакъны огретеджек, э? Бизлер не язсакъ, о мытлакъа андан, бугъа тюбюнден бузав арагъан киби, бир ят фикирлер арай да: «Бу сатырлар социалистик реализм талапларына джевап бермей», — деп чыкъа. Даа о куню меним якъында журналда дердж олунгъан шиирimни манъа косьтерип, «бу ери янълыш, бу сёзлер эки мана бере, бу ерини мытлакъа алып ташламакъ керек», — деп башлагъан эди, мен де онъа:

— Абдурефи, сен эр чалы тюбюнден тавшан къыдырасынъ, эр сёзден къачынаджакъ олсанъ, бедиий эсер яратмакъ мумкюнми? — десем, о кене де озь авасыны чала башлады, мен де онынъ зырылдысыны динълемей чевирилип кеттим, бойле кетеджек олса, бильмейим бизге затен бир шей де яздырмайджакъ ола. Айдынъыз шу эрифни, мына бойле бир кампаниягъа давет этейик де, дюньянынъ къач буджакъ олгъаныны онъа анълатайыкъ, — деген эди, отургъанлардан, эсли-башлы, сонъ йылларда драматургиянен огърашкъан бир языджы яшнынъ айткъанларына итираз бильдирип:

— Ёкъ къардаш, замангъа уйдурып иш корьмек керек. Айтмакъ истегеним, эгер де макъсадынъа иришмек истесенъ — душман къуллангъан силяны сен де къуллан, ачыкъ айткъанда, сиз билесинъиз, Абдурефи тек тенкъиднен огърашмай, о кимерде бедиий эсерлер де яратаджакъ ола, эм энди баягъы эсерлерини бастырып чыкъарды. О бизден истидатлы, акъыллы, я да бизден окъумыш адам дегиль, амма огюне къойгъан макъсадына иришмек ичюн ич биршейден чекинмей, бутюн кучюни, зеэрини ортагъа къойып иш коре. Я бизлер онынъ язгъан эсерлеринде, я да тенкъидий макъалелеринде бир де-бир эксиклик тапып оламайджакъмызмы? Мына насыл ёлнен арекет этмек керекмиз. О насыл бизим язгъанларымызны сатыр-сатыр талиль этип, олардан тек авторны къаралайджакъ фикирлер араса, бизлер де тыпкъы шай япа билемиз, — деп отургъагъанларгъа козь ташлады.

— Пек догъру айтасыз, — деди шу куньки меджлисте эр кимден зияде тенкъит ашагъан шаир, — Мен озюм бойле бир теклиф берир эдим, келинъ, эпимиз Абдурефининъ язгъан эсерлерини дикъкъатнен козьден кечирейик, кимде-ким оларда шубели бир фикир тапса язып алсынъ да, сонъ кене бойле бир топлашувымызда эпимизнинъ къайдларымызны умумийлештирип нетидже чыкъарайыкъ да, о бизлерни шикяет эткен органларгъа бизлер де бир шикяет язып берейик, корермиз сонъу ненен битер, — деп теклиф этти. Эм онынъ теклифинен де эр ким разылашты.

Белли олгъаны киби, о йылларда бир де-бир адамны батырмакъ ичюн иш корьген ифтираджылар, шу ёлларнен эрте-кеч, озь макъсадларына ирише эдилер. Нетиджеде нидже-нидже истидатлы языджыларымыз, композиторларымыз, медениет эрбаплары, алимлеримиз шу усулнен махкемеге тюшип эляк олдылар.

Абдурефи о йыллары меркез газеталарынынъ биринде баш муаррирнинъ муавини вазифесинде чалыша эди. О ярдымджы олса да, муаррирден зияде редакция хадимлери, онынъ ярдымджысындан къоркъа, даа догърусы чекине эдилер. Шу себептен де олса керек, муаррирнен ярдымджысы арасында ойле якъынлыкъ ёкъ эди. Олар тек иш акъкъында лаф эте, амма дава котериледжек олса, Абдурефи даима устюн чыкъа тургъан. Шу себептен де онынънен давалашмагъа пек чокълары джесарет эталмай эдилер.

Абдурефи о ерде чалышкъан коммунистлернинъ етекчиси олып сайлангъан эди, шунынъ ичюн де шеэр партия комитетинде, я да область партия комитетинде матбуаткъа аит меселелер бакъылса, чокъусы вакъыт муаррирни дегиль де Абдурефини чагъыра тургъанлар.

Куньлернинъ биринде, кене де месуль бир кампаниягъа азырлыкъ кеткенде, обкомгъа муаррирнинъ озюни чагъырдылар. О кеч вакъытта редакциягъа къайтып кельди, эм озю де пек тюшюнджели алда эди, кимсеге бир шей айтмай, озь одасына кирип кетти. Чокъкъа бармай артындан Абдурефи кирип:

— Не ичюн чагъырдылар я? Ёкъса газетамызда бир шей къачырдыкъмы? — деп сораса да башлыкъ онъа конкрет бир шей айтмады.

— Ёкъ, газетамызгъа бир тюрлю шикяет тюшмеди, мында меселе бам-башкъа, — деп лафны чокъ узатмады. Турып, къайдадыр ашыкъып кетти.

Экинджи кунь джумаэртеси куню эди. Уйлелик тенефюсте редакцияда къапавлы партия топлашувы илян этильди, лякин бу

акъта Абдурефини кимсе хабердар этмеди, о топлашув оладжагъыны бильген сонъ тааджипнен муаррирге:

— Я, бойле иш бар экен де манъа не айтмайсынъ? Партия ребери менимдже мында етекчилик япмакъ керек, — деп сертееджек олды, лякин муаррир кене де лафны узатмай: «Онынъ эмиети ёкъ, топлашувда озюнъ де анъларсынъ», — деген сонъ Абдурефининъ ичине насылдыр бир сувукълыкъ кирген киби олды, ойланды. Озь ишинде ич бир эксиклик олмайджагъына о эмин, сиясий хата да къачмасы мумкюн дегиль. Чюнки о мында озю партиянынъ сиясетини алып баргъан адам. Не олса да, кимсеге лаф айтмай, беклеп турды. Бир шей оладжакъ киби олса, о озюни даима акълая биледжегине ич шубеси ёкъ.

Топлашувны шу куню муаррир озю ачты да:

— Аркъадашлар, бугунь къапавлы партия топлашувымызда эсасен бир меселени музакере этмек керекмиз. Лаф мында бизим хадимимиз Абдурефи Фурунджиевнинъ советлерге къаршы япкъан джинаетлери акъкъында кете. Бир сыра совет гражданлары меркезий комитетке ариза язып, онда Абдурефининъ даа якъынларда къапатылгъан буржуа миллетчилеринен сыкъы багълы олгъаныны беян эттилер, мында къабаат озюмизде де бар, бугуньки куньде эпимиз ачыкъ козь олмакъ керекмиз, озюнъиз де билесинъиз ки, сынфий куреш къайнагъан бир девирде душманларымыз да чешит ёлларнен адий адамларымызнынъ ишанчыны къазанып, озьлерининъ къара ишлерини да къатмакъталар.

Мына бизлер де озь тешкилятымызда Абдурефини акъикъий коммунист, о халкъ душманларынен амансыз куреш алып бара, деп бильдик, атта оны партия тешкилятынынъ ребери вазифесине сайладыкъ, амма корьдинъизми, башкъалары бизден огюне онынъ ким олгъаныны анълап, меркезий комитетке бильдирдилер. Бугуньки топлашувымызда биз Фурунджиевни партия сафындан чыкъарылмасы ичюн илькинги партия тешкиляты адындан къарар чыкъармакъ керекмиз, — деди.

Абдурефи еринден атылып турды:

— Я токъта, манъа сёз бермейсинъми? Мында насылдыр бир анълашмамазлыкъ бар аркъадашлар, бу шахсен манъа къаршы япылгъан хаинликтир, — дегенде, муаррир онынъ сёзюни болип:

— Токъта, хаинлик олса, сен оны прокуратурагъа исбат этерсинъ, бу ерде сизге сёз берильмей, — деп оны ерине отуртты.

Сув-терине пишкен Абдурефи неге огърагъаныны да бильмей къалды, бир къач кере еринден атылып турса да онъа сёз бер-

медилер. Топлашувда иштирак эткен эписи коммунистлер сёзге чыкъып, «озь коллективлеринде де арекет эткен душманны корип оламагъанларны, бугуньге къадар партиянынъ «ачыкъ козь олунъ, душманлар джемиетимизнинъ бутюн ишлерине сокъулып арекет этелер» дегенини кереги киби анълап оламагъанларына океленип, бирагъыздан Фурунджиев партия сафындан чыкъарылсын! — деп къарар къабул эттилер. Бу исе инсанлар сырасындан чыкъты, къапатылды, ёкъ этильди демек эди.

Абдурефи о топлашувдан чыкъкъан сонъ къайда бараджагъыны да бильмей къалды. Янына келип токътагъан бир трамвайгъа отурды да, терен ойларгъа далып къайдадыр ёнеди. Шу акъшам о биринджи кере бутюн барлыгъынен, джаныны аямай хызмет эткен партиясынынъ сиясети догъру экенлигини онда шубе догъды. О озь-озюне: «демек мында айры шахслар партиянынъ азырки куньде огге сюрген шиарларындан файдаланып, айры, темиз къальпли адамларны да къаралая биле экенлер», — деп ойлады да партия акъкъында шай тюшюнгенинден озю де къоркъып кетти.

Эльбетте Абдурефининъ вазиетини тасавур этмек мумкюн, чюнки онынъ бутюн анълы омюри дюньяда энъ адалетли, джиандаки халкъларнынъ аджайип истикъбальге алып баргъан ёлны косьтерген шанлы партиасы бойле акъсызлыкъларгъа да ёл бергени оны шашырды. Эм мында озюнъни акъламакъ да зор меселе. Чюнки онынъ киби акъсыз къабаатлагъанларнынъ ады-эсабы да ёкъ, эм оларнынъ меркезий комитетке язгъан шикяетлерине де кимсе къулакъ асмай, керчектен де «адынъ чыкъкъандже джанынъ чыкъсынъ» дегенлери догъру экен.

Шу куню Абдурефи озь эвини насыл барып тапкъаныны озю де хатырлап оламай. Эки-учь кунь аш ашамады, геджелери козюне юкъу да кирмеди. Шеэр партия комитетине де бармады, бармагъанынынъ себеби — бельки янълышлыкъ олды, сонъундан озьлери чагъырырлар, деген умютнен яшады. Шай олса да озюнден башкъа кимсе онынъ башына тюшкен мусибетлерни ис этмеди. О мытлакъа илькинги партия тешкилятынынъ къарарыны шеэр партия комитети тасдикъламаз, ред этер, мытлакъа мени сухбетке чагъырырлар деген умютнен яшады.

Арадан бир афтадан зияде вакъыт кечкен сонъ, бир тарафтан оны аля даа къапамагъаналары онъа юрек берди, чыкъып озюне иш арап башлады. Къорантаны бакъмакъ керек, къадыны затен омюри бою ич бир ерде чалышмады, балалар да даа яш, мектепке къатнайлар.

Я адамнынъ бир тюрлю зенааты олмаса не ерден озюне иш тапа билир. Партия хадими — о зенаат сайылмай. О себептен, тек партия тешкилятларында чалышып отьмек ашагъанлар ичюн, иштен бошатылсалар озюне башкъа иш тапмакъ къыйын ола.

Абдурефининъ элинде къалеми бар, амма къайсы бир редакциягъа барып мураджаат этсин? Оны ишинден душман сыфатында къувгъанлары энди эр ерге белли олды. Ойле олса да эвдеки шараит онъа къол къавуштырып отурмагъа имкян бермеди.

Шу вакъытта шеэрде буюк аммам къуруджылыгъа башлангъан эди. Абдурефи де шу къуруджылыкъкъа барып адий ишчи олып чалышмакъ къарарына кельди, эм шай да япты. О ерде чалышкъан адий ишчилернинъ чокъусы да, языджыларымызнынъ «азраили» — Абдурефини яхшы таный эдилер, олар эр адымда онъа:

— Я бу насыл олды, Абдурефи агъа, сиз буюк адам эдинъиз де, биз сизни бир ерде корьгенде четке чекилип ёл бере тургъанмыз, эм тек биз адий ишчилер дегиль де, медений ишлерде чалышкъанлар да шай сизге шляпаларны чыкъара эдилер. Энди бу ерге келип чамур къарыштыргъанынъыз не я? Барып бир темиз конторагъа чалышмайсынъызмы? Бу бизим ишимизден сиз отьмек чыкъарып оламазсынъыз, — деп кулюшелер. Абдурефи исе индемей я да:

— Бизим девлетимизде эр сой иш шерефли, — деп джеваплана, озюни сыкъмагъан адам киби арекет этеджек ола. Лякин Абдурефиге о ерде де чалышып къоранта бакъмакъ насип олмады. Ишке киргенининъ экинджи афтасында «ешиль шапкели мусафирлер» гедже саат эки къарарларында келип къапысыны яваштан къакътылар, дерсинъ балаларны уянтмайыкъ, абдырамасынлар, дер киби.

Абдурефи о «мусафирлерни» беклей эди, лякин арадан баягъы вакъыт отип кеткен сонъ, о: «бесе-белли мени шай къапатмай сынамакъ истейлер», — деп умют этти. Адий хызметчи олып ишке кирген сонъ онда шу умют даа да пекинди.

Къапы къакъылгъаныны башта къадыны эшитип атылып турды да, ярыкъны якъмай, пармакълары уджунда къапыгъа якълашып динъленди. Къапы текрар къаттыджа къакъылгъан сонъ:

— Ким о? — деп сорады.

— Ачынъ, орган векиллери.

Энди Абдурефи де уянып меселени анълады ве тез-тез кийинип башлады. Къадыны ачмай, чапып келип акъайына япышты, дерсинъ кимлердендир оны къорчалайджакъ ола, къапыны къатты урып башлагъан сонъ Абдурефи апайыны четке уйтеп, къапыны озю ачты.

— Не ичюн ачмайсыз? Не сакъладынъыз?! — деп ичери учь адам кирди, дёртюнджиси къапы янында къалды.

— Сакълагъан шейим ёкъ, кийине эдим, я не о къадар аджеле, не олды?

— Суаллеринъизни баргъан еримизде берирсинъиз, тез олунъ, ялынъыз бир ёргъан ве бир къат тюп урба, башкъа бир шей керекмей, — деди группа ребери ве эки чекистке эвни тинтип чыкъмаларыны эмир этти. Олар да шу ань ишке тюшип, эвнинъ астыны-устюне чевирдилер.

Къадыны агъламакътан, такъмакъламадан шей чыкъмаджагъыны, ешиль шапкелерге козьяшы тесир этмегенини билип, тез-тез акъайына керек шейлерни азырлап башлады. Ялынъыз олар чыкъып кеткен сонъ, балалар яткъан одагъа кирип, балаларыны къучакълады да:

— Кетти бабамыз! Эндиден сонъ бизлерни ким бакъаджакъ, кимлер къорчалайджакъ! Алымыз не олур, эвлятларым?! — деп багъырып такъмакълап башлады…

Ойле такъмакълар о къоркъунчлы отуз едиде пек чокъ эвлерден эшитиле эди: олюм къоркъусы бутюн алемни къаврап алып титрете, эр кес озь невбетини беклемекте эди.

Абдурефини тюрьмеге алып баргъан сонъ, союндырып чырчыплакъ этти ве урбаларыны, озюни дикъкъатнен тешкерген сонъ, урбаларынынъ дёгмелерини кесип, кийинмесини эмир эттилер, сонъ алып барып 12—15 къадар адам олгъан бир умумий камерагъа тепип йибердилер.

Камерадаки мабюслер онъа биринджи къат нарадан ер бердилер, о озюне келип бираз тынчлангъан сонъ, ондан «тышта», яни сербест дюньяда нелер олып кечкенини, даа кимлер къапатылгъаныны сорап башладылар.

Лякин Абдурефи къыскъадан джевап бере, лаф этеджеги кельмей, чюнки о мында, шу арестантлар арасына янълыш тюшкенине эмин, эм тез вакъытта эр шей анълашылып, къуртулып чыкъаджагъына да ишана. Бир сакъаллы ондан насыл олып, не ичюн алынгъаныны сорагъан эди. Абдурефи онъа:

— Меним ишимде насылдыр бир анълашылмазлыкъ олды, мен бу ерге тесадюфен тюштим, биринджи допростан сонъ эр шей анълашылыр, мени чыкъарып йиберирлер, — деген эди, этрафтакилер кулюштилер. Бири онъа:

— Я бизлер мында къабаат ишлеп тюштикми ёкъсам? Биринджи куньлер бизлер сен киби «тесадюфен» тюштик деп, тез куньв

де чыкъарып йибереджеклерине ишана эдик, лякин бу ерде ойле тюшюнмейлер, ойле бир джинаетликлерни ортагъа сюрелер ки, сачларынъ тикленир. Эм не къадар тырышсанъ да, эрте-кеч «мен шу джинаетликлерни яптым», деп протоколларгъа имза да къойдыралар.

— Ёкъ-ёкъ акъайлар, сизинъ мында насыл тюшкенлеринъизни мен бильмейим, сизинъ ишинъиз башкъа, амма меним меселем бам-башкъа, мен ич бир къабаат ишлемегениме эминим, мына озюнъиз де корерсиз, тезден эр шей анълашылыр, меним якъамны бошарлар, эм озюмден де афу сорарлар, — деп Абдурефи ишанчнен айта. Камерадакилернинъ чокъусы кулелер, онъа меселени анълатаджакъ олалар, лякин о:

— Айтам да сизге, меним меселем бам-башкъа деп, кимерде ойле де ола, бир къабааты олмагъан адамны тутып къапаталар, сонъундан, эр шей анълашыла, сонъ онынъ якъасы бошай эм де озюнден афу сорайлар, ярдым да этелер, — демектен таймай.

Шу лафлар о ердеки бир адамнынъ ачувына кетсе керек, келип Абдурефининъ янына отурды да:

— Манъа бакъ, сен энди баягъы яшларында адамсынъ, яш бала киби лаф этме, биз эпимиз мында шай, кимлернинъдир эмиринен тюштик, сен бойле лакъырдыны ташла «булар эписи къабаатлы, мен исе янъылып тюштим», — деп отурма, биринджи допроскъа азырлан, о ерде озюнъни джойма, берген суаллерге тюшюнип-ташынып джевап къайтар. Олар бир шейден сакъынмайлар, яры джанынъ чыкъкъанджек котеклейлер, оларнынъ айткъанлары киби «акъылынъызны ерине кетирелер», бизим энди эпимизнинъ акъылларымызны «ерине» кетирдилер, санъа да айтмакъ истейим, мен о «меним къабаатым ёкъ» деген хаялларынъны унут, я олмаса сонъундан пешман олурсынъ, — анълатса да, Абдурефининъ инанаджагъы кельмей, кене де озь-озюне: «буларнынъ ишлери башкъа, менимки даа башкъа», — деп кимседен бир шей сорамай, сабырсызлыкънен допроскъа чагъыргъанларыны беклей.

Лякин о вакъытларда бутюн эски, янъы тюрьмелер толып ташкъан вакъыт, ички ишлер органларында чалышкъан хадимлерининъ чокълукъларына бакъмадан къапалгъанлар соравдан кечмеге невбет беклеп туралар, о ерлерде «иш къайнай», етиштиралмайлар, орталыкъ душман толу, демир ёлларда этаплар бири-бири артындан джёней, суд олгъанларны алып кетселер де, артларындан янъылары келип кене де тюрьмелерни толдуралар.

Къапалгъанларнынъ пек чокълары да «озь къабаатларыны» танымакъ истемейлер, тефтиш болюклеринде иш къызгъын кете, о ерде бир шейден чекинмейлер, къапалгъанларны Алла яратты демей туралар. Орта асырларнынъ инквизиторлары бизим чекистлерге шегирт биле оламайджакълар, мында «янъы-янъы» усуллар къулланыла, имза чекмей къайда бараджакъсынъ?!

Абдурефини де тап къапалгъанынынъ бешинджи куню, даа догърусы геджеси, ильки соравгъа алып кеттилер. О чыдаялмай бир къач кере камераларынынъ къапысыны тепмеледи.

— Айтынъ, мени соравгъа чагъырсынлар! — деп багъырды, амма къулакъ аскъан олмады, тек тыштаки бекчи оны карцерге къапатаджагъыны айткъан сонъ, озюне келип, беклеп турды.

Бутюн бу олып кечкен вакъиаларнынъ энъ меракълы ери де Абдурефининъ биринджи кере тефтишчисинен корюшювлери олды. Чюнки онынъ ишини алып бармакъны Абдурефининъ досты Якъубкъа авале эткенлер. «Занымджа, — дей къарт, — тефтиш болюгининъ башлыгъы биз Якъубнен эски достлар олгъанымызны бильмесе керек».

Оларнынъ ильки корюшювлерини Абдурефи агъа шай тарифлей:

— Гедженинъ бир маалинде, эпимиз юкъуда экенде, шатырдатып камерамызнынъ къапысыны ачтылар, эр ким уянгъаныны корип: «Фурунджиев ким?» — деп яваштан сорадылар. Мен шу ань атылып турдым, олар ишмарнен «чыкъ», дедилер. Коридоргъа чыкъкъанымызнен артымдан «эллеринъни артынъа ал!» — деген эмир эшиттим. Демир мердивенлерден айландырып, мени учюнджи къаткъа алып чыкътылар. Насылдыр бир къапынынъ огюнден кечеяткъанда артымдаки конвой «токъта!» — деп багъырды. Мен еримде къатып къалдым, бекчи исе ичери кирип: «Фелянчиевни алып кельдим», — деп рапорт берди.

— Кирсетинъ, — деди кимдир ичериден. Мен ярыкъ бир одагъа кирдим. Бакъсам не бакъайым оданынъ тёрюнде буюк стол башында Якъуб отура. О мени корьгенинен еринден турды ве бекчиге кетмесини эмир этти. Мен де озюме келип:

— Якъуб, ахай сенсинъми? — деп къуванчнен онъа бакътым. Оданынъ ортасында полгъа мыкълы бир отургъыч бар, о манъа отургъычны косьтерип: «Садись!» — деп эмир этти де кене ерине барып отурды.

— Якъуб, ахай, бу насыл шей, сен озюнъ де анълайдырсынъ, мында бир янълышлыкъ олды, сен меним кечмишимни айтса, сен

эписини бильген адамсынъ да, — деген эдим, о чырайларыны сытып:

— Гражданин Фурунджиев, сен девлетимизге, акимиетимизге къаршы буюк джинаетлик яптынъ, энди шу япкъан душманлыкъларыны олгъаны киби айтып бермек керексинъ…

— Якъуб токътаса, сен не айтасынъ шу, я мени танымайсынъмы?!

— Гражданин Фурунджиев! — деди о къатты давушнен еринден турып, — бу ерде суаллерни биз беремиз, текрар айтам, ялынъыз эр шейни олгъаны киби, япкъан бутюн джинаетликлеринъни: сеннен бир группагъа кирген азаларынъызны айтып берсенъ, джанынъны къуртара билирсинъ, акс такъдирде исе мында башкъа ерлер де бар, — деген эди, меним де козюме къаранлыкъ басты, чапып онынъ столы огюне бардым да:

— Сен кимнен лаф этесинъ, айван! — деп стол устюнде яткъан прессни алып башына козьлеп аттым, шу ань аркъамдан эки бекчи чапып келип манъа япыштылар да, эллерими артыма къайырып, тепмелеп алып чыкътылар. Артымдан да Якъуб «Уведите!», — деп багъыргъаныны эшитип къалдым. Мына бизим биринджи корюшювимиз, биринджи допросымыз да шай биткен эди, — дей Абдурефи агъа, токътамай сигарыны думанлатып, хатырлавлары оны да баягъы эеджанландырды.

— Я сонъ бир даа Якъуб достунъызнен корюшмек къысмет олмадымы? — дедим мен сабырсызлыкънен.

— Ёкъ, о ерде биз бир даа корюшмедик, меним ишимни башкъа тефтишчиге авале эттилер. Якъубнен экинджи корюшювимиз даа якъынларда, кечкен сене, яни йигирми йылдан сонъ олды, биз тесадюфен бир дуада расткелишкен эдик, мен ич о ерде Якъубны корерим демеген эдим. Албуки, о мында келип молла олгъан, кимнинъ акъылына келеджек? Не де олса о ерде биз экинджи кере чатыштыкъ.

Мен оны корьгенимнен этим-теним титреди. О да мени корьгенинен таныды, лякин танымагъан киби олып, корьмемезликке урды. Мен якъын барып:

— Я бу пезевенк мында не япа? — деп отургъанлардан сорадым.

Эр кес тааджипнен манъа ве Якъубкъа бакъып къалдылар. Сонъ баш молла Амет акъай:

— Биз оны ким олгъаныны да бильмеймиз, якъында келип бизге къошулды, окъадарлыкъ окъумагъа да биле, молла къытлыгъында оны да сырагъа къоштыкъ, — деди.

— Мен бу адамны чокъ йыллар эвельси НКВД-де тефтишчи олып чалышкъан ве пек чокъ адамларнынъ джанына еткен бир эрифке ошатам, — деген эдим, Якъуб ееринден атылып турды ве:

— О адам мендирим, сонъ не демек истейсинъ? Сагъ къалгъанынъа шукюр этмейсинъми? — дегенде мен де озюмни тутталмадым, онынъ устюне атылдым. Адамлар да шашмалап турып, бизлерни айырдылар, амма шай олса да мен етишитирип, онынъ башына бир таякъ саллаштырдым.

Дуа вакъытында эки къарт адам шай бири-бирине атылгъанлары эльбетте чиркин шей олып чыкъты, ойле шей беклемеген адамлар шашып— шашмалап къалдылар, сонъ мени бир тарафкъа, оны бир тарафкъа тартып:

— Сиз, не япасыз, агъалар, дуа вакъытында бойле масхаралыкъ олурмы? — деп бизлерни ятыштыраджакъ олдылар, сонъ мен де бираздан озюме келип;

— Джемаат! — дедим, — мына бу пезевенк бизим халкъымызнынъ энъ хайин душманыдыр, о бизим энъ мутебер, окъумыш адамларымызны бефтандан ольдюрткен къанлы копектир, насыл ола да сизлер онынъ къанлы эллерине Къуран бересинъиз? О, аман-аман мени де ольдюрмеге хаст эткен эди, мен тесадюфен сагъ къалдым. Онъа моллалыкъ дегиль, халкъымыз арасында яшамакъ биле мумкюн дегиль. О виджданыны, динини, иманыны саткъан бир мельундыр. Мен онынъ мында олгъаныны бильген олсам, эльбетте, бу ерге адым басмаз эдим, амма сизлер де билип къалынъыз, отуз еди, отуз секизде къапатылгъан бир къабаатсыз адамларымызны къыйнап ольдюрткен, НКВД джеллятлары арасында мына бу молланъыз да бар эди, — деген эдим, эр кес Якъубкъа айланып, «эшиттинъизми, керчекми?» — дер киби бакъып туралар.

Якъубнынъ чырайы ап-акъ кесильди, сонъ озюни акъламакъ истер киби, къалтыравукъ давушнен:

— Джемаат, меним мында къабаатым ёкъ, манъа шай эмир эттилер, олар халкъ душманлары, бизлер оларны ер юзюнден ёкъ этмегендже бахтлы омюр къурып оламамыз, деп айта эдилер, мен де оларнынъ имаесинде олгъан сонъ, айткъанларыны, эмир эткенлерини япа эдим. Сонъундан, халкъымызны бу якъкъа сюргюн эткен сонъ, бизни алдаткъанларыны анълап, озь къолумнен барып партия билетимни теслим эттим, ондан сонъ чешит хызметлерде чалышып, озюмни кечиндирдим. Не япайым, яш башымнен бир

кере янъылгъаным, — деген сонъ, дженкте бир аягъыны гъайып этип къайткъан Йыбрам акъай онъа айланып:

— Ёкъ, Якъуб, сенинъ окъугъан дуаларынъны Алла бир вакъыт къабул этмез, эм сен япкъан шу джинаетликлер ич бир тюрлю элял эмекнен де акъланмаз, озь халкъынъа хыянетлик япмакътан да ашша бу дюньяда джинаетлик олмаса керек. Сенинъ тек бизим дуаларымызгъа къатнамагъа дегиль, затен халкъ арасында яшамагъа биле акъкъынъ ёкътыр, ёкъ ол! Бир даа сени бизим арамызда корьмейим! — деп, онъа ёл косьтерген киби къолтукътаягъыны саллады.

Якъуб манъа бир зеэрли назар ташлап, сёз айталмай кетти. Экинджи куню онынъ мааллесинде отургъанлар, саба эрте Якъубнынъ озь эвинден чыкъып кеткенини корьдилер, амма къайда кеткенини ич кимсе бильмей.

Арадан бир йыл къадар вакъыт отип кеткен сонъ, эм шу дуада олып кечкен алекетлерни де эр ким унуткъан сонъ, насылдыр бир демирёл станциясында Якъубнынъ джеседи тапылгъаныны айттылар, эм эшиткениме коре, оны мезарлыкъкъа дегиль де, ондан тыш бир ерде чукъур къазып комгенлер.

Мына, мен санъа бизим яшлыгъымызда башлагъан достлугъымыз насыл биткенини къыскъадан айтаджакъ олдым, амма лаф узады. Ойле олса да узун сёзюмден къыскъа нетидже чыкъарып, санъа бир къач лаф даа айтмакъ истейим. Бизни ве бизлерге ошагъан пек чокъ адамларны достлаштыргъан да, душман эткен де шу бизим девлет къурумы олды. «Вождьларымыз» силянен, кучьнен, инсанлар асырлар бою яшап кельген омюр тарзыны тюрлендирмек, насылдыр эсассыз хаялларгъа берилип, миллионларнен бир гунасы олмагъан адамларны къыйнап, ольдюрип, «янъы джемиет» къурмакъ истедилер, о джемиет насыл бир къанунларнен яшагъаны, эм де йыкъыджылыкътан башкъа бир шейге малик олмагъаныны энди бутюн джиан да билип къалды…

Энди шу эгри ёлдан акъ ёлгъа къайтмакъ чарелерини арайлар. Эльбетте, эрте-кеч онынъ шай оладжагъы белли эди, амма суньий къурум чокъ узады, эсапсыз къурбанлар ашады, бизим несильнинъ омрю де шу акъсызлыкъ, зульмет толу девирде кечти. Не япаджакъсынъ, башымызнынъ язысы экен омюр къоркъу, ачлыкъ, къул олып чалышмакънен кечти.

Эльбетте, мен инанам, энди бир кунь ола бизлер де, даа догърусы бизден сонъ яшайджакъ несиллер де бутюндюнья халкъла-

ры киби табиий къанунларгъа бойсунып яшамагъа огренирлер, амма онъа даа йыллар керек, биз исе бу дюньяда энди мусафирмиз, о хаялларымызда арз эткен сербест куньлерни бизлер корип етиштиралмайджакъмыз. Сизлер бельки корерсинъиз, о вакъыт ихтимал, бизлер яшлыгъымызда «янъы аят къурамыз, янъы эра ачамыз» — деп эсассыз хаялларны аяткъа тадбыкъ этмек макъсадынен япкъан янълышлыкъларымызны, джинаетлеримизни де багъышларсыз деген умюттем.

Мен дефтериме нелердир язып, къаралап тургъан арада Абдурефи къарт ёрулса керек, аркъасындаки дивар ястыгъына башыны эндирип юкъусырады. Мен оны раатсыз этмеден, яваш азбаргъа чыкътым. Энди кунь къавушкъан, сыджакъ бираз эксильген киби эди. Эм кетем, эм де шу къартнынъ икяесинден сонъ манъа тыныш бермеген худжур суаллерге джевап арайым…

ШИИРЛЕР

РЕСИМИНЪЕ БАКЪКЪАНДА

Акъшамлары ресиминъни алсам къолгъа,
Кечкен бахтлы куньлеримни хатырлайым.
Кулип тургъан козьлеринъе бакъа-бакъа,
Мен адынъны бинъ бир кере текрарлайым.

Яшлыгъымыз рузгяр киби кельди-кечти,
Джебэлерде, сазагъанлы кенъ чёллерде.
Мераметсиз, титис олюм чересини
Мен де корьдим мешакъатлы серт куньлерде.

Унутмадым, бугунь киби козь алдымда…
Гурультюли о вокзалнынъ кенъ мейданы.
Думан баскъан козьлеринъенен бакъып манъа,
Сёз айталмай тек къолунъны узаткъанынъ.

Йыллар кечти… Ер къойнунда, окопларда,
Сюреклендик, вуджудымыз орьселенди.
Лякин, дженкте, вызлы топлар патлагъанда,
Сенинъ севгинъ манъа къувет, юрек берди.

Айбетледи, къуршунлардан сакълап кельди,
Йыкъылгъанда — котерди ве умют берди.
Таш чатлаткъан сувукъларда исиндирди,
Къара зиндан геджелери ёл косьтерди.

Чокъ ерлерни долаштым мен сени арап,
Дженк туфаны ятышкъан ве токътагъан сонъ.
Корьгенимден, бильгенимден сени сорап,
Пек мугъайдым сени излеп тапмагъан сонъ.

Бельки сенинъ о аджайип, гузель черенъ
Пек денъишкен танымадым, кечип кеттим?
Бельки мени эляк олды, кельмез, дединъ,
Юрегинъни башкъасына теслим эттинъ?

Яваш-яваш орекенинъ йипи киби,
Йыллар кечер излер ташлап юзюмизге.
Ялынъыз сен даима яш баарь киби,
Хаялымда тюрленмейсинъ, шайсынъ кене.

Бугунь кене ресиминъни алдым къолгъа,
Кечмиш — узакъ шенъ куньлерни хатырладым.
Чокъ козь эттим сен джонеген узакъ ёлгъа,
Гузелим, — деп, къайта-къайта текрарладым.

ЮРЕКНЕН СУБЕТ

Юрегим не ичюн бу сонъки йылларда,
Чекишип, меджалсыз урасынъ.
Юкъумны къачырып, ишимден къалдырып,
Заметсиз яшавгъа тартасынъ?

Санки биз сеферлер, дженклерде олмадыкъ,
Ятмадыкъ бузлу, тар окопта.
Дерсинъ биз джошкъун-шенъ тюркюлер айтмадыкъ,
Достларнен бульбулли танъларда.

Я да къыш геджеси козь юммай ёл юрип,
Эрте танъ урушкъа кирмедик.
Солдат мешребесини ракъыгъа толдурып,
Аяздан къызмакъчюн ичмедик?!

О къыйын ёлларда, достларны комгенде,
Чыдадынъ, акъызмай козьяшым.
Буз къаткъан отьмекни нефеснен къыздырып,
Пайлашкъан вакъытта даяндынъ.

Эльбетте билем сен мермерден дегильсинъ,
Вакъытсыз сарф эттинъ кучюнъни.
Тенинъде эм севги, эм япыкъ, асретлик,
Къылычдай къалдырды берчини.

Сабур эт юрегим, аджайип келеджек,
Омюрни бизлер де корейик.
Келеджек бахт ичюн афатлы йылларда,
Дженклерде бизлер де бар эдик.

Сабур эт, ашыкъма, усанма юрегим,
Дешетли мусибет аркъада.
Мукъаддес омюрнинъ танъыны мужделеп,
Биз кене тюшейик ортагъа!

СУСМА ЙЫРДЖЫ

Джебэлерни корьген такъдир,
Ёрулдынъмы, не сустынъ?
Ёкъсам азмы берди омюр,
Неден къоркътынъ, не пыстынъ?

Джанлы киби титрегенде
Бузлу топракъ патлавдан,
Акъып къарны ириткенде,
Яралардан сыджакъ къан.

Чыдадынъ да шу афатта
Шикяетинъ ёкъ эди.
Сустынъ омюр къайнагъанда,
Эшитильмей гурь сесинъ.

Мукъаддес иль аскерлерин
Йыллар сафтан чыкъара.
Дерсинъ пыскъан бир окъчу да,
Оларны козьлеп ата.

Шанлы енъиш байрамына
Топланса ветеранлар,
Эр софрада бош ер къала,
Дерсинъ постта къалгъанлар.

Бугунь кене телюкеде
Ватаннынъ ер курреси.
Сусма йырджы, чыкъ курешке
Тындыр верем сесини!

КОЗЬЯШ ЧЕШМЕСИ

Хансарайнынъ диварында — ташында,
Узакъ кечмиш терен излер къалдырды.
Мермер таштан козьяш киби сув акъа,
Дерсинъ кимдир терк эталмай гъамыны.
Мешур Иран макъатлары устюнде,
Къартал тура, учам деп къанат керген.
Ханнынъ зийнет чокърагъы — шу эвинде,
Джандан севген яреси ольдюрильген.
Чыдаялмай хан шу мушкуль азабына,
Рессамына Умерге эмир бере:
— Яныгъымны беян эткен бир шей яса,
Кучлю олсун, таш агъласын корьгенде!
Шу эмирни алып рессам ишке тюше,
Башынъ джеллят — япмасанъ ольдюм деп сай…
Иш биткен сонъ хан шаша муджизеге,
Ири, ири козьяш тёкип таш агълай!..
Сувукъ мермер ташында козьяшлары,
Эки терен ёл япып, из къалдыргъан.
Умер эди зенаатынынъ устасы,
Таш ичинде яныгъы синип къалгъан.
Аш ашамай, сув ичмей, хан эп агълай,
Мезарында тынчлана ахыр сонъу.
Тек рессамнынъ агърысы ольмей яшай,
Бу куньгеджек енъалмай вакъыт ону!

ЗАН ЭТЕРДИМ

Зан этердим, эсленген сонъ бир даа юрек,
Асрет-севги атешине къапылмаз деп.
Сёнген отнынъ къалгъан кулю киби,
Къайта баштан алевленмез-туташмаз деп.

Зан этердим, тек гуллер шай, кузь баскъанда,
Къанаатленмей, текрар ачып безенелер.
Узун, сувукъ геджелерден, кускюн коктен,
Кене сыджакъ, кене кунеш, нур беклейлер…

Зан этердим, зюлюфлерге акъ тюшкен сонъ,
Севги сёнер, ирип биткен чыракъ киби.
Талгъын юрек къан сурьатын эксильткен сонъ,
Раатсызламаз яшлыкътаки ойлар бизни.

Зан этердим… Амма севги атеши де,
Омюр барда гъайып олмай, битмей экен…
Тек къартлыкъта буз тюбюнден акъкъан сувдай,
Ич дуйдурмай, сес-солукъсыз яшар экен.

Джан къартаймай, истек битмей, гонъюль къанмай,
Йыллар отип бет-сымасын тюрлетсе де.
Къышта биле, кяде-бирде яшын яшнай,
Табиатнынъ къанунына ят олса да.

* * *

Ильк баарьни муждстеп акъбардакъ ачса…
Акъ тюсюнде даа битмеген къышны корем.
Назикликнен ис этильген къокъусында,
Якъын, лякин даа кельмеген язны сезем.

Узакъ ёлдан ёргъун турна керванлары,
Къарыкъ сеснен кокюмизде пейда олса,
Юрек таша — дерсинъ мен де зор ёлларны,
Кечтим энди — кельген баарь бахшыш манъа…

ТАРИХ КИМЛЕРГЕ ТЁР БЕРЕ?

Эрте-кеч озь догъгъан сачагъы тюбюнде,
Бельким де пек узакъ, ят ильде,
Эрылгъан ачкъанда, я къарлар ягъгъанда,
Инсанлар олюмнен расткеле.
Эр омюр ёлунынъ бар сонъки дёнюми —
Кимсеге устюнлик ёкъ мында.
Урлугъын пиширип, къуругъан от киби
Юректе урушун токътата.
Шай… Лякин адлар бар, вакъыткъа бойсунмай,
Ипранмай эпкинли йыллардан.
Несильден-несильге авуша байракъдай,
Куч олып къорчалай душмандан.
Эскире эйкеллер, унутыла йырлар да.
Сунъий янгъан йылдызлар сёне.
Тарихнынъ элегинден кечирип йыллар —
Тек ляйыкъ адларгъа тёр бере.

* * *

Кяде бир тик бакъсам, сертейип башласам…
Ынджынма, элемим багъышла.
О агъыр кечмишнинъ ярасы, асабам,
Тез кечер — козьяшынъ акъызма.

СЕН ЙЫРЛАСАНЪ

муз. И. Бахшишнинъ
сёз. Дж. Аметовнынъ

Танъ нурлары козьлеринъде,
Чифте бенълер юзюнъде.
Сен йырласанъ суса бульбуль,
Гуль далында букюле.

Багълама:
Чифте бенълер, индже беллер,
Аджеп кимни бахтлы этер. *(2 кере)*

Севген гонъюль элем корьмез,
Сёндюр якъкъан атешинъ.
Ал юрегим назар тиймез
Терк эт асрет алевин.

Багълама:
Чифте бенълер, индже беллер,
Аджеп кимни бахтлы этер. *(2 кере)*

Ал севгимни, къош йырынъа
Джошсын талгъын юреклер.
Саарь вакъты кель багъчама,
Йырла суссын бульбуллер.

Багълама:
Чифте бенълер, индже беллер,
Аджеп кимни бахтлы этер. *(2 кере)*

АСКЕРЛИККЕ КЕТЕ ЯШЛАР

(марш)

муз. И. Бахшишнинъ
сёз. Дж. Аметовнынъ

Тынч омюрни сакъламакъчюн
Яшлар кете хызметке.
Сабур къызлар севги кучюн
Сынарлар асретликте.

Багълама:
Эки къышнен, эки яз,
Севген беклер усанмаз.
Эки гонъюль бир олса,
Аскер ёлун адашмаз.

Яшлар ичюн арбий хызмет
Олды эрлик мектеби.
Аскер олгъан йигитлернинъ
Къалкъан олур кокреги.

Багълама:
Эки къышнен, эки яз,
Севген беклер усанмаз.
Эки гонъюль бир олса,
Аскер ёлун адашмаз.

Эфсаневий енъишлернен
Тильде — дестан Ордумыз.
Сафкъа кирген яш кучлернен,
Гъурурлана юртумыз.

Багълама:
Эки къышнен, эки яз,
Севген беклер усанмаз.
Эки гонъюль бир олса,
Аскер ёлун адашмаз.

НАСТАНЕТ ДЕНЬ

Я верю, что настанет день,
Когда на всей планете
Навек войны исчезнет тень,
И только будут дети
Своей игрой напоминать
Те огневые годы,
Когда взаправду умирать
Бросались мы на дзоты.
Настанет день… Ну, а пока
Не дремлют континенты,
И злая тянется рука
Разжечь пожары где-то,
Нам светлых песен не забыть,
Что с нами шли по жизни.
Готовы грудью защитить
Любимую отчизну.

Перевод с крымскотатарского
Н. Красильникова

МОЁ СЧАСТЬЕ

Счастье не в богатстве,
И не в злате,
Зависти к нему
Я не питал.
Жил, как все
Имел простой характер
И, как все,
Влюблялся и страдал.
А когда враги
На землю нашу
Ринулись,
Живое все губя,
Я, как все,
В атаку шел бесстрашно,
Родина,
Я защищал тебя.
Повезло.
Вернулся из походов.
Год победы.
Первый мирный год…
Сняв шинель,
Трудился я с народом,
Потому был
Счастлив я и горд.
День весенний,
Ах, какое счастье!
В космосе
Гагарин наш родной.
Что ж,
И я к победе той причастен,
Оттого
Счастливый я такой.

Перевод с крымскотатарского
Н. Красильникова

СЛАВНЫЙ ВЕК

Как заря,
Как солнечные полдни,
Озарил ты землю,
Славный век.
И шагает
Гордый и свободный
По стране
Советский человек.
Нет,
Не зря под пулями
Вставали
Деды
В восемнадцатом
Году.
Знамя, что
Тогда они подняли,
Держим
У планеты на виду.
Измеряем время
Не веками,
Поступью
Широкою своей,
Песнями,
Великими делами,
Стартами
Межзвездных
Кораблей!

Перевод с крымскотатарского
Н. Красильникова

ИМЕНА

Либо дома, либо на чужбине,
Либо в день цветенья, либо в снег,
На вершине или же в долине
Встретится со смертью человек.

Как трава однажды засыхает,
На весну оставив семена,
Так удары сердца затихают —
Человеку жизнь дана одна.

Но бывают имена такие,
Что нетленны в мире искони.
Как знамен полотнища тугие,
Реют над народами они.

Гаснут звезды, погребает заметь
Памятников бронзу и гранит,
Только человеческая память
Имена достойнейших хранит.

Перевод с крымскотатарского
С. Сорина

МНЕ КАЗАЛОСЬ

Мне казалось, что немолодое
Сердце забывает про любовь.
Как зола, залитая водою,
Никогда не разгорится вновь.

Мне казалось, что одни лишь розы
Расцветают позднею порой.
Не страшны им осени угрозы,
Солнца ждут, что всходит под горой.

Мне казалось, побелеют только,
Инеем покроются виски,
Дрогнет сердце, словно от осколка,
И замрет от ледяной тоски.

Мне казалось… А на деле вышло:
Жизнь с любовью связана всегда.
Но моя любовь течет чуть слышно.
Тихо, как вода из-подо льда.

Перевод с крымскотатарского
С. Сорина

СТУЧИТСЯ В ОКНО СТАРОСТЬ

Старость постучалась мне в окошко,
Говорит, что мой пришел черед.
Радоваться? Погрустить немножко?
Слишком неожиданный приход.

Время, как оно неуловимо,
Словно сани с гор, летит оно.
В суете, в табачных струйках дыма
Тают годы с жизнью заодно.

Я не знаю, сколько предо мною
Весен расцветет и отцветет,
Сколько раз черемуха весною
Снова душу окрылит в полет.

Я шагаю, с сединою споря,
А закат неумолимо ал.
Я не знаю — радости ли, горя
Больше я на свете испытал.

Нас, великой бурею рожденных,
Не ласкала грозная судьба.
Нас, юнцов в шинелях запыленных,
В бой вела военная труба.

Многих одногодков вражьи пули
Выбили в сраженьях из седла.
Но мы солнце Родине вернули,
Нас к победе юность привела.

Я не знаю, сколько раз весною
Снова душу окрылит сирень.
И когда погаснет предо мною
Солнце — мне неведом этот день.

Если же — а вдруг случиться чуду! —
Вновь увижу юности зарю,
Новых я дорог искать не буду,
Прежнюю дорогу повторю!

Перевод с крымскотатарского
С. Сорина

РАЗГОВОР С СЕРДЦЕМ

Почему неровно стало биться,
Почему стучишь с таким трудом,
Не даешь коротким сном забыться,
Не велишь на час оставить дом?

Требуешь все чаще-чаще отдых…
В дни былые разве не с тобой
Жили мы, участвуя в походах,
На рассветах поднимались в бой?

Или соловьев залетных трели,
Не случалось слушать по утрам,
Или на морозе нас не грели,
Честные солдатские «сто грамм»?

Хоронили братьев по оружию,
Научились молча горевать,
Сухари, железные от стужи,
На своей груди отогревать.

Знаю, сердце, ты не из гранита,
Утомилось, видно, наконец.
Ничего, что было, не забыто —
Ни один от прошлого рубец.

Потерпи, о сердце, помоги мне
Дней грядущих увидеть прилёт.
Пусть в весеннем и победном гимне
Все живое голоса сольет.

Потерпи, не все ведь песни спеты,
Не тоскуй, а песню жизни пой.
До зари, до счастья всей планеты
Мы дожить обязаны с тобой!

ПОВЕСТЬЛЕР

АБДУЛ ТЕЙФЫКЪ

I

Партенит ялы бою койчиклери арасында озюнинъ йымшакъ икълиминен ве табиий дюльберлигинен дигерлеринден айрылып тура. Къара денъиз саиллерининъ энъ дюльберлерден бири сайылгъан эфсаневий Аювдагъ этеклеринде ерлешкен шу койчикте къыш санки олмай. Баарьде исе этраф ешилликлер, чечеклер ичине комюле. Узун сыджакъ ве кунешли яз куньлери денъизден эскен серин ельчик сыджакъны савуштыра. Кузь айларында кунешнинъ арарети эксиле, ягъмур сийрек ягъа. Ачыкъ авалар чокъ вакъыткъа къадар девам эте. Алтын кузьнинъ дюльберлиги, онынъ текрарланмаз ренклери инсангъа буюк хошнутлыкъ багъышлай. Койчик: юзюм багълары, алма, армут, ювез, джевиз, кестане, фындыкъ, инджир, нар, зейтюн ве дигер дженюп осюмликлеринен ярашыкъ багъчалар, бостанлар ве тютюн тарлары ичинде комюле. Аювдагъ да эр мевсимде озь «кийимини» денъиштире. Онынъ астында ерлешкен мешур умумсоюз пионер лагери «Артек»те исе, йыл девамында, мемлекетимизнинъ чешит кошелеринден ве тыш мемлекетлерден кельген балалар раатлана, пишкинлешелер.

Ялы бою койлеринде яшагъан эалининъ эксериети балыкъчылыкънен мешгъуль олгъан, эм та балалыкътан озьлери де балыкъ киби ялдамагъа огренгенлер.

Февраль айынынъ орталарында денъизде хамса пейда олып башлай, ялылар адамгъа тола, о куньлерде эр бир эвде хамси къызарталар. Оны ашагъан адам, лезетини омюрлик унутмаз.

Партенит коюнде яшагъан Абдул агъаны ялынъыз койдешлери дегиль, этрафтаки койлерде де яхшы биле эдилер. О эм яхшы авджы, эм балыкъчы, ве эм де пек шенъ шакъий адам олгъан. Вакъыты келип Эмир Усеин Абдулны чар ордусына хызметке чагъыргъан сонъ, арадан чокъ вакъыт кечмей, Рус-Япон дженки башлай. Даа кереги киби арбий хызметининъ сырларыны менимсемеген, тюневинки джаиль койлюлерни эшелонларгъа толдурып, шаркъкъа — япон дженкине ёллайлар.

Абдул агъа, даа ёлда кеткенде, озь ватандашларындан бир къач адам тапа, олар бири-биринден айырылмамагъа сёз берелер. Араларында, текаран да олса, язмагъа, окъумагъа бильген де тапыла. Онынъ ярдымынен аскерлер эвлерине мектюп яза, не

ерде олгъанларыны ал-эхвалларыны, дертлерини шу мектюплер вастасынен эвлернине бильдирелер. Эм, о вакъытларда адет олгъан, мектюбинъде мытлакъа бир эки бейит шиир де олмакъ керек экен.

«…Порт Артурнынъ мааллеси, не буюктир къалеси.
Солдат кеткен яшларнынъ агълап къалды анеси.
Куропаткин башымыз, ат этидир ашымыз,
Порт-Артурнынъ ичерсинде къалды яры яшымыз.
Агълама, анам, агълама бабам, бельки чаре булуныр…»

Абдул агъа шу япон дженкинден сагъ-селямет къайтып келе ве 1917 сенесине къадар Севастопольде хызметини девам эттире. Революциядан сонъ исе, эвине къайта. 1921 сенесининъ дешетли ачлыгъы вакъытында ич терлеме хасталыгъына огърай ве вефат эте. Баба ольген сонъ, ана — Айше апте алты баланен: Васфие, Фатма, Лютфие, Али, Тейфыкъ, Мустафанен берабер тул къала.

Кунь-бугуньде шу буюк аиледен тек бир Али сагъ.

Балалар да бабалары киби пек ишкир, чебер ве муаббет олып яшагъанлар. Айше апте дженктен сонъ, Ленинск шеэринде вефат этти. Онынъ огълу Тейфыкънынъ Советлер Бирлиги Къарамыны адыны къазангъаныны корьмек онъа къысмет олды.

1944 сенесининъ бааринде Къырым ярым адасыны душман къолундан азат эткенде, Советлер Бирлиги Къараманы Абдул Тейфыкъ Краснодар шеэрининъ арбий госпиталинде джебэде алгъан яраларыны деваламакъта эди. Симферополь шеэри азат этильгенини эшиткенинен, экимлернинъ онъа бир афтагъа рухсет бермелерини сорады. Чюнки эвлерине барып, къоранталарынынъ такъдирини бильмек истеги онъа юку бермей эди. Ниает, экимлерден рухсет алып, ёлгъа чыкъты.

Тейфыкънынъ корьмеге ялынъыз Партенит коюнинъ эалиси дегиль де, этрафтаки къомшу койлерден де кельдилер. Олар Къараманнынъ кокрегиндеки алтын йылдызны корип, озь-озьлерине инанмадылар, къолларынен де, тутып бакътылар. Къараманнынъ козьлеринден опти, агъладылар.

Къомшу койде яшагъан «енгиль Къадыр» лагъабында бир акъай эр кесни итеклеп Тейфыкънынъ огюне чыкъты, бир ань онъа тикилип бакъкъан сонъ, — Тейфыкъ, шу алтын йылдызны къазанмакъ ичюн не япмакъ керек я? — деди. Этрафтакилер шакъылдап кульдилер.

— Не япмакъ керек?! Менимдже, яхшы дженклешмек, фашистлерни бу дюньядан о бир дюньягъа йибермеге бильмек керек, —

деди. Койдешининъ омузыны таптады. Топлангъанлар озь козьлерине инанмай эдилер, чюнки оккупация йылларында оларгъа даима: «Советлер капут. Москва алынды. Советлер Ордусы ёкъ этильди, къалгъанлары да Урал дагъларына къачып къуртулдылар», деп айта эдилер. Тейфыкъ исе фашистлерни айдап, къараман олып, озь койлерине келип чыкъты?!

Озь-озьлюгинден топлангъанлар арасында митинг башланды. Шамата токътады. Оларнынъ арасында дагъдан тюшкен партизанлар да бар эдилер. Сёз, биринджи, Тейфыкъкъа берильди. О топлангъанларны джебэдеки вазиетнен таныш этти.

— Лякин дженк даа девам этмекте, — деди Тейфыкъ этрафкъа назар ташлап. — Бизименъильмез Ордумыз душманны озь къобасына айдап кетмекте. Фашистлер басып алгъан Авропа девлетлери де оларны азат этеджек Совет ордусыны сабырсызлыкънен беклемектелер. Сизге исе, яни душман къолундан азат олунгъанларгъа, Гъалебе байрамыны якъынлаштырмакъ ичюн элинъизден кельген ярдымны аскерлеримизге косьтермек керек…

Тейфыкъ олгъаны-оладжагъы эвлеринде бир гедже ятып, экинджи куню ёлгъа чыкъты. Анасы — Айше апте козьяшларыны тыйып оламай, огълунынъ бойнуна сарылды:

— Сен энди озь борджунъны тёлединъ, балам халкъ огюнде юзюнъ ачыкъ, озюнъ де дёрт кере яралангъансынъ, ич олмагъанда беш-он куньчик отур, раатлан, — деди. Эвлядындан айырыладжагъы кельмеди. Бельки, огълунен соньки кере корюшкенлерини юреги дуйгъандыр. Аналар юреги эр шейни сезе!

Тейфыкъкъа да къолай олмады, онынъ да козьлери торланды, богъазына бир шей келип тыкъылды, нефеси тутулды Ананынъ къоллары джансыз киби, онынъ омузларындан тайып тюшти. Къараманнынъ къардашы Лютфие анасынынъ къолтугъына кирип, оны эвге кирсетти, яваштан миндер устюне отуртты, сув ичирди.

II

1930 сенеси Ялта районынынъ койлеринден, Ялта шеэриндеки педтехникум янында тешкиль этильген еди йыллыкъ тататр мектебине талебелер келелер. Август айынынъ сонъу. Бир сентябрьде имтианлардан отькен балалар шу ерде къалып, окъуйджакълар. Олар, «Бала дюньясы», деп адландырылгъан ятакъханеге ерлештириледжек.

Балалар даа бири-бирини танымайлар. Эр кес озь шивесинде лаф эте. Тосат-тосат кулюшелер. Хусусан Кучюк озен, Къуру озен,

Тувакъ койлеринден кельгенлернинъ шивеси эр кесни меракъландыра, оларнынъ эки сёзлеринден биринде «маре» дегенлери пек ошлу кете.

О йылларда, икътисадий джеэттен вазиет агъыр олгъанына бакъмадан, фукъаре койлю балаларына девлет эсабына шеэрде окъумакъ бильги алмакъ, шубесиз буюк къазанч эди.

Отузынджы йылларда Ялта шеэриндеки оджалар окув юртуна кирип окъумакъ истегенлернинъ сайсы йыл-йылдан чокълаша эди. Кой эалиси арасында окъувгъа олгъан истек пек артты. Биз де шу окъув юртунда окъумагъа башладыкъ.

1930 сенеси Ялтадаки еди йыллыкъ мектепнинъ биринджи сыныфына къабул олунгъанлар арасында Тейфыкъ Абдул да бар эди. О балалыгъында, койлерде озь акъранларына «атаман» оларакъ танылгъан. Тез вакъыт ичинде мында да озь сыныфдашларына «ребер» оларакъ танылды. Чюнки о, эр кестен тез ялдай, чапа, турникте айлана, курешкенде эр кестен эпкин эди. Бизим сыныфымызда бир Тейфыкъ даа бар эди. Онынъ фамилиясы Къуртмоллаев. Эки Тейфыкъ деръал дост олдылар, бир раледе отура, берабер юре эдилер. Оджаларымыз Абдулгъа биринджи Тейфыкъ, Къуртмоллаевге исе экинджи, деп, чагъыра тургъанлар.

Бизлерге — кой балаларына шеэр мектебинде, эвлеримизден, ана-бабаларымыздан айрыджа окъумакъ къыйын олса да, оджаларымыз бизлерге вазиетимизни анълап, эллеринден кельген бутюн ярдымларыны япа, анъламагъан дерслеримизни адий ёлларнен анълата эдилер. О йылларда эпимизни рус тили дерслери къыйнай эди. Лякин оджапчемиз Анастасия Ивановна эмегини аямай бизге анълатмагъа тырыша эди. Шу оджапчемизнинъ къолунда тасил ь алгъанлар, аля бугунь онынъ адыны буюк урьметнен анъалар. Анастасия Ивановна бизлерни рус эдебиятынынъ улу векиллеринен таныш этип эпимизде эдебияткъа авеслик догъурды.

Садыкъ Факидов исе физика-математика оджамыз эди. Бу сыджакъкъанлы, даима кулюмсиреп тургъан адам хастаджан олса да, бутюн вакъыт талебелер арасында булуна, бизлерге ярдым къолуны узата эди. Акъшамлары, бизлер дерс азырлагъанда, о келе ве бизлерге ярдым эте эди.

Лякин теэссюф ки, бир йылдан сонъ о вефат этти. Оны соньки ёлгъа окув юртунынъ бутюн талебелери озгъардылар.

Еди йыллыкъ мектепни битирген сонъ, бизлерни имтиансыз техникумгъа къабул эттилер. Техникумда окъумакъ даа да зор

олды. Амма бизлер энди акъны-къараны танып башлагъан талебелер эдик. Биринджи курста бизлерге ана тилинден дерслерни оджапчемиз Эмине Арифджанова бере эди. О муляйим табиатлы, озь дерсининъ севдасы эди. О хусусан шаирлеримизнинъ эсерлерини пек севе эм де шиирлерини буюк усталыкънен окъуп, бизлерни айретте къалдыра тургъан.

Эсап дерслерини бизге эсли-башлы, узун бойлу, къаба давушлы Григорий Григорьевич Знаменский ашлады. Онынъ адыны эпимиз буюк урьметнен анъамыз. О, зенгин аят теджрибесине малик ве пек медений адам эди. Кимерде бир о, дерсини токътатып, бизге къыйметли насиатлар да бере тургъан. Догърусыны айткъанда, биз балалар шу адамдан «яхшы» не, ве «яман» не олгъыны огрендик. Математика илимине айрыджа истидатлы олгъан талебелернен о айрыджа сухбетлеше, къошма вазифелер бере эди. Бу вакъытларда бизлер киби, онынъ элинде тасиль алгъан Амет Хатипов, сонъундан математика илимлери докторы олып, алий мектеплер ичюн чокъ дерсликлер язы.

Бизим сыныфымызда Знаменкийнинъ дерсинден энъ аля окъугъан эки адам бар эди. Бири Эмин Каишев, экинджиси Момине Рамазанова эдилер. Тейфыкъ Абдул математикадан яхшы чакъса да, оны чокъусы беден тербиесине аит оюнлар, ярышлар меракъландырды. Ондан да башкъа, техникумнынъ озюнде духовой чалгъы такъымы бар эди, пек чокъларымыз анда, биринджи кере музыка элифбесинен таныш олдыкъ. Эки Тейфыкъ да онынъ актив азалары олдылар, бири баритон, дигери корнет чала эди.

Ялта шеэри окув юртларында о йыллары кучьлю волейбол, баскетбол, командалары тешкиль этильген эди. Олар бири-бирлеринен сыкъ-сыкъ ярышлар отькере эдилер. Баскетбол командасынынъ капитаны Тейфыкъ Абдул эди. Озю юксек бойлу, сагълам мучели бу йигит, командасына да озю киби оюнджыларны топлап, даима шеэр боюнджа ярышлар тешкиль эте, эм эксериетте Тейфыкънынъ командасы ярышларда биринджиликни къазана эди. Эгер де енъильселер, капитан бармагъа ер тапмай эди. Затен о пек раатсыз, эр ерде биринджи олмакъ ичюн арекет эткен йигит эди.

Бир кунь, беден тербиеси оджамызнынъ реберлигинде денъизге бардыкъ. Тейфыкънынъ риджасынен, къумлу ялыгъа дегиль де, буюк ташлар, къаялар олгъан тарафкъа кеттик. Анда адам чокъ олмай эди. Бизлер эпимиз яхшы ялдаймыз, къаялардан чыкъып ашагъы секирмесек, ялдавнынъ дадыны тапмаймыз.

«Къана энъ юксек къаядан ким атар? — дегенде, эльбетте Тейфыкъ, деръал ортагъа чыкъа эди. Бир кунь Тейфыкъ энъ юксек къаягъа чыкъты:

— Мен бу ерден сычрарым, — деди де, озюни сувгъа ташлады. Эпимиз онынъ сувгъа тюшкен ерине бакъып къалдыкъ. Тейфыкъ ёкъ, сув тюбюнден чыкъмай. Бизлер багъырыкълап башладыкъ, оджамыз деръал озюни сувгъа атты. Бизлер нефес алмай беклеп турамыз. Бираздан оджамыз сув астындан чыкъып бизге, «ёкъмы?» дер киби бакъты, бизлер «ёкъ» — деп, багъырдыкъ. О текрар сув тюбюне далды. Бизлер энди не япаджагъымызны бильмей, шашмалап тургъанда, янашамыздаки бир таш артындан:

— Таптынъызмы?! — деп, Тейфыкъ багъырды. Эпимиз онъа догъру чапыштыкъ. Бираздан, оджамыз да меселени анълап, ялыгъа чыкъты. О, башта сертиеджек олды, сонъ озюни тутамай, кулип йиберди. Сонъ бизлерни мектепке алып-къайтты, чюнки бизлер энди Тейфыкънынъ ойле шакъаларына алышып къалгъан эдик.

Бизим группамызда Тувакъ коюнден Умер Бабалик, Темирчи коюнден Эмин Каишев, Ауткадан Эбазер Селями ве дигерлери де окуй эдилер. Умер Бабалик бизден буюкче эди. О башта бизим пионер вожатыймыз олды, сонъ комсомол етекчимиз вазифесинде чокъ йыллар чалышты. О эпимизден тербиели, ичтимаий ишлерге джиддийликнен янаша тургъан. Бизлер бир де бир къабаат ишлесек, Умер судьямыз ола тургъан. Эмин Каишев исе Знаменскийнинъ севимли талебеси, математикадан эпимизге ярдым эте эди.

Лякин, Эбазер келе деселер, къыз балалар бармагъа ер тапмай эдилер. О пек чая, бир дакъкъа биревлерге илишмесе, джаны раат олмай эди. Оджаларымыз да оны пек яхшы биле, кимерде, чаре тапалмасалар, сыныфтан къувып чыкъара тургъанлар. Бизлер де онъа, нечюндир, «данъгъалакъ», деп айта эдик. Оларнынъ койлери — Ауткада о йыллары пек чокъ урумлар яшай эди.

Кузь айлары, раатлыкъ куньлеринде, Эбазернинъ ёлбашчылыгъы алтында бир группа олып, шеэрге якъын Дерекой, Айвасыл койлернинъ багъчаларына емиш хырсызламагъа да кете тургъанлар. Къаравуллар оларны тап шеэргедже айдап келе эдилер. Сонъундан Эбазер озюнден де къошуп «сеферлери» насыл кечкенини айта, эпимизни кульдюре эди. О эр ерге тыкъыла, бутюн тёгереклерде иштирак эте эди. Лякин баскетбол командасына къошулып оламады, бою алчакъ эди. Аля бугунь балалыгъымыз-

ны, яшлыгъымызны хатырлагъанда, Эбазер козь огюнде джанлана, кулемиз.

Инсан буюк, акъыл-балиг олгъан сонъ, чокъ вакъиалар онынъ акъылындан чыкъа, лякин яшлыкъ, осюмюрлик чагъында корип кечиргенлери анъында синъип къалалар. Яшлыкъта вакъыт пек агъыр джылышкъан киби корюне, куньлер узун ола. Шу чагъында вакъытнынъ тез отьмесини, тез-тез буюклер сырасына кирмекни арз этесинъ...

Еди йыллыкъ мектепте ве техникумда кечкен окув йыллары бизлерге, шу ерде топлангъан кой балаларына, чокъ шейлер огретти. Эр ким киби бизлер де, буюк хаялларнен яшадыкъ. Эм о йыллар пек раатсыз йыллар эдилер. Койлерде тешкиль олунгъан ильки колхозлар даа яхшы пекинмеген, о иште теджрибе олмагъанындан, янълышлыкъларгъа да ёл бериле эди.

Сыкъ-сыкъ отькерильген топлашувлар пек шаматалы кече тургъан. Районлардан эр бир койге пекитильген махсус инструкторлар умумий макъсадны яхшы бильселер де, конкрет меселелерде олар да шашмалай эдилер. Коллектив хозяйство ишлерини кереги киби бильген теджрибели мутехассыслар, ёлбашчылар ёкълугъындан, кой хозяйствосы техникасы олмагъанындан, вазиет агъыр эди. Шу меселелерни ёлуна къоюлмасы ичюн, бирлик эмекнинъ, акъикъат да, эльверишли олгъаныны исбат этмек ичюн, бир къач йыллар керек олды.

Койлернинъ икътисадияты, белли бир вакъыттан сонъ котериле башлады. Бизлер, шеэр мектеплеринде окъугъан яшлар, яз татили куньлеринде озь колхозларымызда ана-бабаларымызгъа ярдым этмек ичюн, тютюн тарлаларында, багъларда, бостанларда чалыша, ондан да башкъа, койлерде тешкиль этильген клубларгъа яшларны джельп эте, чешит акъшамлар отькере, медений-ярыкъландырув ишлерини джанландыра эдик.

О йылларда, койлерде ликбезлер чалышып башлады. Къартяш, акъшамлары иштен сонъ, клубгъа я да мектеп бинасына топланып окъумагъа, язмагъа, саде эсап усулларыны огренмеге тырыштылар. О йылларны хатырлагъанда, койлерге керчектен де янъы омюр кельгени эр адымда сезилип тургъаны, эалиде шу янъылыкъларгъа буюк авеслик догъгъаныны корип, биз яшлар да шу ишлерге къошулгъанымыз ичюн гъурурлана эдик.

Ниает, 1935 сенеси Ялта техникумыны битириджилер бизлер олдыкъ. Техникумнынъ буюк, дюльбер бинасы олып, буюктенбуюк чам, сельби тереклери арасында комюлип тура эди. Эвель-

де бу бинада гимназия ерлешкен экен, революциядан сонъ анда факъыр-фукъарелернинъ балалары тасиль алгъан техникумгъа чевириле.

Чокъ йыллар девамында бу муэссиселернинъ ребери Ахтем Аметов олды. Юксек медениет саиби, муляйим табиатлы, озь ишини джандан севген адам эди. Эр йыл техникумны битиргенлер ичюн махсус тантаналы акъшам отькериле тургъан. Ойле акъшамлар техникумнынъ буюк клубында отькериле ве тантаналарда район маариф болюгинден, шеэр Советинден, ве ана-бабалар тарафындан да махсус чагъыртылгъан мусафирлер иштирак эте эдилер. Бизим битирюв акъшамымыз да пек яхшы тешкилятландырылгъан эди.

Шу йылы, яни 1934 сенеси яшлар ве къызларны, Массандрада ерлешкен, арбий окъув лагерьге учь афтагъа ёлладылар. О ерге Акъмесджит шеэринден театр техникумынынъ студентлери ве Кефе шеэриндеки педагогика окъув юртунынъ студентлерини де топладылар. Лагерьде бизлерге тюфек атувны, противогазнен насыл файдаланмакъ керек олгъаныны, сафта догъру юрюв къаиделерини ве дигер арбий талимлер огреттилер. Вакъыт пек меракълы кечти. Абдул Тейфыкъ о ерде де озюни танытты, лагерь боюнджа энъ мергин атыджы, адыны къазанды. Онынъ коксюни: «ГТО», «Ворошилов атыджысы», «ПВХО» нишанлары яраштыра эди.

Июль 15-те лагерьнинъ тантаналы япылувы отькерильди, эпимиз озь койлеримизге къайттыкъ.

III

Бизлер даа техникумны битирмезден эвель эпимизни республиканынъ чешит районларына ишке тайин эткен эдилер. Абдул Тейфыкъ Симферополь районына тюшти. Азырки вакъытта о ойле буюк месафе корюльмесе де, бала экенде озь эвинъден о къадар узакъкъа кетмек къолай дегиль эди. Тейфыкъны анда пек яхшы къабул этелер.

Август 20-де Алушта районы боюнджа оджалар конференциясы отькерильди. Анда эки Тейфыкъ кене де расткелишелер.

— Мында насыл тюштинъ, сени Симферопольге ёллагъан эдилер де? — деп Къуртмоллаев озь аддашындан сорай.

— Сен сорама, мен айтмайым, достчыгъым. Мени ишке тайин эткен ерге бардым, шимди де андан келем. Акълары керекмей,

пек гузель къабул эттилер, лякин этраф, козюнъ корьгени къадар чёль, денъиз ёкъ, озюм де кимсени танымайым, сен билесинъ де, мен денъизсиз насыл яшарым?

— Я не япмакъ истейсинъ, не фикиринъ бар?

— Озюм де бильмейим, сенинънен лаф этеджек олам, бельки дайынъа айтсанъ, (Къуртмоллаевнинъ дайысы Алушта РайОНОсында инспектор олып чалыша эди) мени де мында бир якъын ерге тайин этмеге ярдым этер. Сонъ не дейсинъ?

— Лаф этмек мумкюн, лаф къачмаз, лякин биз башта бир денъизге тюшип чайкъанайыкъ, мааре, бойле, аягъынъ тюбюнде денъиз тургъанда мен чыдап оламайым…

Олар ялыдан узакъкъа ялдап кеттилер, сонъ далгъалар устюне ятып саллангъанда, дюньяларыны унуттылар. Ойле кейф алгъан дакъкъаларында инсан омюрнинъ зевкъы сонъсуздыр деп, беллей…

Тейфыкъ Къуртмоллаевни чалышмагъа Алушта районынынъ энъ буюк Ускут коюне тайин эткен эдилер. Олар тойгъандже денъизде ювунгъан сонъ, берабер маариф болюгине кеттилер. Къуртмоллаевнинъ дайысы Музафар Арифджанов йигитлерге шубенен бакъты:

— Не бар, не ишнен кельдинъиз, яшлар? — деп сорады. О къайдадыр ашыкъа эди, буны корьген достлар раатсызландылар, Къуртмоллаев чокъ ойланмай, ерсиз де олса: — Бу меним якъын достум, эм пек яхшы да ялдай… Дайы кулюмсиреди:

— Дост олгъанынъыз, денъизде яхшы ялдагъанъыз яхшы, лякин бизге мектепте яхшы чалышкъан, колхозджылар арасында ичтимаий ишлерни яхшы алып баргъан земаневий оджалар керек, — деди ве яшларнынъ утангъанларыны корип, — сиз ишкир йигитлерге ошайсыз, эм авале этильген ишлерни тартынмай эда этерсинъиз, шаймы? — деп оларнынъ гонъюллерини алмакъ истеди. Къуртмоллаев, тутула-тутула аркъадашы Тейфыкъны Акъмесджит районына тайин эткенлерини, о исе озь районында къалмакъ истегенини, мумкюн олса, оны да озю чалышаджакъ мектепке ёлламаларыны риджа этти. Дайы бираз ойлангъан сонъ:

— Мен мудиримизнен лаф этерим, аркъадашынъны да Ускут коюне ёллармыз, анда даа оджалар керек, мектеп буюк, кой де буюк, амма сиз шимди догъру конференциягъа барынъыз, о ерде теджрибели оджаларнынъ чыкъышлары оладжакъ, динълесенъиз сизлерге де буюк файдасы олур, — деди.

Яшлар инспекторнынъ одасындан буюк севинчнен чыкъып, конференциягъа ашыкътылар.

Экинджи куню маариф мудирининъ секретары Тейфыкъкъа Ускут кой мектебининъ башлангъыч сыныфларына оджа тайин этильгенине аит ёлланманы къолуна берди. Тейфыкъ севингенинден башы кокке тийди. О бир шейге бакъмай, озь койлерине ашыкъты. Эвлеринден керек шейлерини аладжакъ, сонъ кене де Алуштагъа келип, достунен корюшеджек ве берабер Ускутке кетеджек эдилер. О йыллары Ялта, Алушта шеэрлери арасында денъизден «Заря» адлы катер къатнай эди. Катер эр койде токътап, ёлджуларыны тюшюре, янъыларыны ала тургъан. Алуштадан Партенит койчигине денъизнен бир саатлик ёл. Аюв дагънынъ шаркъий этегинде ерлешкен шу койде скеле ёкъ, онынъ ичюн ёлджуларны ялыдан курекли къайыкънен алып, катер токътагъан ерге кетире эдилер.

Ускут коюнинъ озюнинъ де моторлы къайыкълары бар эди. Олар катер беклеп де отурмайлар. Тейфыкълар, экинджи куню корюшкен сонъ, Ускут къайыкълары токътагъан скелеге барды ве койге кеттилер.

Районда ёлбашчылыкъны эйилештирмек ичюн, эм де район меркезини койлерге якъынлаштырмакъ макъсадынен, 1936 сенеси Ялта районыны эки районгъа больдилер. Янъы районнынъ меркези Алушта шеэри олды. Янъы район эркянына: Ускут, Тувакъ, Кучюк Озен, Темирчи, Шума, Корбекуль, Буюк Ламбат, Кучюк Ламбат киби койлер кирсетильген эди. Район эсас келирини тютюнджилик, багъ-багъчаджылыкъ ве айванасравджылыкътан ала эди, Улу Ватан дженкине къадар район эмекдарлары девлетке энъ юксек кейфиетте тютюн, къаракуль, шарап ве дигер кой хозяйствосы махсулатлары теслим эте эдилер.

Яш оджалар койге кельгенлерининъ экинджи куню эали арасында: «Бизим коюмизге эки яш оджа кельген, даа озьлери бала олып, бизим балаларымызны окъутаджакъ экенлер», деген лафлар даркъала. Эм шу лакъырдыларнынъ асылы да бар эди, чюнки «оджалар» даа он секизни толдурмагъан, озьлери де даа бала адетлерини ташламагъан «тербиеджилер» эдилер. Нечюндир кой эалиси оджа дегенде, эсли-башлы адамларны козь огюне кетиргенлер, эм о йылларда керчектен де мектеплерде чалышкъанлар чокъусы шай, эсли-башлы адамлар эди. Шу себептен олса керек, яшлар бойле месуль ишни беджерип оламазлар, деп шубеленгенлер.

Ускут кою мектеп директорынен Тейфыкълар конференция куньлери таныш олгъан эдилер. Директор, Ибраим Чолакъов, мек-

теп коллективини топлап, оларны янъы оджаларнен таныштыра. Шу куньден башлап яш оджалар озь эмек ёлларыны башлайлар.

Ускут буюк койлерден бири эди. Онынъ эалиси он бинъге бара эди. Колхозда тютюнджилик, багъчаджылыкъ, багъджылыкъ ве айванасравджылыкъ бригадаларынынъ сайысы 44-ке еткен. О йылларда колхоз, девлетке он бинълернен тонна кой хозяйствосы махсулатлары сата, яшайыш йыл-йылдан эйилеше эди.

1935—36 окъув йылынынъ башында Ускут коюнде еди йыллыкъ мектепни он йыллыкъ орта мектепке чевирмек къарары къабул олуна, эм даа 8—10-джы сыныфлар олмаса да, мектептеки 1—7 сыныфларда окъугъан талебелернинъ сайысы 9—20-ге бара эди. Ойле олса да, койде земане мектеп бинасы олмагъан. Талебелер эки-учь ерде, эвельден помещиклер къургъан биналарда тасиль алгъанлар. 1939 сенеси, колхоз идаресининъ къарарына бинаэн койде багъчалыкъ ичинде, учь къатлы земаневий мектеп бинасы къурулды. Мектеп 1940 сенеси январь бирде ачылды.

Ниает, чокъ бекленильген окъув йылынынъ биринджи куню де етип келе. Яш оджаларгъа маариф болюгининъ эмиринен 4-нджи сыныфларны берелер. Тейфыкъ, педтехникумда олгъаны киби, мында да ишке буюк джиддийликнен янаша, озь сыныфында окъугъан талебелернинъ эписининъ эвлерине бара, ана-бабаларынен ве шараитлеринен якъындан таныш ола, сонъ онъа коре де иш планыны тизе. Шу себептен олса керек, онъа ялынъыз озь талебелери дегиль де, ана-бабалар да: «Бизим Тейфыкъ-оджа», деп айта башлайлар.

Мектепнинъ окъув ишлери мудири Тейфыкънынъ дерслерине сыкъ-сыкъ кире, педсоветлерде яш оджанынъ иш усулыны макътай ве дигер оджалар да онынъ усулындан файдаланмаларыны тевсие эте.

Тейфыкъ тек мектеп ишлеринен сынъырланып къалмай, о ичтимаий ишлерде де активлик косьтере. Бир кунь оджаларны кой Советининъ реиси Паралам Халиль идаресине чагъыра:

— Сизлер энди кой халкъынен таныш олдунъыз, корьгенинъиз киби, коюмизде яшлар чокъ, олар акъшамлары иштен сонъ не иле мешгъуль оладжакъларыны бильмейлер. Менимдже оларны спортнен меракъландырмакъ керек. Эгер де коюмизде спорт тёгереклери тешкиль этильсе, эминим ки, яшларымыз бир къалмай, шу тёгереклерге къатнар эдилер. Сизлер беш йыл шеэрде окъудынъыз, бу ишни насыл тешкилятландырмакъ кереклигини менден яхшы бильсенъиз керек. Сизге риджам шу, бу акъта яхшы тюшюнип коринъ де, сонъ ишке башланъ, — дей.

Паралам Халиль тарафындан авале олунгъан шу иш Тейфыкъкъа къанатлар такъты. О башта, балаларнынъ ярдымынен, кой четиндеки мейданчыкъны тюзетип, анда волейбол ойнамакъ ичюн, ер азырлатты. Сонъ топ ве дигер кедиклер такъыштыралар. Мейдан азыр олгъан сонъ, Тейфыкъ яшларны топлап, оларгъа оюн къаиделерини огрете. Бу тешеббюс тек яшларны дегиль де, эсли башлыларны да меракъландыра, акъшам олдымы, эр кес шу мейданчыкъкъа топланып, яшларнынъ оюнларыны сейир этелер.

Койде тешкиль олунгъан 5—6 команда арасында, раатлыкъ куньлеринде, ярышлар отькериле, эм ойле куньлер эали ичюн де байрам киби олгъан.

Спортан башкъа, яшлар койде драма тёгерек ве музыка тёгереги де тешкиль этип башлайлар, чюнки озьлери нотадан анълай эдилер. Яшларнынъ арекетлерини корип, колхоз реиси койде оркестр тешкиль этмек ичюн чалгъы алетлери де сатып ала. Кой клубында эр афта концертлер бериле, кяде бир башкъа койлерге де барып чала, пьесалар косьтерелер.

Колхоз партия тешкиляты да оджаларнынъ ишлеринен пек мемнюн олгъан. Улу Октябрь революциясынынъ 18 йыллыгъы мунасебетинен чыкъарылгъан колхоз дивар газетасында 18 йыл ичинде койде олып кечкен янъылыкълар, денъишмелер акъкъында ве колхознынъ сонъки 2—3 йыл зарфында эльде эткен мувафакъиетлери, къазанчлары акъкъында тафсилятлы макъале басылгъан.

О йылларда бойле газеталаргъа айрыджа эмиет берилле ве эали арасында онынъ ролю буюк эди. Тейфыкъ эр кунь дерстен сонъ, багъларда я да багъчаларда чалышкъан бригадаларгъа чыкъып, оларнынъ ишлеринен якъындан меракълана, дивар газетасыны материаллар азырлай эди. Затен о вакъыт койде чалышкъан оджалар колхзнынъ бирде бир газетасына пекитиле тургъан. Олар озь бригадаларына барып газета журналларда дердж олунгъан партия укюметимизнинъ къарарларыны бригада азаларына окъуй эдилер. Бойле окъувлар, тешвикъатлар о сенелери пек джанлы кече, буюк меракъ догъура эди. Пек чокъ суаллер де догъа. Тейфыкъ кунь эвельси суаллерге этрафлыджа азырлана, нетиджеде оджанынъ сайгъысы эп арта. Тейфыкъ затен шай алышып къалгъан, анги бир иш тюбюне кирсе кирсин, оны яхшы япмагъа тырыша, озюнде буюк месулиетлик сезе эди.

Ускут коюнде Тейфыкъ 1937 сенесининъ январына къадар чалыша. О озюни истидатлы оджа оларакъ, эм кой эалисине, эм де район маариф тешкилятына танытты.

Сонъра исе, яш комсомол оджаны къомшу Къуру озен коюне башлангъыч мектеп мудири оларакъ тайин эттилер. Белли олгъаны киби, бизим халкъымыз эвель эзельден берли, хусусан койлерде, оджаларгъа айрыджа урьмет, итибар беслеп кельген. Ана-бабаларымызнынъ балалыкъ чагъы о девирлерде буюк зорлукъларнен ашлангъан окъув-язувдан марум къалгъан олсалар да, озь балаларыны окъутмагъа тырышкъанлар, чюнки олар джаилликнинъ не экенини биле эдилер.

Тейфыкъ Къуру озенге кельгенинен, Ускутте олгъаны киби, оны даа танымагъан-бильмеген эсли башлы адамлар озь эвлерине мусафирликке давет эте башлагъанлар, яш оджагъа мында да буюк урьмет косьтергенлер. Шу урьметни одемек ичюн оджа да, бутюн имкянлардан файдаланып, окъув ишлерини ёлуна къоймагъа тырыша. О янъы окъув йылына къадар мектепни тамир эттире, оджаларны ве мектепни къышлыкъ якъарлыкънен темин эте. Дерсликлерни де озь вакътында кереги къадар азырлап, окъув йылыны бир минсиз башлай.

Йылнынъ сонъуна еткенде, Къуру озен кой мектеби районда илерилер сырасына чыкъа.

Къуру озен кою Алуштадан кестирип ёлнен кеткенде 16 километр шаркъ тарафкъа, денъиз ялысында ерлешкен койчиктир. Мында эсасен тютюнджилик, багъ-багъчаджылыкъ ве айванасравджылыкъ кой эалисининъ эсас хызмети олгъан. Биз ялы бою койлери акъкъында айтар экен, мытлакъ оларны денъизнен олгъан сыкъы багларыны да унутмамакъ керекмиз.

Къара денъиз кимерде тепренмей ята, кунешнинъ зиялары астында джильвелене, геджелери ай ярыгъында сув устюнде асыл олгъан уджуз-буджакъсыз «алтындан ёлны» корьген адам айретте къала, озюни дженнетте ис эте. Лякин, кимерде денъиз негедир ачувлана, тарсыкъа, озь ялыларыны эшип-йыкъмагъа тырышкъан киби, ташларны къаяларны юварлатып башлай. Инъильти, гурюльти къопа. Ойле вакъытларда ялыгъа якъын бармагъа кимсе джесарет этамай. Ялыгъа якъын яшагъанлар. Къара денъизнинъ табиатыны яхшы биле. Койлерде эр кимнинъ озь къайыгъы ола. Насыл мевсимде, денъизден не алмакъ мумкюн олгъаныны олар яхшы билелер.

Кой эалиси арасында, ким яхшы ялдай, ким сув тюбюнде чокъ вакъыт даяна биле, ким не къадар юксекликтен озюни сувгъа ташламагъа къоркъмай, деген шейлер эр кесни меракъландыра эди. Тейфыкъ-оджа кой «чемпионларынынъ» эписини аргта къалдыра. Буны бильген койлюлер оны даа зияде урьмет этелер.

Отузынджы йылларда татар мектеплеринде рус тили дерслери 3-джи сыныфтан башлай эди. Дерслерни махсус рус тили оджалары алып баргъанлар. Лякин 1937—38 окъув йылындан башлап, бу дерслерни, эсас дерслерни алып баргъан оджаларгъа авале эттилер. Оджаларны шу ишке азырламакъ ичюн 1937 сенеси Симферополь шеэринде бир айлыкъ курслар тешкиль этильди. Эки Тейфыкъ шу курсларда кене расткелиштилер.

Джаилликни ёкъ этюв иши о вакытларда эсас ичтимаий-сиясий меселелерден бири олды, мында эсас рольни, эльбетте, мектеплер ойнай эдилер. Ондан да башкъа, о йыллары арбий-ватанперверлик тербиеге де чокъ эмиет бериле эди.

Оджалар вакъытынджа арбий хызметтен азат этильселер де, яз татили вакъытларында ОСОВИАХИМ тарафындан тешкиль этильген окъув лагерьлеринде талим алып тура эдилер. 1938 сенесининъ язында Акъмесджит шеэри якъынларында оджаларны топлап, арбий окъувлар отькерильди. Окъувнынъ экинджи афтасында Тейфыкъны взвод командирининъ ярдымджысы тайин эттилер. Окъувнынъ сонъунда исе командалыкъ тарафындан онъа тешеккюр илян этильген эди.

Тейфыкъны о вакъыт энди башлангъыч мектеплер инспекторы оларакъ район маарифине ишке алгъан эдилер. О, инспектор вазифесинде 1939-1940 окъув йылыны башласа да, сонъуна чыкъып оламады, янъы къаиде муджиби арбий хызметке чагъырылды.

Халкъара вазиет исе эп кергинлешмекте эди. Фашист Германиясы энди Экинджи джиан дженкини башлап, бир сыра Авропа мемлекетлерини къолгъа кечирди. Англия, Америка, Франция ве дигер буюк империалист девлетлер Германияны Советлер Девлетине къаршы къоймагъа, «Шаркъкъа сефер» ачмагъа тызыкътырдылар. Вазиет кеткен сайын кергинлеше берди.

Германия укюметинен бизим мемлекетимиз арасында дженклешмемек ичюн мукъавеле имзалангъан олса да, фашистлерге ишанч ёкъ эди. Чюнки бизим девлет сынъырларымызгъа Германиянынъ эсас арбий кучьлери акъа башлагъан эди. Дженк телюкеси кунь-куньден арта берди.

Ойле бир шараитта Къызыл Орду сафына хызметтен азат этильгенлерни де, шу джумледен, оджаларны да чагъыра башладылар. Шу куньден башлап, Къараманымызнынъ омюринде буюк денъишмелер ола.

Хызметке кельген яшларны, шу джумледен эки Тейфыкъны да Курск шеэри якъынларында къаршылап алды ве къазармаларгъа

озгъарды. О ерде полк командири янъы кельгенлерни Ватан бекчилери сафына къабул олунгъанларынен хайырлады ве яшларгъа:

— Сизлер энди 84-джи окъчулар дивизиясынынъ 55-нджи артиллерия полкунда хызмет этеджексинъиз. Бизим мемлекетимизде Ордуда хызмет — энъ мукъаддес ве шерефли борджсайыла. Орду сафында алгъан тербиенъиз, бильгинъиз эбедиен эсинъизден чыкъмаз. Сизлерге арбий техниканы яхшы менимсемеге, сиясий дюньябакъышынъызны кенишлетмеге ве акъикъий совет аскери олманъызны арз этем, — деди.

Олар он куньлик карантин кечкен сонъ, орта ве алий малюматлары олгъанларны полк мектебине къабул эттилер. Достлар кене де бир ерде тасиль ала башладылар. Вакъыт тез оте...

Къыркъ сенесининъ январы эди. Тейфыкъ Абдул озь достуны тапып онъа:

— Тамбов шеэринде арбий пиядеджилер полк мектебине курсантлар къабул олунгъаныны илян эттилер. Мен озюмнинъ ве сенинъ адынъдан эки рапорт язып бердим, менимдже сен къаршы олмазсынъ! — деди.

— Олян, Тейфыкъ, артиллерияны ташлап пияделер сафына кечкен ахмакъ олурмы? — деди досту, лякин къысым командири олмакъ истеги, сонъ-сонъуна оны да джоштурды. Ондан да башкъа, эки койдеш бири-бирлеринден айрыладжакълары да кельмей эди.

Чокъкъа бармай рапорт бергенлерни топлап, Тамбов шеэрине алып кеттилер. Ёлда кеткенде Тейфыкъ Къуртмоллаев хасталана, сыджагъы котериле, оны санбаткъа ёллайлар. Ондан тюзелип чыкъкъан сонъ, о бир даа Тамбовгъа дегиль де, кене озю хызмет эткен къысымына къайта. Абдул Тейфыкъ исе о ердеки полк мектебине кирип къала. Шай этип достлар шу вакъыт айрылышалар.

Абдул Тейфыкънынъ арбий хызметтеки аятыны икяе этмезден эвель, къараманнынъ балалыкъ ве осьмюрлик йылларыны бираз толуджа айдынлатмакъ ичюн, шу йылларда онынъ якъын достларындан бири олгъан Эмин Ашырнынъ (Каишев) хатырлавларынен окъуйыджыларымызны таныш этмекни ляйыкъ корьдик.

Озьбекистанда нам къазангъан оджа Эмин Каишев шимди пенсияда. Тейфыкъ Къуртмоллаев ве Каишевларнынъ хатырлавлары бир тарафтан окъуйыджыларны Советлер Бирлиги Къараманы Абдул Тейфыкънынъ генчлигинен таныштырса, экинджи тарафтан 30-нджи йылларда, бутюн мемлекетимизде олгъаны киби, бизим татар балаларына тасиль алмакъ ичюн девлетимиз насыл

имкянлар догъургъаныны, шу йылларда бизим Совет омюринде олып кечкен тарихий тюрленмелерни акс эттиргенлери ичюн де меракълыдыр, деп саямыз.

IV
Бала дюньясында

Къырымда Совет акимиетининъ пекинген вакъыты эди. Кой мектеплерини битирген, окъумагъа авес балалар яваш-яваш шеэр мектеплерине авуша башладылар. Алушта районынынъ Демирджи коюнде, 1928—1929 сенелери яш оджалардан «ашагъы койлю» Эмирсале оджамыз, бизлерни яз татили вакъытында Ялта шеэрине, кезинтиге алып кельген эди.

Койлерден кельген балалар ичюн бу гъает буюк бир вакъиа олды. Эпимиз, «бойле ерде окъусакъ да…» деп этрафкъа авеснен бакътыкъ.

1929 сенесининъ августында биз, яни мен — Эмин Ашыр — Каишев, аркъадашым Риза Амзанен берабер башлангъыч мектепни битиргенимизге аит шеадетнамелеримизни ве аризаларымызны Ялта шеэр педрабфак эркянында олгъан еди йыллыкъ татар мектебине ёлладыкъ ве сабырсызлыкънен къаршылыкъ беклеп къалдыкъ. Ниает, эки афтагъа къадар вакъыт кечкен сонъ, къаршылыкъ мектюбини алдыкъ. Анда бизим аризамыз къабул олунгъаныны ве кириш имтианлары: Корбек, Шума, Демирджи, Улу озен, Къуру озен, Кучюк озен, Тувакъ, Ускут койлеринде яшагъан балалар ичюн, Алушта шеэринде отькериледжегини беян эттилер. Бизим къуванчымыз ичимизге сыгъмады! Лякин: «Имтианлардан кечип олур экенмизми?» — деген суаль де кимсеге раатлыкъ бермей, къоркъамыз.

Ниает, имтиан куньлери де кельди. Койден шеэрге окъумагъа кетеджек биринджи балалар — бизлерни янъгъыз йибермеге къоркътылар. Онынъ ичюн оджамыз да бизнен бирликте Алуштагъа кетти. Имтиан отькериледжек мектепни де таптыкъ. Биринджи чанъ къакъылгъанынен сыныфларгъа кирдик. Оджаларымызгъа анда кирмек рухсет этильмеди. Бизлер утанамыз, чекинемиз…

Биринджи имтиан ана тилинден диктант олды, язгъанларымыз ойле муреккеп олмаса да, бизлер: «Эписини догъру яздыкъмы экен, янълышымыз чокъмы экен?» — деп пек раатсызландыкъ. Чюнки бизлер арап элифбесинден янъы латын арифлерине кечкен эдик.

Диктанттан сонъ бизлерге, эки саат вакъыт берильди. Бу вакъыт ичинде оджалар бизим ишлеримизни тешкердилер, лякин нетиджеси, эсаптан имтиан отьмегендже, айтмадылар.

Эсаптан бизге берильген эки мисаль ве меселени эр кес озь кучюне коре чезди. Бизлерге бир шейлер ашамакъны тевсие эттилер. Эттилер амма, ойле вакъытта тамакътан аш отерми?! Озь оджаларымыз исе бизден зияде эеджанлана, тарсыкъалар.

Уйле маали де кечти. Имтиан алыджы оджалар ишлеримизни тешкерип чыкътылар. Сонъ бизлерни топлап:

— Эпинъиз имтианлардан оттинъиз, мектепке къабул олунып, олунмагъанынъыз акъкъында хаберни сизлерге мектеп дирекциясы учь куньден сонъ бильдирир, — деди ве бизнен сагълыкълашып кеттилер.

Ана санъа тюшюндже, ана сабырсызлыкъ! Шакъамы я, кой мектебинден Ялта киби шеэрге барып окъумакъ?! Учь-дёрт кунь тарсыкъув, тюшюндже ичинде чекиштик. Ахыры август 30-да окъув юртуна къабул олунгъанымызны бильдирген джевап кой мектебининъ идаресине келип чыкъты. Шу геджеси, ёлгъа азырлыкъ биткен сонъ, ятсакъ да, козьлерге юкъу кирмеди. Ялта киби шеэрде яшап, окъумакъны тасавур этип оламайым. Эм ойле алларда вакъыт да пек агъыр джылыша, саат токътап къалгъан киби корюне...

Саба, ерге ярыкъ тюшер-тюшмез, атылып турдым, къол-бетимни ювып, урбаларымны кийдим, барып огюзлеримизге сонъки кере ем бердим, сонъ азбар къорасы янына келип, якъын къомшумыз Ризаларнынъ эвлерине бакъып:

— Риза турдынъмы? — деп багъырдым. О да бутюн гедже юкъламай чыкъкъаныны айтты, о меним азбар ичинде юрьгенимни корьген экен. Сабалыкъ аштан сонъ Риза бабасынен, онынъ бабасы — Амза Ислямов оджамыз эди, мен де бабамнен — Ашыр Асан Демирджинен, кестирмелер бою Алуштагъа джаяв кеттик. О вакъытларда транспорт деерлик ёкъ эди. Алуштагъа бир саатте бардыкъ. Алуштадан Ялтагъа катерлер къатнай. Бабаларымыз билет алып кельдилер. Катерге мингенимиз биринджи кере олгъанындан денъиз сеяаты бизге пек хош кельди. Анда сыджакъ олса да денъизден эскен хош, салкъын ельчиктен сыджакъ дуюлмай. Катер яваш-яваш Демирджи къаясы ве Кастель дагъыны аркъада къалдырып, Аювдагъгъа якъынлаша. Бизлер козьлеримизни ялыдан алмай, муджизе корьген киби бакъамыз. Бираздан Гурзуф, сонъра исе Ялта корюнди.

Сорай-сорай мектепни тапкъанда, энди уйле авгъан эди. О ерде отургъан невбетчилерден бири бизим ким олгъанымызны анълагъан сонъ, педрабфак директоры олып чалышкъан, урьметли оджамыз Ахтем Аметовны чагъырып кельди. О бизлернен, чокътан таныш адамлар киби, селямлашты, сонъ мектепке къабул олунгъанлар джедвелинден бизим фамилияларымызны тапып косьтерди. Биз, севингенимизден козьлеримиз яшланды. Бизим къуванчымызны ич бир шейнен къыяс этмек мумкюн дегиль эди.

Мектеп директорынынъ эмиринен кене шу невбетчи бизлерни мектеп ашханесине алып барды. Алдымызгъа биринджи емек, этли макарон шорбасы, экинджиге бирер кесек кобете, учюнджиге исе бирер стакан къошаф бердилер. Биз бири-биримизге бакъып къалдыкъ, чюнки бир отургъанда учь тюрлю ашны ким корьген? Къайсы койлю о вакъытларда бир отургъанда учь тюрлю емек еген?!

Ашымызны ашагъан сонъ бизлерни ятакъханеге алып кеттилер. О окъув еринден узакъ олмагъан, революциядан эвель чар хадимлеринден бирининъ эви олгъан бинагъа ерлешкен. Революциядан сонъ о бинада оксюз къалгъан балалардан тешкиль этильген «Балалар эви» ерлештирильген, онъа да — «Балалар дюньясы» намы бергенлер. О бина даима ешиль дефна, хурма, къара сельби тереклери ве чешит гуллернен оралып алынгъан «дженнет» олгъаныны корьген сонъ, бизим агъызларымыз ачылып къалды. Бизлерге, белли олгъаны киби, койде къой юнюнден токъулгъан сантрач миндерлер устюне ятып алышкъан балаларгъа, о ердеки кроватлар, беяз чаршафлар, беяз къылыфлы ястыкълар муджизе олып корюнген эди.

Эртеси куню исе сентябрьнинъ бири…

Саба саат едиде бизлерни чанъ давушы уянтты. Беден тербиесине алып чыкътылар. Беш-он дакъкъа чаптырып, талим алдыргъан сонъ, ювунып ашханеге кеттик. Аштан сонъ кене де сафкъа тизильдик ве мектеп директорынынъ, янъы окъув йылына багъышлангъан тебрик нуткъыны динъледик. Ондан сонъ бизлерни окъув юртундаки ханелеринде, ятакъханеде, азбарда, шеэрде озьлеримизни насыл алып бармакъ керек олгъаны акъкъында къаиделернен таныш эттилер. Эм шу къаиделерни бозгъан балалар ичюн, та мектептен айдалмакъкъа къадар джеза корюледжегини айттылар. Сафта тургъанлар эписи бирден:

— Биз шу къаиделерни озюмиз де бозмамыз ве башкъаларына да боздурмамыз, — дедилер.

Саат докъуз дегенде, сыныфларгъа кирдик. Мында да айретте къалдыкъ. Бизим кой мектеплеринде алчачыкъ мектеп бинасындаки сыныфларнен бу ердеки сыныфлар арасындаки фаркъ гъает буюк эди. Себеп шунда ки, бу ерде, революциядан эвель «Эрлер гимназиясы» олгъан, мында зенгин къабилелернинъ балалары окъуя бильгенлер. Азырки вакъытта, шу бинада Бутюниттифакъ юзюмджилик ве шарапчылыкъ ильмий тешкерюв институты «Магарач» ерлешкен. Андаки сыныфлар ве кабинетлер окъув кедиклеринен ойле донатылгъан эди ки, оны шимди биле тасавур этмек зор. Дерслер башлады. Тенеффюслерде бизлер бирибиримизнен таныш ола башладыкъ.

Арадан учь-дёрт кунь кечти. Бизлер дерслерден сонъ шеэрге чыкъып, этрафны огрене башладыкъ. Лякин бизлерни, койлерден кельген юваш балаларны, о ердеки шеэр балалары кяде бир ынджыта эдилер, биз олардан сыкъынып юре эдик. Буны эслеген эсмери беденли, къаракозь ве къаракъаш, атик бир бала янымызгъа келип:

— Биз эпимиз бир сыныфта окъуймыз, сиз шеэрге чыкъкъанда манъа да айтынъ, меннен юрьсенъиз сизлерге ич кимсе тиймез, — деди.

Бизлер пек севиндик, разылыкъ бердик. О йыллары шеэрлерде даа незаретсиз балалар ве осьмюрлер бар эдилер, олар бизлерге ошагъан юваш, къоркъакъ балаларны, я да адамларны корьселер саташа тургъанлар.

Экинджи куню бизлер шай да яптыкъ. Шеэрге 5—6 бала олып бирликте кеттик. Шеэр багъчасына кирдик, о ерде мороженое сата эдилер. Янъы достумыз, бизлерге дондурма косьтерип:

— Эвельден бойле шей ашагъан эдинъизми? — деп сорады.

Бизлер омузларымызны къыстыкъ. Ойле шейни ким корьген? О бизлерден онар капик топлап, эпимизге бирер мороженое алып кельди. Не къадар лезетли шей экен, тишлеринъни сызлатаджакъ киби сувукъ, татлы…

Шу арада янымызда усть-башлары кирли, сачлары оськен эки бала пейда олдылар. Биз козюмизни юмып ачкъандже, бириси биримизнинъ, дигер экинджимизнинъ дондурмамызны чекипалып, къача башлады. Буны корьген бизим янъы «ёлбашчымыз» бир дакъкъада оларнынъ артындан етип, якъаларына япышты, оларгъа бирер шамар силип мороженоемизни алып кельди. Биз достумызнынъ къараманлыгъына шашып къалдыкъ, демек о къадар къоркъакъ да олмамакъ керек экен, адамына коре аре-

кет этмек керек. Биз янъы достумызны орап алдыкъ, энди онынъ ады Тейфыкъ олгъаныны бильсек де, не ерден олгъаныны сорап якъындан таныш олмакъ истедик.

О да бизге:

— Адым Тейфыкъ, бабамнынъ ады Абдул, озюм Партенит коюнденим, — деп эпимизнен бир даа къол тутушып таныпты. Сонъундан Советлер Бирлигининъ Къараманы оладжакъ Абдул Тейфыкънен илькиде шай таныш олгъан эдик.

Эки-учь афта ичинде бизлер эпимиз бири-биримизнен танышып, бирдем коллективге айландыкъ. Янъы танышлар ичинде партенитли Абдураман Ибриш, шумалы Эмине Алимова, Кучюк озенден Тейфыкъ Къуртмолла, Момине Рамазанова, Тувакътан Умер Бабалик, Дегирменкойден Хатидже Хамахор, Айвасылдан Сейдамет Бебий, Сервер Мемет, Зейнеп Топал, Алиме Чолакъ, Никитадан Эскендер Къара, Къызылташтан Ашыр Шамлы, Лименадан Джевдет Амет, о бизим шаиримиз эди, Ауткадан Эбазер Селями, Кореизден Музейен Куку, Зекие Ирихова, Мерьем Дерменджи бар эдилер. Базыларыны хатырлап оламайым, чюнки арадан 50 йыл вакъыт отти, адлары акъылымдан чыкъкъан аркъадашларым мени афу этерлер.

Биринджи вакъытларда о ерде аджемилик этип, баягъы чекишсек де, окъувгъа джан-гонъюльден сарылдыкъ. Я оджаларымызны айтмайсызмы?! О йыллары бизлерге къуруозенли Садыкъ оджа, эсаптан дерс бере эди. Челюскин гемисинде онынъ агъасы Ибраим Факидов да иштирак эткен эди. Талебелер оны пек урьмет эте, берген вазифелерини ишлемей кельген кимсе олмай тургъан. О пек хастаджан адам олып, 1930 сенеси вефат этти. Ондан сонъ бизге эсап дерсини москвалы Григорий Григорьевич Знаменский берип башлады. Рус тилини исе, эпимизнинъ севимли оджамыз, Анастасия Ивановна, ана тилини Умер Дерменджи, географияны азербайджанлы Али Алиев, тарих дерслерини демирджили Амет Ахтемов киби истидатлы оджалар бере эдилер.

Пансионатта чешит тёгереклерге рехберлик эткен Вера Павловнаны да хатырламамакъ мумкюн дегиль. Онынъ берген тербиеси аля бугунь аятымызда ёл косьтере. Мен пейзаж болюгине аит тёгерекке къатнадым, Сейдамет Мустафаев исе портрет болюгине бара эди, яни эр кес бир де-бир тёгерекнинъ азасы эди. Абдул Тейфыкъ исе музыка ве спорт тёгереклерининъ ишини бегене эди.

Белли олгъаны киби 1931 сенеси вазиет агъырлашкъан — ачлыкъ башлагъан эди. О та 1934 сенесине къадар девам этти.

Бизлер о йыллары пек къыйналсакъ да, ич биримиз окъувны ташлап кетмедик. Кимерде, дерслерден сонъ Ялта скелесине барып, балыкъ авлап кельген къайыкъларны бошатмагъа ярдым этемиз, къайткъанда балыкъчылар бизге, солдат котелогыны толдурып балыкъ бере эдилер, эки-учь кунь «токъ» юрмеге ярдымы ола тургъан. Бу меселеде де бизге даима башлыкъ япкъан Абдул Тейфыкъ ола эди. Чюнки о раат отуралмай, къайда не бар, я да бизге келишкен насыл бир ишлер олгъаныны билип, сонъ бизлерни де алып кете. Ондан да башкъа Тейфыкъ койлерине барып кельсе, мытлакъа, бизге къызартылгъан дельфин эти алып келе тургъан. Онынъ къокъусы яман олса да, Тейфыкънынъ анасы оны согъан ве дигер шейлернен къавургъаны ичюн яхшы бегенип ашай эдик.

V
МОПР тешкилятына ярдымымыз

Отузынджы сенелерининъ башларында, бутюн мемлекетимизде олгъан киби, Ялтада да бутюн ишхане, тешкилят, мектеп ве завод-фабрикаларда чет эллерде капитализм зулумына къаршы курешип, бастырыкъларда концентрацион лагерьде къырпалангъан революционерлерге, интернационалист борджумыз боюнджа ярдым къолуны узатмакъ макъсадынен сермия топлав иши о йыллары пек кенишлеген ве бутюн мемлекетимизни къаплап алгъан иш олды. Бу джемиетнинъ къаскъартылгъан ады МОПР эди.

Шеэр комсомол комитетининъ авалесинен бизим етекчимиз, пионер сборларынынъ биринде:

— Яш пионерлер! Капитализмге къаршы курешип, апсханелерде къыйналгъан революционерлерге ярдым къолумызны узатмагъа азырсынъызмы? — деп сорады. Бизлер эпимиз бирагъыздан:

— Азырмыз, лякин бизим элимизден насыл бир ярдым келе биле ве оны насыл япмакъ керекмиз? — деп сораштырып башладыкъ. Етекчимиз къолуны котерип:

— Бу ишке къошулмакъ истегенлер, пионерлер ханесине кирип, манъа фамилияларыны ве сыныфларыны айтсынлар, — деди.

Эртеси куню дерстен сонъ, бизим сыныфымызнынъ эписи балалар етекчимизге шу ишке ярдым этмеге азыр олгъанымызны бильдирди. Сонъундан анълагъанымызгъа коре, шеэр комсомол комитетинде меселе аль олунгъан, бу ишке, джедвельге алынгъан бутюн пионерлерни дегиль де, ялынъыз дерслеринден яхшы, тербиели, ишанчлы ве атик балаларны джельп этмек меселеси аль олунгъан.

Ондан сонъ бизлерни шеэр комсомол комитетине топлап, къолларымызгъа махсус кягъытлар ве бирер дане де, боюнгъа асылгъан, устюнде «МОПР», деп язылгъан дюльбер къутучыкълар бердилер. Бизим вазифемиз шеэр бойлап юрьмек ве шу джемиетке ярдым этмек истеген адамлардан пара йыгъмакъ эди.

VI
Медений сефер

Биринджи бешйыллыкънынъ къызгъын эмек энтузиазмы кенишлеп кеткен шу йылларда, шеэр ве хусусан кой эмекдарларына медений хызмет косьтерюв ишлери сиясий ве тербиевий саада энъ муим меселелерден бири эсаплана эди. О девирде даа янъы тешкилятландырылгъан колхозларны къавийлештирмеге, джаилликни битирмеге, умумен совет халкъынынъ медениетини юксельтмеге насыл тедбирлер файдалы деп танылса, олардан кениш сюретте файдаланылды.

Бойле тедбирлерден бири де медений сеферлер отькерюв иши олгъан эди…

1932 сенеси, яз татили вакътында педтехникум эркянындаки духовой оркестр тёгерегининъ ве бедиий авескярлар тёгерегининъ азаларындан тизильген бир группа комсомол ве яшлар, махсус программа азырлап, кой-койден юрьдик. Группагъа рехбер оларакъ, белли чалгъыджы эм де актив джемаатчы трубаджы Али Асан, онъа ярдымджы олып корбекулли оюнджы эм де чалгъыджы Рустем Гъазыны тайинледилер. Группанынъ энъ актив азалары: Иззет Чолпукъ, Абдул Тейфыкъ, Тейфыкъ Къуртмолла, Рамазан Къуртбедин, Къуршут Къуртамет, Риза Амза ве мен эдим.

Медений сефер Ялта шеэр комсомол комитети тарафындан тасдыкълангъан махсус график боюнджа, Ялта районынынъ, Лимена коюнден башлады. Эр бир койде бир кунь отькерюв шартынен ишке башладыкъ. Акъшамлары клубларгъа кельген кой халкъыны музыканен къаршылап ала, пьесалар косьтере, концертлер беремиз. Сонъундан азбарда кутьлевий оюнлар ойнала, йырлар йырлана, акъшам къоран тепювнен екюнлене эди. Оркестрнинъ янъгъыравукъ давушлары тап къомшу койлерге де етип бара, эалини джоштура тургъан.

Шу акъшамлар койлюлернинъ анъындан аля бугунь чыкъмайлар, кяде бир оларнен корюшмек сырасы кельгенде, мытлакъа шу куньлерни хатырлайлар.

Программа боюнджа койлюлерге халкъара вазиет, мемлекетимизде бешйыллыкънынъ кетишаты, иришильген гъалебелер, шу койнинъ колхозындаки илери адамлар макътала, тенбеллер, ошекчилер акъкъында сухбетлер отькериле эди.

Бедиий акъшамлардан тюшкен сермиянынъ бир къысымы МОПР файдасына, малюм бир къысымы исе, техникумнынъ медений-айдынлатув ишлерине сарф олуна.

Бойлеликле, шу сененинъ язы девамында Ялта, Алушта, Судакъ, Кефе, Симферополь ве Севастополь районларынынъ койлеринде юрип медений сефер отькерген эдик. Шу сеферлер саесинде озюмиз алгъан теэссуратларымыз эбедиен бизим анъымызгъа синъип къалды.

Хусусан Али Асаннынъ трубада, Иззет Чолпукъ ве Рустем Гъазынынъ баритонда иджра эткен авалары, Абдул Тейфыкънынъ шакъалары, Насредин оджа лятифелери, хорнен иджра этильген янъы йырлар, айры йырджыларымызнынъ иджра эткен «Шу Ялтадан», «Танъ йылдызы», «Орнунъ ёлу», «Къаранфиль», «Дагъыстан дагъ еридир», «Салгъыр бою» киби йырлар темашаджыларны пек джоштура, гурьдели эльчырпмаларнен къаршылап алына эди.

Техникумны битирип, Къырымнынъ тюрлю районларында оджалыкъ эте башлагъанымызда, медений seферде булунгъан койлернинъ халкъы чокъ вакъыткъадже шу акъшамларны яхшы сёзлернен тильге алып турдылар. Затен о йыллары янъы омюрге къарты-яшы севине, илериде даа да яхшы оладжагъына ишана эдилер.

VII
Бригадмилде

1933 сенесининъ язында, еди йыллыкъ мектепни битирген сонъ, бир къысымымыз Кърымнынъ башкъа шеэрлериндеки окъув юртларына, чокъусы Акъмесджитке, базылары озь койлерине кеттилер. Чюнки ачлыкъ девам этмекте эди. Бир къысымымыз исе Ялта педагогика техникумына кирип окъуп башладыкъ.

О вакъытта энди бизлер эпимиз комсомол азалары эдик. 1933-1934 окъув йылында бизим Ялта техникумына Багъчасарайдаки педагогика техникумы да келип къошулды, окъугъанларнынъ сайысы эки кере артты. Биз окъугъан еди йыллыкъ мектеп исе он йыллыкъ мектепке чевирильди. Шеэр маариф болюгине табий олгъан мектеп олды.

О вакъытларда яшайыш маддий джеэттен даа къыйынджа олгъанындан, шеэрлерде хырсызлыкъ, хулиганлыкъ киби джемиетимиз ичюн ят алларгъа да ресткелине эди. Милиция органларынынъ шу тертипсизликлернен курешмеге вакъыты етишмей, бу ишке джемаатчылыкъны да джельп этмек макъсадынен окъув юртларында, ишханелерде, завод-фабрикаларда чалышкъан анълы яшларны джельп этмек къарарына келине. Ялтада да педагогика, медицина ве дженюп осюмликлери агрономлары азырлагъан ЮСК техникумы, ондан да башкъа шеэр ишханелери, портта чалышкъан яшлар арасында «Бригадмил» тешкиляты мейдангъа кетирильди. Тешкилят азаларына шеэр эалиси арасында тертипни козетип юрьмек авале олунды.

Бизим техникумда тешкиль этильген тёгеректе 50—60 аза топланды. Олар звеноларгъа болюнип, 3—5 адам, дерстен башкъа бош вакъытларда, график боюнджа, бельгиленген сокъакъларда тертип-низамны козетип юрьди. Чокъусы вакъыт мен Тейфыкънен бир звенода олмагъа тырышам, эм тек мен дегиль, Тейфыкънен юрьмеге эр кес авеслене эди. О атик ве ачыкъ козь йигит олгъаны ичюн биз корьмей къалгъан тертипсизликлерни о деръал сече, низам бозуджыларнен сухбетлеше, керек еринде кучь де ишлете тургъан.

Шу йылларда бизим яшлар арасында «капитанка», деп адландырылгъан кепкалар пек мот эди, эм Тейфыкъкъа о пек яраша, лякин энъ меракълысы шу ки, хулиганлар, я да джепке далгъан хырсызлар, Тейфыкъны капитанкасындан таный, онынъ кельгенини узакътан коре, къача эдилер. «Капитанка»ны онъа, катерде матрос олып чалышкъан Али агъасы алып берген эди.

«Бригадмил»де аза олып бизлер та 1935 сенесининъ язына къадар чалыштыкъ. Теджрибемиз арткъан сайын тертип бозуджыларнен олгъан курешимиз кенишлей эди.

1934-35 сенелери «Бригадмил»де аза олып, милиция авале эткен месулиетли ишлерни мувафакъиетнен эда эткен, кучьлю ве сагълам йигит Акъкъий Муслядиннинъ иши айрыджы дикъкъаткъа ляйыкъ эди. Шу иште озьлерини таныткъан Абдул Тейфыкъ, Сейдамет Мустафаев, Энвер Арифов, Умер Бабалик, Эскендер Къара, Асан Джемиль, Бекир Сейдамет, Абдураман Ибриш, Сейдамет Бебий ве дигер аркъадашларымнынъ ачыкъ козьлюги ве зийреклиги саесинде пек чокъ тертипсизликлернинъ огю алынды, джинаетчилер месулиетке тартылдылар. Лякин, эсас меселе шунда олды ки, «бригадмил»де чалышувымызнынъ озюмизге де буюк

тесири олды. Бизлер тертип къаиделерини менимседик, насыл арекетлерден къачынмакъ, чешит ерлерде озюмизни насыл тутмакъ керек олгъаныны огрендик. О йыллар бизим ичюн буюк мектеп олды.

VIII
Арбий окъув-талим лагеринде

Яз татили вакъытларында техникумнынъ студентлерни эки афталыкъ арбий лагерьге ёллай эдилер. Белли олгъаны киби о йылларда да халкъара вазиет пек мурекkеп эди, фашистлернинъ Авропада ат ойнаткъан вакъытлары. О вакъыт отькерильген шу тедбирлернинъ, сонъундан, Улу Ватан дженки йылларында, биз яшлар ичюн мусбет тесири олды.

Бизим арбий лагерь Ялта шеэрининъ гъарбындаки Ливадия къырларында тешкиль этильген олып, окъув йылы девамында техникумда отюльген арбий билим дерслерининъ назарий бильгимизни амелияттa кечмек ичюн тешкилятландырыла эди. Лагерьде бизлер чадырлар ичинде яшадыкъ.

Бизлер де, яшлар ве къызлар, лагерьге сафкъа тизилип бардыкъ. Лагерьнинъ башы капитан Мороз бизлерни хошнут алда къаршылап алды. О адам юксек бойлу, бир корьгенде серт адамгъа ошаса да, сонъундан бизлер онынъ юксек медениетли ве адалетли адам олгъаныны анъладыкъ. Лагерьге баргъан кунюмиз бизлерни къысымларгъа взвод ве роталаргъа больдилер. Саба ашындан сонъ кене де сафкъа тизильдик. Лагерьде япыладжакъ ишлернен таныш олдыкъ. Эр куньки вазифелеримизнинъ эдасыны беян этип тургъан газета тешкиль этмек ичюн редколлегия азалары тайинленди. Ондан да башкъа сигналистлер, аякъкъап тамирлейджилер киби зенаат саиплерини айры группаларгъа больдилер. Лагерьнинъ кунь тертиби илян олунды. Кунь эвельси тизильген джедвель боюнджа, биринджи куньден башлап, арбий талим ишлери отькериле башлады. Анда бири-биримизнен сухбет ве эмирлер ялынъыз рус тилинде алынып барылды. Эр кунь, эрте танъда бизлерни къырларгъа, дагъ этеклерине алып чыкъа, о ерде тез ве догъру юрьмеге, чапмагъа, тель къоралар тюбюнден кечмеге, тикенли теллерни кесип макъасларнен иш корьмеге, противогазнен мешгъулиет отьмеге, тюфекнен атмагъа, оны дагъытып джыймагъа, гранатаны насыл фырлатмакъны ве саире ишлер япмакъны огреттилер. Эм шу малюматлар боюнджа сыкъ-сыкъ

ярышлар отькезилип турды. Мектепте джысманий тербиелев ве спортта озьлерини таныткъанлар мында да илерилер сырасында эдилер. Ер устюнден йылышып арекет этмеге, тель къора тюбюнден илишмей кечмеге, кенъ «окоп»лар устюнден секирип отьмеге, чапкъан вакъытта тюфектен атеш ачмагъа ве мишеньлерни урмагъа огрендик. Шу усулларны менимсевге кельгенде Абдул Тейфыкъ, Эскендер Къарна, Энвер Арифов, Умер Бабалик, Асан Джемилев киби техникумда белли студентлер, даима бputинджиликни ала тургъанлар.

Пек чокъларымыз, шу лагерь мешгъулиетлери вакътында ГТО, ГСО ве «Ворошилов нишанджысы» нишанларына норма бермеге наиль олдыкъ. Къызларымыз да эксери мешгъулиетлерден бизден артта къалмай эдилер. Мергин атувда къызларымыздан Мензаде Аблаева эпимизден огге чыкъты.

Акъшамлары, талимден къайткъан сонъ «Ленин ханесинде» кино коре, я да лекциялар динълеймиз. Ондан да башкъа бедиий авескярлар тёгереклеринде де чалышамыз. Диварий газета, я да «Боевой листок» озь вакътында чыкъып тура.

Ашханеде невбетчилик вазифесинде олгъанда да бизге авале олунгъан бутюн ишлерни сёзсюз эда этемиз. Лагерьде ёл къоюлгъан эксикликлерни де козьден къачырмаймыз. Дивар газетасында сатирик макъалелер, карикатуралар, фельетонларнен шу эксикликлерге къаршы курешемиз. Мында чокъусы полигонда тюфек аткъанда, мишеньге дегиль, атта тахтасына биле урмагъанларны, противогазда чыдаялмай оны муддетинен эвель чыкъаргъанларны, ашханеде, невбетчилик вакътында юкълап къалгъанларны тенкъиткъа огърата эдик.

Лагерьден къайтып, окъувгъа кельген сонъ да, о ерде олып кечкен эпизодларны чокъ вакъыт хатырлай эдик. Бизим яшлыгъымыз, окъув йылларымыз, мына шай, чешит ишлернен мешгъуль олувнен кечти.

IX

Бираз вакъыт арбий полк мектебинде окъугъан ве оны мувафакъиетнен битирген сонъ, Тейфыкъларны Орёл шеэриндеки арбий училищеге алмаштырдылар. Олар янъы ерге кочип кельгенлернинъ экинджи куню, таныш олмагъан бир старшина, Тейфыкътан не ерли олгъаныны сорай.

— Къырымданым, старшина аркъадаш, — дей Тейфыкъ.

— Сорагъаным, мында сизинъ якътан бир офицер чалыша, — дей о. Эм керчектен де Тейфыкъ шу ерде, Ялтада берабер окъугъан якъын досту Энвер Арифовны коре. Шашкъанындан неге огърагъаныны бильмей.

— Мен о йыллары Орёл шеэриндеки арбий училищеде чалыша эдим. Биз офицерлер азырлап чешит арбий къысымларгъа джёнете эдик.

Куньлернинъ биринде бизим училищеге полк мектебинден курсантлар келип, бизлернен берабер окъуп башладылар. Мен даа шу янъы кельгенлер арбий уставыны яхшы менимсеген яшлар экенлер, шу хабер мени къувандырды.

Мен онынъ кулюмсиреп козьлерине бакъып, эеджаннен:

— Тейфыкъ сенсинъми?! — дедим яваштан.

— Меним! — деди. Олар арбий къанунларыны бозып къучакълашалар. Бойлеликле, Тейфыкъ бир достумдан айрылдым дегендже, шу ерде экинджи достуны тапа.

Арбий хызметте олгъан адам хусусан дженк йылларында озю яшагъан ерден де бир адамнен расткелишсе, озюни пек бахтлы зан эте.

Тейфыкъ Ордуда хызмети вакъытында шуны билип къалды ки, аскер хызметинде де, койлюлернинъ хызметлери киби, эрте танъда турмакъ керек эди. Койде эрте турып аранны куремек, сыгъырларны ормангъа айдамакъ, о ерден де бош къайтмай, эвге якъарлыкъ ичюн чалы-чырпы юкленип, кельмек керек ола. Ондан да башкъа койлюге даима топракъ ишлеринен мешгъуль олмакъ зарур Арбий хызметте де шай экен. Сапёр куречигинен, я да чюйнен ер къазмагъа, озюни сакъламагъа огрене. Кимерде командирлерининъ «тез олунъ», деп текрарлагъан эмирлери астында терлеп-пишип къазасынъ. Базыда одун пычмакъ, парламакъ, озенден сув ташымакъ ве даа бинъ-бир тюрлю ишлернен мешгъуль оласынъ. Лякин мында уджсуз-буджакъсыз мемлекетимизнинъ чешит кошелеринде, бу ишлерни чешит вакъытларда, яни ягъмур-чамурда, ельде, аязда, язнынъ чиллесинде, кимерде гедже кимерде куньдюз, базы вакъыт ачувлы, кимерде исе муляйим авада иш корьмеге сыра келе.

Кунештен алгъан къаралыгъыны яз-къыш джоймагъан фукъаре кой баласы Тейфыкъкъа, бойле ишлер енгиль корюне эди. Чюнки о балалыгъындан берли сувукътан къоркъмай, ельден сакъынмай, сыджакъкъа чыдагъаны себебинден олса керек, аскер омюрине эр кестен эвель алышты, берильген эмирлерни де эр кимден тез япа башлады.

Узун бойлу, озю де арыкъча кельген шу йигитке арбий урбалар пек яраша эди. Онынъ юриш-турушы да эр кестен башкъа эди. Юкъусы енгиль, бир шейге чирт эттими, деръал уяна тургъан. Ач олса биле чокъ ашап къурсагъыны шиширмеге севмей, бала олгъанда къартанасынынъ айткъан: «Чокъ ашагъан аз яшар», дегенини ич унутмай эди.

Кой ишлеринден пишкинлешкен Тейфыкъ арбий хызметтен къоркъмай эди.

Бир вакъытларда дост олып юрьген аркъадашы — Энвернен бу ерде эваельси киби къонушмакъ арекет этмек мумкюн олмады, онынъ досту энди фин дженкинде иштирак эткен теджрибели офицер, курсантларнынъ оджасы, бойле ерде арбий къанунгъа табий олмакъ талап этиле. Лякит, эр алда, олар базан вакъыт мусааде эткенде корюше, юректен сухбетлеше, кечкен омюрлерини хатырлай тургъан.

Халкъара вазиет эп кергинлешмекте эди. Буюк дженк телюкеси кунь-куньден арта, энди бутюн Авропаны сарып алгъан дженк атеши сёндюрильмей, эп алевлене ве бизим сынъырларымызгъа якъынлашмакъта эди. Язнынъ энъ узун куню — 1941 сенесининъ 22 июнь сабасына фашист айдутлары бизим гъарбий девлет сынъырларымызгъа уджюм этип, советлер топрагъына басып кирдилер. Бу дешетли къара хаберни эшиткен совет халкъы, бир адам киби, къутургъан душманнен курешке къалкъты. Улу Ватан дженки башлады…

Эм бу дженк тынч омюр талапларынен яшагъан совет халкъы ичюн бекленильмеден, апансыздан башлагъан олса да, фашист Германиясы онъа чокътан тедарик корьмекте эди.

1939 сенеси сентябрь 1 куню Германия Польша девлетине уджюм этти. Экинджи куню Англия ве Франция девлетлери Германиягъа дженк илян эттилер. Нетиджеде, фашист ордусы, Авропада онъа къаршы тураджакъ кучь ёкъ, деп бильди де, чокъкъа бармай Франциягъа къаршы да дженк башлады. Буюк азырлыкъ ве кучнен башлангъан бу дженкке къаршы Франция девлети де керек къаршылыкъны берип оламады, ве, чокъкъа бармай о да теслим олды. Авропада башлангъан шу агрессив урушлар илериде Совет девлетине къаршы оладжакъ дженкке азырлыкъ эди. 1941 сенесининъ язында энди башлагъан экинджи джиан дженки бизим гъарбий сынъырларымызгъа келип къадалгъан эди.

Асырлар кечсе де, Совет халкъы 1941 сенесининъ 22 июнь сабасыны бир вакъыт эсинден чыкъармаз. Шу раатлыкъ куню-

нинъ сабасында Москва меркезий радиосы, озь эшиттирювлерини токътатып, шу геджеси, джен илян этмей, фашистлер ордусы бизим сынъырларымызгъа уджюм эткенини бильдирди. Улу Ватан дженки башлады…

Эки девлет арасында бири-бирлерине уджюм этмемек ичюн имзалангъан мукъавелени бозып фашистлеринъ бизге уджюм ачкъаны бутюн Совет халкъыны азапландырды. Олар, къутурмушчасына бизим устюмизге атылгъан душмангъа кучьлю дарбелер эндирильмесини талап эттилер.

Биринджи кучьлю дарбе бизим сынъыр бекчилеримизге тюшти, олар къараманане дженклешселер де, кучьлер мусавий дегиль эди, оларнынъ пек чокълары дженкининъ ильки куньлеринде эляк олдылар. Сынъыргъа якъын Брест къалесининъ бекчилери исе озьлерининъ къараманлыкъларынен душманны биле айретте къалдырдылар. Олар теслим олмай, чокъ куньлер девамында ашсыз-сувсыз, сонъки патронларына къадар дженклештилер. Шай да душман аскерлери къалени къолгъа кечирип оламай, оны шималь ве дженюп тарафындан айланып кечтилер. Къале бекчилери исе, бизим эсас силялы кучьлеримизнен багълары узюльгенине бакъмадан теслим олмадылар. Олар озь къанларынен къаленинъ диварларында: «Олермиз — теслим олмамыз!» — деп язды ве теслим олмай эляк олдылар.

Апансыздан башлангъан шу дженкке къаршы бизде керек азырлыкъ олмагъанындан, биринджи вакъытларда душман мемлекетимизнинъ гъарбий къысымларына басып кирди. Шай олса да, дженкнинъ биринджи кунюнден, партия, Улу Лениннинъ социалист ватаныны къорчалав акъкъында айткъанларына эсасланып, бутюн халкъны курешке мобилизлемеге тырышты. Дженкнинъ ильки куньлеринде ВКП (б) Меркезий Комитетиве СССР Халкъ Комиссариаты совети партия ве совет органларынынъ дженк шараиты вакътында вазифелери неден ибарет олмакъ кереклигини бильдирди. Халкъны амансыз курешке котерген партиямыз, кучьлю ве хаин душманнен курешмек ойле къолай олмагъаныны, шу куреште пек чокъ къурбанлар гъайып оладжагъыны да яшырмай айтты. Шу агъыр куньлерде эсас тедбирлерден бири де душман басып кирген ерлерде партизан арекетини джанландырмакъ меселеси олды. Халкъ интикъамджылары, джебэге якъын ерлерде душмангъа тыныш бермедилер.

Халкъ хозяйствосы да дженк талапларына бойсундырып планлаштырылды. Дженк къанунлары девлет укюмини бир меркезге,

бир органгъа табий эттирильмесини талап этти. Шунынъ ичюн 1941 сенесининъ 30-джы июнь куню СССР Юкъары Совети Президиумы, ВКП (б) Меркезий Комитетиве Совнаркомнынъ эмиринен Девлет Мудафаа Комитети (ГКО) тешкиль олунды.

Дженк йылларында партиянынъ ишанчлы ярдымджысы — Совет профсоюзлары олды. Профсоюзлар ишчилер сыныфыны гъалебемиз ичюн кучьлерини аямай чалышмагъа, истисалгъа янъы кельгенлерге тез вакъытта зенаат огренип, джебэге кеткенлернинъ ерлерине тайинленмелерине, джебэ ичюн чыкъарылмасы керек олгъан силяларны арткъачынен чыкъармагъа, социалист ярышынен бутюн сааларны къаплап алмагъа ве даа пек чокъ муим ишлер профсоюз тешкилятларына авале олунды.

Дженк йыллары комсомол акъикъатен де партиянынъ дженкявер ярдымджысы олды. Комсомол эм джебэде, эм де онынъ аркъасында дигерлери ичюн нумюне олды.

Мемлекетнинъ арбий-икътисадий программасыны омюрге кечирмек ичюн совет къадын-къызларынынъ да буюктен-буюк ярдымы олды. Олар завод-фабрикаларгъа келип мурекkeп зенаатларны менимседи ве джебэге кеткен акъайларынынъ ерлерине чалыша башладылар. Вазиет кунь-куньден кергинлешмекте эди.

Шу куньлерде джебэде, инсанлыкъ тарихында корюльмеген мешакъатлы дженклер кетмекте эди. Арбий джеэттен буюк эмиети олгъан Днепр озенинде, стратегик эмиети олгъан Смоленск шеэри де душман къолуна кечкен сонъ, пайтахтымыз Москва телюкеде къалды. Душман Москваны басып алмакъ ичюн къатты дженклер башлады.

Москваны авадан бомбаламакъ ичюн июнь айынынъ орталарында немселер ильки ынтылышларыны япкъан эдилер. Лякин о ынтылыш нетидже бермеди, олар къатты дарбе ашагъан сонъ, къачмагъа меджбур олдылар, ондан сонъки уджюмлери де бизим ава мудафаасы бекчилери тарафындан токътатылды.

Душман Ленинград шеэрини тез вакъытта къолгъа кечирмек ниетинде олса да, сарымгъа къалгъан къараман шеэр бутюн зорлукъларны енъип дженклешти, фашистлерни шеэрге кирсетмедилер.

Дженк башлагъанда Гитлер ве онынъ генераллары, «эки-учь афтадан кечикмей немсе аскерлери Москвада олурлар», деп макътангъан эдилер. Олар, Гъарбий Авропада олгъаны киби бизим Ватанымызны да шай, «йылдырым тезлигинен» урып-йыкъып

енъеджек олдылар. Амма чокъкъа бармай умютлери бош олгъаныны анъладылар. Совет аскерининъ тенъешсиз къараманлыгъы, душмангъа косьтерген къаршылыкълары, оларнынъ эвельден тизген планларыны тюрлендирмеге меджбур этти.

Гитлерджилернинъ энъ къоркъкъаны да — дженкнинъ узангъаны эди, чюнки олар къыш баскъангъа къадар сеферлерини битирмеселер, сонъундан иш телюкеге чатаджагъыны да биле эдилер. Онынъ ичюн «йылдырым тезлигинен» (блицкриг) битеджек дженк созулгъан сайын, Гитлернинъ арбий штабындаки генераллары да къутура эдилер.

Къыркъ бир сенесининъ яз-кузь айларында олып кечкен дженклер саесинде душманнынъ энъ дженкявер къысымлары, сайлама дивизиялары пек чокъ гъайыпларгъа огъратылып зайыфлашты. Нетиджеде «Барбаросс», деп ад берильген, СССРге къаршы сефернинъ вакъытларыны къайтадан бакъып чыкъмакъ керек олды.

Ленинград ве Киев джебэлеринде даа урушлар девам этселер де, меркезде дженклешкен «Центр» ордусы шу вакъытларда мудафаагъа кечмеге меджбур олды. Чокъкъа бармай дигер джебэлерде де душманнынъ уджюмлери токътатылды.

Шай олса да, вазиет сонъ дередже агъыр эди. Мемлекетимизнинъ гъарбий территориясынынъ эсас къысымы душман къолунда эди. Шимальде фашистлер сарымында къалгъан Ленинграднынъ босагъасында, дженюпте исе Харьковны алмагъа ынтыла, Донбасс, Севастополь телюке астында, яни эсас икътисадий районларымыз душман къолунда эди.

Дженк шараити Ордугъа даа да чокъ командирлер азырламакъ вазифесини къойды. Арбий академиялар, училищелер окъув муддетлерини къыскъартмакънен бирге озь контингентлерини чокълаштырмакъ керек эдилер. Янъы окъчулар дивизиялары эскиси киби дегиль де, тез бир вакъыт ичинде тешкилятландырыла башлады, чюнки Ордугъа токътамай арбий къысымлар йиберип турмакъ керек олды.

Ондан да башкъа, душманнынъ диверсантлары, шпион, парашютистлеринен курешмек ичюн, джебэлерге якъын девлет объектлери янында къырыджылар отряды, батальонлар тешкиль олунды.

Дженкнинъ биринджи айларында энъ муим ве агъыр ишлерден бири де душман басып кирген ве телюке астында олгъан ерлерден завод-фабрикаларны ве дигер девлет муэссиселерини — гъарп-

тан шаркъкъа кочюрмек, эм де тез вакъыт ичинде, шу янъы ерлерде оларны ишке тюшюрмек керек олды.

Донбасс ве шу райондаки дигер комюр оджакъларыны гъайып эткен сонъ, якъарлыкъкъа олгъан талап къат-къат артты. Тез вакъыт ичинде шаркътаки шахталарны кенишлетмек ве санайыны темин этмек керек эди.

Дженк койлюлер ичюн де эсапсыз къыйынлыкълар догъурды. Ишчи сыныфынен къол-къолгъа берип койлюлер де чалыша эдилер. Колхозджылар, совхоз ишчилери Ордумызны эм де эалини ашайт малларынен темин этмек, сонъ дередже агъырлашкъан вазиетнинъ астындан чыкъмакънынъ челерерини къыдырдылар. Чюнки колхоз-совхозларда олгъан техниканы — автомашиналар, тракторларны ве атларны джебэге алып кеткен эдилер. Ондан да башкъа оларда эсас кучьни тешкиль эткен эркеклерни дженкке алдылар. Ойле бир вазиетте эрзакъ малларынен эм Ордуны, эм эалини темин этмек пек зор олды. Койлюлернинъ къарамане эмегине бакъмадан, къыркъ бир сенеси ашлыкъ ве дигер кой хозяйствосы махсулатларыны азырлав баягъы эксильген эди. Шу агъыр вазиетте ялынъыз колхоз къуруджылыгъы, социалист кой хозяйствосы вазиетининъ астындан чыкъа бильди.

Дженкнинъ Совет халкъларынынъ башларына кетирген шу мушкюль сынавлар оларны бири-бириндин айырмады, аксине даа да багъларыны пекитти. Олар бир адам киби кельмешеклерге къаршы чыкъты ве эм джебэде, эм де онынъ аркъа тарафында социалист ватаныны къорчаламакъ ичюн эр бир халкънынъ векили, джанларыны аямай дженклештилер. Фашистлер дженк башлагъанда, мытлакъа, чокъ миллетли Совет девлети ичинде къыямет къопар, олар бири-бирлерини ёкъ этерлер, деп ойлангъан эдилер. Лякин мемлекетимиз туташ бир арбий лагерьге дёнди, душман басып кирген ерлерде де куреш токътатылмады, оны тыныш бермей урдулар.

Бу вакъыт Тейфыкъ Орёл шеэриндеки арбий окъув юртунынъ курсанты эди. Дженктен эвель арбий училищелерде учь йыл окъуп офицер ола эдилер, лякин дженк башлагъан сонъ, вазиет тюрленди, окъув программалары къыскъартылып окъув муддети 6—7 айгъа тюшюрильди…

Къавгъанынъ биринджи куньлеринде, душманнынъ силялы кучьлери бизим гъарбий сынъырларымызны ярып кирселер де, Совет халкъы душманны тез вакъыт ичинде токътатаджакъларына, дженк бизим гъалебемизнен екюнленеджегине ишана эдилер.

О вакъыт арбий хызметке чагъырылгъан яшлар исе: «Биз барып чыкъкъандже, дженк битер», деп оларны тез-тез джебэге йибермелерини талап эттилер. Лякин шараит кунь-куньден агъырлашты. Аман-аман бутюн Авропа мемлекетлерини басып алгъан душман, шу мемлекетнинъ истисалларыны дженк талапларына хызмет эттирди ве бутюн кучюнен бизге къаршы уджюм ачты.

Дженк илян этильмей апансыздан башлады, ойле уджюмге азыр олмагъан Ордумызгъа, биринджи вакъытларда, аркъагъа чекильмек керек олды. Шай олса да, душмангъа бир къарыш топракъ биле урушсыз берильмеди. Душмангъа косьтерильген къаршылыкъ кучю запарта берди. Фашистлер исе буюк гъайыпларына бакъмай, эп огге ынтылмакъта эдилер. Вазиет сонъ дередже муреккеплешти.

Арбий хызметке чагъырылгъанлар дёрт афталыкъ азырлыкъ кечкен сонъ, роталаргъа болюнип, эшелон-эшелон оларакъ джебэге ёлландылар. Арбий окъув юртларында вазиет тюрьленди. Окъув муддети эм де шараит дженк талапларына бойсундырылды. Джебэ ёлагъына якъын олгъан арбий окъув юртларынынъ курсантлары, агъыр вакъытларда, адий аскерлер оларакъ атешке кирдилер.

Дженк башлагъан йылы комсомол яшлар, юкъары сыныф талебелери арасында гонъюлли фронткъа кетмек истегенлернинъ ады-эсабы ёкъ эди. Даа яшлары етмесе де олар арбий комиссариатларда чалышкъан хызметчилерге токътамай мураджаат эттилер. Къызлар да медицина эмширелери азырлагъан курсларгъа, алякъаджылар азырлагъан курсларгъа, снайпер азырлагъан курсларгъа кирип окъуды ве даа башкъа зенаатларны менимсеп башладылар.

Душманнынъ вакътындже басып алгъан ерлерде япкъан джанаварлыкъларыны эшитип, бутюн джиан шашты. Фашистлер басып кирген ерлерде озь-озлюгинден партизан арекети туташып кетти. Шу интикъамджыларгъа къаршы фашист команданлыгъы буюк кучьлер къойса да, ёкъ этип оламады, аксине партизан арекети эп кенишледи.

Дженк шараиты ордумыз сафына офицер кадрларны тез азырламакъ, оларнынъ сайысыны чокълаштырмакъ вазифесини къойды. Арбий академияларда ве арбий окъув юртларында курсантларнынъ сайысы чокълаштырылды, онда да башкъа, янъы училищелер ве кендже лейтенантлар азырлагъан, къыскъа муддетли курслар тешкиль олунды. Нетиджеде дженкнинъ биринджи

ярым йылында, чешит арбий къысымлар ичюн 197 бинъ офицер азырланылды[1].

Арбий хызметке эр бир республикада яшагъан халкъларнынъ векиллери чагъыртыла эдилер. Белли олгъаны киби чар акимиети йылларында азербайджан, къазах, къыргъыз, тюркмен ве дигер миллетлернинъ векиллерини арбий хызметке алмай, чюнки оларгъа ишанмай къолларына силя бермеге къоркъа эдилер.

Советлер акимиети йылларында чокъ миллетли Ватанымызда миллий меселе де Улу Лениннинъ косьтеришлерине бинаэн чезильди, Совет Акимиети къурулгъан ерлерде эр бир миллетке бир акъ-укъукъ берильди. Фашистлер дженкни айры миллет векиллерине къаршы дегиль де онынъ теркибиндеки бутюн халкъларгъа къаршы ачты, шунынъ ичюн де Ватанымызда яшагъан эр бир миллет векиллерине къаршы дегиль де онынъ теркибиндеки бутюн халкъларгъа къаршы ачты, шунынъ ичюн де Ватанымызда яшагъан эр бир миллет векиллери озьлерининъ девлетлерини къорчаламакъ ичюн къараманджа курештилер.

Дженкнинъ биринджи девири пек агъыр олды, учь афта ичинде душман Латвия, Белоруссия, Молдавия ве Украинанынъ буюк бир къысымыны эльге кечирди. Ялынъыз июль айынынъ орталарында, Новгород-Волынск, Житомир, Бердичев этрафларында фронт тегизленди, душмангъа къатты дарбелер эндириле башлады.

Шу вакъытта, яни къыркъ бир сенеси июль айынынъ орталарында, Орёл шеэриндеки арбий училищени битирген ильки офицерлер джебэге ёлланма алдылар. Эм о вакъыт джебэ Орёл шеэринден чокъ узакъ дегиль эди. Сонъундан училищени о ерден кочюрдилер.

Ильки, офицер унваныны къазангъан яшларда не къадар буюк къуванч, гъайрет ве хаяллар ола… Олар дженк фаджиасыны озьлериндже тасавур этип кельгенлер. Дженк мейданында ялынъыз эфсаневий къараманлар урушалар, олар бир шейден къоркъмай, бутюн къыйынлыкъларны енъип, гъалебе къазаналар, яшлыкъ шай романтик хаялларнен яшай…

Тюневинки курсантлар бугунь офицер урбаларыны кийген сонъ, козьлерине юкъу биле кирмей, озь месулиетли вазифесини насыл башлайджагъыны тюшюне. «Сизлерни къыйын, лякин мукъаддес ишлер беклей», деп айта эди оларны окъуткъан эсли-башлы офицерлер. Я олар насыл къыйынлыкълар экен? Затен озь къысымына ёлланма алып кеткен офицерлерни чокътан-чокъ суаллер къый-

[1] Улу Ватан дженки — 1941—45, къыскъа тарихы Воениздат, 1967 с.

най, арбий къысымгъа баргъан сонъ ишлер насыл олур? Озь къысымындаки дигер офицерлернен мунасебети насыл олур? Ве даа пек чокъ бельгисиз суаллер эр шейни унуттыра…

Акъикъатен, кимге де шанлы Совет Ордусынынъ офицери олмакъ насип исе, онъа терен арбий, сиясий ве техникий бильгиден башкъа, адамларнен ишлемекни де, тез вакъытта менимсемек керек ола. Ондан да башкъа партиявий принциплерни, педагогика эсасларыны бильмек зарур. Оларгъа партия огге сюрген: «Халкъ тарафындан яратылгъан байлыкъ, ишанчлы суретте сакъланылмасы керек», шиарыны даима эсте тутмакъ керек ола.

Тейфыкъ Совет мектебинде, комсомол сафында тербие алгъан йигит эди, ондан да башкъа педагог олып да чалышты, демек онынъ яшларнен ишлемек ичюн белли бир теджрибеси бар. Ондан да башкъа дженк вакъытында офицер унваныны алгъанларгъа, эвелькиси киби, ордугъа кельген яшларгъа арбий талим огретмеге сыра кельмеди, оларгъа догърудан-догъру атешке кирип урушмакъ керек олды.

Орёл шеэринде ерлешкен арбий училищени битирип чыкъкъан сонъ, Тейфыкъ лейтенант унванында Смоленск фронтуна ёлланылды.

X

58-нджи окъчулар дивизиясынынъ штабыны Тейфыкъ акъшам къаранлыгъы баскъан сонъ тапты, ёлда кучьлю ягъмур астында къалып, устю башы сым-сылакъ олды. «Штабгъа барсам о ерде бираз раатланыр, урбаларымны къурутырым», деп тюшюнди. Лякин имкян олмады. Оператив невбетчи оны озгъарып чыкъты ве:

— Вазиет пек муреккеп, сиз тез-тез полкынъызгъа етип барынъ, ондан башкъа кечикирсинъиз, сонъ оларны да тапмакъ зор олур, — деп онъа ёл косьтерди. — Узакъ дегиль, — деди о. — Сизге озгъарыджы берип оламаймыз, эр адам эсапта, ёлны озюнъиз тапарсынъыз.

Ёл узакъ дегиль, деселер де, Тейфыкъ озь полкынынъ штабыны яры геджеде келип тапты. О ерде эр кес озь ишинен мешгъуль, бири чыкъа, бири кире. Устав боюнджа теменна берип, хызметке кельгенини бильдирген лейтенант озь ёлланмасыны башлыкъынынъ столуна ташлады. Подполковник Тейфыкънынъ училищеден берильген ёлланмасына баягъы бакъты, сонъ:

— Сиз училищеден кельдинъизми? — деди, бу вакъыткъа къадар не айтмай отурасынъ, дер киби онъа бакъты.

— Эбет, училищеден. Сизинъ узурынъызгъа кельдим.

— Айса сиз секизге кетинъ, о ерде бугунь чокъ гъайыплар олды, — деди лаф биткенини анълатыр киби, столундаки кягъытларны тертипке салып башлады.

Яш офицер секизинджини де тапты. О, меним арбий омюрим шай башланыр, деп, ойланмагъан эди. Эр ерде онъа тез олмасыны, вазиет агъыр олгъаныны, я да гъайыплар буюк экенини айтып ашыкътырдылар. «Бельки озь полкума барсам, меннен этрафлыджа сухбетлешир, полктаки вазиетнен таныш этерлер, я да, аз да олса, раатланмагъа усть-башыны къурутмагъа мусааде этерлер», — деп тюшюнди йигит. Лякин вазиет мында да ойле эди. Чюнки вазиет о куньлерде агъыр эди.

Полковникни вакъытсыз юкъудан уянткъанларындан онынъ чырайы чокъ гузель дегиль эди. О, тар землянкада ерлештирильген кроватындан чыплакъ аякъларыны папучлерине сокъты, юнью кокюсини окъалады, ким кельгенинен меракъланып, башыны котермеди. Шу арада землянкагъа адъютант кирди.

— Снаряд кетирдилерми? — деди полковник.

— Кетирдилер, полковник аркъадаш!

— Джебэге кельгенинъ чокътанмы? Урушта олднnъмы? — деди полковник, башыны котермей. Яш лейтенант суаль кимге берильгенини бирден анълап оламады, полковник башыны бурып онъа бакъты.

— Ёкъ, полковник аркъадаш, урушкъа даа кирмедим, — деди о къабаат ишлеген адам киби.

— Бизим энъ сийреклешкен хозяйствомыз къайсы? — деди полковник.

— Экинджи рота, бугунь анда эки офицер сырадан чыкъты, — деди адъютант.

Этрафны кене де сюкюнет басты. Бираздан полковник еринден турды. Къолуны Тейфыкънынъ омузына къойды:

— Сиз батальонгъа барынъ, комбаткъа айтынъ, манъа телефот этсин.

Тейфыкъ полковникнинъ эмирини текрарлап, къаранлыкъта, къапыны къармалап чыкъаджакъ олды.

— Токътанъ! — деди полковник ве къапыны озю ачты, Тейфыкънен бирге тышкъа чыкъты.

— Я мен геджелейин батальонны насыл барып тапарым?

— Бир дакъкъа, — полковник алякъаджыны чагъырды, онынъ фамилиясы Ефремов экен. Полковник Тейфыкънынъ элини тирсегинден юкъары сыкъты:

— Бу солдат сизни, керек олса, иненинъ делигинден кечирип, истеген еринъе алып барыр. Сизге огъурлы ёллар ве мувафакъиетлер тилейим! — деп кеткенлернинъ артларындан бакъып къалды… Бесе-белли онъа бойле яш, даа барот къокъламагъан офицерни атеш ёлагъына джёнетмеге чокъ керелер сыра кельди…

Ефремов ишанчнен тез адымлай. Тейфыкъ исе къайда кельгенини, сафдашлары кимлер оладжагъыны бильмек истеп, ёлдашына токътамай суаллер бер.

— Сен озюнъ джебэге чокътан кельдинъми?

— Эки ай олды, лейтенант аркъадаш, солдат омюри дакъкъаларнен эсаплана дейлер, лякин, шукюр аллагъа, мына эки айдан берли урушамыз, даа джанымыз сагъ.

Олар бираз даа юрьген сонъ Тейфыкънынъ ёлдашы: — Бизим ротамыз тюневин акъшам къаранлыгъы баскъан сонъ, алдымыздаки юксекликке уджюм этти, душман къаранлыкътан къоркъа, кери чекильди, амма ярын, даа догърусы энди бугунь, ярыкълангъан сонъ, олар къыямет къопарыр, буюк котек башлар, — деди.

Олар баягъы вакъыт индемей юрьдилер, эр экиси де озь ойларынен мешгъуль. Энди танъ агъара башлагъан эди. Батальон ерлешкен ерге якълашкъанда, Тейфыкъ этрафына козь эте, дженк кеткенини косьтерген атышмалар, арекетлер къыдыра, лякин огюнде такъыр чёль, анда-мында, энди сарарып башлагъан тикенлер, оларгъа чырмалгъан сармашыкълар… Кяде бир ярыкъландырыджы къуршунлар чибин киби учып къоналар. Тосат-тосат, юкъудан уянгъан киби, пулемёт такъылдатып ала. Сонъ кене де сюкюнет укюм сюре.

— Шу пулемёт аткъан ерге баргъан сонъ, ашагъыгъа тюшермиз, чюнки душмангъа якъын кельдик, дуймасынлар.

Олар бираз даа юрьген сонъ чокъурджа ерге энип, ёлларыны девам эттилер. Бираз даа юрьдилер. Терен къазылгъан траншеягъа келип тирельдилер. Траншея бою бираз кеткен сонъ, Тейфыкъ пармакълары уджуна къалкъып огге, душман позициясына козь ташлады. Оларнынъ джебэ ёлагъыны эслеп алды. Анда, тикенли теллер тартылгъан къазыкълар артында, топу ерге энген, яры янгъан бир танкны эследи. «Демек бу ерде бойле тынчлыкъ даима олмай экен, буюк котектен сонъ вакъытынджа эр эки тараф тынып къалгъан», — деп ойланды. Ёлдашы онъа, котерильменъ, эгилип юринъ, деп тенбиледи. Тейфыкъ исе, адий аскер командирге эмир эте, бу да насыл шей, деп тааджипленди, лякин бир сёз айтмады, онынъ артындан ёлуны девам этти.

— Я сиз бизим къысымда чокъ оладжакъсынъызмы? — деп сорады Ефремов. Тейфыкъ индемеди, чюнки суальнинъ манасыны анъламады, индемей бираз даа юрьген сонъ:

— Я о не демек? Мен мында мусафирликте дегилим, сизлернен берабер дженклешмеге кельдим, — деди.

— Шай олса яхшы экен, сорагъанымнынъ себеби, билесинъизми, командирлер бизде аз, бизим ротамызда биле тюневинден берли командир ёкъ. Пек чокълары келип, бир корюне де сонъ къайдадыр ёкъ олып кетелер, сизинъ мында къаладжагъынъыз яхшы, — деди о севинчнен.

Олар айланчыкълы траншеялардан отип, насылдыр бир дым землянкагъа кирдилер, анда тарашлыкъ, адам пек чокъ эди. Сагъ тарафта, ящиклер устюнде тургъан топ патронындан ясалгъан къандиль тютеп янмакъта эди.

Козьлери бираз къаранлыкъкъа алышкъан сонъ, Тейфыкъ онъа бакъып тургъан бир офицерни эслеп, шу ань тим-тик турды:

— Сизинъ узурынъызгъа кельдим! — деп теменна этти.

Кичкене столчыкъ башында отургъан буюк кевдели, адам еринден турды ве Тейфыкъкъа якъынлашты, онъа къолуны узатты: — Комбат Остапенко, — ве отурмакъны давет этти.

— Сонъ, насыл бизни аман-эсен келип таптынъыз?

— Полковник манъа бу ерлерни озь азбары киби бильген бир ёлдаш берди, бурнумызны къанатмай алып кельди, — деди Тейфыкъ кулер юзьнен.

— Яхшы, — деп комбат старшинаны чагъырды. Алчакъ давушнен онъа нелердир эмир этти. Старшина къайдадыр, ёкъ олып кетти. Сонъ комбат Тейфыкътан не ерден олгъыныны, джебэнинъ о тарафында, халкълар арасында насыл лафлар кеткенини, яшайыш недай олгъаныны, тюкянларда не тапмакъ мумкюн экенини сорап башлады.

— Билесинъизми, — деди Тейфыкъ, — вазиет агъыр олса да, халкъ арасында гонъюльден тюшкюнлик сезильмей, арбий кишилер олсун, адий халкъ олсун, эписи бир душманны котеклеп, аркъасына къайтарырмыз, деген фикирлер эр кес Гитлерни сёге, джебэден яхшы хаберлер беклейлер.

—Шай, достум, лякин техника етишмей, эгер танкчыларымыз, авиация бизге кереги киби къол туткъан олса эдилер, биз де ачыкъ агъыз дегильмиз, душмагъа дюньянынъ къач буджакъ олгъаныны косьтерир эдик. Лякин не япарсынъ, шимдилик техникамыз оларнынъкинден аз, биз буны яхшы билемиз. Бойле вазиет чокъкъа

бармамакъ керек, бизлер гонъюльден тюшмеймиз, эм енъеджигимизге шек-шубемиз ёкъ. Старшина келип столчыкъкъа бир фляга ве эки алюмин мешребе къойды. Комбат индемей мешребелерге ракъы тёкти:

— Джебэге келювинъиз мунасебетинен! — деп токъуштырып ичтилер. Кескин спирт мусафирнинъ рухуны котерди. Оны штабдан тез-тез озгъаргъанларына, полковникнен лаф этип оламагъанына джаны агъыргъан эди, энди комбатнынъ сыджакъ мунасебети ве ракъынынъ тесиринден озюни сербест ис этти, юрегининъ бузу йиберди.

Землянкада бир офицер даа ята эди, бираздан о да еринден турып, оларнынъ столуна якълашты ве Тейфыкъкъа элини берип:

— Таныш олайыкъ — замполит Макаров, — деди. Тейфыкъ еринден турып, онынънен таныш олды. Макаров да ичти. Ондан сонъ лаф девамлы олды. Олар дженктен эвель къайда чалышкъанлары, нелеренен меракълангъанлары акъкъында хатырладылар.

— Манъа бу ерде сизинъ душманынъыз тынч отургъан киби келе, — деди Тейфыкъ комбаткъа.

— Олар геджелери тынч отура, меляике кесилелер. Къаранлыкътан къоркъалар. Бизлерде, сонъ куньлерде, гъайыплар чокъ олды. Ондан башкъа биз оларгъа къаранлыкъта косьтерир эдик амма.

Тейфыкъны биринджи пулемётчылар взводына командир тайин эттилер. Къысым командирлерини о гъайырдан бакъып чыкъты. Озь взводынынъ аскерлерини даа яхшы бильмесе де, старшинанынъ ярдымынен тез вакъытта, оларнен де таныш олды.

Саба, танъ ярыгъы ерге тюшер-тюшмез, душман башта топ, сонъ миномёт атеши ачты, эсас уджюм, кунь эвельси, бизим аскерлеримиз къолгъа кечирген юксеклик ичюн башлады. Кунь бою девам эткен уджюмлерге бакъмадан, дженкчилеримиз юксекликни бермедилер. Яралыларны мытлакъа эвакуация япмакъ керек эди. Акъшам къаранлыгъы басып, атышлар тынгъан сонъ, комбат, рота ве взвод командирлерини озь землянкасына топлады. Оларгъа кери чекильмек эмири кельгенини бильдирди. Эмирде бильдирильгенине коре 10—12 километр аркъагъа чекилип, озь сафларыны толдурмакъ ве о ерде, кунь эвельси азырлангъан джебэ ёлагъында пекинмек керек эдилер.

Озь позицияларыны ташлап кеткенлерини душмангъа бильдирмемек ичюн, махсус къалдырылгъан къысым вакъты-вакъты иле автомат, пулемёт атеши ачып турды. Яралыларнынъ сайысы

чокълашкъан сонъ оларны авуштырмакъ да къыйынлашты, санитарларгъа эр бир взводдан махсус ярдымджылар тайин олунды. Чекилюв арекети къатты план эсасында япылгъанындан душман оны дуймады. Махсус къалдырылгъан къысым да аман-эсен, сабагъа якъын, озь къысымларыны келип таптылар.

Агъыр урушларда къырпалангъан батальонгъа, эки кунь де олса, раатлыкъ берильди. Олар марш роталарынен ве госпиталлерден тедавийленип джебэге къайткъанлар эсабына озь сафларыны текмилледилер.

Тейфыкъ янъы кельгенлер арасында чатмакъаш, эсмери, козьлери зейтюн киби къара бир йигитни эслеп, ондан:

— Не ерденсинъ йигит? — деп сорады.

— Мен дагъыстанлыйым, бир ай къадар госпитальде тедавийленип «тамирден» чыкъып кельдим, — деди йигит незакетнен.

— Пулемётнынъ тилинден анълайсынъмы?

— «Максим»ни бильмеген аскер, аскерми? — деди о сырма киби тишлерини косьтерип, кульди.

— Бизим пулемётчылар взводына къошулмакъ истесенъ берабер дженклеширмиз, — деди Тейфыкъ. Яш йигит Султанбек лейтенантнынъ взводында къалмагъа истегенини бильдирди.

Тейфыкънынъ взводына Орта Асия республикаларындан кельген дигер яшлар да хызмет этмек истегенлерини бильдирдилер. Бесе-белли олар шу къара къаш, къара козь лейтенантны озь юртдашлары белледилер.

Бойледже, Тейфыкънынъ взводына чешит миллетлернинъ векиллери топлангъан эдилер. Султанбекни Тейфыкъ пек бегенди. Чюнки о даима шенъ, къызматабан ве сыджакъ къанлы бир яш эди. О фырсат таптымы командирден оны разведкагъа ёлламаларыны риджа эте.

Командир бир кунь оны озь землянкасына чагъырды:

— Истейсинъми сени снайпер япайыкъ? Сен тюфекни яхшы билесинъ, мергин атасынъ. Снайпер тюфегининъ насыл экенини озюнъ тасавур этедирсинъ. Бундан да башкъа озюнъе тена ве къолайлы ер сайлап алмагъа бильсенъ, етти, душманны сайла огълу сайла. Эгер авеслигинъ олса огренип къал, пешман этмезсинъ. Батальонымызда теджрибели снайперлер барлар, олар санъа бу зенаатнынъ сырларыны огретирлер, — деди.

Султанбек къуванчнен разылыгъыны бильдирди. Чокъкъа бармай снайпер тюфегини менимседи, «авгъа» чыкъып башлады. Бириндджи мувафакъиетлери яхшы эди, лякин чокъкъа бармай

озю де къамачавгъа тюшти. Эм тесадюфен сагъ къалды. Бахтына миномётчылар ярдым эттилер, ондан башкъа иши биткен эди.

Июльнинъ сонъларында Тейфыкъ биринджи кере яраланды. Сагъ элини мина осколкасы ярalады, лякин о сафтан чыкъмады, озь медицина эмширелерининъ корьсеткен ярдымынен къанаатленди.

Джебэде ялынъыз уджюмге кеткен дегиль де, мудафаа тургъанда да куреш тынмай. Эр эки тарафта козьге чарпкъан киби арекет корюнмесе де, дуйдурмай оладжакъ уджюмлерге азырлыкъ кете, эр эки тараф да кучь топлай. Амма къайсы ерде, не вакъыт уджюм оладжагъыны кимсе бильмей. Шу себептен даима козь-къулакъ олмакъ керек ола. Аскерлер де ойле вакъытларда раат отурып оламайлар, олар махсус ясалгъан тешиклер, аралыкълардан душман позициясыны козетелер. Анда насыл денъишмелер олгъаныны, душманнынъ мерамыны бильмеге тырышалар. Эр давуш, арекет эсапкъа алына. Теджрибели офицерлер шу ог ёлакъта олып кечкен уфакъ-тюфек денъишмелерни козьден кечирип, джебэдеки вазиетнинъ насыл оладжагъыны, кунь эвельден янъылмай айталар.

Эгер душман разведкасы бизим окопларны атешнен тешкерип башласа «фуртуна» бекленилe. Вакъыт-вакъыт, иле анда-мында, автомат, пулемёт тасырдап ала. Эр эки тарафтан самолётлар учсалар, бу джебэнинъ адий «иш» куню, азырлыкъ кете, демектир. Эгер аскерлер танк гудюрдиси эшитселер, топчулар исе чешит нокъталаргъа атеш ачып башласалар, демек тезден уджюм башлайджакъ, ойле вакъытта аскерлернинъ руху котериле, чюнки беклеп отурмакъ къыйын ола.

Тейфыкъларнынъ батальонларында исе бойле аллар сезильмей, бесе-белли янашаларындаки къысымларда азырлыкъ кете. Аскерлер шай тюшюнелер. Чюнки оларгъа вакъытындан эвель команданлыкънынъ планлары беян этильмей. Шу себептен олар, душманнынъ арекетлерине козь этип, озьлериндже нетидже чыкъаралар, яни оларны не беклегенини бильмеге тырышалар.

Энди дивизияда да вазиет дженкнинъ биринджи куньлериндеки киби дегиль, о куньлерде бизим къысымларымыз эп шаркъкъа чекиле эдилер. Ойле вакъытларда полкларда тертип ве къолларында олгъан техниканы сакъламакъ къолай дегиль. О вакъытларда «куньдюз энъ къатты атышмалар къайда кеткенине бакъып, душман не ерлерден ярып кечмек истегенини биле эдилер. Орманларда, сарымгъа къалгъан, къысымларымызнынъ къалымтылары

келип дивизиягъа къошула эди. Сарымдан чыкъкъанларны тешкере ве сафкъа къоша ве кене де дженкни девам эттирмеге имкян яратыла эди. Шай этип, дивизия озь гъайыпларыны толдура. Сонъ кене де мешакъатлы урушларда сафы сийреклеше эди.

Дженклешмек ичюн, эвеля, келишикли ер тапмакъ керек ола. Къайда олса-олсун, дагъ ичиндеми, дере тёпелердеми, я да мейдан чёллик ердеми, аскерлер душман корюледжек киби ерлерни арайлар, эм ойле япмакъ керек ки, душман сени корьмесин. Душман аскерлери де шу макъсаднен иш коре даа. Онынъ ичюн, даа уруш башламаздан эвель, эр эки тараф озьлерине келишикли ерни алмакъ ичюн чокъ керелер чарпышалар. Энди ерлер тайин олунгъан сонъ исе, къызгъын иш башлай, аскерлер, озюни сакъламакъ ичюн, чешит теренликте чукъурлар къазалар.

Аскер озюне эв-къале къура. Душман чапкъылса сакъланмакъ ичюн эм де уджюмге кетмезден эвель алдына ёл ачмакъ ичюн озюнинъ хавфсызлыгъыны теминлей. Эм шу агъыр топракъ ишлерини о, шараит насыл олгъанындан къатий назар, абул-къубул дегиль де, кучюни аямай япа. Чукъур не къадар терен олса, сагъ къалмакъ ишанчы о къадар арта. Аскер траншеяларда озюни хавфсыз ис эте. Дженк мейданы аскер ичюн ялынъыз атышмакъ, котеклешмек дегиль де, айны заманда, агъыр иш мейданыдыр…

Кимерде суткаларнен чекишип къазгъан ерлери бир саатлик уруш ичюн япылгъаныны биле-биле, къан терлерине пишип чалышалар, амма уджюмге котериджи ракеталар атылдымы, бир сёзсюз озь окопларыны ташлап уджюмге кечелер, сонъ, чокъкъа бармай, гъайрыдан кене янъыларыны къазып башлайлар. Бойлеликле, мердивен басамакъларындан юрьген киби, озьлерине енъишке ёл ачалар. Шу себептен олса керек, дженк корьген адамлар топракънынъ къыйметини даа да толу ис этелер.

Командирлерге даа да зор ола. Олар позиция тапмакъ борджлулар, чюнки онъа тек озю ичюн дегиль де, озь взводы, ротасы батальоны ичюн къайгъырмакъ керек ола. Озь къысымларыны яхшы ерге ерлештирсе гъайып аз ола. Бу меселе, эльбетте, буюк усталыкъ талап эте, эм ойле усталыкъ ялынъыз арбий уставларны огренмекнен менимсенильмей, дженк теджрибеси керек ола.

Тейфыкъ биринджи вакъытларда озюнинъ пулемётчыларыны не ерде къоймакъны, насыл ерлештирмекни рота, я да батальон командирлеринден сорап арекет эткен эди, сонъундан, кет-кете меселенинъ сырыны озю яхшы огренип алды. Куньлернинъ биринде, комбат Остапенко акъшам кеч олгъанда Тейфыкъны озь

землянкасына чагъырды. Тейфыкъ анда баргъанда комбаттан башкъа замполит Макаров да бар эди. Умум лафлардан сонъ комбат Тейфыкъкъа:

— Разведкаджыларымыз бир афтадан берли «тиль» авлап юрелер, лякин бутюн ынтылышлары нетиджесиз, учь адам гъайып эттилер, экиси яралы ята. Олар текмиль гонъюльден тюштилер, ярдымгъа мухтаджлар, — деди.

— Фикирнинъ ачыкъ айтынъ, майор аркъадаш, — деп онъа дикъкъатнен бакъты Тейфыкъ.

Макаров элини Тейфыкънынъ тизине къойды: — Сенинъ взводынъда пек аттик, мергин аткъан бир йигит бар, дедилер.

— Сиз гъалиба Султанбекни айтасынъыз?

— Эльбет о, шу дагъыстанлы йигит.

— О керчектен де ачыкъкозь йигит, берильген эмирлерни буюк чеберликнен иджра эте, эм менден де, чокъ керелер, оны разведкагъа ёлламамны сорагъан эди. Лякин о, бойле месуль вазифени ялынъыз озь аркъадашларынен берабер япа биле. Чюнки олар бири-бирини яхшы огренип къалдылар, эм кимнинъ элинден не келебиледжегини билелер.

— Яхшы, — деди комбат, — о озюнинъ энъ ишангъан аркъадашларындан бирини алсын да, бизим разведкаджыларымызгъа къошулып кетсинлер. Лякин чокъ адам керекмей, учь адам, энъ чокъу дёрт адам. Вазифе сонъ дередже джиддий. Душман бизим макъсадымызны анълаcalled керек, эр ерни пекитип, беклеп туралар, шунынъ ичюн башта козетюв нокъталарындан, кирмек ичюн ер тапмакъ керек, бу ишни мен сизге авале этем, сиз не дейсинъиз?

— Ишанчынъызны акъламагъа тырышырым, майор аркъадаш! — деди Тейфыкъ еринден турып.

— Биз сизге ишанамыз, — деди Макаров, — эм сизден башкъа бу ишнинъ астындан чыкъаджакъ кишимиз ёкъ. Амма текрар айтам, мында ялынъыз къараманлыкъ дегиль де, сувукъкъанлылыкъ ве сакътлыкъ да керек, чюнки, майор айткъаны киби, эвельки арекетлер нетидже бермесе де душманнынъ козюни къоркъутмагъа ярадылар, айтаджагъым олар бизим разведканы эр ерде беклеп туралар.

Бу месулиетли вазифени алгъан Тейфыкъ экинджи куню, бизим окоплардан, душман позицияларыны бойдан-бойгъа дикъкъатнен козетип чыкъты, не ерден сокъулмакъ онъайтлы олгъаныны тайинледи, лякин гедже япылгъан араштырувлар нетидже бермеди. Куньдюз о топчуларгъа ве озь пулемётчыларына, умют этильмеген ерлерге бир къач керелер кучьлю атеш ачмаларыны эмир

этти. Чюнки ойле вакъытларда душман арекетке келе, онынъ атеш нокъталары не ерде гизленгени беян олуна. Комбатнынъ эмиринен шай да яптылар. Кунь эвельси чешит ерлерде гизленген сержантлар душманнынъ пулемёт, миномёт нокъталарыны озь карталарына къайд этип алдылар. Музакереден сонъ энъ телюкесиз ерни сайлап, шу ерден душман позициясына кечмеге къарар берильди.

Разведкагъа Султанбек ве онынъ молдаван досту, ташны сыкъса сувуны чыкъараджакъ, агъырмакъ бир аскернен ве эки адам да батальон разведкасындан, эписи олып дёрт кишиге саба якъын, яни гедже саат учьте, аман-эсен душман пекинтилеринден кечип, учь акъкъайын тереклери арасында гизленген пулемётчыларгъа уджюм эттилер. Душман эки сааттен, эки саатке алмашкъанларыны билип, энъ онъайтлы вакъытта оларгъа якълаштылар, шай олса да эр шейни эвельден корьмек кучь ола. Бунъа бакъмадан эр шейни анълашкъан эдилер. Эгер оларны вакътындан эвель коре къалсалар, топчуларымыз атеш ачып, разведкаджыларнынъ аркъаларына къайтмасыны теминлемек керек. Эгер операция онъайтлы кетсе, бизимкилер башкъа тарафтан кучьлю атеш ачып, душманны шашмалатмакъ керек эдилер.

Шу операция къыркъ бир сенесининъ сувукъ ноябрь геджеси башлагъан эди. Олар не къадар сакът олсалар да, пулемт нокътасына беш-алты метр къалгъанда, токътамай авада атылып тургъан ярыкъландырыджы къуршунларнынъ зиясы астында, къар устюнде акъ халатлыларнынъ джылышкъанларыны душман бекчиси сечти ве шу ан авагъа къызыл ракета котерильди, къыямет къопты. Дёрт бир тарафтан къуршун ягъмуры септириле башлады.

Разведкаджылар да атеш ачмагъа меджбур олды. Пулемёт артында яткъан эки фашистни ольдюрип, окопта къолларыны котерген фашистни сюйреп чыкъарды ве артларына чекиле башладылар. Эр эки тарафтан да токътавсыз атышлар девам этти. Операцияны козетип тургъан Тейфыкъ, янына эки аскерни алып, ярдымгъа атылды. Олар чапып, дёртаякълап, сюрюнип ярдымгъа ашыкътылар. Султанбекнинъ аркъадашы агъыр яраланды ве озь ерлерине кельгендже о кечинди.

Эсир алынгъан фашист аскери, къаршылыкъ косьтермей, озю шу атеш ичинден сагъ чыкъмакъ истесе керек, озь истегинен бизим тарафкъа джылышты. Ниает, оларны бизим огдеки окопларымызгъа тартып тюшюрдилер. Бу вакъыт Султанбек инълеп, йыкъылды. Онынъ валенкасы къангъа толгъан эди. Блиндажгъа кирсетип,

союндырды ве ярасыны темизлеп багъладылар. Къуршун онынъ аягъыны тизинден юкъары тешип кеткен, лякин кемикке тиймеген. Онъа аджеле ярдым косьтерген сонъ, чанагъа къойып аркъагъа, яралылар топлангъан нокътагъа алып кеттилер. Молдован йигитни де топракъкъа теслим эттилер.

Султанбек бир айгъа бармай, даа акъсап юрьсе де, озь къысымына къайтып кельди. Косьтерген джесюрлиги ичюн «Къараманлыгъы ичюн» медалинен мукяфатланды. Тейфыкъ озюнинъ джесюр сержантыны (Султанбек энди сержант эди) озь догъмушы киби къаршылап алды. О вакъыт батальонда 10—12 километр узакълыкътаки бир койни къолгъа кечирмек ичюн азырлыкъ кете эди. Онъа япыладжакъ уджюм планы дивизия штабында тасдыкъланды. Шай олса да, уджюмни догърудан-догъру япмакъ имкяны ёкъ, чюнки этраф ачыкълыкъ, эр ер корюне, койге исе фашистлернинъ экинджи мудафаа ёлагъы пекинген, ондан да башкъа, о ерде якъарлыкъ ве техника базалары бар. Койни СС къысымлары къорчалай эдилер.

Уджюмни гедже къаранлыгъында башлап, башта шимальден къатты атеш ачаракъ, душманнынъ эсас кучьлерини о якъкъа джельп эткен сонъ, дженюп беттен ярып кирмек планлаштырылгъан эди. Уджюмге танкларымыз да къошуладжакъ, олар тикенли теллерни узип, эвельден, миналар арасындан азырлангъан ёлдан, пияделеримизге ёл ачмасы козьде тутулды. Лякин операция планлаштырылгъаны киби олып чыкъмады. Танклардан бири минагъа огърап сырадан чыкъты. Узун муддет дженклешмек керек олды, эр эки тарафтан да гъайыплар чокълашты. Бизим къысымларымыз койге кирселер де экинджи куню оны ташлап чыкъмагъа меджбур олдылар. Лякин о ердеки пекинтилерден, якъарлыкъ анбарларындан эсер биле къалмады.

1941 сенесининъ сонъу, къыркъ эки сененинъ башларында Великие Луки шеэри этрафларында олып кечкен токътавсыз дженклер саесинде душманнынъ эсас кучю эксильди. Теркибинде 175-нджи полк ве Тейфыкънынъ батальоны олгъан 57-нджи дивизия Великие Луки ичюн кеткен дженклерде ог сафларда урушкъанлардан эди.

Шу гедже урушында Тейфыкъ экинджи кере агъыр яраланды. Топ снарядынынъ парчасы онынъ янбашларыны тешти, чокъ вакъыт къар устюнде эссиз ятты. Оны саба ярыкъланып башлагъанда таптылар. Дигер яралыларнен берабер оны да, джебэден чокъ узакъта олмагъан медсанбаткъа озгъардылар, о мектеп бинасына ерлештирильген эди.

XI

Тейфыкъ къапыгъа якъын ерде пол устюнде ята. Къапы исе яхшы къапалмай, аралыгъындан сувукъ кире. О пек ушюсе де, кимсеге бир шей айтып оламай. Эси де келе, де кете. Къайда олгъаныны бильмей.

Эси кельгенде ойлана: «Эгер озь штабында олса, ерде дегиль де нар устюнде, собагъа якъын ятаджакъ. Ротада олса ерде тёшельген чам пытакълары устюнде олмакъ керек. Мында сувукъ, эм де къаранлыкъ». Яткъан еринден инълеген, сандыракълагъан, агъыр нефес алгъан адамларны сезе. Къаранлыкъта кимдир сакътлыкънен юре. Вакъты-вакъты иле этраф бирден ярыкълана, къапы ачыла, юклерини ерге ташлап, тёшельген тобанларны тюзетелер. Къапыдан киргенлер мытлакъ Тейфыкънынъ аякъларына сюрюнелер, кимдир, бу адамны бу ерден алмакъ керек, дей. Лякин бундан сонъ да Тейфыкъны кимсе еринден къыбырдатмады.

Къапы къапалгъанынен кене де къаранлыкъ чёкти, нефес алмакъ зор, ава пек агъыр… Тейфыкънынъ козю юкъугъа кете, сонъ абдырап уяна, агъырлардан нефеси токътала, дерсинъ, кимдир онынъ тенини бургъунен теше, къыбырдап оламай. Башы астында илядж сасыгъан тобанларны бир ерге топлайджакъ ола, амма агъры оны къыбырдатмай.

Кимерде о озюни озенде ялдагъан киби ис эте, охшып башлай, мында тер, къан сасыгъы кескин илядж къокъусынен къарыша. Тейфыкъ ойле вакъытларда: «Демек мен яралым, мени охшуткъан наркоз сасыгъы олса керек», — деп тюшюне.

О, гедженинъ дер маалинде уянды, орталыкъ чым-чырт. Эр кес юкълай. Кошеде, одун обасы янында, ящик устюнде къандильчик яна, онынъ сарышын алеви, къуруп къалгъан чечекнинъ япрачыгъына ошай. Шу къандильнинъ тепренип тургъан алевине бакъкъанда, Тейфыкънынъ къулагъына узакътан насылдыр бир патлав давушы кельди. Эв титреп алды. О этрафкъа козь этти, ёкъ бу адам отургъан эвге бенъземей, итимал кой мектебининъ бинасыдыр. Диварларда бир вакъытлар асувлы тургъан ресимлернинъ излери сезилип тура. Эвнинъ ортасында тенеке соба яна, онынъ этрафында адамлар яталар, сакъаллары оськен, кирли-паслы, чокъусы къанлы бинтлернен оралгъан, кимерлерининъ аякълары, къоллары гипс ичинде. Бириси дивар янында отурып юкълай, де бу якъкъа, де о якъкъа саллана, яралы башыны ерге къойып ятып оламай…

Тейфыкъ чокъ вакъыт тавангъа бакъып, бу ерге насыл келип тюшкенини, не ичюн агърыдан къыбырдап оламагъаныны хатырламагъа ынтылды. Хатырлап олмады. Акълына ялынъыз бир адджджы седа, янындан чапып кечкен бир аскернинъ: «Ятынъ!» — деп багъыргъаны къалды. Ондан сонъ даа нелер олгъаныны козю огюне кетирип, хатырлап оламады.

Шу давуштан сонъ тютюн, топ патлавы, танк копчегининъ гъыджырдысы, сонъ, чам пытакълары тёшельген бир чукъур, сонъ, халаты къангъа былашкъан арбий экимнинъ эгилип дикъкъатнен онъа бакъкъаны… ондан сонъ ич бир шей хатырлап оламай… Юкълап къалдымы, ёкъса эсини джойдымы?.. Я ондан сонъ не олды, шу койни бизимкилер алып олдыლармы?

Кене юкъугъа кетти. Озюни шу эвде, тобан устюнде дегиль де, топракънен къарышыкъ къар устюнде зан этти. Къайдандыр самолёт сеси эшитильди. Шу ан зенит топлары атып башладылар, эр ким уянды, эр кеснинъ къулагъы топларнынъ патырдысында ве эп якъынлашмакъта олгъан самолёт давушында; эр ким беклеп тура, башта яваштан, сонъ кеттикче кучьлешкен бомба сызгъырувы, дешет… Тейфыкъ, пол тахталарына кирмек истер киби ята, дерсинъ, бу тахталар оны къуртараджакъ, олюмден сакълайджакъ. Нефес алмасы зор.

Сызгъырув эп арта, сонъ ер кок титреди, собадан куль, атеш учкъунлары сепильди. Патлавдан атылып кеткен пенджереден сувукъ ель кирди, тышта кимдир, «аначыгъым», деп къычырды. Бираздан патлавлар узакълаша башлады, дерсинъ о ерге уфакъ бомбалар тюше, ялынъыз ер, эр патлавдан сонъ, урькен киби титреп ала…

— Эмшире, эмшире! — деп багъыра кимдир, ярдымгъа чагъыра. — Тез олунъ, олеятырым!.. Онъа кимсе джевап бермеди, ярдымгъа да бармады, чюнки эв ичинде эмшире ёкъ эди. Бираздан эвге бир агъыр яралыны алып кирдилер. Онынъ къулагъы янындан къан чыбыра, эмшире шашкъанындан явлыгъынен онынъ ярасыны токътаджакъ ола.

— Олеятырым эмшире! — деп кошеден кене шу сес текрарланды.

— Шимди барам, — деп эмшире, яралыны къайда яткъызайым, дер киби этрафына козь ташлады, сонъ, ер тапамай оны къапы янындаки ящиклер устюне яваштан яткъызды:

— Бир дакъкъа сабыр эт, — деди, чантасындан шахсий пакетлерни алды ве яралынынъ башыны байлап башлады. Яралы эсини

джойды, эмширенинъ эллери устюне эгильди. Эмшире оны тизинен тиреп къалды. Эки енгиль яралы ямпийип къалгъан собаны котерди, ерлештирдилер. Шинеллерининъ этеклеринден, ерде янып башлагъан, тобанларны сёндюрдилер.

Эмшире яралынынъ башыны байлагъан сонъ, къан токътадымы ёкъмы, дер киби бир ань онъа бакъып турды. Бинтлер тезликнен ал ренкке боялды. Эмшире чантасындан кене бинт чыкъарды, онынъ ярасыны сыкътырып байлады. Сонъ шприцке илядж толдурып, кошедеки, ярдымгъа чагъыргъан ялалыгъа ашыкъты, лякин онъа энди ярдым керекмей эди. О серилип ята, топракъ тюсюне кирген бетинде, бурну сюрюлип, агъарып, къалгъан…

Эмшире яваштан пенджере бетке адымлады онъа омузыны тиреп сусып къалды. Ёргъунлыкътан ве яныкътан энди бир шей ис этмей, онынъ юреги эр кунь корип тургъан олюм, чекишювлерден къатып къалгъан эди.

Тейфыкъ эмширеге бакъып къалды… 1941 сенесининъ язында, озь арбий къысымлары аркъагъа чекильген вакъытларда, штаб янында тыпкъы шу эмширеге бенъзер яш бир къызчыкъны корьген эди. Шимди оны хатырлады, машина толу агъыр яралыларны, топ-бомба атеши тюбюнден алып кетеяткъан эмшире, ёл четинде кене бир группа яралы солдатларны коре. Олар да ярдым беклеп турмакъта эдилер, юрип оламайлар, эписи агъыр яралылар. Эмшире оларны корип шашмалай машинасында исе ер ёкъ, не япсын? О машинаны токътата! «Сиз мени бу ерде беклеп турунъ, мен буларны ташлап мытлакъа сизлерни де келип алырым», — дей, шофёргъа тез айдамасыны эмир эте, лякин артына бир даа къайтып оламай, бир-эки сааттен сонъ, о ерде энди душман аскерлери адымлай эдилер. Олар яралыларны эсир алмай, автомат атешине тутып, озь ёлларына девам эте тургъанлар.

Тейфыкънынъ козю огюне къанлы козьяшларыны тёкип агълагъан шу къызчыкъ пейда олды.

— Мария! — деп эмширеге мураджаат этти башы бинтнен оралгъан яралы, — сен окюнме, не япаджакъсынъ? Онъа баргъан олсанъ бу яралы джан береджек эди, сен экиге болюнип олмазсынъ. Мында сенинъ къабаатынынъ ёкъ, окюнме… Эмшире озюни тутып оламады, окюр-окюр агълап башлады. Оны аджып айтылгъан шу лафлардан онынъ юреги ташып кетти…

Шу ерде яткъанлар энди душман ичюн къоркъунчлы адамлар дегиль эдилер, олар энди дженкчилер сафындан чыкъкъанлар, лякин бунъа бакъмадан дженк мында да девам эте, токътамай.

Турмадан топ, бомба, миномёт атеши шу чаресиз яралыларнынъ устюне ягъыла. Мында, медсанбатта исе, оларнынъ джанларыны сакъламакъ, олюм панджасындан къуртармакъ ичюн куреш кете.

Эмшире озюне келип этрафына козь этти. Сонъ азбаргъа чыкъып, эки аскернен къайтып кельди. Олар олюлерни алып чыкътылар. Пенджерени тахта парчаларынен, чувалларнен тыкъатып, тертипке салдылар. Ондан сонъ эвнинъ ичини кене къаранлыкъ басты. Тютеп сёнген къандильчикни кене якъмакъ керек олды. Чокъкъа бармай ичери, мыйыкълары чаларып башлагъан санитар кирди, аркъасындаки термосны ерге къойды. Этрафкъа нохут шорбасынынъ лезетли къокъусы даркъады. Яралылар къыбырдана, раатсызлана башладылар. Юрип, джылышып олгъанлары чанакъларыны ашчыгъа узата башладылар. Оларны ашаткъан сонъ, санитар Тейфыкънынъ башыны тизи устюне къойып, онъа да бираз ашатты. Эм ашыкъмай, оны терлеткендже ашатты. Тейфыкъ ёрулды. Санитаргъа:

— Сагъ олунъыз, — деди, ерине яткъызмаларыны риджа этти.

— Сен, йигит, ашамагъа тырыш, аштан да файдалы илядж даа ич кимсе тапмады, аш бутюн яраларынъны тюзеткен илядждыр. Ашасанъ, юкъласанъ, бир афтадан аякъкъа турарсынъ, — деп Тейфыкънынъ къара перчемини сыйпады.

Эм керчектен де сыджакъ аш Тейфыкънынъ тенине даркъалгъан киби олды, оны инсиндирди, агърылары да эксильген киби олды. Энди козю юкъугъа кеткенде, кимдир:

— Кене келелер! — деди.

— Ашамагъа бермей, пезевенк!

Кимдир, бириси агъламсырады, кене бири сёгюнди.

Самолётнынъ давушы эп якъынлашты. Онынъ копчеклери эвнинъ тёпесине тийип кечкен киби олды, лякин бомба ташламады. Яралыларнынъ чырайлары ап-акъ кесильди. Бойле вакъытларда, не олса да тез олсун!

Учюнджи куню Тейфыкъны Макаров келип ёкълады.

— А-а… Сен мында экенсинъ де, бизлер, сени узакъларгъа алып кеткендирлер, белледик, яхшы, мындан тез тюзелип къайт, сени сабырсызлыкънен беклеймиз, — деп, кягъыткъа оралгъан эки портакъал ве папиросларны онынъ башы тюбюне сокъты. Сонъ эмширени чагъырды:

— Сиз бизим командирни мында даа чокъ тутаджакъ оласынъызмы? — деди.

— Онынъ озюне багълы, эгер вай оледжегим, деп къалтырап отурмаса, тезден тюзелип кетер, — деди.

Яралылар кулюштилер. Тейфыкъ энди озюне келип башлагъан эди. Эмшире одада олмаса, онъа бир шейлер етишмеген киби келе. Шу яш эмширенинъ нурлу козьлеринен расткелишкенде кокюс къафесинде бир шейлер ириген киби ола. Сыджакъ къанлы къызгъа эм бакъа, эм де аджына. Чюнки заваллы гедже-куньдюз яралыларнынъ аскъысына чыдай. Кимерде оны акъсыз ерде акъаретлегенлер де тапыла. Лякин эмширенинъ онъа джаны агъырмай, о кене озь ишини бакъа бере. Оларнынъ гонъюллерини алмагъа тырыша.

Замполитнинъ келип ёкълагъаны, достча отькерген сухбети, батальонда оны беклегенлерини эшитип, Тейфыкъ севинди, руху котерильди. Янында яткъан, бир эли тирсегинден ёкъ уйкен лейтенантнен, Макаровнынъ кетирген селямыны пайлашып, къомшусынынъ гонълюни алмагъа тырышты.

— Билесинъизми? — деди уйкен лейтенант, невбеттеки самолётларнынъ давушы тынгъан сонъ, — мен фашистлернинъ дженклешюв усулларыны энди яхшы билем. Башта оларнынъ авиациясы бизим къысымлар ерлешкен ерни тойгъандже бомбалай эдилер. Кимерде саатнен девам эткен токътавсыз атеш бизим блиндажларымызны дагъыткъаны бир якъта турсун, аскерлернинъ психикасына да тесир эте тургъан. Ондан сонъ, зайыф еримизни тапып, ярып кире, мында танклар ве моторлашкъан къысымлар эсас рольни ойнай эльбет, оларнынъ да артларындан, автоматларындан къуршун ягъдырып, аскерлер чапалар…

— Сизинъ айткъанларынъыз догъру, лякин о усул дженкнинъ биринджи куньлеринде шай, къурулгъан саат киби кете эди, энди кучьке къаршы кучь тура, эм кеткен сайын душманнынъ къувети эксиле, ойле исе де, чокътан-чокъ гъайыпларгъа бакъмай, олар кене эп огге ынтылалар. Не къадар тырышсалар да эвельки вазиет къайтмаз, бизлер энди дженклешмеге огрендик, корерсинъиз чокъкъа бармаз, душманны бизлер де котеклеп башлармыз. Шу «енъильмез» ордунынъ да агъыз-бурнуны эзермиз! — деди Тейфыкъ сухбетдешине.

— Шай, достум, лякин мен энди сафтан чыкътым, о къуванчлы куньлерни манъа корьмек, шу джеллятлардан акътыманымны алмакъ къысмет олмайджакъ, сагъ къалсам биле яры джаннен яшайджагъым, — деп ашыкъчанлыкънен сигарет якъып, кокюс толдурып иче башлады яралы.

— Яры джаннен дегиль бутюн джаннен яшарсынъ. Бизлер даа оларгъа яхшы этип запарта чекермиз, — деди Тейфыкъ.

Лакъырдыны узаткъан сайын, аркъадаш даа да эеджанланаджагъыны билип сонъундан сусмагъа меджбур олды.

О эмширенинъ арекетлерине козь къыйыгъындан бакъып турды. Шу къызнынъ бир вакъыт озюни джоймагъаны, бомбалар тюшкенде де, шимдики киби арекет эткени оны айретте къалдырды. Устюнде къаннен лекеленген халатыны ташлап, кяде бир офицер къушагъыны байлай, гимнастёркасыны тюзете, эр бир ишни, арекетини чеберликнен япа. Озю узун бойлу, тегиз эндамлы, къыскъа, акъайларынки киби, къыркъылгъан кестане тюс сачлары, ири сырлы козьлери, кулюмсирегенде агъызында сырма киби тизильген тишлери инсанны бир кереден джельп эте. О шимди къарт санитаргъа:

— Максимыч, сиз бираз одун даа кетирип собагъа якъын къоюнъыз, сонъ геджелейин чыкъып юрьмезсинъиз, одунлар да саркъар, — деп иляве этти. Сонъ Тейфыкъ яткъан тарафкъа назар ташлады, сёзюни девам этти. — Ишинъиз биткен сонъ, анавы къапы тюбюнде яткъан офицерни бу ерге ерлештирмеге ярдым этерсинъиз, онынъ ярасы энди о къадар телюкели дегиль.

— Шимди бир дакъкъадан, Мария Кондратьевна, эки къучакъ одун даа кетирейим де, сонъ авуштурырым, — деп санитар тышкъа чыкъып кетти.

Тейфыкъ, озюне кельген сайын, юрегинде насылдыр бир раатсызлыкъ, бир истек асыл олгъаныны дуя башлады. «Бу бесе-белли шараитнинъ тесиринден асыл олгъан дуйгъу олса керек, тез кечер», деп озь-озюни тынчландырмакъ истесе де, эмширени бир кунь корьмесе тарсыкъа башлады, дюньягъа козю олмай…

Яшлыгъындан офицер олып, арбий къаиделерге бинаэн, башкъаларына укюм этмеге, олар ичюн къайгъырмагъа алышкъан йигит, озю акъкъында къайгъырмагъа бильмей эди. Энди шу яралылар арасына тюшкен сонъ, озю биревлернинъ ярдымына мухтадж къалгъан сонъ, фикири де тюрлене башлады. О энди озь озюни аджыгъан киби ола. «Шу олюм къышым вакътында бу ерде тесадюфен расткелишкен эмширенинъ къайгъырувлары, онынъ сыджакъ сёзлери, шу сёзлерни о эр бир яралыгъа айтса да, эр ким, нечюндир, тек онъа айтыла беллейлер, берекетли топракъкъа тюшкен урлукъ киби, тез филис атты, пекиндилер. Даима насылдыр назик, эм де чекиштириджи бир дуйгъу оны быракъмагъаныны сезе башлады…

Улу Ватан дженки йылларында Совет къадын-къызлары да умум халкъ курешине озьлерининъ салмакълы исселерини къош-

тылар, джебэни медицина мутехассысларынен темин этювде, алякъа къысымларында, зенит топлары дивизионларында, авиацияда эм де адий солдат оларакъ къадын-къызлар да эркеклернен берабер, омуз-омузгъа берип дженклештилер.

Тейфыкъ энди аякъкъа турып башлагъан куньлернинъ биринде, кузьгю керек деп, маначыкъ этти, эмширенинъ янына барып отурды ве онъа:

— Эмшире, айтынъыз, адамнынъ яралары тез яхшы олмасы ичюн энъ зарур шей недир? — деди.

— Худжур суаль, лейтенант аркъадаш, не оладжакъ, эвеля экимнинъ айткъанларыны тутмакъ, берген иляджларыны ичмек керек, ондан да башкъа, чокъ ойланмамакъ, яхшы юкъламакъ, ашамакъ…

— Ёкъ, менимдже оларнынъ эписи ярдымджы рольни ойнайлар, мында эсас меселе башкъа. Сиз хаста ашаса, иляджыны ичсе, юкъласа, махоркасыны тютетсе, эр шей ёлунда, деп билесинъиз. Бельки де базылары ичюн ойледир. Амма яшлар ичюн энъ етишмеген илядж — севги. Севмек ве севильмек олмаса оларнынъ дертлерине дерман да тапылмай, пенициллин де файда бермей, эмшире аркъадаш. Сиз озюнъиз де яшсыз, бойле адий шейлерни бильмек керексинъиз:

— Ойле олса яренъизни чагъыртынъыз кельсин, онъа да мында ер тапармыз, — деди эмшире, кулюмсиреди. — Бизим медсанбатларгъа ойле, сиз айткъан иляджларны йибермейлер, яралылар оны озьлери тапмакъ кереклер.

— Эй, Мария, Мария, мен такъдирим бойле оладжагъыны бильген олсам, башкъа тюрлю арекет этер эдим, чокътан-чокъ имкянларны къолдан къачырмаз эдим. Инсан не ерде йыкъыладжагъыны бильсе: кунь эвельден шу ерге тобан тёшер эди. Барып да ярын фрицнинъ, козьлемей аткъан бир къуршуны келип меним джанымны алса, бу дюньядан окюнчли кетеджегим, чюнки кечкен омюримде, акъылда къаладжакъ киби, бир вакъиа олгъаны ёкъ. Демек хатырламагъа ич бир шей ёкъ, — деди Тейфыкъ, озь-озюнен лаф эткен киби.

Эмшире онынъ бетине дикъкъатнен бакъты, шу яры шакъанен айтылгъан сёзлер онъа да тесир этселер керек, о бир ань индемей ойланып къалды. Сонъ, джиддийликнен:

— Не япаджакъсынъ, лейтенант аркъадаш, бизим несильге бойле агъыр ве месулиетли вазифени чезмек сыра кельди. Эр бир несильнинъ озь такъдири ола дейлер, не япаджакъсынъ, дженк

атеши яшны-къартны айырмай якъа, ондан къачып къуртулмакъ мумкюн дегиль. Бу атешни ялынъыз атешнен сёндюрмек мумкюн, — деп еринден турды, оны энди беклегенлер бар эдилер. Тейфыкъ бир элинен таягъына, дигеринен кроватларнынъ демирлерине асылып, озь ерине келип отурды. Сигар якъып, терен ойгъа далды. Тейфыкъ вакъытсыз сырадан чыкъкъанына окюнди. Джебэде экенде бойле агъыр ойларгъа далмагъа вакъыт къалмай. Мында, къанатларынъ къырыкъ, чешит ойларгъа даласынъ…

Экинджи куню, танъ маалинде, кене душман самолётлары пейда олдылар, кене атышмалар башлады. Ташлангъан бомбалар якъын тюшселер де, яралыларгъа зарар кетирмедилер.

— Инсан эр шейге алыша, лякин тёпенъден бомба сызгъырып кельгенине чыдамакъ зор ола, — деди къолу кесильген къомшусы, — ойле келе, дерсинъ шу бомба мытлакъа сенинъ башынъа тюшеджек, эм ойле вакъытларда, бир ерде къыбырдамай отурмакъ къыйын, чапып шу ерден узакълашмакъ истеги эр шейни бастыра. Амма билесинъ, чапмакъ дегиль де мытлакъа ерге ятмакъ керексинъ. Лякин бильмек башкъа, оны япмакъ исе тамамен башкъа шей…

Тейфыкъ аркъадашыны агъыр тюшюнджелерден узакълаштырмакъ истей, сёзюни боле, шахмат тахтасыны онынъ алдына къойып, оюнгъа давет эте. Я да Мопассаннынъ новеллаларыны динълемеге меджбур эте. Ойле вакъытларда Тейфыкъ шу ерден тез-тез чыкъып, озь ротасына, догъмуш олып къалгъан аскерлеринен, командирлеринен бирге олмакъ истей, чюнки дженклешип сырадан чыкъкъанынъ башкъа, яткъан еринъде душман бомбасындан эляк олмакъ башкъа. «Таягъымны ташлап юрип башласам, бир кунь биле отурмаз эдим», деп озь-озюми тынчландырмакъ истей. — Кене яхшы Мария бар. Онынъ янында олгъанда озюнъни инсан ис этесинъ. Ондан башкъа шу котеклер ичинде джанаварлашып къалмакъ бир шей дегиль. Олар сени, сен де оларны ольдюрмеге чапкъыласынъ, бойле джеэннем ичинде кийиклешмей не олурсынъ?!»

Худжур ал, лякин эвель-эзельден берли инсан оледжегини тюшюнмей экен. Эрте-кеч оледжегини биле, амма сагъ экен, япаджакъ ишлерининъ эбедиен яшамасы ичюн къайгъыра. Бойле бакъкъанда онъа не файда? Ер астында яткъанда тёпенъде, ер устюнде, не олгъанындан, санъа не? Анда ягъмур ягъамы, къар ягъамы, я да чилле къыздырамы? Ёкъ, сагъ экенде ойланасынъ, раатсызланасынъ. Ойле де олмакъ керек. Бизден сонъ инсанлар

насыл яшар экенлер? Олар бизим чеккен ачлыгъымызны, къайгъыларымызны билир экенлерми? Бизим севгимизни, умютлеримизни, сонъуна чыкъалмагъан ишлеримизни, йырларымызны, айтып битиралмагъан сёзлеримизни, я да насыл зорлукъларнен гъалебеге иришкенимизни хатырлар экенлерми?! Демек инсанлар ялынъыз озю яшагъан девир ичюн дегиль де озюнден сонъ яшайджакъ несиллернинъ япаджакъ ишлерини, ойларыны бильмеге тырыша...

Ярасы даа кереги киби тюзельмей, даа сол аягъына къатты басып оламагъан Тейфыкъ тамам бир ай дегенде санбаттан чыкъты, озь къысымына ашыкъты.

Белли олгъаны киби дженк йылларында, чешит шараитлерге аскерлеримизнинъ къызларнен чешит тесадюфий расткелишлери ола эди. Эм шу расткелишлернинъ чокъусы эпизод характерини ташый эди. Чюнки дженкчилер бир ерде чокъ отурмайлар, озь истеклеринен юрмейлер, команданлыкънынъ эмири муджиби, арекет этелер. Шу себептен танышлыкъ ве алякъалар тез узюле тургъан. Тейфыкънынъ эмширенен багъы да шай олып чыкъты.

Тейфыкъ тюзелип озь полкуна кельгенде достлары оны буюк къуванчнен къаршылап алдылар. Энди Тейфыкънынъ буюк арбий, эм де командирлик теджрибеси бар эди. Чокъкъа бармай оны рота командири вазифесине тайин эттилер. Шу йылы, уйкен лейтенант Абдул Тейфыкъны Коммунист партиясы сафына къабул эттилер.

XII

1941—1942 сенелерининъ къыш айларында бизим силялы кучьлеримиз къатты уджюмлернен душманнынъ Шаркъкъа джылышувыны токътатты ве чокъ ерлерде къаршы уджюмге кечип, белли мувафакъиетлерге ириштилер. О вакъытта Москва тюбюнде башлагъан къатты чарпышмалар нетиджесинде бизим силялы кучьлеримиз гъалебеге ириштилер. 1941 сенесининъ декабринден 1942 сенесининъ апрелине къадар Москва тюбюнде башлагъан уруш саесинде душманны 100—350 километр арткъа къайтардылар.

Москва тюбюндеки енъишлернинъ буюктен-буюк сиясий эмиети олды. Шу куньге къадар «енъильмез фашист ордусыны»да котеклемек мумкюн олгъаныны бизим аскерлеримиз исбат эттилер. Базы бир тыш мемлекетлернинъ башлыкълары, бу гъалебемизнинъ эмиетини эксильтмек ичюн немсе солдатларыны Москва

тюбюнде Совет Ордусы дегиль де, «Рус къышы» енъди», деп чыкътылар. Дёрт ай девам эткен шу сынъырсыз дженклер саесинде фашистлернинъ 50 дивизиясы ёкъ этильди. Бу исе Улу Ватан дженкинде бизим биринджи буюк гъалебемиз олды[2].

1942 сенесининъ язына келип, урушлар къайтадан туташып кетти.

Июнь 28-де гитлерджилер уджюмге кечип, бизим мудафаа ёлагъыны бир къач ерден эшти ве мемлекетимизнинъ чокъ ерлерини басып алдылар. Душман Донбасснынъ санайы районларыны, Дон озени этрафындаки берекетли топракъларны къолгъа кечирди. Ростов шеэрини биле бизим аскерлеримиз ташлап чыкъмагъа меджбур олдылар. Нетиджеде фашистлерге Шималий Кавказгъа да уджюм этмеге ёл ачылды. Шу агъыр куньлерде, яни июль 30-да, бутюн арбий къысымларда, мудафаа Халкъ Комиссарынынъ 227 номералы эмири окъулгъан эди. Эмирде: «Биз 70 миллиондан арткъач эалини ве бир йылда 800 миллион пуд отьмек, он миллион тонна маден ёкъ эттик. Кунь-бугуньде эали эсабындан да, отьмектен де душмандан арткъач дегильмиз. Эгер бизим Орду даа шай чекиледжек олса, биз эм озюмизни, эм де Ватанымызны гъайып этеджекмиз. Кери чекилюв эр ерде токътатылсын! Аркъагъа бир адым атылмасын! Эр бир аскер сонъки тамчы къанынадже дженклешип, озь позициясыны, эмир олмадан, ташламасын! Эр метр Совет топрагъыны сонъки имкянетлерге къадар сакъламакъны эмир этем!» — денильген эди.

Шу эмир бутюн арбий къысымларда окъулып, бир минсиз аяткъа тадбыкъ этильмеси ичюн къарарлар къабул олунды. Эм шу эмирден сонъ джебэдеки вазиет баягъы тюрленди. Душмангъа косьтерильген къаршы кучь къат-къат артты.

Фашистлер 1942 сенесининъ язында Къызыл Ордуны бир тамам ёкъ этмек ве дженкни къыш баскъангъа къадар битирмекни планлаштыргъан эдилер. Олар эсас кучьлерни дженюбий фронткъа къойып, уджюмге кечтилер. Энъ кучьлю дженклер Волга озенининъ ялыларында, Сталинград шеэрини эльге кечирмек ичюн башлады. Оларнынъ макъсады Сталинградны алып, мемлекетимизнинъ меркезини дженюп районларындан айырмакъ, оны зайыфлатмакъ эди.

Сталинградда 125 кунь девам эткен афатлы урушлар бутюн джианнынъ дикъкъатыны озюне джельп этти. Белли олгъаны киби Сталинградда фашист ордусы алгъан дарбеден сонъ, бир даа

[2] «Улу Ватан дженки — 1941—1945 сенелери».

озюне келялмады. Лякин енъишке даа узакъ эди. Сталинград котегинден сонъ душман гъарпкъа чекиле башласа да, о кучьлю эди. Душман ташлап чыкъкъан ерлерни якъа-йыкъа, санайы оджакъларыны, вокзалларны, копюрлерни патлата, демир ёлларны, боза, ашлыкъларны якъа, эалини ольдюре, я да Германиягъа эсирликке айдай эдилер. Оларнынъ тынч эалиге къыылынувларыны, япкъан вахшийликлерини корип, бутюн джиан айретте къалды, фашизм инсанларнынъ башларына нелер кетиреджегини бильмегенлернинъ де козю ачылды.

Шай олса да, гъалебеге кеткен ёл даа узакъ эди. Амма джебэдеки вазиет бус-бутюн тюрленген эди. Сталинграддан сонъ бизим Ордумыз ялынъыз гъарпкъа джылышты. Бу энди азатлыкъ сефери эди…

Тейфыкъ дженкни, пулемёт взводынынъ командири кичик лейтенант рутбесинде башлагъан эди. 1941 сенесинден 1945 сенесине къадар о Гъарбий, Дон, Дженюбий Гъарп, Сталинград фронтларында ве экинджи, учюнджи Украина фронтлары сафында дженклешти. Дёрт кере яраланды, гвардия майоры рутбесине къадар котерильди.

Энъ мешакъатлы дженклер Сталинградда, Орёл-Курск кемеринде ве Днепр озенини кечкенде олды. Тейфыкъ шу дженклерде озюни бильгили ве джесюр офицер оларакъ танытты.

Меркезий ве джебэ газеталарындан окъуп, радиодан эшитип, вакътындже душман къолуна къалгъан шеэр ве койлеримизде эалининъ чеккен аи-зарыны, фашистлернинъ япкъан джанаварлыкъларыны окъугъанда, Тейфыкъ анасыны, къардашларыны, сой-сопларыны, койдешлерини козю огюне кетире, агъыр ойларгъа дала эди. О анасынынъ сонъки мектюбини 1941 сенесининъ кузюнде алып, шу куньден сонъ оларнынъ такъдирини бильмей чокъ чекишти… Къыз къардашы Лютфие энди етишкен къыз эди. Агъасы Али, къардашы Мустафа акъкъында да бир шей бильмей эди.

Шу агъыр тюшюнджелер Тейфыкъкъа раатлыкъ бермедилер. О ялынъыз къызгъын урушларда эр шейни унутып дженк эте, душмандан интикъам ала…

XIII

Къыркъ бирнинъ сонъу ве къыркъ экининъ башында оларнынъ къысымлары эсасен Великие Луки этрафларында дженклешти-

лер. Тейфыкъ о вакъытта окъчулар взводынынъ командири эди. Сонъ оны Солнечногорск шеэрине, Москва тюбюнде «Выстрел» деп адландырылгъан арбий курсларгъа ёллайлар. Курсларны муваффакъиетнен екюнлеген сонъ, онъа уйкен лейтенант унваны берилип, пулемёт батальонынынъ штабына хызметке ёллайлар. О биринджи, сонъундан 58-нджи гвардия окъчулар 175-нджи полкуна ёлланыла.

Шу афатлы дженк ёлларында Тейфыкъ озюнинъ илериде оладжакъ омюр акъадашы, Кочкина Мария Степанованен расткелише. Олар баягъы вакъыт Орёл шеэринде бир вакъытта яшасалар да, талийлери оларны 1942 сенесининъ бааринде Воронеж областы Ортахово коюнде кетирип тапыштыра.

Мария Степановна Тейфыкънен корюшювлерини шай тариф эте:

— 1942 сенесининъ майыс айында бизим биринджи окъчулар дивизиясыны Воронеж областына авуштырдылар. Мен о вакъыт дивизия медицина теминатынынъ башлыгъы вазифесинде эдим. Бизлер Дон озенининъ сагъ ялысында мудафаада эдик. Куньлернинъ биринде эмширелерден бири, орта яшларында бир къадын: «Шу гедже бизим дивизиямызгъа пулемётчылар батальоны келип къошулды», — деди. Сонъундан шу батальонны бизге махсус ёллангъаныны анъладыкъ. Батальон штабынынъ башы уйкен лейтенант Абдул Тейфыкъ эди.

Биринджи куньлерде бизлер онынъ худжур фамилиясыны озь арамызда айтып кулюше эдик.

Эсмери кельген, къаракъаш, къаракозь, гурь перчемли йигитни эр кес бегенди. Озюни тутушы, офицерлернен, эм де аскерлернен мунасибети яхшы, шакъаны да севе. Озю даима темиз, утюленген урбалар кийип, сач-сакъалыны алдыргъан алда юре. Оны корьгенлер бу джебэ офицери экенми? — деп шубеленелер. Чюнки о даима байрамлардаки киби кийинип-къушанып башкъаларына да нумюне ола эди.

Бизим танышлыгъымыз да тесадюфен олды.

Мени аджеле санитария къысымына чагъыргъан эдилер, штаб янындан отип кеткенде кидир:

— Кичик лейтенант аркъадаш, сиз не ичюн арбий уставгъа риает этмейсинъиз, не ичюн офицерлерге селям бермей кечесинъиз? — деп, таныш олмагъан бир уйкен лейтенант меним ёлумны кести. О озюни джиддий тутаджакъ олса да, козьлери кулюмсиреп тура эди.

— Мен сизни абайламадым, уйкен лейтенант аркъадаш…

— Я озюнъизкилерни абайлайсынъыз да?!

— Озюмизинъкилерни абайлаймыз! — дедим мен де, оны бираз шашыртмакъ истеп. О менден ойле джевап беклемесе керек, бир ань манъа бакъып къалды:

— Айса бугуньден сонъ мени де сизинъ колхозгъа аза къабул эттилер, энди мен де «озюмизинки» олдым. Келинъиз, таныш олайыкъ, — деп манъа къолуны узатты, — Анатолий, — деди. Мен де онъа адымны айттым.

— Сиз Анатолийге чокъ ошамайсынъыз. Анатолийлер бираз сарышып ола тургъанлар. Сизни исе дженюп кунеши къарарткъангъа ошай, — дедим. О сагълам, беяз тишлерини косьтерип кульди. Сонъ менден дивизияда хызмет эткен офицерлер акъкъында сорап башлады. Лафымыз узанып кеткенини де дуймадым. Озюме кельген сонъ афу сорап, ишиме чаптым.

Шу куньден сонъ бизлер сыкъ-сыкъ, имкяны олгъанда, корюше башладыкъ. Тейфыкъ манъа шу корюшювлеримизде не ерден олгъаныны, арбий хызметини насыл башлагъаныны, тувгъанлары оккупацияда къалгъанларыны, даима олар акъкъында ойлангъаныны айтты. Мен исе онъа озь талийимни, дженкнинъ биринджи кунюнден арбий хызметте олгъанымны, ве чешит ерлерде дженклешкенимни тариф эттим.

— Насыл олды да бизлер Орёлда корюшмедик? — деп Тейфыкъ къайта-къайта сорады.

— Къысмет дегиль экен, коресинъми! Эгер о ерде корюшкен олсакъ, мында корюшалмаз эдик, — дедим мен.

— Догъру айтасынъ, Мария, затен земаневий къадынлар акъайлардан акъыллы олалар, — деп кульди. Эм о, эр лафны шакъанен битире тургъан.

Мына шу тесадюфий расткелишимиз бизлерни бири-биримизге байлады. Бир кунь мен онъа:

— Тейфыкъ, сен бир дюльбер йигитсинъ, эм буны бизим къызлар да айталар, сен даа пек чокъ гузеллерни коресинъ, менимдже бизлерге джиддий яшайыш, аиле къурмакъ зор олур, шай олгъан сонъ кунь эвельден бири-биримизни алдатмайыкъ, тек таныш олып къалайыкъ, не дейсинъ? Сен озюнъ де менден яхшы билесинъ, джебэ расткелишлерининъ чокъусы бир эпизод олып къала, — дегенде о сертейди, бираз индемей отургъан сонъ:

— Меним балалыгъым чокътан битти, энди не япкъанымны не айткъанымны билем, мында бизлер не ерде расткелишкенимиз-

нинъ эмиети ёкъ, — деп сёзюни кести. Къыскъасы, бизим багъымыз узюльмеди, аксине, шараит мусааде эткенде, корюшип, дертлешип турдыкъ.

О манъа ве мен де онъа озь эв адреслеримизни бериштик, чюнки дженк мейданында эр дакъкъа бекленильмеген вакъиалар ола биле. Мен оны, гъиябий олса да, озь тувгъанларымнен: анам, бабам, къыз къардашымнен таныш эттим. О да мени озь анасы, агъасы ве къардашларынен таныштырды.

Бизим дивизиямыз 1942 сенесининъ ноябрине къадар мудафаада олды. О вакъытларда биз Тейфыкънен эр кунь корюшип турдыкъ демек мумкюн. Шай олса да, бизлер даа эвленмеген эдик. Сонъ дивизия уджюмге азырлана башлады. Бизге къаршы о вакъыт Италиядан кельген арбий къысымлар тура эдилер. Эсир алынгъан аскерлернен штабда лаф этип де оламайлар, чюнки бизим терджиманларымыз немседже биле, лякин итальян тилини анъламай эдилер. Шай олса да, италиялылар дженктен безгенлерини, дженклешмек истемегенлерини анълатмагъа тырыша эдилер.

Ноябрьнинъ орталарында дивизия уджюмге кечти. Тез вакъытта Миллерева станциясыны, Чугуева, Лозовая станцияларындан душманны къувалап чыкъардылар, лякин яралыларнынъ сайысы артты, оларгъа ильки ярдымны косьтерип, вазиетлерине коре чешит тарафларгъа джёнете башладыкъ, — дей Мария Степановна.

— Дон озенининъ кечитинде де пек къатты дженклер олды. Тейфыкънынъ батальоны биринджилер сырасында эди. Шу кечитте Тейфыкъ аягъындан, патлайыджы къуршуннен яраланды. Эм меним хаберим олгъандже, оны Воронеж областындаки Калач шеэрине госпитальге ёллайлар. Лякин о ерде чокътан-чокъ яралылар топлангъанындан, токътамай келип тургъанларгъа ер етмеген, эм де кереги киби медицина ярдымы бермек имкяны олмагъан. Яралыларнынъ бир къысымыны Воронеж области Борисоглебск шеэр госпиталине авуштыралар. Тейфыкъ да о тарафларгъа ёлланылгъан.

Мен озь къысымларымызнен кеттим, нетиджеде биз Тейфыкънен бири-биримизни джойдыкъ.

Дивизиямыз уджюмни бир кунь биле токътатмай, къатты дженклерден энди Чугуева, Миллерева, Лозовая станцияларыны азат этти. Ойле вакъытларда гъайыплар да чокъ олалар, чюнки даима уджюмде эдик. Чокъкъа бармай Лозовая станциясы якъынларында душман буюк кучь топлап, бизим токътавсыз дженклерде

зайыфлашкъан дивизиямызгъа апансыздан къаршы уджюм ачты. Дженкчилеримзге буюк къыйынлыкъларнен бираз кери чекильмек керек олды. Лякин дивизиянынъ байрагъы эм де эсас техникасы сакъланып къалдырылды. Сонъундан Белая Церковь шеэринде дивизия гъайырдан мейдангъа кетирильди.

Дивизиянынъ сафына, госпиталлерден тедавийленип чыкъкъанлар, запас полклардан, эм де озь къысымларыны гъайып эткен аскерлер келип къошулдылар. Сонъундан, анълагъаныма коре, — дей Мария Степановна, — Тейфыкъ госпитальде яткъанда меним догъмушларыма мектюп яза. «Мен сизинъ киевинъиз олам, азырки вакъытта Борисоглебск шеэриндеки госпитальде тедавийленем, Мариянынъ шимди не ерде олгъаныны, адресини бильмейим. О да меним не ерде олгъанымны бильмей. Эгер о сизге язгъан олса, адресини манъа ёлламанъызны риджа этем», деп язгъан.

Эвге мектюп баргъан сонъ оны окъуп тааджипте къалалар, чюнки мен озь тувгъанларыма Тейфыкъ акъкъында бир сёз биле язмагъан эдим. О вакъытта эвимизде анам, бабам ве къыз къардашым Тоня яшай эдилер. Анамнынъ тешеббюсинен олар арабамызны екип, он эки километрни арабанен, он беш километр де джаяв юрип Тейфыкъ яткъан госпитальге бараджакъ олалар. Шеэрге барып етселер де, госпитальни тапып оламайлар. Бабамнынъ о ерде эмджеси яшай эди, анда барып, мусафир олалар. Экинджи куню къайтып кетелер.

Арадан бир къач кунь даа кече, шу куньлерде меним мектюбимни де алалар. Сонъ анам, къыз къардашым Таняны алып, кене де Тейфыкъны барып тапмакъ ичюн ёлгъа чыкъа. Бабам да бармакъ истей, лякин анам, сен бизге кедер этерсинъ, деп оны къалдырып кетелер… Эм бу сеферинде анам сорай-сорай госпитальни тапа, лякин Тейфыкъны танымайлар. Азбарнынъ бир четинде отурып, госпитальден чыкъкъан, киргенлерни козь этип туралар. Анам, къолтукътаякънен азбаргъа чыкъкъан бир офицерни корип, оны четке чагъыра.

— Абдул деген офицерни бильмейсинъизми? — деп сорай. Офицер оларгъа дикъкъатнен бакъа:

— Я сизлер кимлер оласынъыз? — дей.

— О бизге мектюп язгъан эди, бизлер оны къыдырып кельдик, — дейлер. — Мен о адамны яхшы билем, берабер шу ерде тедавийленемиз, бир дакъкъа токътап турунъыз, шимди чагъырайым, — дей. Лякин чокъ кетмей, артына къайта:

— Абдул деген адам мен олам, — деп оларны шашырта.

Олар баягъы лакъырды этелер. Ахыр-сонъу анам энди азачыкъ тюзелип башлагъан Тейфыкъны эвимизге алып кетмек истей.

— Я мен сизинъ башынъызгъа беля олмаммы? Мен ашап ятмакътан башкъа бир шейге ярамайым, — дей Тейфыкъ. Анам, къардашым оны къандыралар. Олар койде медпункт олгъаныны, анда чалышкъан эмшире бизим якъын адамымыз экенини айталар. Тейфыкъ разы ола. Олар буюк зорлукънен эвимизге барып чыкъалар.

XIV

Куньлер бири-бири артындан кечип кете. Энди баарь еллери эсип башлайлар, Тейфыкъ койде янъгъызылыкъта тарсыкъа. Душманны бутюн джебэлерден айдап башлагъанда сырадан чыкъкъанына ынджына, геджелери юкълап оламай.

Саба эрте тура, таягъына янтайып аяткъа чыкъа, тютюн якъа. Эки айдан зияде вакъыт Мариядан мектюп алмай.

Дивизия санбатындан Тейфыкънынъ якъын досту, хирур Лобанидзе чалыша эди. Олар не ерлерде олсалар да, бири-бирини джоймай, мытлакъа тапыша, языша тургъанлар. Мында да Тейфыкъ онынънен алякъасыны узьмеди, достунынъ ёллагъан къыскъа мектюплеринден, дивизиялары кене де уджюмде олгъаныны анълады, лякин нечюндир досту, Мария акъкъында бир шей язмай эди.

Мында кой эмширеси Тейфыкъкъа къатнап тура, керек ярдымыны косьтере, лякин яралар тюзельмеси ичюн вакъыт, сабыр керек. Сабыр исе къалмады. «Енъильмез фашист ордусы» сопа ашагъан копек киби, эп артына чекильмекте.

Энди 58-джи гвардия дивизиясы Украина топрагъыны азат этюв сеферинде.

Тейфыкънынъ козю огюнде 1942 сенесининъ июли джанланды. О куньлерде Дон чёллерининъ ёлларыны инсан къарынджа киби баскъан эди. Таш ве топракъ ёллардан, эм де чёль ичинден, терлеп-пишип, озь обозлары, артиллерия, танкларынен бизим кери чекильген къысымларымыз кете, оларнынъ артларындан балалар муэссиселери, тувар, къой сюрюлери, араба, машиналар. Эв эшьялары ве бала чагъаларынен, чул-чубур толу арабалар, сюрюнен, я да озь башларына, ким не ерден истесе о ерден, зий-чув олып шаркъкъа тараф кетелер…

Олар этрафтаки, энди пишип башлагъан ашлыкъларны таптап, эзип кетелер, эм кимсе де онъа языкъсынмай. Чюнки о ашлыкълар душман къолуна къаладжакъ. Этрафтаки колхоз, совхоз бостанларыны, экинлерини кимсе къорумай. Истегенлер кирип, къартоп къазып ала, атешке пиширип ашай бостанларда ашаладжакъ не де тапсалар ашай, котергенлери къадар янларына ала, таптап кетелер. Инсан, айван сюрюлеринден котерильген тоз-думан кунешни къапата…

Четтен шу акъынтыны корьген адам, мында кимсе-кимсени танымай, олар ич бир тюрлю къанунгъа табиий олмайлар, деген фикирге келе билир эди. Амма шу уджсуз-буджакъсыз инсан сюрюсини, къыймети ёкъ халкъ байлыкъларыны арекетке кетирген — дженк къанунлары эди.

Ойле вакъытларда бу буюк ташкъынгъа четтен къошулгъанлар да чокъ олалар. О вакъыт Шаркъкъа тараф эсас арбий къысымларымыздан башкъа, душмандан къачкъан эали, къатты чарпышмаларда озь къысымларыны джойгъан аскер группалары да къошулдылар. Олар кимсеге табий олмасалар да, озь виджданлары укюм эткен тарафкъа — Шаркъкъа чекиле эдилер.

Этрафта шамата: балаларнынъ агълавы, атларнынъ кишневи, машина дюдюклерининъ арты кесильмез садасы — эписи къошулып, титис давушкъа дёне. Кяде-бир сийрек расткельген къуюлар этрафына атларны, малларны суваргъанда, озьлери де къол-бетлерини ювгъанда, кене шакъалаша, кулюшелер, амма о шенълик чокъка сюрмей, насылдыр бир къара кольге оларнынъ аркъаларындан къалмай келе, шу кольге сув киби чалкъангъан инсан дерьясындан тез арекет эте.

Акъикъатен де унутулмайджакъ фаджиалы куньлер эди… Амма энди вазиет денъишти, энди акъынты гъарпкъа, шу мараз чыкъкъан тарафкъа кете. Энди япкъан бутюн джинаетлери ичюн душман озь джезасыны алмакъ керек!

Мариянынъ бабасы Степан Григорьевич киевининъ вазиетини яхшы анъласа да, элинден бир шей кельмей. Тейфыкънынъ гонълюни алмакъ ичюн акъшам софрагъа отуръанда самогон чыкъара, лякин Тейфыкъ эвельден де ичкиге чокъ берильмегенинден, ичмей, я да хатир ичюн, текаран юта… сонъ барып кене элине китабыны ала. Таня исе онъа кой мектебинде олгъан китапханедеки бутюн китапларны ташыды. Вакъыт даима китап окъувнен, я да эвде япып олгъан уфакъ-тюфек ишлернен кече.

Ниает, ярасы даа яхшы тюзельмесе де, 1943 сенесининъ май айында Тейфыкъ эв саиблеринен ве койде танышып, достлашып

къалгъан яшларнен сагълыкълашып, озь къысымына къайтты. Оларны тапкъан сонъ, къадыны Мариянен де корюшип, онъа эвлеринде кечирген куньлерини тариф эте, олар къануний эвленелер. Дженк шараитинде эвельки киби ЗАГСтан отьмек имкяны ёкъ эди, шу себептен арбий къысымларда эвленгенлерге справка бериле эди. Сонъундан шу справка эсасында ЗАГСтан документ ала тургъанлар…

58-джи гвардия окъчулар дивизиясы Миллерево, Лозовое станцияларыны эльге кечирген сонъ, Красноград шеэрини азат этмек эмирини алды. Арбий къысымларда да буюк азырлыкъ башлады.

Кене токътавсыз урушлар кетмекте. Украина топрагъыны душмандан темизлев сефери эр кимге юрек берди. Дивизия Красноград шеэрине якъынлашкъан сонъ, аз бир вакъыт мудафаагъа кечти, сонъ эвельден тюзюльген уджюм планы боюнджа, гедже къаранлыгъында шеэрге эки тарафтан танклар басып кирдилер ве бир суткада шеэрни запт эттилер.

XV

Даа бала экенде Тейфыкъ озь койдеши ве яшдашы Ниязийнен пек дост эди. Олар бирликте къомшу койлерге де кете тургъанлар. Койдешлернинъ достлугъы койде догъды, Ялта шеэринде окъугъанда даа да пекинди.

Ниязий Тантана кой мектебини битирген сонъ, 1930 сенеси достунынъ пешинден Ялтагъа келе ве окъувыны о ерде девам эте. Амма о йылларда ярдым олмадан окъумакъ къыйын эди. Ниязийлернинъ аилеси исе он эки джандан ибарет олып, араларында ишке ярагъан сою ёкъ, бабалары вефат эткен эди. Шу себептен докъузынджы сыныфны битирген сонъ Ниязий акъшамлары окъуп, куньдюзлери чалышмагъа къарар берди.

Ниязий Ялтада курортлар трестине барып чалышмакъ истегенини бильдире. Курорт болюгининъ мудири Лихоманов, шу рус тилини токъал бильген, лякин бедени пек сагълам йигитнен сухбетлешкен сонъ, онъа ашчы зенаатыны огренмекни тевсие эте. Бойлеликле Ниязий Тантана, арбий хызметке чагъырылгъандже анда чалыша. Ашчылыкъ зенаатыны мукеммель огрене.

1938 сенеси, Ялта арбий комиссариатынынъ ёлланмасынен о арбий хызметке кете. Бириндже барып тюшкен ери Чугуев шеэри ола. Ондан сонъ Забайкальеге, Чита шеэри якъынларында хызмет эте.

Ниает, арбий хызметини шу ерде битирип, эвлерине къайтаджакъ вакъытта Улу Ватан дженки башлай. Шу фаджиа йигитни энди эвлерине къайтып, догъмушларына къавушмакъ, эвленмек киби, татлы хаяллардан узакълаштыра.

Экинджи джиан урушы девиринде Япония девлети бизим Шаркъий сынъырларымызгъа окътала башлагъан эди. Халхын-Голь, Хасан голюнде олып кечкен арбий чарпышмалар, Монголия сынъырына токътамай япкъан окъталувлары онынъ агрессив ниетлерини косьтерип турмакъта эди. Шу себептен бизим силялы кучьлеримизнинъ буюк бир къысымы Узакъ Шаркъ сынъырларыны къорчалар эдилер.

Ниязий о йыллары 51-нджи арбий инженер батальонынынъ теркибинде, Манчджурия сынъырына якъын ерде хызмет эткен. Оларнынъ вазифеси сынъырымызгъа якъын кечитлерни миналамакъ, танклар кечмемеси ичюн чукъурлар къазмакъ ве шунъа ошагъан ишлернен мешгъуль олалар… Ниязий о ерде сиясий ёлбашчынынъ ярдымджысы оларакъ тайин олуна.

Дженк башлагъан сонъ, хусусан биринджи вакъытларда, тап Акъ денъизден Къара денъизге къадар узангъан джебэ ёлагъыны токътамай аскер ве силянен темин этмек керек олды. Шу себептен, о йыллары яшлары етип, арбий хызметке чагъырылгъанларны, дженк талапларына бойсундырып, къыскъа арбий талим программасыны отькен сонъ дженкке ёллай эдилер. Олар эвельки киби эки йыл дегиль де, дёрт афта азырлыкъ кечип, марш роталарына тайин олуна эдилер.

Ниязий хызмет эткен ерде де теджрибели аскерлер, шу джумледен Ниязий де, яш аскерлерни окъута, джебэге азырлай эди. Лякин о озю де урушкъа кетмеге арз этти. Шу макъсаднен бир къач кере батальон командирине рапорт язып оны джебэге ёлламаларыны риджа этти. Ниает 1942 сенесининъ январь айында невбетteки марш ротасына къошулып, Тантана да ёлгъа чыкъа. Олар аязлы къыш куню Калач шеэрине келип тюшелер о ерде башта 141-джи айры курсантлар бригадасы тешкиль олуна, сонъундан оларны 30-джы Армия эркянына къошалар. Ниязий биринджи айры батальоннынъ биринджи ротасына сиясий ёлбашчы тайин олуна.

Дёрт ай девам эткен азырлыкъ-окъувдан сонъ, оларны джебэге озгъаралар. Тим шеэри якъынларында олар биринджи кере атешке кирелер.

Къыскъасы, Ниязий де озь койдеши, досту Тейфыкъ киби дженкининъ биринджи куньлеринден башлап чокътан-чокъ джебэ

ёлларындан кече, лякин олар бири-бирининъ не ерде олгъаныны бильмейлер. Шай олса да: «Дагънен-дагъ корюшмесе де, инсан инсаннен расткелише», дегенлери киби оларгъа корюшмек насип ола…

Лякин бу акъта сонъджа икяе этермиз.

Ниязий дженкке киргенинен агъыр контузия олып, госпитальге тюше. Тюзелип чыкъкъан сонъ, Дон озени боюнда, Юкъары Мамон шеэрине якъын ерде хызмет эте. О вакъытларда Ниязий энди батальонда старшина вазифесинде эди. 1942 сенесининъ сонъунда о хызмет эткен биринджи окъчулар дивизиясына гвардиялы ады бериле. Ниязий шу дивизиянынъ 412-нджи окъчулар полкында булуна. Сонъундан исе шу полккъа 58-нджи гвардия дивизиясы, 175-нджи окъчулар полкы дениле. Олар Тейфыкънен экиси шу полкта хызмет эткенлерини сонъундан анълайлар. Эки дост, эки койдеш шу уджсуз-буджакъсыз дженк ёлларындан насыл кечип, насыл расткелишкенлери акъкъында Ниязий Тантана шойле икяе эте:

— Къыркъ учь сенесининъ яз айында бизим полкымыз Волчанск шеэрине якъын ерлешкен эди. Куньлернинъ биринде, атларымыз ичюн янъы ерлер азырлагъанда, батальон командирининъ ординарецини корьдим. Лаф-лафтан о манъа батальонымызгъа янъы комбат кельгенини айтты.

— Онынъ худжур фамилиясы бар, — деди о, — Абдур я да Абдул, шунъа бенъзей, — деп ташлады. Мен озь-озюме: «О Абдул олса крек. Эгер шай олса о бизим татарлардандыр», — деп ойландым. Лякин о меним койдешим, якъын достум Тейфыкътыр, деп акъылыма кельмеди. Ординарецтен олар къайда ерлешкенлерини сорап бильдим, мытлакъ вакъыт тапып, янъы комбатны барып ёкъламакъ къарарына кельдим.

Ойле вакъытларда озь якъын адамынъны корьсенъ къуванчынъ ичинъе сыгъмай, догъмушынънен корюшкен киби оласынъ. Мен, Къырым душман къолуна кечкен сонъ, озь тувгъанларымнынъ такъдирлери акъкъында бир шей бильмей эдим. Эр кунь атешке киргенде, олюм беклегенде, адам ялынъыз башына къалса пек къыйын ола, биревлер сенинъ ичюн даима къайгъыргъанларыны бильсенъ, оларнен, озь башынъа олса да, дертлеше бильсенъ, ойле шараитте озюнъде енгиллик ис этесинъ, амма кечмишинънен багъынъ узюльсе, озюнъни шу сонъсуз кяинатта ялынъыз ис этерсинъ. Шу себептен олса керек, эшиткен шу хаберим, манъа раатлыкъ бермеди. Экинджи куню озь ериме адам къалдырып,

атыма миндим, «Лесопарк» адлы ерге ёл алдым. Атымны ахыргъа байлап, озюм комбатнынъ палатасына ёнедим. Мен якълашкъанда о да, мени беклеген киби, палатасындан чыкъты. Мен оны корьгенимнен юрегим еринден кочкен киби олды. Комбатнынъ бетинде мен насылдыр бир таныш чизгилер эследим. Лякин о мени корьсе де абайламай кечип кетти. Мен кене ординарецни чагъырып, уйкен лейтенантны, Тейфыкъ о вакъытта уйкен лейтенант эди, не вакъыттан берли бильгенини сорадым. Лякин о манъа кесен-кес оларакъ бир шей айтып оламады. Мен де комбатны бир даа арап, сорап отурмадым, атыма минип къайттым.

Экинджи куню саба эрте мен кене комбатнынъ палатасы огюнде турдым. О, яры чыплакъ алда, чыкъып ювуна башлагъанда мен онъа якъын бардым. Элинде «Къырым-Ялта» язылы олгъаныны корьдим. Балалыгъымызда биз ойле шейлерге пек авес эдик, не корьсек онъа атыла эдик. Тыпкъы ойле язы меним къолумда да бар.

Энди менде шек-шубе къалмады, балалыкътаки достумны таныдым, лякин зорнен де олса, озюмни къолгъа алып четке чекильдим, тез-тез барып бир шейлер тапмакъ, шу корюшювимизни къайд этмек керек, деп кеттим. Анда-мында чапкъалап, бир тавукъ, бир шише самогон тапкъан сонъ, къайтып комбатнынъ палатасына кельдим. Ава сыджакъ эди, мен къушагъымны ташлап, якъамны чездим. Догъру онынъ алдына бардым.

— Сен кимсинъ, мында кимлерни арап юресинъ? — деди о серт давушнен манъа бакъып. Мен де онъа, арбий къанун боюнджа старшина олгъанымны ве онынъ батальонында хызмет эткенимни бильдирдим. Комбат мени тазирлеп башлады:

— Сен старшина олсанъ, башкъаларына нумюне олмакъ керексинъ, аскерлер сенден ибрет алсынлар, сен исе якъанъ чезик, къушакъсыз ат хырсызына бенъзейсинъ. Бу насыл шей?! — деп сесини юксельтти. О даа да сертейип башлагъан эди, меним кульгенимни корип токътады. Манъа дикъкъатнен бакъты.

Мен онынъ алдына шай баргъанымнынъ себеби, бельки корьгенде таныр, деп умют эткен эдим. Ёкъ, танымады. Кене тазирлеп башлады. Мен бир шей анъламагъан адам киби олып, онъа отурмакъны риджа эттим, бирер стакан самогон толдурдым. Бирини онъа узаттым. О меним шу тертипсизлигиме даа да ачувланды:

— Я бу да насыл шей? Старшина комбаткъа ичмекни теклиф эте! — Сиз арбий тертип корьмеген адамгъа ошайсынъыз. Сиз не ерде олгъанынъызны, кимнен лаф эткенинъизни билесинъизми?

— Билем, комбат аркъадаш, лякин ялынъыз сизнен текаран да олса ичмек истейим, — дедим мен кулюмсиреп.

Меним шу арекетлеримден о да меракъланды, бетиме тикилип бакъты сонъ:

— Не ерденсинъиз? — деп сорады.

— Мен Воронеж областы, юкъары Мамон шеэринденим, — дедим.

Комбат башыны саллады: — Билем о ерлерни, бизлер анда мудафаада тургъан эдик, — деп хатырлап башлады.

— Айса, бизлер юртдаш экенмиз, — дедим мен стаканымны котерип. О мени кене танып оламагъаныны анъладым, энди чыдап оламадым, озь тилимизде шойле дедим:

— Насыл ола да сиз озь койдешинъизни, достунъызны танып оламайсынъыз?! — дедим. Тейфыкъ абдырады, элинден стаканы тюшеязды, бир шей анъламагъан адам киби козьлерини манъа тикип хайли вакъыт бакъкъан сонъ, озюне кельди:

— Сен Акимсинъми? — деп сорады. Аким меним агъам эди.

— Ёкъ, мен Ниязийим, — дедим.

О меним устюме атылды, бойнума сарылып, мени опьти, козьлери яшланды. Экимиз де агълап йибердик. Тейфыкъ эки сёзюнде бир:

— Багъышла мени достчугъым, танып оламадым, багъышла, — деп ала, козьяшларыны силе эди.

Арадан чокъ йыллар кечкен сонъ, достумнен бойле корюшкен эдик. Тейфыкъ шу ань озь ординарецини чагъырды, дивизиягъа, къадыны чалышкъан ерге джёнетти.

Бизим шу корюшювимиз Орёл-Курскте олгъан эди. Анда кучьлю дженклер кетмекте. Бизлер экимиз де 175-нджи гвардия, Къызыл Йылдыз ве Кутузов орденли окъчулар полкы, 58-нджи дивизия, 57-нджи Армия теркибиндеки экинджи батальонда хызмет эте эдик.

Тейфыкъ меннен корюшкенине пек севинди. Мени бир якъкъа ёлламай, тыныш таптымы яныма келе, лафкъа тутунамыз, къорантатпларымыз, ана-бабаларымыз акъкъында тюшюнемиз.

— Къыркъ учь сенесининъ язында, — деп хатырлай Тантана, — бизим дивизиямызны Чугуев шеэрине авуштырдылар. Макъсад — душманны алдатмакъ эди, яни бизим эсас кучьлеримиз не ерде ерлешкенлерини онъа бильдирмемеге арекет этиле… Сонъундан эсас къысымларымызны шу ерге топлап, джебэ ёлагъыны о ерден ярып кечмек ичюн азырлыкъ корьген киби арекет этмек эди. Эм

душман бизим команданлыкъ къургъан тузакъкъа тюшти. О эски еринден, яни биз уджюм этеджек ерден, эсас кучьлерини алып, бизим дивизиямызгъа къаршы къойдылар.

Бизим дивизиямыз фырсаттан файдаланып, эсас кучьлери шу эски еринден уджюмге кечип, душман мудафаасыны ярды ве онынъ пек чокъ джанлы кучьлерини эм де техникасыны ёкъ этти.

Красноград ве Харьков ичюн кеткен шу къанлы дженклерде Тейфыкънынъ батальоны актив иштирак этти. Красноград шеэрини азат этювде косьтерген къараманлыкълары ичюн Тейфыкъ «II дереджели Ватан дженки» орденини къазанды, дивизияларына исе: «58-нджи гвардия, Красноград окъчулар дивизиясы» намы берильди.

Шу гедже урушында Тейфыкъ башындан яраланды. Лякин ярасы ойле хавфлы олмагъанындан, досту Лобанидзе, Тейфыкънынъ риджасынен, оны госпитальге джёнетмей, озь санбатларында къалдырды ве озю тедавийледи.

Тейфыкъ энди 175-нджи гвардия полкы, экинджи батальоннынъ командири вазифесинде эди. О, 1943 сенесининъ язында Орёл-Курсктеки шиддетли дженклерде иштирак этип, команданлыкънынъ тебригини къазанды.

Краснограддан сонъ дивизия Харьков ичюн кеткен дженклерде иштирак этти. 1943 сенеси август 23-те Харьков шеэрини азат эткенлери ичюн, дивизия дженкчилерине юкъары команданлыкънынъ шахсий тебриги илян олунды.

Шу Харьков ичюн кеткен урушларда актив иштирак эткени ичюн Абдул Тейфыкъкъа экинджи мукяфат «I дереджели Ватан дженки» ордени такъдим этиле.

Красноград ве Харьков ичюн кеткен къанлы дженклер вакътында, дивизия штабына берильген рапортларда Тейфыкънынъ ады сыкъ-сыкъ анъыла эди. Эм онъа «I дереджели Ватан дженки» ордени берильгенине силядаш достлары пек севиндилер.

Сталинград ве Курскте ашагъан котегинден сонъ фашистлер озь-озьлерине бир даа келип оламадылар. Олар эвелькиси киби, бизим дженкчилеримизнинъ сафыны ярып кечип оламасалар да, эр алда табиий шараитлерден файдаланып, базы ерлерде пекинип алып, бизим къысымларымызгъа джиддий къаршылыкъ косьтере эдилер.

Лякин бойле имкянлар энди дженк кетишатыны тюрлендирип оламай, душман эп кери чекиле эди. Гедже-куньдюз тынмагъан уджюмлернен 57-нджи армия да шу азатлыкъ сеферине озюнинъ салмакълы иссесини къошты.

175-джи полкнынъ дженкчилери, полк командири Былинкиннинъ ёлбашчылыгъында Днепрге якъынлашмакъта эдилер. Даа озенге бармасалар да, дженкчилер, чам орманлары, къумлу байырлардан отип, узакътан буюк озеннинъ нефесини ис эте башладылар.

Этрафтаки тынчлыкъны, алчакътан учкъан булутлар астында, йылдызсыз геджелерде сакътлыкънен юрьген аскерлернинъ котелок давушлары, беллериндеки куреклернинъ такъырдылары, къум устюнде сюйрельген агъыр чызмалар ве яваштан девам эткен лакъырдылар боза эди.

Сафта юрьгенлер арасында Днепр ялыларында догъып оськенлер де бар. Оларнынъ базылары даа якъында озьлерининъ койчиклеринден кечип кеттилер. Олар янып куль олгъан догъмуш эвчиклерини озь козьлеринен корьдилер. Аскер халкъы не къадар чыдамлы олса да, бойле вакъытта козьлери торлана. Хаин душмандан интикъам алмакъ истеги эр шейни бастыра, тез-тез дженкке кирмеге, фашистлернинъ джезасыны бермеге ашыкъалар.

Чокъларынынъ догъгъан-оськен эвлери даа узакъта. Днепрнинъ о бир ялысында эди. Олар лафкъа да къошулмай, озь ойларынен мешгъуль олып адымлайлар. Мемлекетимизнинъ башкъа ерлеринде догъып оськенлер исе, озь эвлерини келип азат эткен аркъадашларына бакъып, дженкнинъ биринджи агъыр йылыны хатырлай ве бинълердже километр ёл кечип, энди шу ерге еткенлерине, аркъадашларынынъ бахтына олар да севине эдилер.

Сафта адымлагъанлар арасында 1941 сенеси Днепр ичюн олып откен афатлы дженклерни хатырлагъан эсли-башлы аскерлер де бар. Олар индемейлер. Геджелери раатлыкъ ичюн токътагъанда эр шейни хатырлайлар. Кимерде шай ола. Узакъта яшагъан бир якъын достунъа бармакъ ичюн ёлгъа чыкъасынъ. Юрегинъ къуванчкъа тола, етип барасынъ, достунъны корьгенде къуванчынъ ичинъе сыгъмай, лякин ёлда текрарлангъан къыйметли сёзлеринъни унутасынъ, севинч эр шейни бастыра…

Куню келир, дженкнинъ сонъуна етермиз. Достлар сагъселямет корюшкенде шай, лаф тапамай къатып къалырмыз. Аркъада къалгъан мешакъатлы ёлларны, патлагъан копюрлерни, янгъан танкларны, миналы кечитлерни, душманнынъ амансыз атеши астында кечильген озенлерни хатырлап дегиль де, акъикъат енъгенине севинирмиз козьлеримиз яшланыр.

Тейфыкъ шу ойлары алтында озь дженкчилеринен адымламакъта эди. Огде эфсаневий Днепр… Оны кечмек ичюн буюк,

къанлы дженклер оладжакъ, эм пек чокълары ичюн шу дженклер сонъкиси ола биле. Душман кунь эвельден Днепрнинъ сагъ ялысындаки юксекликлерден файдаланып, анда чокътан-чокъ топлар, миномёт, пулемётлар, танкларны топлады. ДЗОТлар ясады, авиация къысымларынен озенни кечильмез сув ёлагъына айландырды. Фашист командандлыгъы Совет Ордусынынъ уджюмини чокъ вакъыткъа къадар шу ерде токътатып, сонъ озьлери уджюмге кечмек фикиринде эдилер.

Ачыкъ кузь кокю... Этрафтаки багъ-багъчалар, ёллар Днепр сувунен ювулгъан киби. Этрафта тынчлыкъ укюм сюрмекте. Эр эки тараф да сусып, беклеп туралар. Лякин Шаркътан кельмекте олгъан кучьлю ташкъынны энди ич бир къувет токътатып оламайджагъыны душман дуйса керек. Буны бизимкилер де билелер, ёкъ, юректен ис этелер. Эм шу ишанч эр кимге кучь-гъайрет бермекте.

Днепрге кельген къысымларымызнынъ аскерлери, озенни кечмек ичюн бир къач куньлер азырлыкъ корюлир, пантон копюрлери, моторлы къайыкълар ве сув ёлларыны кечмек ичюн керек дигер кедиклер яхшы азырланыр, сонъ ишке башланыр, деп ойлай эдилер. Дивизия штабындан кельген эмирде де шойле дениле эди. «Уджюм сурьатыны эксильтмей, озен кечильсин!».

Ялыда олгъан къайыкълардан ве дигер келишикли агъач-тахталардан файдаланып, кечитни темин этмек керек олды. Аскерлеримиз яры янгъан-йыкъылгъан эвлернинъ агъачларыны алып, оларны бири-бирине пеките, эки-учь адамлыкъ сал ясап башладылар.

175-нджи полк озеннинъ сол ялысына келип пекинди. Эвеля Литвиновка адлы койчикнинъ янындаки фашист батальоныны ёкъ этип, сонъ сувгъа тюшмек планлаштырылды. Бойлеликнен, сувгъа тюшмек биринджи оларакъ 3-нджи батальонгъа авале олунды. Эр шей азыр. 3-нджи батальоннынъ аскерлери сакътлыкънен сувгъа тюшип башладылар. Оларны къорчаламакъ ичюн бу якъта бизим топчулар ве миномётчыларымыз азыр туралар. Душман оларны эслемедими, я да аселет атеш ачмай, якъын йибермек ичюн, кутип турдымы, не исе де олар ялыдан баягъы узакълаштылар. Лякин бирден къаршыдаки къырлардан туташ атеш ачылды, шу ань кокте самолётлар пейда олдылар. Патлавлардан котерильген сув ве атештен бир шей корюнмей. Бизим узакъ ургъан топларымыз да атеш ачты, лякин душман ондан чокъ зарар корьмеди, чюнки оларнынъ позициялары яхшы пекитильген эди.

Чокъкъа бармай учюнджи батальон эсас кучьлерини гъайып этти, чекильмеге меджбур олды. Бойлеликле, биринджи ынтылыш нетидже бермеди.

Экинджи куню, яни 1943 сенесининъ сентябрь 24 геджеси озенни кечмек вазифеси Тейфыкънынъ батальонына авале олунды. Тейфыкъ меселеге пек джиддий янашты. Учюнджи батальоннынъ янълышларыны озь вакътында корьди ве башкъа тюрлю арекет этмек керек олгъаныны анълады.

Тейфыкъ эвеля Днепропетровск областы Петриковский районынынъ Шульговка ве Яковлевка адлы койчиклери арасындаки душман къысымларыны ёкъ этмек къарарына келе. Апансыздан олгъан шу уджюмден душман текмиль шашмалай ве кери чекиле. Нетиджеде, 175-нджи полккъа 10—12 км огге джылышмакъ имкяны догъа. Олар Днепрнинъ ялысына даа да якъын келип пекинелер.

Тейфыкъ не озюни ве не де онынънен шу хавфлы операциягъа иштирак этеджеклерни шашмалатмакъ истемей. О, «итимал чареси тапылыр, кечип кетермиз», деп иш башламагъа севмей, акъикъатны бильмеге тырыша эди. О энди чокъ керелер атеш ичинде олды ве уруш вакъытында ялынъыз озюнъе, къолунъдаки силягъа ве аркъадашларгъа ишанмакъ мумкюн олгъаныны да яхшы биле. Онынъ ичюн, урушкъа кетеджеклернен чокъ узатмай энъ зарур ишлер акъкъында сёйледи. Янларына не алмакъ, насыл ялдайджакълар, о тарафкъа чыкъкъан сонъ насыл арекет этмек керек ве иляхре. Къыскъасы ашайт ерине къайыкъларына, сыгъгъаны къадар, граната ве патрон толдурмакъ, автоматларындан башкъа махсус пычакъларнен де силяланмакъ къарарына кельдилер. Шинеллерини де къалдырдылар. Онынъ ерине фуфайкалар кийдилер, чюнки бу урбанен арекет этмек къолай ола.

Акъшам къаранлыгъы баскъан сонъ блиндажларгъа эр бир ротадан махсус къол пулемётларынен силялангъанлар кельдилер. Отурмагъа ер ёкъ, кескин махорка тютюнинден адам корюнмей, эр кес махорка иче. Чюнки котек вакъытында сигар ичмеге вакъыт олмай. Операцияда иштирак этеджеклер, оларны не беклегенини пек яхшы анълайлар…

Эр кимге раатланмагъа вакъыт берильди. Лякин ойле вакъытта козьге юкъу киреми?! Къарада урушкъанда, ерине коре чукъургъа тюшип, я да бир оба артына сакъланып, сюйрелип джан къуртармакъ имкяны ола. Мында сув устюндесинъ. Къачмакънынъ, сакъланмакънынъ чареси ёкъ. Бутюн кучюнъни къойып, къаршыдаки ялыгъа чыкъмагъа ынтылмакъ керек, весселям!

Джебэ корьген аскерлер арасында: «Фырсат тапкъанда бир чырым ал», деген къанун яшаса да, шу геджеси кимсе юкълап оламады.

Тейфыкъ эр кимден зияде ойлана, чюнки аскерлер озь джанларыны онъа ишаналар…

Яры гедже авгъан сонъ о, блиндаждан чыкъып, ялыгъа якъын кельди. Эвелькиси киби мында тынчлыкъ укюм сюрьмекте. Ялынъыз сол тарафта узакътан недир гурюльдей, топ аталармы, я кок гудюрдейми, анъламакъ зор.

Комбат баягъы вакъыт туманнен ортюли къаршы ялыгъа бакъып турды. О тарафта койлер, шеэрлер, бинълернен адамлар душман къолундалар. Озь къуртарыджыларыны беклеп турмакъталар. О байгъушлар, джебэ бу якъларгъа кельгенинден берли геджелери озен устюнде кеткен атышларны, патлавларны эшитип-беклейлер!..

Оларнынъ ишанчларыны акъламакъ керек! Оларны къуллукътан азат этмек бизим шерефли борджумыздыр!..

Геджелейин сувдан котерильген сувукъ дым ава Тейфыкънынъ тенини титретти. Орталыкъ зиндан къаранлыкъ, шай олса да анда-мында йылдызчыкълар липильдегени корюне. Хусусан о тарафта бир йылдыз къара къадифе устюнде йылтырагъан эльмаз киби парылдай. Озю де тамам бизим тарафта. «Мына шу йылдызгъа таба кетермиз. Эгер оны булутлар къапатмаса, пек яхшы къарар нокътасы олур эди». Тейфыкъ озь ойларынен мешгъуль олып хайли вакъыт къыбырдамай сувгъа бакъып турды, сонъ кене йылдызны корьмек истеп башыны котерди. Лякин йылдызны энди булут къаплап алгъан эди. Чокъкъа бармай, Тейфыкънынъ арзуларыны анълагъан киби, о текрар парылдап башлады…

Сентябрь 26 куню озенни бизим дженкчилер кечеджек ернинъ къаршыдаки ялысыны топчуларымыз атешке туттылар. Душман шашмалагъан арада Тейфыкънынъ батальоны озенни, бир гъайыпсыз кечип, Пушкарёвка адасына етти. Анда плацдарм мейдангъа кетирдилер. Пек тез олып кечкен шу операциядан сонъ, фашистлер озьлерине келип, аданы къайтарып алмакъ ичюн арекетке кечтилер. Олар бизим аскерлеримизни ададан кене де Днепрге тюшюрип, анда богъмакъ истедилер. Пушкарёвкагъа уджюм этмек ичюн резерв кучьлерини шу ерге топлап, уджюмге кечмеге азырландылар. Лякин Тейфыкъ да къол къавуштырып отурмады, душманнынъ мерамыны деръал анълады. Олар топлангъангъа къадар, озю уджюмге кечти.

58-нджи дивизияда Тейфыкъны гедже урушынынъ устасы деп, биле эдилер. Чюнки о эвельден азырланып геджелери дженклешмеге севе эм де биле эди. Амма мында куньдюз дженклешмек сырасы кельди. Ондан да башкъа душманнынъ кучьлери бизимкилеринден эки-учь кере арткъач. Силя джеэтинден де олар кучьлю, демек догърудан-догъру баш-башкъа келип урушмакъ бизим ичюн эльверишсиз, не япмалы?.. Къаранлыкъ баскъангъа къадар исе беклемекнинъ чареси ёкъ. Яхшы тюшюнип-ташынмакъ керек. О тютюн пердесини къулланмакъ къарарына кельди. Ойле шейлер денъизлерде урушкъанда ола тургъан. Озьлерини душман гемисининъ атешинден сакъламакъ ичюн, дигер тарафтан суньий тютюн чыкъартып, онъа комюле, озюни душмандан сакълай.

Тейфыкъ, вазиетни козьге алып, шу денъиз усулундан файдаланмакъ къарарына кельди. Эм шай да япты. Уйле маалинде, рузгяр душман позициясы тарафкъа эсе башлагъанда, бизим дженкчилер ерлешкен ёлакънынъ бир башындан дигер башына еткендже тютюн къутуларыны якъалар…

Къоюю къара тютюн фашистлер олгъан тарафкъа созулып башлай. Озьлери думан ичинде корюнмей къалгъан сонъ, Тейфыкъ аскерлерини бир ерге топлай: «Меним эмирим олмагъандже кимсе атеш ачмасын, давуш чыкъармай душман окопларына якъын барайыкъ, сонъ меним эмиримнен атеш ачарсыз», деди ве огге джылыша башладылар.

Фашистлер эп аталар. Лякин къарардан атылгъан окълар бизимкилерине чокъ зарар кетирмей. Бирден Тейфыкънынъ эмири эшитиле. «Джеп артиллериясы». Уфакъ гранаталарнен урушмакъ. Автоматлар тасырдай. Ель исе тютюнни айдап кете, душманнынъ пулемёт, миномёт нокъталары корюне, къызгъын котек башлай.

Тейфыкънынъ аскерлери энди вазиетнинъ шорбаджысы олалар. Ниает, Пушкарёвка адасынынъ шаркъ тарафында ерлешкен душманнынъ штабыны къолгъа кечирген сонъ, фашистлер къаршылыкъ косьтерип оламай теслим олалар.

Шу эфсаневий котекте душманнынъ еди юзден арткъач солдат ве офицери ёкъ этиле. Пек чокъ силя ве техника къолгъа кече. Шу дженктен сонъ 2-нджи батальон ве онынъ командири Тейфыкъ акъкъында джебэ газеталарында чокътан-чокъ макъалелер, алгъышлар басыла. Шу къараманане уруш акъкъында 175-нджи полкнынъ командири гвардия полковниги Былинкин сонъундан: «Абдул Тейфыкъ аркъадаш 1943 сенесининъ сентябрь 24—25 геджеси дже-

сюране манёвр япты, шу манёвр нетиджесинде Петриковский районынынъ Шуголевка ве Яковлевка койлеринде ерлешкен душман къысымларынынъ эсас кучьлерини ёкъ этюви нетиджесинде, бизим 175-нджи полк 12 км огге джылышты. Сентябрь 26 куню исе окъчулар батальоны сурьатыны эксильтмей, бир гъайыпсыз Днепр озенини кечтилер. Олар Пушкаревка адачыгъыны къолгъа кечирип, о ерде пекиндилер», деп язгъан эди.

Полк командири озь сёзюни шойле екюнлей: «1943 сенеси сентябрь 26-да экинджи батальоннынъ джесюране ве тедбиркярлыкъннен арекет этюви саесинде 175-нджи полк Днепр озенининъ сагъ ялысында, биз ичюн пек зарур олгъан плацдармны къолгъа кечирди. Нетиджеде Верхне-Днепровск шеэрине уджюм этмек ичюн бизге ёл ачты».

Полк командири, полковник Былинкин: «Экинджи батальоннынъ командири, гвардия майоры Абдул Тейфыкъкъа Советлер Бирлигининъ Къараманы унваны берильмесини ляйыкъ таныйым», — деп битирди.

175-нджи полк командирининъ реляциясыны дивизия командири генерал-лейтенант Гагин да тасдикъланды. 1943 сенеси декабрь 20-де СССР Юкъары Совети Президиумынынъ фермананен Абдул Тейфыкъкъа Советлер Бирлиги Къараманы унваны берильди.

Дженк къанунларыны темелинден менимсеген, къоркъу бильмез Совет офицери, коммунист Абдул Тейфыкъ Ватанымызнынъ энъ юксек мукяфатына наиль олды.

XVI

Днепр озенини кечюв Улу Ватан дженкиндеки энъ къыйын операцияларындан бири олды. Затен ойле буюк сув ёлакъларыны кечмек ичюн, уджюм эткен тараф эвеля озен устюндеки копюрлерни эльге кечирмеси керек, эм ойле вакъытта дженк, копюрлерни эльге кечирмектен башлана.

Биринджи джиан урушы девиринде, Германия силялы кучьлери Днепрни ялынъыз бир еринден, яни бир районындан кечтилер. О вакъытларда немселерге къаршы тургъан кучь санки ёкъ эди. Улу Ватан дженкинде исе фашистлер, аскер ве техника чокълугъындан, эм де апансыздан басып киргенлеринден файдаланып, озенге буюк кучьлеринен кельдилер, лякин кене де оны догъру-догърудан дегиль де, шималий-гъарп тарафындан айланып кечтилер.

Къыркъ учь сенесининъ кузюнде исе бизим Ордумызгъа озенни алты юз километр узангъан джебэ ёлагъынынъ чешит ерлеринден кечмек керек олды. Озю де сувнынъ энъ кениш ве номай ерлеринден — Киев, Кременчук, Днепропетровск ве башкъа нокъталардан кечмек керек олды.

Тейфыкъларнынъ 175-нджи полклары о вакъытта Днепропетровск якъынларында дженклеше эди. Олар шу ерден озенни кечтилер. Эсас зорлукълардан бири де, душман озеннинъ гъарп ялысындаки юксекликлеринде пекинип, о ерде пек чокъ суньий пекинтилер де ясады. Чюнки олар шу табий онъайтлыкълардан файдаланып шу ерде бизим ордумызнынъ уджюмини токътатмакъ, о ерден бир адым арткъа чекильмемек фикиринде эдилер.

Бизим силялы кучьлеримиз Днепрге якъынлашкъанда, душман кунь эвельси, Балтыкъ денъизинден тап Къара денъизге баргъангъа къадар озеннинъ сагъ ялысыны пеките берди. Шу себептен олса керек ки, Днепр артында олар озьлерини енъильмез бир къаледе олгъан киби ис эттилер. Эм шу ерден де, 1941 сенеси олгъаны киби, уджюмге кечип, къувулгъан ерлерине къайтып бармакъны ойладылар. Амма бизим ордумыз шу къаленинъ астына келип токътап къалмады, чюнки бизим дженкчилермизде энди теджрибе буюк эди. Нетидже, озенни бир чокъ ерлеринден кечкен аскерлеримиз, сагъ ялыда плацдарм эльге кечирип дженклеше башладылар. О якъкъа чыкъкъанларны озенге котерип атмакъ ичюн душман бар кучюни къойып урушса да, макъсадына иришип оламады, бизимкилер Украина топрагъына кирип дженклеше башладылар. Лякин о сонъундан олды. Башта шу узундан-узун месафеде дженклешмек ичюн о ерде аскерлерге ярдымджы кучьлер бермек ве арбий техниканен темин этмек керек эди.

Къыркъ учь сенесининъ кузю пек эрте башлады, сувукъ ягъмурлар, кучьлю еллер ве чамургъа баткъан ёллар тез арекет этмеге имкян бермеселер де, уруш токътатылмады, шу къыйынлыкъларны енъип дженкчилеримиз уруштылар, чюнки оларны Киев Украина эалиси беклей эдилер, оларны эсирликтен азат этмек керек эди.

Вазиетни корьген немсе команданлыгъы инсафсыз эмирлер чыкъара башлады. Олар «янгъан топракъ» усулыны къуллана башладылар. Днепрден 20-30 км узакълыкъта о ерде не олгъан олса, эр шейни якъмакъ, йыкъмакъ къарарына келип ишке тюштилер. Кочюрмеси мумкюн олгъан эр шейни олар озеннинъ гъарп ялысына алып чыкътылар, кочюрип оламагъанларыны исе ёкъ

эттилер. Шу тедбирлер вастасынен бизим Ордумызнынъ сурьатыны эксильтмек истедилер. Кене де шу эмирге бинаэн о ерде яшагъан эалини озеннинъ сагъ ялысына, яни немсе къуллугъына алып чыкътылар, къаршылыкъ косьтергенлерни исе атып ташладылар.

Шу вазиетни козьге алып, бизим команданлыкъ «янгъан топракъ»ны тез кечмек ичюн эсасен танк къысымларыны огдеки ёлакъкъа чыкъармакъ ве шу месафени тез басып кечмек эмирини берди. О ерде биринджилер сырасында озенни кечмек 51-нджи танк бригадасына авале олунды. Олар, сурьатларыны эксильтмеден озеннинъ сагъ ялысына чыкъмакъ, о ерде де плацдарм алып, бизим эсас кучьлеримиз етип кельгенге къадар плацдармны сакълап тутмакъ керек эдилер.

Штурмгъа кетеджеклер вазиетни яхшы анълайлар, лякин шай олса да, кимсенинъ юзюнде къоркъу алямети корюньмей. Олар озь аралары:

— Днепрни ялдап кечмек бу даа яры иш, о якъкъа еткен сонъ тёпеге тырмашмакъ керек, немсе исе тёпеден эр шейни арекетни корип тура, къуршунны да аджымай ягъдыра бере. Олар чокътан энди о ерлерде окоплар къазып, ДЗОТлар ясап, бизни беклеп туралар, бизде исе, автоматымыздан башкъа шей ёкъ…

Шу вазиетни штурмгъа кеткен эр бир дженкчи биле эди. О агъыр куньлерде уджюмге азырлангъан арбий къысымларгъа Воронеж арбий Советининъ чагъырувы даркъатылды. О чагъырувда: «Шанлы Совет Ордусынынъ аскерлери, сержант да офицерлери! Сизинъ алдынъызда тургъан Днепр, сиз онынъ чал далгъаларынынъ давушыны эшитесинъиз, онынъ гъарп ялысында къадимий Киев шеэри — Украинанынъ пайтахты, сиз Днепр ялыларына афатлы урушларнен етип кельдинъиз, юзлердже километр ёл юрьдинъиз, агъыр, лякин шуретли эди сизинъ кечип кельген ёлларынъыз…

Шимдики вакъытта бизлер Днепр алдында турамыз. Бутюн мемлекетнинъ, халкънынъ назар дикъкъаты бизде. Сизлерни озеннинъ о тарафында душман къолунда инълеген совет адамлары беклейлер, барсын бизим шанлы байрагъымыз Киев устюнде ельпиресин!».

Чагъырув бутюн батальонларда, роталарда окъулды. Ондаки атешли сёзлер бизим дженкчилеримизни амансыз урушларгъа рухландырды.

175-нджи полкта шу чагъырув окъулгъанда, бир батальоннынъ парторгы топлангъан аскерлерге иляве этип:

— Днепрнинъ о тарафында бизлерни аналарымыз, бабаларымыз, агъа-къардашларымыз сабырсызлыкънен беклейлер. Кечиктирильген эр бир саат — бу бизим совет адамлары арасында эсапсыз олюмлер, къыйнавлар, юзлернен якъылып куль олгъан эвлердир, демек бизлерге ашыкъмакъ керек, эгер бизлер о тарафкъа кечип фашист джеллятларыны ёкъ этмесек, олар бутюн эалини ёкъ этерлер, — деп дженкчилерни рухландырмакъ ичюн: «Алдгъа!» — деп багъырды.

Лякин бизим аскерлерни рухландырмакъ ичюн ойле буюк тешвикъат керекмей эди, чюнки душманнынъ токътамай артына чекильгени озю етерлик тешвикъат эди.

Вазиетни кергинлешкенини корип тургъан немсе команданлыгъы озюнинъ арбий кучьлерини сакъламакъ макъсадынен, оларны Днепрнинъ сагъ ялысына алып чыкъмагъа къарар бере, чюнки мудафаа ичюн энъ келишикли ер де шу Днепрнинъ юксек гъарп ялылары эди.

Шай, лякин Сталинград, Курск кемери, Харьков, Донбасста пекинип олмагъан ордусына Днепр ярдым этип олур экенми? Богъуладджакъ адам тобангъа да япышыр дегенлери киби, немселер де шу Днепр боюнда мудафаа ёлагъына буюк умют багълайлар. Ондан да башкъа, къолгъа тюшкен эсирлернинъ айткъанларына коре о ерде насылдыр, даа ич кимсеге белли олмагъан, эм де не инсан, не танк, не де топ ёкъ эталмагъан бир янъы силя къулланыладджагъыны да айта эдилер.

Немселер озеннинъ сагъ ялысына кечселер де, сол ялыда да чокъ ерлерде кучьлю плацдармлар къалдырып кеттилер. Макъсад — олдукъча бизим уджюмде олгъан кучьлеримизни, эсас зонагъа етмезден огюне, зайыфлатмакъ эди. Ондан да башкъа шу сол ялыда къалдырылгъан арбий къысымларгъа къачмагъа ер ёкъ, шу себептен олар сонъки къуршунларына къадар урушмагъа меджбур олурлар, деген меселе де эсапкъа алынса керек.

Ойле плацдармлардан бири де Днепрнинъ сол ялысындаки Запорожье шеэри олды. О мудафаа ёлагъынынъ башында тургъан буюк санайы меркезлеринден бири эди.

Запорожье ичюн къанлы дженклер башланды. Немсе гарнизоныны Днепрге таба айдап башладылар, олар ишанчсыз алгъа къалгъан сонъ, джанларыны къуртармакъ ичюн озен устюне кечитлер ясап, сагъ ялыдаки къысымларына етип къошуладжакъ олдылар. О якътан исе, ярдым косьтермек макъсадынен, узакъ ургъан топлар бизим тарафны атешке тутты, душман авиациясы

да ярдымгъа кельди, лякин о вакъытта энди авада немсе самолётларындан арткъач бизим самолётлар эди. Нетиджеде, шу Запорожье плацдармыны къорчалагъан арбий къысымларнынъ пек аз бир къысымы озь джанларыны къуртара бильдилер. Душман пек чокъ техникасыны ташлап къачмагъа меджбур олды. Ольдюргенлернинъ эм де эсир алынгъанларнынъ эсабы ёкъ эди.

Запорожье алынгъан сонъ, Днепропетровскни азат этмек ичюн тедарик башланды. Бойлеликле, бизим къысымларымыз адым-адым огге кетип, душман кучьлерини эп аркъагъа итемекте эди. Днепрнинъ сагъ ялысында эльге кечирильген плацдармлар, немселернинъ окъталувларына бакъмадан эп кенишлетиле, кунь-куньден душманны Днепрден узакълаштыра эдилер. Лякин озенни бизим кучьлер биз вакъытта кечмедилер, оны чешит вакъытларда ве чешит ерлерден кечмек керек олды.

Нетиджеде, 1943 сенесининъ ноябрь айында Киев шеэрине де уджюм башлады. Тейфыкъларнынъ дивизиялары шу вакъытта Киевден дженюпте, Днепропетровск якъынларында уруша эдилер. Днепрге еткендже олар афталарнен къатты урушлар ичинден чыкъмадылар. Уджюмге кеткенлерни силянен темин этеджек къысымлар, аттта къалдылар. Демир ёллар бозулгъан, вокзаллар дагъытылгъан эдилер, машиналарнынъ якъарлыкълары бите, озь вакътында силя да ташып етиштиралмайлар.

Немселерде де гъайыплар чокълашса да, олар озеннинъ сагъ ялысында эвельден азырлагъан кучьлеринден файдаланып бизим джебэ ёлагъына вакъыт-вакъыт къаршы уджюм япа, мудафаагъа кечмеге меджбур эттилер, шай олса да 58-нджи дивизия да Днепрге кеткен ёлуны токътатмады.

Кетишатны корип, энди дженкнинъ шорбаджылары ким олгъаныны анълагъан немсе аскерлери де ойланып башладылар. Къыркъ учь сенесининъ язында олып кечкен вакъиалар, яни Курск кемериндеки бизим буюк гъалебемиз душмангъа къыркъ бир сенесиндеки вазиет бир даа къайтмайджагъыны анълатты. Лякин онъа бакъмадан, кяде бир олар кене де къутурмышчасына бизим къысымларымызгъа уджюм этселер де вазиетни тюрлендирип оламагъанларына ачувлана, котек ашагъан сонъ истер-истемез кери чекильмеге меджбур ола эдилер. Мында да 58-нджи дивизиянынъ тазыйыкъы астында олар эп Днепрге таба йылыша, умум вазиетни тюрлендирип оламайлар.

Энди сыджакъ яз куньлери де ягъмурлы, сувукъ куньлерге айланды, этрафта кузь укюм сюрьмекте эди. Ягъмурлар башлан-

гъан сонъ, топракъ ёлларда арекет сонъ дереджe къыйынлаша, не япаджакъсынъ? Дженк этмек пек къыйын шей. Энди насыл бир вазиетте къалсалар да, бизим аскерлеримиз рухтан тюшмейлер, чюнки вазиетнинъ шорбаджылары энди олар эдилер.

Шу вакъытларда аскерлер арасында: «Днепр, Украина, азатлыкъ», сёзлери де чокъ айтыла башлады. Тейфыкънынъ батальонында да Украинадан дженкчилер бар эдилер, олар эр кестен зияде озенни кечип озь тувгъан ерлерини корьмеге ашыкъкъанларыны анъламакъ мумкюн эди. Олар озь эвлерини фашист зулумындан къуртаргъан аскер олып бармагъа ашыкъа эдилер.

Тейфыкъ озю де Днепр акъкъында, чокътан-чокъ дестанлар яратылгъаныны биле эди. Ялтада, педагогика техникумында окъугъан йылларында белли татар шаири Эшреф Шемьи-заденинъ мешур «Днепрельстан» поэмасыны о эзберлеп алгъан эди.

«…Эй, Днепр, эй тарихлар орекеси!
Эй чаларгъан асырларнынъ колеткеси!
Айт, бу ташлар узеринде янъгъырдымы,
Бир вакъытта, къачкъынларнынъ ачув сеси?

Айт, бу титис къобаларнынъ эшиклери,
Мазепанынъ атларыман къазылдымы?
Потёмкиннинъ козь боягъан койчиклери,
Бир вакъытта бу топракъкъа къурулдымы?

Джесетлерден копюр къурып озен кечкен
Атиллалар бу къырларда адаштымы?
Бир джюйрюкке къызларыны берип кеткен
Печенеглер сенмен мында чатыштымы?

Чомакъларнынъ къодалакълы обозлары,
Къырым тузын мындан келип алдылармы?
Акъ сакъаллы кобзарларнынъ къобузлары,
Бандураны бу къаяда чалдылармы?..

Демек, Днепр ялынъыз украиналыларны дегиль де, оларда узакъларда уджсуз буджакъсыз мемлекетимизнинъ чешит кошелеринде яшагъанларны да ильхамландыргъан…

Невбеттеки уджюмге азырлыкъ башланды. Экинджи батальоннынъ дженкчилери окопларына гедже къаранлыгъында кирип

ерлештилер. Атеш ёлагъында да буюк арекет ёкъ, орталыкъта тынчлыкъ демек мумкюн. Тосат-тосат о тарафтан ве биз тарафтан пулемётлар атышып алалар. Токътамай атылгъан ярыкъландырыджы ракеталар эки арадаки бош чёльни айдынлатып алалар.

Дженюптен, тыныкъ олса да, эшитильген токътавсыз патлав давушлары о ердже къызгъын уруш кеткенини бильдире. Уфукътан котерильген ярыкъландырыджы ракеталарны дерсинъ кимдир токътамай сепип тура, эм узакътан оны сейир эткенде олар байрам ярыкъларыны анъдыралар.

Батальон взвод-взвод олып огдеки ёлакъкъа чыкъты. Душман якъын эди, онъа дуйдурмадан окопларны запт этмек керек. Шунынъ ичюн де ормандан эгилип, пысып чыкъалар, ачыкъ ерлерден исе чапып кечелер. Эгер немселер ешиль ракета атсалар, эписи ерге йыкъылып, къыбырдамай яталар. Кяде-бир, душманда шубе догъмасын деп, бизим тарафтан да ракеталар атыла. Ойле сакътлыкънен биринджи батальон аскерлери окопларны бошатып аркъагъа чекильмекте эдилер. Олар энди шу ерде эки суткадан зияде дженклештилер.

Умют этильмеген адиселер олмады, эр шей эвельден планлаштырылгъан киби олды. Батальонлар ерлерини озь вакътында ве дуйдурмай алмаштылар. Ойле олса да, сонъки рота ормандан чыкъаяткъанда учурылгъан ракета ярыгъында оларны корип къалдылар. Шу ань шамата къопты, этраф айдынлатылды, бизим окопларны миномёт атешине туттылар. Экинджи батальонгъа да джевап атеши ачмакъ керек олды. Атувлар баягъы вакъыт девам этсе де, не о якътан не де бизимкилер тарафтан уджюмге чыкъкъан олмады. Сабагъа якъын атышмалар да тыныштып къалды.

Биринджи ротанынъ аскерлери окопларына сабагъа якъын келип кирдилер. Тейфыкъ да оларнен берабер келип, энъ четтеки блиндажгъа кирип, рота командирлерини озюне чагъыртты. Эписи топлангъан сонъ, Тейфыкъ планшетинден картасыны чыкъарып бирликте вазиетни бельгилеп башладылар. Шу вакъытта узакътан атып башлагъан пулемёт давушы тынчлыкъны бозды. Чокъкъа бармай блиндажгъа якъын миналар да тюше башладылар.

— Бизим мында топлангъанымызны эслеселер керек, — деди Тейфыкъ еринден турып.

Атувлар эп сыкълашты, дерсинъ кимдир демир юмругъынен блиндажнынъ таванына ура. Офицерлер озь карталарына этрафтаки рельефтен насыл файдаланмакъ керек олгъаныны сухбетлешип къайд эттилер. Атеш бирден токъталды. Патлавлар тынгъан

сонъ, узакътан насылдыр инъильтиге ошагъан бир давуш эшитиле башлады. Тейфыкъ экинджи рота командири Ковалевгъа айланып:

— Чыкъып билинъ не олгъан экен, эм меним эмирим олмагъандже кимсе атеш ачмасын! — деди.

Ковалев блиндаждан чыкъып этрафкъа козь ташлады, душман атеши кимсеге зарар кетирмедими экен дер, киби, этрафыны козьден кечиргенде: алдында эсли башлы бир аскер, аркъасына яш бир солдатны алып, келеяткъаныны корьди.

— Не еринден яраланды? — деп сорады.

— Аркъасындан олса керек, — деди эсли аскер. Яралынынъ бети ап-акъ олгъан, о зорнен козьлерини ачып Ковалёвгъа:

— Капитан аркъадаш, къуртарынъ, — деп башыны кене де эсли аскернинъ омузына къойды. Олар ярдымлашып яралыны якъын бир блиндажгъа алып кирдилер. Ичериде олгъанлар чекилип оларгъа ер бердилер. Капитаннынъ эмиринен яралыны плащ-палатагъа яткъызып къангъа шишкен гимнастёркасынынъ этеклерини юкъары тартты да ярасына шахсий пакет къойып байладылар.

— Носилка бармы? — деп капитан этрафкъа бакъты. Ротада носилка ёкъ эди.

— Эписи бир, оны къайда алып чыкъаджакъмыз? Немселер якъын кельдилер, чыкъсакъ тек яралыны дегиль бизни де атып ташларлар, — деди эсли аскер.

— Айса, оны плащ-палатагъа орап, учь-дёрт адам олып траншеянынъ энъ четине алып барынъ, о ерде кечит бар, шу кечиттен оны къомшу батальонгъа алып чыкъарсыз, мен о якъкъа шимди телефон этерим, — деди.

Ковалев къайтып офицерлер блиндажына киргенинен ондан:

— Кимни? — деп сорадылар.

— Биринджи нокътада невбетчи тургъан пулемётчыны, эм пек агъыр яраланды, энди о бу дюньянынъ адамына ошамай, — деди де, сонъ телефоны алып къомшу комбатны чагъырды. Байлагъан сонъ: — Бизим юксекликтен сизге бир яралыны алып бараджакълар, оны тез-тез санитар пунктына джёнетинъиз, алы пек мушкюль, — деди. О якътан даа нелердир бильмек истеп бир шейлер сорасалар да, капитан джевап бермей телефоны къойды.

— Бизлер бойле сакъланып отурсакъ немселер эпимизни бирер-бирер ёкъ этер де, сонъ келип шу юксекликни басып алырлар, — деди Тейфыкъ аякъта тургъан рота командирлерине. Сонъ шу эмирни берди:

— Эр биринъиз роталарны уджюмге азырланъыз, акъшам козь байлангъан сонъ душман позицияларына бир кереден уджюм

этермиз, ким не ерден уджюмге кечеджегини мен бираздан айтырым, — деп азырлыкъ башламаларыны эмир этти. Уджюмге къадар эр рота командири душманнынъ атеш нокъталары ерлешкен ерлерни тапып озь карталарына къайд этмелери керек эди.

Акъшамгъа къадар, эки тарафтан да ойле айтыладжакъ киби чарпышма олмады. Лякин аскерлер шу масаларда миномт атеши, кимерде топ атешлери де токътатылмады. Макъсад эр эки тараф бири-бирлерининъ топлары, миномётлары, пулемётлары не ерде ерлешкенини бильмек макъсадынен атешни токътатмай эдилер. Шу атышларда экинджи батальон еди аскерини гъайып эткен эди.

Сонъ вакъытларда Тейфыкъ янъы бир усул къуллана башлагъан эди. Джесюр ве атик аскерлерден тешкиль этильген дёртбеш адамлыкъ автоматчылар группалары ойле вазиетте тез арекет эте, эм де, ерине коре юкъарыдан де эмир беклемей, озьлери манёвр япа биле эдилер. Нетиджеде, аз гъайыпларнен душман позицияларына кирип къалалар. Шу акъшамки оладжакъ котекте де Тейфыкъ ойле учь группа тешкиль этильмесини эмир эткен эди.

Ярым сааткъа якъын девам эткен топ атешинден сонъ, уджюмге кечтилер. Энъ огде дёртюнджи рота дженклеше, чокъкъа бармай олар душманнынъ биринджи мудафаа ёлагъына етип кирдилер. Бизим топчуларымызнынъ атешинден сонъ, о ерде къаршылыкъ косьтереджек киби кучь къалмагъан эди. Лякин, эр вакъытта олгъаны киби, биринджи чатышмалардан сонъ, озьлерине кельген немселер, резервлерини тартып, къаршы уджюмге кече башладылар. Эки тараф да сакълыкънен уруша, озь позицияларыны бермемеге тырышалар. Тейфыкъ ярдым беклеп, нафиле гъайыплардан къачынып уджюмге кечмеди. Сабагъа якъын етишип кельген «катюша»лар атеш ачкъан сонъ, вазиет шу ань тюрленди. Буюк гъайыпларгъа огърагъан немсе къысымлары яваш-яваш артларына чекиле башладылар.

Саба ачылып орталыкъ ярыкълангъанда, немселер бир афтадан чокъ тутып тургъан позицияларыны ташлап къачмагъа мудджбур олдылар. Экинджи батальоннынъ аскерлери душман окопларыны запт эттилер. Немселер 8-10 километр артларына чекилип, эвельден азырлангъан экинджи мудафаа ёлагъында пекиндилер.

Днепр озенини кечюв вакъиасы пек чокъларны айретте къалдырды. Чюнки фашист команданлыгъы Днепрнинъ сагъ ялысыны бутюн кучюни къойып пекиткен эди, эм олар эмин эдилер ки, Къызыл Орду къолайлыкънен Днепрге уджюм этмеге джесарет эталмаз. Ондан да башкъа, арды узюльмеген къанлы дженклер-

ден сонъ бизим Ордумыз баягъы зайыфлашкъан эди. Олар буны биле эдилер.

Гитлерджи генерал 48-нджи танк корпусынынъ командири Киобельсдорф озь хатырлавларында: «Сталинград къолдан кеткен сонъ, Советлерге эндириледжек энъ кучьлю дарбе Днепр озенинде оладжакъ. О ердеки табиий шараит озеннинъ сагъ ялысы сол ялысындан юксек, эм де тик байырларнен ялыгъа саркъып тура яни бизлерге душман уджюмини къайтармакъ ичюн табиий имкян бере», — деп язгъан эди. (М. Сасонов «От Волги до Балтики» 175-нджи саифе).

Озенни кечкен къысымлар сагъ ялыда асыл олгъан плацдармны кенишлетмек ичюн джанларыны аджымай дженклештилер. Фашистлернинъ бири-бири артындан япкъан уджюмлери нетидже бермеди. Олар о якъкъа чыкъкъан къысымларны кене мытлакъа озенге къакъыштырып ташлайджакъларына эмин эдилер. Лякин олмады, сагъ ялыдаки плацдарм эп кенишлетиле берди.

Бу гъалебеге бизим авиациямызнынъ буюк ярдымы олды. 1943 сенеси бизим авиациямыз 1941 сенесинен къыяс эткенде эм сайы, эм де кейфиет джеэтинден душманнынъкинден устюн эди.

Кет-кете сагъ ялыдаки бизим плацдарм кенишлетиле берди. Арттан кельгенлер ичюн энди озен устюне махсус къурулгъан понтон копюрлерде азыр эди, эм о копюрлерден тек аскерлеримиз дегиль де, танклар, топлар да отип башладылар. Копюрлер авадан ягъып тургъан душман бомбаларынынъ астында къурулгъан эдилер.

1943 сенесининъ сентябрь-ноябрь айларында, Сталинграддан сонъ бизим дженкчилеримиз ичюн энъ къыйын урушлар — Днепр озенини кечкенде олды. Днепрни отькен сонъ бизим силялы кучьлеримиз токътавсыз гъарпкъа таба джылышып Украина топрагъыны азат эте башладылар.

Немсе-фашист стратеглерининъ айткъанлары чул тутмады, Авропада энъ кенъ сув ёлагъы, деп билинген Днепр де бизим дженкчилеримизнинъ ёлларыны кесип оламады.

Днепр озенини кечкен сонъ, Тейфыкъларнынъ дивизиясы Верхне-Днепровск шеэрини азат этмек ичюн уруштылар. Шу урушлар нетидджесинде Верховое станциясыны, Мерефа коюни, ондан сонъ Украинанынъ буюк кою Анновканы душмандан темизледилер. Сонъ Кривой Рог шеэри ичюн девамлы дженклер башлады. Кировоград шеэри ичюн кеткен кучьлю урушларда Тейфыкълар-

нынъ батальонлары биринджи эшелонда дженклешти. Оларгъа къаршы тургъан душман къысымлары, алынгъан «тиль»нинъ берген малюматына коре, италиялы дженкчилер экенлер.

Белли олгъны киби Германиянынъ Шаркъкъа башлагъан сеферине Италия ве Испания фашистлери де къол тута эдилер. Лякин о «дженкчилер», хусусан Сталинград котегинден сонъ, енъмек ичюн дегиль де, сагъ-селямет олып озь эвлерине къайтмакъы ойлана эдилер. Эм чаре таптылармы, къаршылыкъ косьтермей теслим ола тургъанлар.

Озьлери теслим олгъан «дженкчилернен» Тейфыкъ озю де сухбетлешмек истеди. Амма тиль бильмеген сонъ къолнен, ишмарнен «лаф» этмек керек ола. Теслим олгъанлар эки сёзнинъ биринде, «гитлер капут», деп ташлай. Эм озьлери де эсир алынгъанларына юректен севине эдилер.

— Гитлернинъ бойле «къарталларгъа» куню къалса иши къартоп экен, — деп кулюштилер штабдаки офицерлер. Сонъ терджимангъа: — Сен сораса олардан, не ичюн озьлерининъ сыджакъ Неаполлерини ташлап бу сувукъ ерлерге кельгенлер?

Терджиман оларгъа суальнинъ манасыны анълаткъан сонъ олар эписи бирден:

— Бизлерни озгъаргъанда, «дженк чокъ узамайджакъ, сизлер ичюн о меракълы бир сеяат олур, эм де Русиеден зенгин трофейлер алып келирсинъиз», деп джоштурдылар, — дей, озьлерини ич бир шей анъламагъан, гунасыз сабийлер киби косьтереджек ола эдилер.

Тейфыкъ эвельден эсир тюшкен немсе фашист солдатларыны, офицерлерини коре эди, лякин олар биринджи вакъытларда пек хоразлана», тезден дженк бизим гъалебемизнен битер!» — деп коморозлана тургъанлар. Амма Сталинград котегинден сонъ, олар озь «фюрерлерини» сёге башладылар.

Невбеттеки урушларгъа тедарик корюльгенде Тейфыкъны полк штабына чагъырдылар. О, окоптан чыкъып, озюни баягъы тертипке къойгъан сонъ, джёнеди. Штабгъа баргъан сонъ ичери кирер-кирмез:

— Бизим къараманымыз, сизге кене эр вакъыттаки киби, энъ месулиетли вазифе юкленди, — деди полковник Былинкин оны кулер юзьнен къаршылап алыр экен.

— Манъа сиз къараман деменъ, полковник аркъадаш, мен де эр ким киби дженклешем, — деди Тейфыкъ, онынъ огюне тик турып.

— Догъру айтасынъ, — деди Былинкин, — Ферман олмагъангъа къадар, даа да догърусы ресмий джеэттен текмилленмеген-

дже айтмамакъ керек, лякин меселе ялынъыз кягъытта дегиль, биз озюмиз сенинъ насыл дженклешкенинъни озь козьлеримизнен корьген сонъ шай деп айтамыз. Сени бильмегенлер Ферман чыкъкъан сонъ билирлер, — деп онынъ омузуна къолуны къойып отурмагъа давет этти. Сонъ сигар якъып, Тейфыкъкъа девамлы бакъты да:

— Мен, эр алда эминим, юкъарыда да бизни анъларлар, Днепрни ярып кечкенимиз экинджи джиан дженкининъ энъ айдын саифелеринден бири оладжагъына шек-шубе ёкъ, не де олса келеджек корьсетир, — деп Тейфыкъкъа, штабнынъ планы боюнджа, оладжакъ дженклерде экинджи батальонгъа кене месулиетли вазифелер тюшкенини айтып комбатнен хайли вакъыт сухбетлештилер.

Штабдан къайткъанда Тейфыкъ досту Тантананы корьди. Олар бир батальонда олсалар да, Тейфыкъ оны махсус озь батальонында къалдыргъан эди, кимерде афталарнен корюшип оламайлар, вазиет мусааде этмей. Тейфыкъ достуна полковникнен олып кечкен лакъырдыларны айтты.

— Мен ишанмайым, — деди о. — Советлер Бирлиги Къараманы унваныны къазанмакъ…

— Мен де ишандырам, — деди Тантана, — эм якъында, къысмет олса бизлер шу къуванчлы хаберни ювармыз. Я Мария Степановнанынъ бу лакъырдылардан хабери бармы? Мен оны якъында корьгеним де ёкъ.

— Мен озюм де энди къачан корюшкенимизни унуттым, андан-мындан хабер алып турам, не япаджакъсынъ — дженк, эр шейнинъ талийи онынънен багълы.

— Ишлер илериде шай кетсе якъында бизим тарафларны да азат этерлер, — деди Тантана къуванчнен.

— О якъны дегиль, Берлинни де алырмыз, — деп Тейфыкъ еринден турды. — Сен имкяны олгъанда бизге кель, — деп озь блиндажына кетти.

Тейфыкъ баягъы вакъыткъадже тюшюнджелер алтында ятты. Къайта-къайта кечкен джебэ ёлларыны хатырлады. Волга дерьясындан Днепрге къадар кечильген атешли ёлларны, чёллерни, дагъларны, сув кечитлерини, урып сёндюрген атеш нокъталарыны, къуршун ягъмуры астында эльге кечирген юксекликлерни, азат этильген кой ве шеэрлерни ве, ниает, ольгендже акъылындан чыкъмайджакъ Днепр ичюн олып кечкен дженклерни эписини бирер-бирер козьлери огюнде джанландырды.

«Кимнинъ акъылына келир эди мен къанлы дженклернен та бу ерлерге келип чыкъарым деп?.. Ат башынен йигит башына нелер кельмей экен?! Я не япаджакъсынъ, отурып-тургъан еринъде санъа окъталып, котеклеп башласалар, эльбетте, джевабыны къайтармагъа тырышырсынъ. Ана Ватан тувгъан топракъ ичюн дженкчи олмагъ дегиль, керек олса эр дакъкъада яш джанымы бермеге азырым», — деп фысылдады о.

Энди кузь укюм сюрьмекте эди. Тереклерден сонъки япракълар савурулып кетелер, чам тереклерине япышкъан ешилликлер де энди къарарып башладылар. Сувукъ кунь-куньден арта, топракъны къаттыра. Даа къар ягъмагъанындан, арада-сырада арбий хызметлер ичюн екильген арабаларнынъ копчеклерине чуллар орамакъ керек ола, чюнки демир киби къаткъан топракъ устюнде араба юрьгенде чыкъаргъан давушы узакъларгъа эшитиле эди.

Даа дженкнинъ уджу-буджагъы корюнмесе де бизим аскерлеримизнинъ руху еринде бир шейден къоркъмай уруша эдилер.

Дженк мейданында вакъыт озюндже кете. Узакъ кечмиште олып кечкен вакъиалар кимерде якъынлашкъан киби ола, дерсинъ даа тюневин олып кечкен киби келе, эм де аксине шимди олып кечкен адиселер кимерде узакълаша, не ерде олгъанынъны бильмей къаласынъ…

Эрте танъ. Невбеттеки урушкъа азырлыкъ кете. Ярым сааттен бизим топларымыз атеш ачаджакъ. Топлар тынгъанынен энди алышып исиндирильген ве олюмден къорчалагъан окоплардан чыкъып, душманнынъ олюм ягъдыргъан автомат, пулемёт атешине къаршы чыкъып чапмакъ керек…

Топ атеши башламасына ярым саат къалгъанда Тейфыкъ озь окопына секирип тюшти, онынъ дженкчилери чокъусу шинеллерининъ якъасынен башларыны къапатып, топракъ диваргъа янтайгъан алда юкъусырамакъта эдилер. Базылары иштианен махорка тютете. Лаф ёкъ. Ойле вакъытларда лаф олмай, эр кес озь ойларынен къала.

Атышлар эшитильмей, дерсинъ кимсенинъ кимсенен иши ёкъ. Вакъыт токътап къалгъан киби. Лякин бойле дакъкъаларда эр ким сабырсызлыкънен беклеп тура, раатсызлана…

Топлар башта бизим окопларымыздан чокъ узакъта олмагъан душман позицияларыны ура башлады. Сонъ яваш-яваш атешини узакълаштырды, арттаки пекинтилерни дагъытмагъа тутунды. Чокъ беклетмей душман да джевап атеши ачты.

Тейфыкъ саатине бакъты, рота ве взводларгъа азыр олмаларыны эмир этти. Онынъ эмири окоп-окоптан тезликнен даркъалды. Аскерлер оны беклеп тура эдилер.

Бизим топчуларымызнынъ атеши бирден башлагъаны киби, шай да токътады. Шу анъ авагъа къырмызы ракета учты. О уджюмге берильген эмир эди. Командирлер: «Огге!» — деп бир кереден багъырдылар. Аскерлерни дерсинъ окоплардан биревлер итеп чыкъаргъан киби олды, олар кучьлю ягъмур астында эгильген киби юрип, душманнынъ атешине къаршы чапа башладылар. Сол тарафта окоптан къол пулемётыны котерип чыкъа яткъанда, бириси йыкъылды, яваштан артына тайылып кетти. Сонъ элинен пилоткасыны тюзетеджек олып зильфини сыйпап алды, бети ал къан эди.

Пулемётчынынъ олюмини корьген Тейфыкъ тишлерини сыкъты, чапкъанлар сафына етип къошулды.

Къуршунларнынъ сызгъырувлары эп арта. Энъ къыйын месафе энди аркъада къалды.

Мудафаада беклеп турмакъ даа да зор ола. Топ, бомба атеши астында озюнъни чыкъымсыз бир вазиетте ис этесинъ. Бир топ келип, сенинъ башынъа тюшеджек киби келе. Амма уджюм вакътында озь окопынъдан чыкъып бираз узакълашкъан сонъ, бу къоркъу ёкъ ола. Янынъда чапкъанлардан бири абынып йыкъылгъанына биле бакъып оламайсынъ. Бар сесинънен, «ура!..» — деп багъырасынъ, лякин о давуш чокъусы душманны къоркъузмакъ ичюн дегиль де, озь-озюнъе юрек бермек ичюн берген давушынъ ола.

Къаршыдан ургъан душман пулемёты узакъ олгъанда оларны артларына итеген киби кельсе де, якъын кельген сонъ, аксине озюне тартып башлай. Якъындан ташлагъан граната оны чамургъа булгъалады.

Тейфыкъны шу онъайтлы башлагъан уджюм севиндирди. О энди чапкъанлардан бираз артта къалып, уруш кетишатыны козете эди. Аскерлеримиз энди ог сырадаки окопларгъа еткен эдилер. Оны эслеген Тейфыкъ: «Окопларгъа!» — деп бар сесинен эмир этти. Дженкчилеримиз озьлери де не япмакъ керек олгъаныны энди биле эдилер. Олар душман окопларына граната ташлап, тенада бир анъ ятып беклей ве патлавдан сонъ озьлери де окопларгъа секире, дерсинъ ерге синъип кетелер…

Эльбетте, ойле вакъытларда огге джылышув ич бир маниасыз ола демек янълыш. Гъайыплар ола, базылары ичюн шу уджюм

сонъки ола, лякин душманнынъ къачкъаныны, шашмалагъаныны, къолларыны котергенини корьген дженкчилеримизнинъ къуванчыны тасвирлемек къыйын.

Тейфыкънынъ сиясий болюк ярдымджысы, капитан Анисимовны аскерлер урьмет этелер, чюнки о энъ къыйын вакъытларда оларнен ола, даима рота ве взводларны кунь эвельси уджюмге азырлагъанда эсас макъсад не олгъаныны, уруш вакътында насыл арекет этмек керек экенини бекленильмеген адиселерге огърагъанда, я да душман уджюмге кечкенде не япмакъ кереклигини эр бир аскерге анълата, къандыра эди.

Анисимов Тейфыкънынъ энъ якъын адамы олды. Олар бири-бирини тез анъладылар ве достлаштылар. Тейфыкъ озь ярдымджысыны аскерлер ичинде корьгенде юреги раат ола, чюнки озюне ишангъан киби онъа да ишана эди.

Бу сефер топчулар яхшы тырыштылар, биринджи ёлакъта котек кеткенде олар душманнынъ экинджи мудафаа ёлагъыны ойле урдылар ки, о ерде олгъан атеш нокъталарыны ернен ексан эттилер. Шу себептен уджюмни девам эттирмеге имкян догъды. Экинджи окопларда сагъ къалгъан душманны айдап чыкъардылар, эсир алдылар. Шу къызгъын уруш вакътында бизим аскерлеримизнинъ ёлуны миномёт атеши кести энди уджюмни девам эттирмек хавфлы эди.

Патлавлардан асыл олгъан къара тютюн арасындан кунеш корюнди, этраф айдынланды. Онъ тарафта къарарып тургъан чегерликке сагъ къалгъан фашист солдатлары къачып сакъланмагъа тырыштылар. Кимдир:

— Коресинъизми? Фашистлер тавшан киби къачалар! — деп багъырды.

Огде, картада косьтерильгени киби, орман корюнип тура. Алынгъан — малюматларгъа коре шу орманда фашистлернинъ узакъ ургъан топлары сакълы эди. Тейфыкъ, шу ормандан душман кучьлю атеш ачмасы мумкюнлигини козьде тутып озь дженкчилерине, душман атеш башлагъан киби олса, эльге кечирильген юксеклик артына сакъланмаларыны эмир этти. Эм шай да олды. Немсе фашистлери шу ань ормандан атеш ачтылар. Аскерлеримиз эвельден тайин этильген ерге авушкъанларынен топ атешинден къуртулдылар.

Шу вакъытта полк штабындан ёлланылгъан махсус алякъаджы батальонгъа уджюмни девам эттирмек эмирини алып кельди. Лякин Тейфыкъ ормангъа барыладжакъ бир километр къадар

ачыкъ тюзлюкке озь аскерлерини чыкъармагъа ашыкъмады, ерсиз гъайыпларнен къазанылгъан енъишлер оны къанаатлендирмей эдилер. Не япмакъ кереклигини ойланып тургъанда, сол тарафтан бронетранспортёрларымыз пейда олдылар. Тейфыкънынъ ичине джаны кельди, чюнки шу вазиетте мында механизмлештирильген къысымлар етишмей эдилер.

«Катюша»ларнынъ биринджи дарбелери нетиджесинде котерильген тоз-топракъ пиядеджилернинъ арекетлерини душман козетювинден сакълады.

Энди ормангъа сокъула башлагъанда, эр эки тарафтан атылгъан топлар анда кирмеге имкян бермеди. Тейфыкънынъ батальоны ормангъа якъын келип шу ерде пекине башлады. Шу вакъытта сагъ тарафтан биринджи батальоннынъ аскерлери уджюмге кечтилер.

Янаша тёпеден исе оларгъа къаршы фашистлер чапмакъта, эм якълашкъан сайын чапкъанларгъа четтен де къошулалар, не олгъаныны анъламакъ зор эди. Тейфыкъ буз бузлады, чюнки бойле уджюмни беклемей эдилер. Лякин чокъкъа бармай, шу чапып келеяткъанларнынъ силялары олмагъаныны эследилер. Оларнынъ артларындан исе бизим бронетранспортёрларымыз пейда олдылар. Тейфыкъ эеджанындан тап терледи. Фашистлер акъикъий уджюмге кечкен олсалар оларгъа чекильмек керек оладжакъ эди. Комбатны бойле фикир раатсызлай эди. Чапып кельген фашист аскерлери исе теслим олмакъ ичюн ашыкъа экенлер!..

Планлаштырылгъан уджюм мувафакъиетнен екюнленди. Эльге кечирильген орман пек чокъ силясызландырылгъан душман офицер ве аскерлеринен толды. Этрафта анълашылмагъан ят тильде лаф этелер, оларда экельки хоразланувлар энди ёкъ. Шу джеэннем атеши ичинден сагъ-селямет чыкъкъанларына озьлери де севине эдилер.

Анисимовнынъ эмиринен эсирлерни дёртер-дёртер сафкъа тизип, автоматчылар къысмы башлыгъында полк штабына джёнеттилер.

Атышмалар кене де токътады, ялынъыз сагъ тарафта, энъ кенарда арекет эткен учюнджи батальоннынъ дженклешкен ериндеи кяде бир, агъыр пулемётнынъ такъ-такъ кушнынъкиси киби, такъылдысы эшитиле.

Орманнынъ артында насылдыр бир койчик бар, дивизиядан кельген эмирге коре, душман о ерде пекинип мудафаагъа кечмек истегени бильдириле. Дженкчилеримизнинъ огюне шу койчикке

разведка ёллап вазиетни бильмек ве геджеси уджюм этип, койни азат эмек вазифеси къоюлды. Чокъкъа бармай фашистлер шу койчикни озьлери ташлап кеткенлери анълашылды. Демек ашагъан котегинден сонъ, душман о ерде де кереги киби пекинип оламагъан.

Акъшам козь байлагъанда шу койчикке башта экинджи батальон басып кирди. Кой сукюнет ичинде, сес-солукъ ёкъ, джан-джанавар да корюнмей эди. Анълашылгъанына коре, фашистлер кой эалисини мындан чокъ узакъ олмагъан шеэр бетке айдап кеткенлер. Эвлернинъ къапы-пенджерелери ачыкъ эди. Бир пенджере огюнде аскерлер топландылар. Ичериде, стол устюнде буюк бир самовар тура. Аскерлер эски танышларыны корьген киби самоварны бири-бирине косьтерип кулюшелер. Кене бир эвде ачыкъ пенджереден бир пардош мышыкъ аскерлерни сейир этип тура, дерсинъ эвнинъ шорбаджылары оны къаравул къалдырып кеткенлер.

Тейфыкънынъ батальоны ялынъыз четтеки учь эвни запт этти. Койге 175-джи полк ерлешти. Анисимов штаб хадимлери ичюн, къапы-пенджереси яхшы къапалгъан бир эв къыдырып тапты. Баскъынджылар ёкъ эди. Лякин эв ичинде насылдыр агъыр къокъу дуюла. Эвни айланып чыкъкъан сонъ, Анисимов:

— Фашистлер геджелегенлер, — деди.

— Авaландырынъ, — деп комбат эмир этти.

Эвге телефон тарткъан алякъаджылар къапыларны, пенджерелерни ачтылар, ель ишлеп башлады. Олар полгъа тёшельген тобанларны тышкъа чыкъарып ташладылар. Анълашылгъанына коре шу эвчикни душман аскерлери бегенселер керек.

Шу койде геджелевге азырлыкъ кеткен вакъытта, о ерге учюнджи батальоннынъ аскерлери де келип башладылар. Оларнынъ комбатлары шу урушларда яралангъан, батальоны комбатнынъ ярдымджысы алып кельди.

Чокъкъа бармай койге полк командири де кельди. О офицерлерни штабгъа топлап, олып кечкен дженклерде дёрт офицер сырадан чыкъкъаныны айтты, сонъ сесини юксельтип:

— Аскерлерни тез-тез ашатынъ, эм де юкъласынлар, итимал гедже котерильмек керек олур! — деди.

— Я митинг отькерильмейджекми? — деди Анисимов полковникке бакъып, — эр алда баягъы топрагъымызны азат эттик, аскерлеримизнинъ рухуны котермек керек.

Саба эрте, даа танъ агъармаздан батальонны тревоганен турсаттылар. Сеферге джёнемек ичюн сафкъа тизильдилер.

Гъарп тарафта, юксек байыр артындан, яры кокни ярыкъулаткъан янгъын атеши корюнди. О якъта шеэр олмакъ керек. Вакъты-вакътынен о тарафтан топ сеслери, пулемёт тасырдысы эшитиле. Сафта тургъанлар о якъкъа назар ташладылар, чырайлары сытыкъ. Огде оладжакъ буюк дженклер эр кесни раатсызлай. Чокъкъа бармай, полк командиринден кельген комбатларыны корип, «не хабер кетире экен», дер киби онъа бакъып къалдылар.

Тейфыкъ бир сёз айтмай, тизилип тургъан колоннанынъ ортасына келип биринджи рота командирининъ огюне токъталды, сонъ сафта тургъанларны яваштан козьден кечирди:

— Аркъадашлар! Джесюр дженкчилер! — деди о къатты давушнен, — огюмизде тургъан шу шеэрни бизлерге азат этмек авале олунды. Душман къысымлары о ерде — энди сарымда демек мумкюн, лякин екюнлейиджи дарбени даа корьмегенлер. Бу алидженап вазифени бизлерге авале эттилер, — деди ве бираз сусып тургъан сонъ: — Аранъызда шеэр сокъакъларында дженклешкенлер бармы? — деп сорады. Дёрт-беш адам къол котердилер.

— Аз экенсинъиз, — деп Тейфыкъ индемей колоннанынъ башына таба адымлады…

Энди ёлгъа чыкъаджакъта, учюнджи рота командири секиз аскерни алып кельди.

— Булар сизинъ къыдыргъан аскерлерден. Сталинград урушында иштирак эткенлер, шеэр сокъакъларында насыл дженклешмек керек олгъаныны билелер, — деди.

Тейфыкънынъ шу ань руху котерильди. Шу ерде янъы взвод тешкиль эттилер, эр бир къысымгъа шу дженкчилерден бирини башлыкъ этип тайинледилер.

Баягъы ёл юрьген сонъ, дагъ ичинде башкъа арбий къысымларнен расткелиштилер. Уджюмге кеткен колонналарны генерал ве дивизия сиясий болюк начальниги озгъармакъта эдилер. Аскерлер индемей, къатты адымларнен оларнынъ оглеринден отип кеттилер.

Дивизия командири Тейфыкъны ишмарнен чагъырды.

— Батальонда вазиет насыл? — деп сорады.

— Эр шей ёлунда, генерал аркъадаш!

— Санъа къошма кучь бермек къарарына кельдик. Лякин олар даа барот къокъламагъан яшлар. Не япаджакъсынъ, майор аркъадаш, кимерде шай да ола. Сен оларны «къартлар» арасына даркъатырсынъ, дженкте янларында ишангъан адамлары олсун. Айды, сизлерге мувафакъиетлер тилейим! — деди.

Перевални кечкен сонъ, оларгъа керчектен де даа янъы арбий урба кийген яшларны къоштылар.

Тейфыкъ бираз ойланып тургъан сонъ, рота командирлерини чагъырып яшларны взводларгъа даркъатмаларыны эмир этти. Сонъ ёлларыны девам эттилер. Чамлыкъ ичине кирген сонъ, шеэр алдындаки юксекликни эследилер. О юксеклик шеэрни сакъламакъ ичюн онъайтлы ер олып, душманнынъ сонъки таянчы эди. Лякин о ерни энди бизим кучьлеримиз запт эткени корюне. Душман даа озь олюлерини джыйып етиштирамагъан. Байырнынъ тёпеси сюрюльген киби. Этрафта топ арабалары, бронетранспортёрлар ве дигер арбий иншаатлар парланып ята. Аскерлер о ерден индемей кечелер. Даа дженк корьмегенлер исе, башларыны омузлары арасына тыкъып этрафны козетелер. Илериде оладжакъ урушлар эр кеске тесир эте. Кетип тургъанлардан бири шеэрге козь ташлады:

— Анда кирсенъ джоюлмакъ мумкюн, — деди.

— Джоюлсанъ фашистлер ёл косьтерирлер, — деди Тейфыкъ.

Олар уджюмге яры гедждеде башладылар. Фашистлер бунъа азыр тура эдилер. Бутюн атеш нокъталарындан къаршы атеш ягъдыра башладылар. Бизим команданлыкъ тарафындан оларгъа теслим олмаларыны теклиф этселер де, гарнизон башлыгъы, генерал теклифини къабул этмеди. Вазиет сонъ дередже муреккеплешти. Ольгенлернинъ, яралангъанларнынъ сайысы кунь-куньден чокълашмакъта эди.

Шу гедждеси сабагъа якъын Тейфыкънынъ аскерлери фашистлерни о ерден айдап учь къатлы бир эвни запт эткен эдилер. Арадан чокъ кечмеден анда Тейфыкъ да барды. Танъ агъарып башлагъанынен фашистлер шу эвни топ атешине туттылар, бу эв ичюн уруш пек чокъ девам этти. Фашистлер ахыр-сонъу фауст патронынен урып, оны дарма-дагъын эттилер.

Днепр озенининъ чокъ ерлеринден кечкен сонъ, Совет Ордусынынъ огюне эсас вазифе олып, Украинанынъ пайтахты — Киев шеэрини азат этмек эди. Ондан да башкъа эльге кечирильген плацдармны эп кенишлетип Украинанынъ сагъ ялысындаки топракъларны да душмандан темизлемек эди.

Шу енъишлерге иришмек ичюн башта Днепрнинъ сол ялысында, Запорожье якъынларындаки душман плацдармыны ёкъ этмек ве о ерде пекинмек керек эди. Бу операцияны да мувафакъиетнен эда этмек ичюн Молочная озенини кечмек керек олды. Эгер шу операция тез вакъытта отькезильсе, сонъ Днепрнинъ дженюбий

ялыларыны тамамынен, анда-мында сакъланып къалгъан душман къысымларындан темизлеп, умумий уджюмге кечильмеси козьде тутула эди.

Немсе командалыгъы исе даа озьлерини енъильди саймайып, бизим озеннинъ сагъ ялысында къолгъа кечирген плацдармларны ёкъ этмеге, Молочная озени боюндаки группасыны пекитмек ичюн арекет эте башладылар. Оларнынъ энъ къоркъкъан шейи эгер бизим аскерлеримиз сагъ ялыгъа отьселер Киев шеэрине ёл ачыладжакъ, Киевни исе немселер къолдан къачырмайджакъларына эмин эдилер. Шу макъсаднен Киев этрафларыны чокътан-чокъ техника эм де «СС» дивизияларынен сарып алдылар. Эгер Киевни къолдан къачырсалар, Совет Ордусы ичюн Карпат ве Польшагъа уджюм этмек ичюн ёл ачыладжакъ.

1-джи Украина джебэси бирликлери Украина пайтахтыны азат этмек ичюн тедарик коре башладылар. Олар башта немселернинъ дженюптеки силялы кучьлерини ёкъ эткен сонъ, Киевнинъ шималинде алынгъан плацдармны кенишлетип, сонъ эки тарафтан уджюмге кечмекни планлаштырдылар. Олар аванынъ туман, ягъмурлы олгъанындан файдаланып, душмангъа дуйдурмай гизли манёвр япалар, яни бекленильмеген ерге танк къысымларыны, авиация эм де джанлы кучьлерини топлап уджюмге азыр турдылар (1943 сенесининъ кузюнде: Воронеж, Степной, Дженюбий-Гъарб ве Дженюбий джебэлер — 1, 2, 3, 4-нджи Украина джебэлери, деп адландырылгъан эдилер). Ноябрь айынынъ башларында Киев ичюн къатты уджюмлер башланды ве 6-нджы ноябрь куню Киев шеэри азат этильди. Шу буюк гъалебени пайтахтымыз — Москва чокътан-чокъ топ залпларынен бутюн джиангъа беян эткен эди.

Эки йылдан зияде девам эткен оккупация девринде Киев шеэринде яшагъан эалининъ эки юз бинъден зиядеси эляк олгъан эди.

Тейфыкъларнынъ дивизиясы исе шу вакъытларда, дженюп бетте, Кривой Рог шеэрини азат этмек ичюн дженклешмекте эди. Онда да буюк дженклерге азырлыкъ кете, энди 1943 сенесининъ октябрь айы. Уджюмден огюне дивизия штабында отькезильген арбий мушавереде, чешит арбий къысымларнынъ оладжакъ урушларда бири-бирлеринен насыл багъланмасы аль олунмакъта эди. Мушавереде батальон командирлери, шу джумледен Тейфыкъ да иштирак эткен эди.

Эсас азырлыкъ биткен сонъ, аскерлерге, офицер ве генералларгъа раатланмагъа, озьлерини тертипке чекмеге вакъыт бериле. Эм ойле месулиетли операциялардан огюне дженкчилер ичюн

махсус яхшы ашлар да пишириле тургъан. Раатланмакъ, юкъламакъ мумкюн, ярын оладжакъ буюк уджюмлерден огюне кучь топламагъа имкян бериле, чюнки котек не къадар вакъыт девам этеджегини айтмакъ зор, бельки бир къач суткагъа бараджакъ. Шай олса да, ойле буюк уджюмлерден огюне аскернинъ де, генералнынъ да козюне юкъу кирмей.

Гедже. Бир ерде ярыкъ корюнмей, атта серник чертмек биле ясакъ этильди. Четтен о ерни сейир этеджек олсанъ, дженк мейданы олгъанына инанмакъ къыйын. Сес-солукъ ёкъ. Сийрек-сепелек сукюнетни бозып, нелердир патлай.

Биз уджюмге азырлангъанымызны душман да пек яхшы биле, олар да къаршылыкъ косьтермек ичюн азырланып туралар, лякин уджюм не вакъыт башланаджагъыны олар бильмей — бугуньми, ярынмы, геджеми, куньдюзми, бильмейлер, шу себептен де раатсызланалар. Самолётлар бизим джебэ ерлешкен ерде ярыкълатыджы бомбалар ташлап нелердир корьмеге ынтылалар, беклейлер…

Аскерлеримиз энди джебэ ёлагъына келип турсалар да, немселер бир тюрлю арекет сезмейлер, лякин шу хавфлы тынчлыкъкъа да ишанмай азыр туралар.

Тейфыкъ батальоны ерлешкен позициялардан отип, бир даа дженкчилери озьлерини насыл дуйгъанларыны тешкермек макъсадынен, бир ротадан дигерине алмашып юре, къыскъа сухбетлер отькере. Мына плащ-палаткасына оралып, каскасыны да козьлерине басып автоматчы ята, лякин юкъламай озю де баягъы яшларында, аджемилерден дегиль.

Тейфыкъ онынъ алдына келип токътады. Аскер яткъан еринден котерильди, къаранлыкъкъа ким кельгенини де абайлап оламай, офицерми, аскерми? Селямлашкъан сонъ, аскер озь комбатыны сесинден таныды, шу ань турып теменна береджек олса да, Тейфыкъ онынъ омузындан басып отуртты. Сонъ джебинден папирос чыкъарып аскерге узатты. Олар енълерине сакълап сигарларыны иче эм де яваштан сухбетлешелер. Аскер комбатнынъ онынъле достча сухбетлешкенинден юрекленип:

— Ярын олса керек, шаймы комбат аркъадаш? — деп сорай.

Тейфыкъ онынъ не бильмек истегенини анълай. Аскерге эвельден уджюм куню айтылмаса да, олар арекетни корип туралар, лякин кимерде бир аскерлерге белли олмагъан себеплерден уджюм токътатыла да биле, шунынъ ичюн аскер кесен-кес бильмек истей.

— Я сен, мына шимди, «Огге!» деселер азырсынъмы?

— Сизге догърусыны айтаджакъ олсам, комбат аркъадаш, бизлер энди чокътан азырмыз. Умумен алгъанда, бизим бутюн джебэмиз азырмы, ёкъмы, бизлер оны бильмеймиз, амма не къадар тез башланса, о къадар да яхшы олур эди, чюнки беклеп турмакъ урушмакътан да бетер.

— Я о да не ичюн? — дей Тейфыкъ, анъламагъан адам олып, — аксине уджюм бир кунь къалдырылса, демек бир кунь даа омюр бериле, менимдже буньа севинмек керек.

— Шай, лякин оладжакъ шей тез олмакъ керек, онъа беклемек не керек? Бу ерде тартылгъан окъ киби азыр турып беклегенде, меселе узанса, тарсыкъасынъ, бармагъа ер тапалмайсынъ. Эм ойле вакъытта олюмни тюшюнмейсинъ, чюнки оны эр вакъыт уджюмге кеткенде де, мудафаада тургъанда да беклеймиз. Озь траншеянъда: олмайджакъ къуршун, я да осколкадан ольгендже котеклешип ольсенъ, окюнчли кетмезсинъ.

Траншеяларда къалгъанлар пек аз эди. Тейфыкъ эм юре, эм де бана олып кечкен сухбетлерини хатырлай. Демек, оладжакъ дженклерни бизим аскерлеримиз къоркъунен беклемейлер, уруш мейданында рух котеринклигининъ не къадар буюк ролю олгъаныны Тейфыкъ яхшы менимсеген эди.

Украинада кузь геджелери къаранлыкъ ве тынч олалар, йылдызлар да кокте ягъмурдан ювулгъан киби темиз олып парылдайлар. Тейфыкъ озь блиндажына къайтып кельген сонъ, чокъкъа бармай кеч кузь геджесининъ танъы ярыкълана башлады. Алчакъларда даа туман ялдаса да, шаркъ тарафтан кок алланмакъта эди.

Башта гвардия, миномётлары атеш ача башладылар. Олар ургъан ерлер яна башлады, этраф атеш, тютюн, тоз-думан олды. Бир тыныштан сонъ агъыр топлар атеш ачтылар. Топ атешинен бирге кокте самолётлар да пейда олдылар. Авадан ве ерден душманнынъ мудафаа ёлагъына уджюм башлады. Атеш къыркъ дакъкъа девам этти. Тонналарнен челик душман позициялары устюне тёкюле, бир шей анълашылмай, орталыкъ джеэннем атеши ичинде…

Топлар тынса да, даа къара тютюн даркъалгъаныны биле беклемеден дженкчилер атакагъа турдылар. Оларнынъ чапып кеткен ильки месафени топчуларымыз яхшы къорчаласалар да, огге якълашкъан сайын къаршы атышлар да чокълашты. Душманнынъ биринджи окопларыны аз гъайыпнен къолгъа кечирдилер. Якъындан аткъан атеш нокъталарыны етип кельген танклар тап-

тап башлады. Уруш мувафакъиетнен башланды. Вакъыт отькени де сезильмей, санарсынъ олгъаны беш-он дакъкъа вакъыт кечти, акъикъатта исе бир сааттен зияде къанлы урушлар девам этмекте эди.

Биринджи ёлакъта пекинтилерини гъайып эткен душман экинджи, учюнджи ёлакътаки кучьлерини котерип, къаршы уджюмге рече башлады. Эвельден сакълы тургъан танклар да сафкъа кечип, атеш ача башлады. О вакъытта энди бизим аскерлеримиз де танк къысымларынен насыл курешмек керек олгъаныны огренген эдилер. Устьлерине кельген танкларгъа къаршылыкъ косьтермей оларны йиберелер де, танклар артындан чапып кельген окъчуларны къыра башлайлар. Душман аскерлери къырылып, я да артларына къачкъан сонъ, танкларны граната, я да янгъан мадде толдурылгъан шишелернен урып башлайлар. Бу сефер де шай олды. Бир къач танк сырадан чыкъкъан сонъ, къалгъанлары артларына къачмагъа меджбур олдылар.

Уйле вакъытларында уджюмнинъ нетиджеси шекиллене башлады. 58-нджи дивизия урушкъан ерде душман къысымлары 3—5 километр аркъагъа чекильгенлери анълашылды. Бу ойле буюк гъалебе олмаса да, эсас къазанч мында, душманны айларнен къурып пекинген ерлеринден айдап чыкъарылгъанында эди, шу позицияларнынъ бизим аскерлер къолуна кечкенинде эди.

Куннинъ экинджи ярысында немселер эсасен танк уджюмине кечтилер. Бизим пиядеджилеримиз оларгъа къаршы тютюн пердесини бир къач кере къулланмагъа меджбур олдылар. Ойле вакъытларда танклар козьлеп атып оламайлар, бизим махсус танкларны къыргъан группалар исе, оларгъа якъын бара ве гранаталарнен якъа, я да сырадан чыкъара эдилер.

Башлангъан уджюм учюнджи куню акъшамгъа къадар девам этти. Къаранлыкълангъан сонъ уджюмни токътатып: «Мудафаагъа кечильсин!» эмири кельди.

Тейфыкънынъ батальонында да шу дженклерде яралангъанлар ве гъайыплар чокъ олды. Амма батальон, огюне къоюлгъан вазифени шерефнен эда этти.

Немсе-фашист команданлыгъы Кривой Рог областынынъ буюк арбий стратегик эмиети олгъаныны козьге алып, о ерни къолдан къачырмамакъ ичюн чокътан-чокъ танк къысымларыны джельп этти. Вазиетни яхшылатмакъ ичюн буюк кучьлернен акс уджюмге кечти. О ерде де дженклешкен 2-нджи Украина джебэси эвелькі къатты урушларда баягъы зайыфлашкъанындан Ингулец озени

бетке чекильди. Ойле олса да, биринджи урушларда немселер бизим къысымларымызны баягъы арткъа итеселер де, Днепрге къадар урып кетмеге кучю етмеди. Буюк гъайыплардан сонъ кене де мудафаагъа кечмеге меджбур олды.

Декабрьнинъ орталарында Экинджи ве Учюнджи Украина джебэлери Кировоград ве Кривой Рог бетке арекетлерини къозгъап душманны гъарпкъа айдай башладылар.

Тейфыкъларнынъ дивизиясы да о вакъыт энди экинджи Украина джебэсининъ теркибинде дженклешмекте эди. Шу токътавсыз дженклерде 58-нджи дивизия даима ог сафларда булунды.

Кривой Рог якъынларындаки къатты урушларнынъ биринде Тейфыкъ текрар яраланды.

Тола, джам, киреч обалары тюбюнден яралы комбатны зорнен тапып чыкъардылар. Бу энди дженк мейданында Тейфыкънынъ дёртюнджи кере агъыр ялангъаны эди.

XVII

Машинанынъ салланувындан Тейфыкънынъ агъызындан къан кельди. О индемей, яваштан енъинен агъызыны сюртип, анда асыл олгъан къара ёлакъкъа бакъты. Тени бир къач ерден ялангъан, олардан энъ мушкюли къолтугъы тюбюне недир келип ургъанда асыл олды. О вакъыт къолундаки автоматы да атылып кеткен эди.

Къабыргъалары арасына кирген осколка нефес алдырмай, шундан себеп агъызындан къан кете. Машинадан оны тюшюргенде къарт санитар:

— Манъа, меним омузыма янтая бер, къоркъма, мен котеририм, — деп сакътлыкънен оны ерге къойды. Шу вакъыт тенине япышкъан къанлы кольмеги къопкъан киби олды, ярасындан тазе къан акъып башлады, вазиети агъырлашты…

Госпитальнинъ азбары ялыларнен толу, эм оларны мында токътамадан кетирелер. Кимерлерини къолтукълап, кимерлерини исе плащ-палаткаларгъа къойып кетирелер.

Шеэр меркезинден учь-дёрт квартал о якъта дженк кете. Мында диварлар тюбюне сакъланып, санитарлар ве шеэр эалиси юре. Кимерде о ерлерде топлар патлай.

Эким ве эмширелер атышмалар тынгъанынен чапып энъ агъыр ялыларны, эссиз яткъанларны ичериге алып кирелер, дигерлерине исе яткъан ерлеринде аджеле ярдым косьтерелер, къангъа шишкен бинтлерни алып яраларыны гъайырдан саралар.

Алчакъ бойлу, томалакъ кельген бир эмшире эр кимден тез арекет эте. О яралыларгъа:

— Сабыр этинъиз, тувгъанларым, шимди эпинъизни корип, яраларынъызны сарарым, сабыр этинъиз кимсе ярдымсыз къалмаз, — деп юрьгенде Тейфыкъны эслеп, онъа якълашты:

— Вазиетинъиз насыл, майор аркъадаш? — деп сорады.

— Даянмакъ мумкюн, — деди Тейфыкъ.

Шу арада дигер бир яралы:

— Эмшире! — деп багъырды.

— Сиз шу яралыны барып бакъынъ сонъ манъа келирсинъиз, — деди.

— Мында манъа сиз эмир этменъиз, майор аркъадаш, бу ерде сиз — бизим узурымызда, яралылардан биринъиз! — деп онынъ къолтугъына кирди, ичери алып кетти. О ерде ялынъыз арбий адамлар дегиль де, шеэр эалисинден де яралылар бар эди. Оларны, башында сачы къалмагъан семиз бир эким козетип юре, бесе-белли шу госпитальде чалышкъан ерли экимлерден олса керек.

Тейфыкънынъ агърылары кеттикче арта, «эсимни джоймагъайдым», деп тишлерини сыкъа.

Батальон урушкъа киргенден берли Тейфыкънынъ къадыны Мария Степановнанен алякъасы узюльген эди, оны мында кене де илькиде джан досту Лобанидзе, дигер якъын достларындан бири подполковник Битаров ве Анисимов къыдырып таптылар. Лобанидзе госпиталь башлыгъынен корюшип меселени анълады. О агъыр ярлангъан, аркъадаки госпиталлерден бирине джёнетмезден эвель операция япып, тениндеки осколкаларны темизлемек зарур олгъаныны анълатты.

Достлары тезден Мария Степановнаны тапып ёллайджакъларыны, онынъ яралары агъыр олса да ойле телюкели олмагъаныны айтып, гонълюни алдылар. Достларынен сагълыкълашкъанда Тейфыкъ:

— Чокъ янам, достлар, алдымыздаки Кривой Рог шеэрине етип барамадым. Оны азат эткен сонъ яралансам да о къадар янмаз эдим.

— Сен ашыкъма, даа Берлинге баргъандже пек чокъ шеэрлер, кечитлер бар, олар эписи мына шай къанлы дженклернен азат олунаджакълар. Сен, достум, окюнме, дженк эпимизге еткен сонъ артып да къаладжакъ. Онынъ сонъуны корьмек ичюн эвеля сагъ-селямет олмакъ керек. Санъа, бойле алынъда шу акъта

ойланмакъ керек дегиль. Бизлер даа, къысмет олса, чокътан чокъ джебэлерде олурмыз, — деп достлары онынъ гонълюни алмагъа тырыштылар.

Тейфыкъ озюни достлары огюнде къабаатлы зан эте. Дженк корьмеген офицер киби, разведка япмай, иш корьгенине сыкъыла.

Достлары кеткен сонъ Тейфыкъ эмширеден юкълатыджы илядж сорады. Бир чырым алмакъ истеди. Лякин агърылары онъа козь юмдурмады.

Ниает, оны Мария Степановна да келип тапты.

Дженк мейданында бойле алларны эр дакъкъа беклеселер де, къадыны Тейфыкънынъ вазиетини корип, козь яшларыны тыялмады. Бираз озюне кельген сонъ онъа:

— Полк командири Былинкин сенинъ яралангъанынъны эшитип пек эеджанланды, «Абдул кимерде дюньясыны унута, эр ерде озю олмагъа тырыша», дегенини ве, тез тюзелип къайтмасыны истеп, селям ёллагъаныны айтып, оны тынчландырды.

Бу ал 1943 сенесининъ ноябрь айында, 59-нджи дивизия Кривой Рог шеэри ичюн дженклешкен вакъытларда олды.

Операция япмаздан яни тениндеки осколкаларны темизлемезден эвель хирург онынъ янына отурды: — Эгер чыдайым десенъиз наркозсыз япармыз, даяналмайджакъ олсанъыз наркоз берейик, — деди.

Тейфыкъ наркозсыз япмаларыны риджа этти, лякин узун муддет девам эткен операция онынъ кучюни алды, бир къач кере о эсини де джойды. Шай олса да, ниает операциядан сонъ юкълап къалды.

Операциялардан сонъ оны озь риджасынен Борисоглебск шеэриндеки арбий госпитальге джёнеттилер. Мария Степановна оны озгъарып кетти. Лякин олар Борисоглебск шеэрине етип баргъанда о ердеки госпитальни эвакуация япкъанлары белли олды. Не япмалы? Мария Степановна чокъ тюшюнип отурмады. Чюнки операция япылды, Тейфыкънынъ бедениндеки осколкалар алынды, керек олгъан бутюн медицина ярдымы косьтерильди. Энди яралыны бакъмакъ керек. Демек къоджасыны эвлерине алып кете биле. Бойлеликле оны Воронеж областында озь догъмушларына алып бара. Шай этип Тейфыкъ экинджи кере къадынынынъ эвине келип чыкъа. Бу сеферинде энди къадынынен берабер келе.

Тейфыкъ Абдулнынъ къадыны Мария Степановна Кочкина акъайы арбий госпитальден чыкъып оларнынъ эвлеринде (Воронеж областы Михайловское коюнде), деваланувыны девам эттир-

ген вакъыттаки омюри, о ерде япкъан ишлери акъкъында бизлерге ашагъыдакилерни айтып берген эди. Мария Степановнанынъ бабасы Степан Григорьевич о вакъыт анда кой совети реиси вазифесинде чалыша эди.

— Тейфыкъ койге кельгенининъ биринджи кунюнден башлап, — дей Мария Степановна, — эм шу кой советинде, эм де этрафтаки: «Коммунизм», «Ленинский путь» ве «Заря» колхозларында отькерильген тешкилий ишлеринде буюк ярдым косьтерип турды. О ерде, Тейфыкънынъ ярдымынен «Мудафаа фонды» тешкиль этильди. Ондан да башкъа Тейфыкъ арбий-сиясий ишлерни ёлуна къоймагъа, эм де арбий азырлыкъ Къызыл Орду ичюн резервлер азырлав, арбий хызметте олгъанларнынъ аилелерине ярдым ишлерини тешкилятландырувда, Улу Ватан дженки инвалидлерине япылмасы керек олгъан ярдымларны ве кой яшларынен джебэдеки дженкчилер арасындаки багъны пекитюве чокътан-чокъ арасындаки багъны пекитюве чокътан-чокъ ишлер япты.

Тейфыкъны о ерде, Михайловское кой советине ве онынъ реберлигиндеки «Заря», «Ленинский путь» ве «Коммунизм» колхозларында озьлерининъ махпул (почётный) азасы сайлайлар. О кой совет ве колхозларда отькерильген топлашувларда актив иштирак эте. Насыл бир меселе боюнджа музакерелер башланса, мытлакъ яралы офицер — Тейфыкънынъ иштирагинен отькериле эди.

Район партия комитети, комсомол комитети, район арбий комиссариаты тарафындан тешкилятландырылгъан эр бир тедбирде иштирак этмеси ичюн Тейфыкъны мытлакъа чагъыра эдилер. О хусусан мектеплерде окъугъан юкъары сыныф талебелери ве Ордугъа «чагъырылгъан яшларны ватанперверлик рухунда тербиелев ичюн тешкилятландырылгъан махсус сухбетлерде актив иштирак этти. О даима яшларгъа ве эали арасында: «Душмангъа эндирильген дарбе», «Москва тюбюндеки гъалебенинъ сиясий эмиети», «Сталинград урушы», «Днепр озенини кечюв» («Сагъ ялы — сол ялы») «Душман кучьлери аркъасында партизан арекети», «Улу Ватан дженки джебэлеринде совет аскерлерининъ къараманe курешлери» ве дигер мевзуларда сухбетлер алып барды.

Мария Степановна бойле бир эпизодны хатырлай: Михайловское кой советининъ бир топлашувында, кой эалиси, колхозджыларнынъ тешкиль этильген мудафаа фондуна косьтерген ярдымлары акъкъында музакерелер башлана. Сёз Тейфыкъкъа бериле. О таягъына таянып, топаллай-топаллай минбер артына кече де

— Ордумызгъа, девлетке косьтерильген ярдымдан макъсад не олгъаныны, оны насыл тешкилятландырмакъ кереклиги акъкъында айтып башлай:

«Озьлерининъ шахсий келирлеринден эмекдарлар мудафаа фондуна ярдым бергенлери», — дей Тейфыкъ, — дженк вакътында, буюк сиясий эм де икътисадий эмиети олгъан умумхалкъ арекетидир. Бу арекет москвалыларнынъ ве лининградлыларнынъ чагъырувларынен башланды. Бутюн Совет халкълары: ишчилер, койлюлер ве интеллигенция умумхалкъ мудафаа фонду тешкиль олунмасы ичюн башлангъан арекетке къолтуттылар. Бизим районымыз да шу умумхалкъ ишинде иштирак этмек керек», — деп айтты. Кой советининъ азалары, ерли совет депутатлары — эр бир совет адамынынъ шу сиясий кампанияда иштирак этювлерини керек, деп таныйлар. Олар бу ишке озь исселерини къошмакъ ичюн Михайловское кой советининъ ве онынъ етекчилигинде олгъан колхоз идареси азаларынен сёзлешип, эр бир колхоз азасы мудафаа фондуна беш эмек кунюнден йигирми беш эмек кунюнедже ярдым айырмагъа къарар бердилер.

«Коммунизм» колхозынынъ азалары исе махсус джебэ ичюн эки гектар себзе экип, шу «джебэ гектарлары»на айрыджа дикъкъат берип бол берекет етиштирмек меджбуриетини де алалар. Колхоз азалары шу къабул олунгъан къарардан сонъ мудафаа фондуна 11 бинъ 119 рубле пара, 149 бинъ 800 рублелик облигация топлап берелер.

Ондан да башкъа джебэдеки аскерлеримизни сыджакъ урбаларнен темин этмек ичюн де Тейфыкъ эали арасында тешвикъат юрьсете ве аскерлеримиз ичюн юнь чораплар, къолчакъ, къалпакъ, тюб урбалары дигер кереклер топлав ишине киришелер. Сыджакъ урбалар топлавны Тейфыкъ шахсен озю алып бара. Кимнинъ де эвинде арткъач сыджакъ урба тапылмаса онынъ ерине пара тёлейлер.

Колхоз азалары ве шу райондаки дигер девлет муэссиселерининъ хадимлери 57-нджи Орду адресине ве шу Ордунынъ теркибине кирген, генерал Гагин башлыгъындаки 58-нджи дивизия дженкчилерине, эм де шу дивизиянынъ 175-нджи окъчулар полкундаки 2-нджи батальон командирлери ве аскерине 3 бинъ 985 чифт юнь чорап, дёрт бинъден зияде чифт къолчакъ, 200-ге якъын тюб сыджакъ урба эм де бинъге якъын къулакълы къалпакъ ёлланылгъан эди.

Шу бахшышларны алгъан сонъ 58-нджи гвардия окъчулар дивизиясынынъ аскер ве командирлери адындан «Коммунизм»

колхозы азаларына ве Михайловское кой советининъ эмекдарлары адына мектюп ёлладылар. Мектюпте, джумледен шай язылгъан эди: «Сизинъ Совет силялы кучьлери ичюн къайгъырувынъыз эпимизде буюк эеджан догъурды. Биз пек яхшы билемиз ки, азырки вакъытта сизлер озюнъиз де ярдымгъа мухтаджсыз, амма онъа бакъмадан бизлерни де унутмагъансыз, шунынъ ичюн де сизлерге буюк тешеккюрюмизни бильдиремиз. Сизинъ къайгъырувларынъыз биз ватан бекчилерине кучь-гъайрет бере, душмангъа даа да кучьлю дарбелер эндирмеге давет эте. Бизлер де сизлерни ишандырып айтамыз ки, бизим мукъаддес топрагъымызгъа басып кирген фашист кельмешеклерини тез вакъытта ер юзюнден ёкъ этермиз».

Мына бир мектюп даа. Бу мектюпни джебэде кеткен токътавсыз дженклер вакътында 175-нджи гвардия окъчулар полкунынъ аскер ве офицерлери адындан «Коммунизм» колхоз къадын-къызларынынъ адреслерине ёлланылгъан эди. Мектюп шай башлана: «Урьметли къадын-къызларымыз — сизлерге, джебэ аркъасында агъыр хызметлер астында чалышкъан эмек къараманларына озюмизнинъ буюк тешеккюрлеримизни бильдиремиз. Сизинъ ёллагъан бахшышларынъызны алып пек мемнюн олдыкъ. Бизлер: Къызыл аскерлер, командирлер ве сиясий болюк хадимлери ичюн ёллагъан бахшышларынъыз, къайгъырувларынъыз бизге буюк таянч олды.

Сизинъ ёллагъан бахшышларынъыз шуны косьтере ки, ишчи-койлю Къызыл Ордусынен Совет халкъы арасындаки багъ кеттикче даа да пекинмекте. Урьметли къадын-къызларымыз, немсе башкесерлери бизим Ватанымызны енъип, сербест Совет халкъларыны озюне къул этмеге истей. Мемлекетимизни исе озюнинъ колониясына дёндюрмек мерамында. Сиз — къадын-къызларны исе озьлерине хызметчи этмек истейлер.

Совет халкъы бир вакъыт къул олмаз!

Ант этемиз ер юзюнден фашист маразыны ёкъ этмегендже курешимизни токътатмайджакъмыз. Сизлерни де, джебэнинъ аркъасыны даа да зияде пекитмек ичюн заметлеринъизни аямай чалышмагъа чагъырамыз. Чюнки джебэнинъ аркъасы не къадар кучьлю олса Ордумыз да ойле кучьлю олур».

Шу мектюп «Коммунизм» колхозынынъ къадын-къызлары арасында окъулып музакере этильди. Колхозджылар Гъалебе ичюн даа яхшы чалышмагъа сёз бердилер.

Джебэден багъ дигер бир ёлнен даа алынып барылды. О багъ — аскерлернен кой ве шеэр эалиси арасында мектюплешюв

ёлунен олды. Бир бакъкъанда онынъ ойле буюк эмиети ёкъ киби корюльсе де, дженкчилеримизнинъ рухуны котерювде, онынъ буюк ярдымы олды. Олар озь къувач-арзулары, гъайыплары акъкъында сухбетлешмеге имкян таптылар. Пек чокъ яшлар ойле мектюплернен гъыябий таныш олып, сонъундан озь яшайышларыны бири-бирлеринен багъладылар. Бундан да башкъа шу мектюплешювлер джебэден, онынъ аркъа тарафы арасындаки сыкъы багъны акс эттирген делиль олды. Халкънынъ озь Ордусына беслеген сынъырсыз севгисини ве сыкъы багъыны тасдикъ этти.

Ишчилер, койлюлер, интеллигенция векиллери озь мектюплеринде Гъалебемиз ичюн озь кучьлерини аямай чалышаджакъларына, Ордуны керек силяларнен даима темин этип тураджакъларына азыр олгъанларыны бильдирдилер. Тейфыкъ командирлик эткен гвардия окъчулар батальонынынъ комсомол яшлары, Тейфыкъ тедавийленген Михайловское кой совети ве онынъ етекчилигиндеки колхоз яшларына ёллагъан мектюплеринде:

«Биз, джебэнинъ ог ёлагъында дженклешкен комсомоллар, фашист баскъынджыларыны ёкъ этювде эр биримиз айрыджа эсап алып барамыз. Биз, батальон снайперлери, комсомоллар: Марченко — 36 душман аскерининъ джанына етти, Колесников — 22, Мирзамухамедов — 20, Мухтеремов — 18, Николаев — 15 фашист ольдюрдилер, мына бизлер душманнен бойле эсаплашамыз.

Бизим комсомол яшлар тешкиляты энъ яхшы дженкчилер эсабына эп осьмекте. Тешкилятымызнынъ снайперлери сизге ишандырып айталар ки, севимли Ватанымызгъа басып кирген фашист ягъмаджыларыны ер юзюнден ёкъ этмегендже силяларыны эллеринден быракъмайджакълар.

Джебэге ёллагъан мектюплеринде ана-бабалар, тата-къардашлар, мектеп талебелери пионерлер ве комсомоллар дженкнинъ тез битмесини ве догъмушлары сагъ-селямет къайтып кельмелерини арз эткенлерини бильдире эдилер. Эр бир мектюп: — фашизмге олюм! — деп екюнлене эди. Чюнки шу талап энди Ватан, партия, халкъ талабы олып къалгъан эди. Эм немселерни шашырткъан кучь шу эди. Фашистлер аман-аман бутюн Авропа девлетлерини дженклешип алгъан олсалар да, бойле инатлыкънен дженклешкен кучьлерге даа расткельмеген эдилер.

Тейфыкъ вакътынджа шу ерде, яни Воронеж областынынынъ Касторное станциясына якъын, къадынынынъ догъгъан коюнде тедавийленмекте эди. Къадынынынъ бабасы Степан Григорье-

вич Кочкин шу вакъытта кой совети реиси олып чалышты. Агъыр дженк йылларында кой эалиси джебэге япкъан ярдымындан башкъа, дженктен яраланып къайткъан инвалидлер ве эляк олгъан дженкчилернинъ аилелерине де айрыджа ярдым косьтердилер. Тейфыкъ шу койде булунгъанда, махсус онынъ теклифинен отькерильген кой совет иве колхоз идарелерининъ топлашувында, Ордуда кишиси олгъан эр бир аилени эсапкъа алып чыкътылар. Эм шу аилелерге, имкяны олгъанына коре, ярдым косьтерип турдылар. О вакъыт, арбий хызметте олгъанларнынъ аилелери ичюн ве Улу Ватан дженки инвалидлери ичюн айрылгъан сермия эсабына, оларнынъ эвлери тамир этильди. 450 кубометр одун азырланды, ондан да башкъа оларгъа ашлыкъ эм де себзе паёклары да такъсим этильди.

— Тейфыкъ бир ай зарфында къайнатасынынъ эвинде тедавийленгенде, мына бойле ишлернен мешгъуль олгъан эди, — деп айта къадыны. — Хусусан яшлар арасында чокъ ишлер алып барды. Ерли партия ве комсомол тешкилятларына якъындан ярдым косьтерди. О Михайловское коюнде ве этрафтаки колхозларда яшагъан яшларны Ордугъа чагъырылмаздан огюне, оларнен айрыджа дерслер алып барды. Койлерде ава уджюминден ве химия уджюминден сакъланувны темин эткен группалар тешкиль этти, бу ишке о эсасен юкъары сыныфларда окъугъан талебелерни ве о ердеки муэссиселерде чалышкъан хадимлерни джельп этти.

Вакъыт-вакъыт отькерильген митинглерде Тейфыкъ топлангъанларны джебэдеки вазиетнен таныш эте, япылмасы зарур эсас ишлер акъкъында айта эди.

Тейфыкънынъ къайнанасы да пек алчакъ гонъюлли эм де чыдамлы къадын олып, киевине элинден кельген ярдымларны япкъан, яни шу агъыр вакъытта онъа тез тюзельмеси ичюн имкянлар яраткъан эди.

О ерде тюзелип гъайырдан джебэге кеткенде, Тейфыкъны ялынъыз къадынынынъ тувгъанлары дегиль де, бутюн кой халкъы озгъармагъа чыкъты. Озгъаргъанлар Тейфыкъны дженктен сонъ мытлакъа шу койге келип яшамасыны риджа эттилер.

Акъайыны эвлерине къалдырып, 1943 сенесининъ декабринде Кочкина кене озь арбий къысымына къайткъан эди.

Бир ай къадар къайнатасынынъ эвинде яткъан сонъ, Тейфыкъ Пенза шеериндеки арбий госпитальге ёлланды. Пензадаки госпитальде Тейфыкъ та 1944 сенесининъ март айына къадар деваланды.

Акъайы Пензагъа авушкъан сонъ, чокъкъа бармай Мария Степановна да агъыр аякълы олгъанындан арбий хызметтен азат этилип озь эвлерине къайта. Эки-учь кунь анда раатлангъан сонъ, кене ёлгъа чыкъа. О акъайы Тейфыкъны корьмеге ве онъа хайырлы хаберни айтмагъа Пензагъа ашыкъа. Тейфыкъ къадыны тезден арбий хызметтен бошайджагъыны бильсе де, даа оны беклемей эди. Мария Степановна исе аселет онъа бильдирмей, шай, апансыздан барып шашыртмакъ истей, эм шай да япа.

Корюшювлери пек эеджанлы ола, севингенлеринден бири-биринен лаф этип тоямайлар. Амма эсас къуванчлы хабер бундан сонъ олды.

Меселе шунда ки, Тейфыкъкъа Советлер Бирлиги Къараманы унваны берильгенине аит ферманнынъ чыкъкъанындан озюнинъ хабери ёкъ эди. Мария Степановна онъа буны айтты. Тейфыкъ чокъ инана къоймады. Олар шу ань госпиталь китапханесиндеки газеталарны алып араштыра башладылар. Ферман тапылды.

Тейфыкъны, берабер бир госпитальде яткъан офицерлер хайырладылар, сонъ госпиталь начальниги кельди. О да Тейфыкъны хайырлады ве, шу куню ашханеде зияфет тешкиль этмелерини эмир этти. Дженк йыллары чокъ адамгъа зияфет тешкилятландырмакъ ойле къолай меселе дегиль эди, лякин шай олса да, зияфетке тедарик башлады. Аркъадашлары — о ерде яткъан офицерлер озь ара пара топлап, шу тешеббюске озь исселерини къоштылар.

Не демек олсун! «Алтын Йылдыз» ве Ленин ордени!.. Демек о озюнинъ Ана Ватаны алдындаки борджуны намуснен эда этти. Ана Ватаныны къорчалав киби мукъаддес ишке, гъалебеге озь иссесини къошты…

Къадыны бир афта къадар Пензада булунгъан сонъ озь эвлерине къайтты. Тейфыкъ оны озгъарып чыкъты. Догъаджакъ огъулларыны, нечюндир о, къадыны мытлакъ огълан догъураджагъына эмин эди, яхшы бакъмасыны риджа этти.

— Манъа даа чокъ деваланмакъ керек оладжакъ, эм меним киби чокъ ятаджакъ яралыларны башкъа тарафкъа эвакуация япаджакъ олалар, — деди о, — къайда да олсам мен санъа язып бильдиририм, сен мени къыйнама, язып тур. Мен Тантана ве Лобанидзенен де язышып турам. Тантананынъ язгъанына коре оны офицерлер курсына ёллайджакъ ола экенлер.

Къадыныны озгъаргъан сонъ Тейфыкъ озюнде насылдыр бир раатсызлыкъ асыл олгъаныны сезе башлады, дерсинъ олар сонъки кере корюшкенлер…

Госпиталлер яралыларнен толу, дженкнинъ девам эткенине учь йыл кечти. Догъру, энди бизлер дегиль де, душман чекиле артына, шай олса да даа дженкнинъ сонъу корюнмей…

Тейфыкънен бир палатада яткъан чешит госпиталлерде тедавийленген, адамларгъа чокъ юкъмагъан, лафкъа къошулмай кимсеге озь шикяетини бильдирмеген, озь ойларынен яшагъан уйкен лейтенант Скворцов, умют этмеден, Тейфыкънынъ янына келип отурды ве онъа шойле деди:

— Сиз бахтлы адам экенсинъиз, майор аркъадаш, къадынынъыз сизни пек севе экен. Занымджа о сизни озюнден де зияде…

— Омюр аркъадашынъ олгъан сонъ, урьметсиз яшамакъ мумкюнми? — деди Тейфыкъ, сухбетдешининъ атештен янып, тола тюсюне кирген ве томар-томар олып тургъан янагъына назар ташлады.

Скворцов куледжек олды. Бу вакъыт онынъ янмыш дудакълары тартылгъан даре териси киби агъарды, худжур корюниш алдылар. Алышмагъан адамгъа бу пек титис корюне эди. О экимлерининъ ярдымынен сагъ къалса да, кузьгюде озюни корьген сонъ абдырап кеткен. Эм бир даа къолуна кузьгю алмагъан. О аилесине, догъмушларына кимсеге сагъ къалгъаныны бильдирмей. Онъа аркъадашлары да бир шей айтып оламадылар. О ялынъыз Тейфыкънен, кяде-бир сухбетлеше тургъан. Мына шимди де, онынъ къадынынен мунасебетлерини корип, сёз къатты. Лаф эткенде элинен бетини сакълагъан киби ола…

Акъшамлары палатада шахмат, домино ойнап, давалашып вакъыт кечирелер, лякин госпиталлерде яткъанлар ичюн вакъыт пек агъыр кече. О ерде эр ким недир беклеп тура. Биревлер, кене де джебэге кетмекни, биревлер операция оладжагъыны, я да «арбий хызметке ярамай» кягъытынен шу ерден чыкъып кетеджегини, къыскъасы, эр ким сабырсызлыкънен шу ерден къачан чыкъаджагъыны…

Инсанларда сабыр къалмай, базан олмайджакъ шейлер ичюн дава котерелер. Мына кене де, къапы кенарында яткъан лейтенант Пащенко, янында яткъан уйкен лейтенант Филиповнен тутушты. Башта олар не вакъыт насыл бир шараитте ялангъаныны хатырлавдан башладылар.

— Мен шу куню яраланаджагъымны биле эдим, — деди Филипов. О гедже тюшюнде апайынен къавгъалашкъанларыны корьген, сонъ нечюндир шу тюшни «хайырсыз хабер», деп бильген.

— Демек сен, кунь эвельси, не вакъыт яраланаджагъынъны бильдинъ, шаймы? — деп Пащенко башыны терсине саллады.

— Бильдим.

— Оламайджакъ шей! Сен яш балалар киби лаф этесинъ, бизлерни ахмакъ беллейсинъ, гъалиба.

Лякин къомшусы кене «бильдим» демектен таймады.

Сонъ даваны девам эттирмек ичюн Пащенко:

— Мен беллесем пияделер чокъча яраланалар...

— Мен окъчулар полкунынъ разведка башлыгъым, даима ог сафтам, амма учюнджи йылда биринджи кере яраландым, эм о да тесадюфен олды, озюм къабаатлым, — деди энди тюзелип бугунь-ярын джебэге кетеджек капитан.

— Ёкъ достум, демек сен пияделер сафында дегиль экенсинъ.

— Я айтып отурам да къайда олгъанымны?!

— Ёкъ, ялан айтасынъ. Мени коресинъми бу энди дёртюнджи кере яралануvымдыр.

— Сен инанмасанъ шахсий деломны косьтерейим, — деп капитан башлагъан эди, Пащенко онынъ лафыны больди:

— Меним шахсий делом устюмде, тенимде язылгъан, мына бакъ! — деп, еринден турды, союна башлады. — Мына, тешиклерни сая билесинъ. Эгер каскам олмаса эди, энди о бир дюньяда дженклешеджек эдим.

Динълегенлер кулюштилер. Затен джебэлерде олып кечкен вакъиаларны сонъундан дженк иштиракчилери тариф эткенде, хатырлавларыны шакъа этип айтмагъа севелер, эм озьлери чокъ лафларгъа да инанмайлар.

Тейфыкъ давагъа къошулмады, о озь ойларынен мешгъуль, шимди сафдашлары арасында. Капитаннынъ айткъаны киби, о озю де тааджипте къала. Днепр кечитинде о къадар мешакъатлы урушларда олып яраланмады. Анда яраланмакъ дегиль, ольмек де бир шей дегиль эди. Шай о, ич кимсе не ерде йыкъыладжагъыны бильмей, кимерлер джебэге кетеяткъанда эляк олалар. Лякин капитан учь йыл атеш ичинде олып, бир кере, озь айткъаны киби, тесадюфен яралангъан...

Энди куньлер узанды. 1944 сенесининъ февраль айынынъ сонълары. Кунешли, айдын бир куньде капитанны достлары джебэге озгъардылар. О арбий урбаларыны кийген сонъ, къайтып кене палатагъа кирди, эр кеснен айрыджа сагълыкълашты. Озгъаргъан аркъадашлары исе онынъ кене дженкке, атеш ичине кирмеге кетмегенини куньлейлер. Пащенко онъа:

— Айды, достум, дженк энди учь йыл даа девам этмез, сен исе учь йылда бир яралана экенсинъ, энди къысмет олса, сеннен, тынч омюрде корюширмиз, — деди онынъ къолуны сыкъты.

Капитан кеткен сонъ палатада чокъ вакъыткъадже сукюнет укюм сюрди, сонъ кене де шахмат, домино оюнлары башлады. Акъшам устю эки санитар капитаннынъ бошагъан ерине башкъа бир яралыны яткъыздылар. Онынъ башы тазе бинтлернен сарылгъан бети топракъ тюсте, козьлерини яваштан ачып къапата лаф айтмагъа джесарети ёкъ.

Гедженинъ бир маалинде Тейфыкъ абдырап уянды. Орталыкъ тынч, эр кес юкъуда, азбардаки фенер ярыгъында тереклернинъ саллангъаны корюне. Сувукъ. Тейфыкъ этрафкъа козь этти. Сонъ бирден, не ичюн уянгъаныны анълады. Янъы кельген яралы энди онъа ольген киби корюнди.

Аякъларынен папучларыны тапып кийди, тюб урбаларынен яваштан ярал яткъан кроваткъа якъынлашты. О байгъушнынъ бети гедже нечюндир, ешерген киби корюне. Козьлери оюлыпбатып, кеткенлер… Тейфыкъ эгилип, онынъ бетине бакъты. Сонъ энди аркъадашларыны уятайым дегенде, яралы яваштан козьлерини ачты. Тейфыкъ абдырагъан киби олды, эм севинди:

— Сув берейимми! — деп сорады. Лякин хастанынъ агъызыны ачмагъа кучю ёкъ эди. Тейфыкъ чайникни алып, онынъ агъызына сув тамызды, яралы юткъуна башлады. Тейфыкъ онынъ сагъ экенине пек севинди. Яралы, «етер, сагъ ол!» — дер киби козьлерини эки кере ачып юмды.

— Юкъла, достум, бир шей керек олса чагъыр, утанма, мен сенинъ янынъда ятам, — деп онынъ ёргъаныны тюзетти, озю халатыны омузларына ташлап, аяткъа чыкъты. Сигар якъты. Аятта сувукъ, тышта ель. Ель гъарп тарафтан эсе. Тейфыкънынъ хаялында чешит ойлар къозгъалды…

Мында балалар куньдюз куньлери таякъларыны тюфек этип, дженк оюны ойнайлар. Амма айткъанларына коре, дженк олып кечкен ерлерде, балалар «дженк» оюныны ойнамай экенлер.

Тейфыкъ чекише-чекише, сабагъа якъын юкълап къалды. Оны насылдыр бир шамата уянтты. Козьлерини ачкъанда столдаки самогон шишесини корьди:

— Я бу да насыл шей, сабадан ичкиге урунгъансынъыз, — деди.

— Дженк битеятыр, достум, сен исе юкълайсынъ…

— Сиз не айтасынъыз?..

Онъа да бир стакан самогон узаттылар.

— Сен башта мына буны патлат, сонъ не олгъаныны анълатырмыз, — деп стаканны онынъ къолуна туттурдылар:

— Тюневин палатамызгъа кельген агъыр яралынынъ къадыны огълан догъургъан, телеграмма кельди, шуны ювамыз, — деп кулюштилер.

— Я бабасына буны анълатып олдунъызмы? О заваллы бир шей анълап оламы?

— Анълаттыкъ, козьлери яшлангъан киби олды.

Сонъ тез-тез шишени сакълады, стаканларны ювып ерлиерине къойдылар. Экимни беклер киби, эписи ерлерине отурдылар. Палатагъа баш эким ве эмширелер кирдилер. Мында низамны бозгъан киба бир шей эслемедилер. Эким башта янъы кетирильген яралынынъ набазыны тешкерди, козьлерини ачып дикъкъатнен бакъты, сонъ эмширелерге не япмакъ кереклигини айтты. Эмширелернинъ айткъанларына коре о заваллынынъ башына къуршун бир тарафтан кирип экинджи тарафтан чыкъып кеткен. О исе яшай. Муджизе. Дженкте нелер олмай!!

Баш эким эр кимни бакъкъан сонъ ондан, шу агъыр яралы (онынъ фамилиясы Махаридзе эди) яшайджакъмы, деп сорадылар. Эким бираз ойлангъан сонъ:

— О энъ агъыр девирни кечирди, яшар деп, умют этемиз, — деди.

Яралылар севиндилер, экимни къуванчнен озгъардылар. Теренден нефес алдылар. Дерсинъ олар агъыр бир юкнинъ астындан чыкъкъанлар.

Сонъ вакъытларда Тейфыкъ фырсат таптымы, аркъасы устюне ятып, аягъыны тизинден ойната башлады. Агърысына чыдаялмай терлесе де, ташламады, чюнки эким онъа: «Аягъынъны ишлетип турмасанъ, дамарларынъ къатып къалыр, аягъынъ яры къатлангъан алда къалыр, — деген эди. Тейфыкъ къоркъты, эм шу куньден башлап, агърыдан терлеп сыланса да, аягъыны ойната берди. О эр шейден зияде бир даа джебэге къайталмам, деп къоркъа эди.

Энди къолтукътаякъларыны ташлап, бир таякънен юрип башлагъанда шойле къарааргъа келе. «Мен энди ярдымсыз юрип башладым, озь къысымымны барып тапкъандже кечкен вакъыт ичинде тюзелирим. Буны япмакъ ичюн исе къадыны оны Москвагъа къадар озгъармакъ керек оладжакъ…

Палатада эр шейни эслеген Скворцов Тейфыкъкъа:

— Сиз тюзельген сайын юкъунъыз къача гъалиба, геджелери ич юкъламайсынъыз, — деди.

— Энди куньлер узанды, сувукълар битти, бойле вакъытта шай файдасыз вакъыт кечирмекни ерсиз таныйым…

— Худжур шей! Сизни шу алынъызда мындан ким чыкъарыр. Джебэге баргъан адамлар беяз чаршафлар ортюнип ятмагъаныны сиз менден яхшы билесинъиз, бойле алынъызда сиз анда файда кетиреджек ерине биревлерге беля олурсынъыз!..

— Мен оларны барып тапкъандже тюзелирим. Мында энди озь-озюмни ашап башладым, сабырым тюкенди. — О халатынынъ джеблерини къармалап папирос къыдыра башлады.

Шу куню къадынына: «Манъа кель, джиддий лафым бар», деп мектюп язды. Экимлерге ве палатада яткъан дигер аркъадашларына Тейфыкъ озь ниетини бильдирмеди.

Госпитальде яткъан яралыларны бир къач группагъа больмек мумкюн. Агъыр яралылар ичюн энъ къоркъунчлы вакъыт гедже ола. Эр ким юкълагъанда оларгъа озь агъырларынен курешмек, чекишмек керек. Энди тюзелип башлагъанлар исе не вакъыт чыкъаджакъларыны бильмей къыйналалар. Козьлери огюнде силядаш достлары, таныш билишлери, тувгъанлары джанлана бармагъа ер тапалмайлар…

Тейфыкъ энди тюзелип, юрип башлагъан сонъ, госпиталь омюри джанына такъ эткенини ис этти, дерсинъ къафесте къапалгъан бир къуш. Къадынындан да хабер-тебер ёкъ. Бельки ёлдадыр. Лякин о да энди агъыр аякълы къадын, бойле агъыр вакъытларда бир озюне ёлгъа чыкъмакъ къолай дегиль. Къардашыны янына алса, онъа билет бермезлер, шимди тек арбий адамларгъа юрьмеге мусааде этиле.

Ниает, чокъ бекленильген мектюп де кельди. Мария Степановна, март айынынъ башларында ёлгъа чыкъам, деп яза. Демек шу куньлерде келеджек.

Мектюп кельгенининъ экинджи куню, госпиталь башлыгъы саба козетювини отькезгенде, Тейфыкъ онъа яваштан госпитальден кетмек ичюн разылыкъ бермесини риджа этти. Эким онъа тааджипнен бакъты:

— Сиз бу алынъызда къайда бармакъ истейсинъиз? — деди.

— Мен энди эвде тедавийленсем де олур, меним къадыным эмшире…

— Эмшире олгъаны яхшы, лякин бель кемигинъизнинъ ярасы хавфлы. Бу акъта джиддий тюшюнмек керек. Ёкъса мында сизге келишмеген бир шей олдымы?..

— Ёкъ-ёкъ, кимсеге шикяетим ёкъ, аксине мен сонъ дередже мемнюним, шикяетим фашистлерге, оларнен эсаплашмакъ керек.

Мария Степановна кельгенде Тейфыкъ энди ёлгъа чыкъмагъа азыр эди. Госпиталь башлыгъыны къандыргъан эди. Кеткенде бутюн аркъадашларынен сагълыкълашыр экен, оларнынъ да тез-тез тюзельмелерини тилеп ёлгъа чыкъты. Олар башта Воронеж областына, къадынынынъ койлерине, бардылар. О ерде бир

къач кунь тургъан сонъ, Тейфыкъ пайнозю ёлгъа чыкъмакъ, озь дженклешкен къысымыны барып тапмакъ къарарына кельди.

Тейфыкъ досту Лобанидзе ёллагъан адреснен ёлгъа чыкъты.

Апрель айынынъ башлары олса да, даа авалар сувукъ, сыкъ-сыкъ къарлы ягъмурлар ягъа. Джебэге якъынлашкъан сонъ эсас транспорт тесадюфен расткельген арбий машиналар олды. Госпиталь режимине алышып къалгъан адамгъа шу ёл къыйынлыкъларына чыдамакъ зор келе.

Тейфыкъ ёлда сувукъланды, лякин бир ерде токътамады озь иляджларынен тедавийленди. Ниает бинъ бир зорлукъларнен озь къысымына барып чыкъты.

Комбатны буюк къуванчнен къаршылап алдылар. Полк командири онъа:

— Мен санъа айтмагъан эдимми, мына сафымызгъа кене къайттыкъ. Совет Бирлигининъ Къараманына шерефлер олсун! — деп къычырды, оны бир даа къучакълап хайырлады.

Вазиет мусааде эткенине коре полк штабына бутюн батальонлардан векиллер чагъыртылды ве тантаналы муитте Былинкин Тейфыкънынъ кокюсине Ленин ордени ве «Алтын Йылдыз» медалини такъты.

Сёзге чыкъкъан сафдашлары оны юксек мукяфатнен джан-гонъюльден тебриклеп, илери янъы-янъы гъалебелерге иришмесини тиледилер.

Тейфыкъ эр шейден зияде озь къысымыны барып тапкъанына севинди. Лякин онынъ севинчи чокъкъа бармады. Яралары къозгъады. Сол аягъыны зорнен сюйреп башлады. Досту Лобанидзе онъа элинден кельген ярдымларыны косьтерсе де, вазиет тюзельмеди, онъа джиддий деваланмакъ керек эди.

Тейфыкъ о вакъыт койдеши Ниязий Тантананен корюшамады, о кендже лейтенантлар азырлагъан курсларда тасиль алмакъта эди.

Кене къадынына хабер этильди. Лякин Мария Степановна энди ёлгъа бир озю чыкъып оламай эди. Тейфыкъ ёлгъа озю чыкъа. Борисоглебск шеэринде оны къайнатасы къаршылап ала. Олар койге берабер къайталар. Эвде бир афта къадар раатлангъан сонъ, Тейфыкъ эвель яткъан госпитальге кете. Лякин анда оны чокъ тутмайлар, башкъа яралыларнен бирликте, Краснодар шеэриндеки арбий госпитальге ёллайлар.

Бойлеликле, Тейфыкъ айланчыкълы ёлларнен 1944 сенесининъ бааринде, джебэден узакъ Краснодар шеэрине келе.

XVIII

Дымлы ве сыджакъ ель аваны эп йымшата. Дженюпке джылышкъан сайын, къардан темизленген ерлер ешиль къадифени анъдыра. Этраф кенишленген, кок исе даа да котерильген киби корюне. Мында, джебэден узакъта, баарь нефесинен джанлангъан топракъны келеджек берекет ичюн чалышкъан адамларны корьгенде, юрегинъ таша, къайдадыр дженклер кеткенини, адамлар бири-бирини ольдюрмек ичюн котеклешкенлерини тасавур этмек биле зор ола. Лякин эшелон-эшелон яралыларны корьгенде о атеш даа сёнмегенини деръал анълайсынъ.

Озь палатасынынъ пенджересинден бакъып терен тюшюнджелерге далгъан Тейфыкъкъа эмшире:

— Сизни Сочи шеэринден биревлер къыдыра экен, турып олсанъыз начальникке киринъ, о сизге ким олгъаныны айтыр, — деди.

Тейфыкънынъ мында келип тюшкенине энди баягъы вакъыт олды. Дженюп кунешининъ шифалы зиялары онынъ дертлерине дерман олды, озюни кунь-куньден яхшы ис эте башлады. Энди таякъсыз юре, демек мумкюн.

Тейфыкъ халатыны кийип эмширенинъ артындан экинджи къаткъа, начальникнинъ одасына ашыкъты. Къапыны къакъты:

— Мумкюнми? — деди.

— А, къараман, киринъиз, киринъиз, сизни мында да раат къоймайлар, манъа шеэр коменданты телефон этти, о сизинъ мында олгъанынъызны бильмек истей. Сизни Сочиден кимдир къыдыргъаныны айтты.

Тейфыкъ тюшюнджеге далды, чюнки Сочи шеэринде онынъ таныш-билиши ёкъ эди.

— Ким экен о, озю акъкъында бир шей айтмагъанмы?

— Ёкъ, о ялынъыз сизинъ мында олгъанынъызны бильмек истеген. Анълашыла озю кельмек истей гъалиба.

— Ойле олса, къапымыз ачыкъ тёрюмиз бош! — Тейфыкъ озь одасына къайтты.

Арадан учь кунь кечкен сонъ онынъ адына мектюп кельди. Эр шей беян олды. Оны къыдыргъан адам Тейфыкънынъ якъын досту, Орёл шеэринде оны окъуткъан офицерлерден бири, Энвер Арифов эди.

Арифов яраланып Москва арбий госпиталине тюшкен, аякъкъа тургъаны киби сагълыгъыны пекитмек ичюн Сочи шеэриндеки

арбий госпитальге ёлланылгъан. Бир вакъытлар РККнынъ санаториясы олгъан шу бинаны, дженк йыллары госпитальге айландыргъанлар, лякин анда энди тюзеле башлагъан яралыларны ёллай экенлер. Арифов да о ерге Москвадан келип тюшкен.

Белли олгъаны киби, Къырым ярым адасындан бизим силялы кучьлеримиз чекильген сонъ Севастополь даа дженклеше эди. Дагъларда партизан отрядлары тешкиль олунып, олар душмангъа раатлыкъ бермей эдилер. Лякин джебэ узакълашкъан сонъ партизанларнынъ вазиети пек агъырлашты, шай олса да, олар курешни девам эттирдилер. Лякин «узакъ топракънен» багълары къыйынлашты. Онда да башкъа, белли олгъаны киби, Къырым орманларынынъ мейданлары ойле буюк олмагъанындан, махсус айырылгъан душман къысымлары, вакъыт-вакъытнен орманларны «тарап» чыкъа эди. Нетидженде, партизанлардан зияде ерли эали азап чеке эдилер. Оларгъа: «Сизлер партизанларгъа ярдым бересиз, оларны ашайт эм де адамнен темин этесиз!» — деп дагъларгъа якъын бир сыра койлерни якъып ташладылар.

О йыллары Кавказда, Къырым партизанларынен багъ туткъан, оларны силя, ашайт ве урбанен темин эткен тешкилят мейдангъа кетирильди. Тешкилятта эсасен Къырымнынъ девлет эрбаплары чалыша эдилер. Белли шаиримиз Абдуреим Алтанълы да анда эди. Олар, дигер белли эдебиятчыларымызнен бирге, эали арасында даркъатмакъ ичюн партизанларны махсус эдебиятнен темин эте эдилер.

Энвер Арифовнынъ Сочиге кельгенини эшиткен Абдуреим агъа оны корьмеге бара ве Краснодар шеэриндеки госпитальде Къараманымыз, майор Тейфыкъ Абдул тедавийленгенини айта. Шу хабер Энвер Арифовны пек севиндирди. Энвер озю де бир вакъытта Орёл шеэрининъ коменданты олгъанындан, шу ань Краснодар шеэрининъ арбий комендантына телеграмма ёллай. Джевап алгъан сонъ Тейфыкъкъа мектюп яза.

Шу куньлерде, яни 1944 сенеси майыснынъ башларында Къырым ярым адасыны Перекоптан Захаров башлыгъында экинджи Армия дженюптен исе 51-джи Армия азат эткен эдилер. Севастопольде дженклер даа девам этсе де, Къырымнынъ къалгъан территориясы энди душмандан темизленген эди.

Чокъкъа бармай эски достлар корюшелер. Тейфыкънынъ кокюсинде «Алтын Йылдыз»ны корип, досту пек къувана ве джан-юректен оны тебриклей.

Эки совет офицери, эки дженкчи азат этильген Къырым ярым адасына барып, озь тувгъанларынен корюшмек къарарына келе-

лер ве шай да япалар. Госпиталь башлыкълары оларгъа эки афта вакъыт бере. Краснодар шеэрининъ коменданты исе, баргъан ерлеринде кене де комендатурагъа теслим этмек шартынен, оларгъа бир машина бир де айдавджы бере.

Тейфыкъ даа топаллап, таягъына янтайып юрьсе де, догъмушларынен корюшмек, оларнынъ сагъ-селямет олгъанларыны бильмек истеги бутюн агъырларыны тындыра.

Олар Керчь богъазына къадар озь машиналарынен келе, о ерден паромнен Къырымгъа чыкъалар ве майыс 8 куню, Симферопольге баралар. Башта шеэр комендатурасына барып не макъсаднен кельгенлерини анълата, авале олунгъан машинаны алалар.

Комендант оларнынъ машиналарыны ала, озь машинасыны ве дёрт аскер берип, Алушта шеэрине ёллай. О вакъыт Перевалда даа душман къалымтылары олгъанындан, къорчаламакъ ичюн янларына шу дёрт окъчуны къоя.

Олар Алуштагъа сагъ-селямет барып еткен сонъ, машинаны ве окъчуларны Симферопольге къайтаралар. Озьлери исе катерге минип, Тейфыкънынъ догъгъан кою Партенитке ёл алалар. Койде скеле олмагъанындан катерден адамларны курекли къайыкъларгъа тюшюрип, ялыгъа алып чыкъа экенлер.

Дженктен эвель шу къайыкъта Тейфыкънынъ дайысы Мамут чалыша экен. Катерге якъынлашкъан къайыкъчы Мамут олгъаныны Тейфыкъ деръал эследи. Лякин индемеди. О исе офицерлерни танымады. Лякин ялыгъа якъынлашкъанда Тейфыкъны бирден таныды. Куреклерини ташлап, онынъ бойнуна сарылды, козьлеринден яшлары тыгъыра башлады.

Азиз мусафирлерни Мамут агъа эвлерине озю алып бара, козьайдын къавесини бирликте ичелер. Тейфыкънынъ анасы Айше апте, къардашы Лютфие, агъасы Али, Тейфыкъны сагъ-селямет корьгенде, шашып къалалар. Умют этильмеген мусафирлерни къоймагъа, къондурмагъа ер тапамайлар…

Тейфыкъны корьмек ичюн озь койлери ве янаша койлерден чокътан-чокъ адам топлана.

1944 сенесининъ бааринде Тейфыкънынъ озь койлерине баргъаны ве о ерде отькерильген тантаналы митинг акъкъында китабымызнынъ башында айтып кечкен эдик. О бахтлы куньлерни тек Тейфыкънынъ догъмушлары дегиль де, Къараманны корьмек ичюн кельген пек чокълары унутмадылар.

Тейфыкъ озь эвлеринде чокъ отурып оламады, кене джебэге къайтты. О вакъытларда дженк энди Румыния, Польша ве дигер

Авропа мемлекетелерини фашизм маразындан азат этмек ичюн кете эди. Совет Ордусынынъ аскерлерини Авропа халкълары озьлерининъ къуртураджылары, деп къаршыладылар ве Ордумызгъа эллеринден кельген ярдымны косьтермеге азыр эдилер. Совет силялы кучьлеримиз интернациональ характери, онынъ енъильмез олгъанынынъ реини эди.

Ондан да башкъа экинджи джиан дженки чокътан-чокъ халкъ кутьлелери арекетке кетирди. Олар Совет девлети озь Ватаныны насыл гъайретнен къорчалагъаныны корип, ондан ибрет алдылар, озьлери де эллерине силя алып душманнен дженклеше башладылар. Бир сыра Авропа мемлекетлеринде партизан арекети кунь-куньден кенишлеп башлады. Эм оларнынъ фашизмнен курешкен кучьлерге буюк ярдымлары олды.

Нетиджеде, кениш халкъ кутьлелери ялынъыз фашистлерге къаршы дегиль де, оларгъа сатылгъан ве озь миллий барлыгъыны аякъ астына алгъан озь шорбаджыларына къаршы да курешип башладылар.

Авропанынъ Шаркъий ве Дженюбий шаркъ мемлекетлеринде Ватанперверлер ве оларгъа къол туткъан кучьлер озь ватанларындан фашистлернен бирге, озьлерининъ помещик ве капиталистлерини де айдап ёкъ эттилер. Чюнки олар Гитлер ве Мусалиниге сатылгъан эдилер. Нетиджеде дженктен сонъ шу мемлекетлерде халкъ демократик кучьлер девлет укюмини озь къолларына алдылар.

Совет Ордусынынъ азатлыкъ сефери ялынъыз озь девлетини фашизм зулумындан къуртарувынен сынъырланмады. Совет аскерлери фашист чызмасы астында инълеген Авропа мемлекетлерини къуллукътан къуртармакъ ичюн дженкни девам этти.

Джебэде, эм де онынъ аркъасында иришильген гъалебелер саесинде, 1944 сенесининъ язында озь мемлекетимизни ве бизимнен сынъырдаш девлетлерни гитлерджилерден темизлемек ичюн аль этиджи дарбелер эндириле башлады.

1944 сенесининъ язына келип, Совет силялы кучьлерининъ иришкен гъалебелерини корьмемек, оларны гизлемек мумкюн дегиль эди. Шунынъ ичюн, истер-истемез о енъишлер акъкъында буржуа матбуатлары да язып башладылар. Энди дженк бизим гъалебемизнен битеджегини союзниклер де анъладылар ве, ниает, экинджи фронтны ачмагъа меджбур олдылар. 1944 сенесининъ июнь айында Англо-америка аскерлери Ла-Манш корфезинден кечип, Францияда ерлешкен немсе-фашист къысымларына къаршы уджюм ачтылар.

Чокъ бекленильген экинджи фронт да ачылды. Энди фашистлер эки атеш арасында къалдылар. Шу йылы совет-герман фронтунынъ бутюн ерлеринде бизим Ордумыз уджюмге кечти. Дженюбий Карелияда башлагъан уджюм саесинде фашистлерни гъарпкъа айдап кеттилер. Биринджи Украина фронты исе кучьлю урушларнен Украинанынъ гъарбий областларыны ве Польшанынъ дженюбини азат эттилер. Шу операция Улу Ватан дженки тарихына: Львов-Сандомир операциясы адынен кирди.

Эр кунь, уджсуз-буджакъсыз джебэлерден рухландырыджы хаберлер кельмекте эди. Волга саилиндеки Сталинград урушы да, Ленинград блокадасынынъ узюльгени де, Шималий Кавказда иришильген буюк гъалебелер де, Курск, Смоленск, мешур Днепр дженклери, эписи тарих олып къалгъан эди. Советлер Бирлигининъ вакътынджа душман къолуна тюшкен топракълары баскъынджылардан темизленди. Энди куреш Авропа мемлекетлерини ве Германиянынъ озюни де фашизмден азат этмек ичюн кетмекте эди.

Дженк йылларында Ордуда булунгъан адамлар, бир де-бир себептен озю хызмет эткен къысымындан башкъа ерге тюшип къалса, бутюн имкянлардан файдаланып, кене де эвельден хызмет эткен къысымына кельмеге ынтыла эди, чюнки эр бир арбий болюкнинъ озюне аит аньанелери олгъан. Эм аскерлер шуларнен гъурурлана тургъанлар. Джебэ корьген аскерлер аля бугунь лаф башласа, озь къысымларына олгъан севгисини айтмагъа севелер. Бунынъ себеби буюк эльбет. О достлукъ агъыр вакъытларда башларындан отькерген гъайыпларнынъ ярныгъы ве, ниает, гъалебе къуванчынен ашлангъан олып, ольгендже унутылмай. Шу себептен олса керек, яраланып госпиталлерге тюшкен аскер ве офицерлер тюзелип чыкъкъан сонъ, оларны мытлакъа кене де озь къысымларына ёлламаларыны риджа этелер.

Тейфыкъ эвлеринде эки кунь олып, догъмушлары, сой-акъраба, достларынен сагълыкълашып, ёлгъа чыкъкъанда Симферополь арбий комиссариатына кире. Онъа даа якъында азат олунгъан шеэрде къалмакъны теклиф этелер. Бунъа себеп, душман къолундан азат олунгъан ерлерде тез вакъыт ичинде тертип-низам къоймакъ, эалиге яшамакъ ичюн нормаль шараит догъурмакъ ичюн ишанчлы адамлар пек керек эди.

Симферополь арбий комиссариатынынъ башлыгъы, майор Тимофеев, Советлер Бирлиги Къараманы майор Абдул Тейфыкъкъа шу теклифни япты. Лякин Тейфыкъ разы олмады.

— Мен дёрт кере яраландым. Кимерде озь къысымыма якъын, кимерде исе пек узакъларда олдым, амма бир вакъыт оларнен багъымны джоймадым. Меним бутюн къазанчларым да, гъайыпларым да шу озь полкумыз, озь батальонымнен багълыдыр, эм олар мени беклейлер, — деп Москвагъа ёл алды.

Дженк йылларында бир тарафкъа кетмек керек олса, айрыджа разылыкъ олмагъандже билет алмакъ, поездлерге минмек, дегиль тек граждан эалиге, арбий кишилерге биле зор эди. Лякин Тейфыкънынъ «Алтын Йылдыз»ы онъа шу ёлда буюк ярдым этти.

О, Москвагъа баргъан сонъ, бир кунь пайтахтта олып, ёлуны девам этти, эм чокъкъа бармай, озь тувгъан 58-джи дивизиясына барып чыкъты.

XIX

Тейфыкънынъ хызмет эткен дивизиясы энди Львов шеэри ичюн дженклешмекте эди. Шеэрни бермемек ичюн душман пек тырышты. Кунь эвельден шеэрни танк къысымлары ве авиациянен темин эткен эдилер.

Душманнынъ кучьлю къаршылыкъ косьтергенине бакъмадан июль 27-де Львов азат этильди. Сонъундан алынгъан малюматларгъа коре, шу шеэр ичюн кеткен дженклерде, душманнынъ чокъ аскери ёкъ этильди. Къалгъанлары исе, бутюн арбий кедиклернен толу эшелонларыны ташлап Самбор шеэрине къачтылар.

Къадимий Украина шеэри — Львов кене де озь девлетине къайтарылды. О шеэр 1250 сенеси князь Голицин Данил Романович тарафындан къурулгъан эди. О шу шеэрге озь огълунынъ адыны берген (огълунынъ ады Лев экен). Шеэр табий джеэттен уйгъун ерде къурулгъан, о юксек къырлар устюнде ерлешкени ичюн, чокътан чокъ душманларынен курешмек ичюн онъайтлы ер олгъан. Фашистлер шу къадимий Украина шеэрини фашист шеэрине айландыраджакъ олгъанлар, онъа озьлериндже Лемберг ады бергенлер, лякин шеэр не адыны ве не де ватаныны авуштырмады.

Бизим мемлекетимизден айдалгъан сонъ фашистлер эсас кучьлерини Польшада топлап, Совет Ордусыны Польша сынъырындан отькезмемек къарарына келелер. Оларнынъ энъ къоркъкъаны — Польша да алынса Совет Ордусы Германиянынъ сынъырына барып тиреледжегинде эди. Олар Висла озенининъ ялыларында пекине башладылар. Лякин энди Къызыл Ордунынъ кучюне къаршы тураджакъ кучь де Авропада ёкъ эди. «Енъиль-

мез» фашист ордусыны да енъген кучь» барлыгъыны корьген эали де энди фашизмнинъ дюнья юзюнден ёкъ оладжагъына ишана башлады.

1944 сенеси июль 20-де Москва радиосында франсыз халкъына багъышлап Мориз Торез нуткъ айткъан эди. Озь нуткъында о: «Франсызлар! Мен бугунь акъшам сизлерге эвеля, уджу-буджагъы олмагъан фашист арбий эсирлерининъ коллоннасы акъкъында айтаджакъ олам. Олар кечкен базарэртеси куню, Советлер Бирлигининъ пайтахты Москва сокъакъларындан отип кеттилер. Амма олар энди 1940 сенеси бизим бульварларымызда форса сатып юрьген, енгиль гъалебелернен сархошлангъан, кийинип-къушанып, тыраш олып юрьген ве кимсени инсан ерине корьмеген аскерлер дегиль эдилер.

Бизим саткъын ёлбашчыларымызнынъ ярдымынен пек къолай гъалебе эльде эткен салдофонларны мында танымасы зор. Шу куню мен оларнынъ юрюшлерини сейир эттим. Башлары ашагъыда, аркъалары къамбырлашкъан, юрелер. Олар башларыны котерип оламайлар. Чюнки бинълернен, юз бинълернен моквалыларнынъ ачувлары бакъышларындан къоркъалар.

Олар Къызыл Мейданда парад тешкилятландырмагъа ашыкъа эдилер. Бизим мешур бульвар ве мейданларымыздан отькенлери киби, мында да къолайлыкънен гъалебе къазанып, зенгин трофейлернен къайтаджакъларына эмин эдилер. Энъ эсасы исе не истеселер оны япмагъа акълары олгъаныны, кимсе оларгъа къаршылыкъ косьтерип оламайджагъына ишанып иш коре эдилер.

Мен бу «енъильмез дженкчилернинъ» шу Москвадаки парадларыны корип, Къызыл Ордугъа озюмнинъ буюк тешеккюримни бильдирем. Эм Советлер Ордусынынъ кучюни бугуньде тек мен дегиль де, бутюн франсыз халкъы ис этсе керек. Совет халкъы, онынъ енъильмез силялы кучьлери, шу хаин душманны, шу маразны ер юзюнден ёкъ этмеген олса бизим алымыз не олур эди?!.».

Керчектен де къыркъ дёрт сенесининъ енъишлери буюк эди. Ордумыз озюнинъ эфсаневий енъишлеринен, мемлекетимизнен сынъырдаш девлетлер: Польша, Румыниядан кечип, Шаркъий Пруссиягъа келип таянгъан эди. Яни 1941 сенеси язында шу ерлерден башлагъан агрессия къайтып кене де о ерге кельди.

Тейфыкъ озь дивизиясына къайтып кельген сонъ, досту Тантаны араса да тапамады, о даа офицерлер азырлав курсларында эди. Къадыны озь эвлеринде. Къайтып баргъан сонъ, эски достларындан о башта Лобанидзени тапты. Сонъ берабер полковник

Былинкинге бардылар. Полковник Тейфыкъны корип, юректен севинди.

— Энди мен сени бир якъкъа ёлламам, Берлинни де алайыкъ да, сонъ къайда истесенъ анда кете билесинъ, — деп шакъалашты.

Тейфыкъ къадынындан энъ къуванчлы хаберни беклесе де онынънен алякъасыны ёлуна къоялмай, даа догъръусы, учь коше мектюплер келип чыкъкъандже саиплери энди башкъа ерлерде олалар. Озь эсабындан Тейфыкъ энди баба олмакъ керек, лякин Марияддан хабер-тебер ёкъ!..

Тейфыкъ шу къуванчлы хаберни къыркъ дёрт сенесининъ августында, Висла озенини кечкен сонъ алды. Хабер онъа, эр вакъыттаки киби, кене де Лобанидзе досту кетирди. О, энди сабыры биткен Тейфыкътан башта магъарыч истеп, сонъ июль 12 куню къадыны огълан догъургъаныны айтты. Огъланнынъ адыны, озьлери эвельден келишкенлери киби Юрий къойгъанлар.

Мешакъатлы дженклернен, джебэдеки эсас кучьлер энди Висла озенине келип еткен эдилер. Август 1 сабасына озенни кечмек эмири алынгъан сонъ, арбий къысымларда буюк азырлыкъ башланды.

Чарпышмадан эвель сонъки гедже…

Сыджакъ яз геджеси. Бизим ялыда тынчлыкъ укюм сюре. Амма, козьге корюнмеген, токътавсыз азырлыкъ кете. Эр бир дженкчи саба башлайджакъ кучьлю урушкъа азырлана. Бойле чатышмаларны аскерлер энди чокъ корьселер де, эр алда бойле геджелерни кечирмек пек зор ола.

Штаб хадимлери козетиджи пунктларгъа даркъала. Сиясий болюк векиллери исе акъшам башындан арбий къысымларда юрип, партия азалары ве комсомолларнен къыскъа сухбетлер отькере, оладжакъ урушны музакере этелер. Пек чокъулары ойле месулиетли уджюмлерге азырлангъанда, партиягъа къабул этмелерини истеп, ариза язалар. Ойле вакъытта партиягъа къабул ишлерини саба уджюм башлагъангъа къадар ресмийлештирмек керек.

Эр вакъыттаки киби, урушкъа башламаздан эвель, разведка вазиетни бильмек ичюн тырыша. Тейфыкънынъ батальонындан полк разведкасына эки адам алдылар, чюнки оларда теджрибе буюк эди. Энди ерге ярыкъ тюше башлагъанда, разведка кетирген малюматларгъа эсасланып, къайыкъларгъа толушты ве озеннинъ къаршы ялысына ашыкътылар. Август 1 сабасынынъ тынчлыгъы башлангъан кучьлю дженклер давушынен ёкъ олды. Шу

куню душманны беш километр аркъагъа айдап, кенълиги 10 км тешкиль эткен плацдарм алынды. Экинджи, учюнджи куньлери плацдармны кенишлетмек ичюн токътавсыз урушлар девам этти. Озенни кечмек ичюн ясалгъан пантон копюрлерни душман авиациясы парлап, дарма-дагъын этсе де, шаркътан кельген ташкъынны токътатмагъа кучьлери етмеди.

Тейфыкънынъ батальоны шу дженклерде актив иштирак этти. Германия сынъырына якъынлашкъан сайын дженкчилеримизнинъ руху даа да котерильди. Энди, тыныш тапкъанда озь аралары чешит планлар тизе, дженктен сонъки омюрлери акъкъында фикир пайлашалар. Шу куньлерде, кене невбеттеки уджюмге тедарик кеткенде, комбат кичик сержант Ермолаевнинъ бир группа аскерлернен джиддий давалашкъаныны корип, якъын барды.

— Къарталлар, не пайлашып оламайсынъыз я? — деп сорады. «Малышка» лагъабыны ташыгъан бир аскер Тейфыкънынъ огюне чыкъты.

— Мына бу «къараман» Германияны ер юзюнден ёкъ этмек керек о ерде джанлы бир махлюк биле къалдырмакъ керек», дей.

Тейфыкъ сержанттан не ерли олгъанына сорады, солдат Курск шеэри якъынларындан экенини айтты. Онынъ анасыны, къыз къардашыны фашистлер ольдюргенлер.

— Мен оларгъа япкъан хаинликлерини бир вакъыт багъышламам, бир вакъыт!..

— Токъта, олар дегенинъ кимлер ола? — деди Тейфыкъ.

— Фашистлер, кимлер оладжакъ?!

— Догъру, мына бизлер де шу фашистлерни ёкъ этмек ичюн дженклешемиз. Лякин Германия топрагъында тек фашистлер яшамай, немсе халкъынен фашистлерни бир ерге къошмакъ керекмей; сен не, яш балаларны, къартларны да ольдюреджек оласынъмы?

— Балаларны ольдюрип мен не фашистимми, ёкъса?

— Меселе де шунда, достум, бизлер совет адамларымыз, ойле джанаварлыкъ бизлер ичюн ят. Бизлер миллионлардже халкъларны, шу джумледен, немсе халкъыны да фашизм зулумындан къуртармакъ керекмиз, — деди Тейфыкъ.

Эм керчектен де, Польшанынъ бизим аскерлеримиз запт эткен районларында вазиет пек кергинлешкен эди. Польшанынъ даа ярысындан чокъу оккупантларнынъ къолунда, гитлерджилерге о вакъыт Лондонда ерлешкен Польша эмигрант девлети ве реакцион унсунлар да ярдым косьтере эдилер. Олар Польшадаки

демократик кучьлерге ёл бермемеге тырыша, дженктен огюндеки реакцион девлет къурумыны гъайрыдан тикмек истеп арекет этмекте эдилер. Шу макъсаднен де Польшагъа озь агентлерини ёллап, о ерде силялы бандалар тешкиль эте, Совет акимиетини акъаретлеп листовкалар даркъата эдилер.

57-нджи Армиянынъ арбий совети шу меселени корип, арбий къысымларда сиясий-тешвикъат ишлерини джанландырды. Офицер ве аскерлерге Польшанынъ ички сиясетине аит лекциялар окъулды. Айны заманда бизим Советлер Ордусынынъ вазифелери акъкъында, бизим девлетнинъ туткъан сиясети акъкъында да тавсилятлы анълатувлар алынып барылды.

О вакъыт энди Польша ишчилер партиясы ве Крайовой Рада тарафындан Люблин шеэринде — Польша миллий азатлыкъ комитети мейдангъа кетирильген эди. Комитет, халкъ акимиети мейдангъа кетирмекни, Советлер Бирлигинен дост олып, Польшада демократик девлет къурмакъ тарафдары олды.

Совет Ордусынынъ вазифеси исе, мемлекетни ялынъыз фашист оккупациясындан азат этмекнен къалмай, айны заманда, о ердеки демократик кучьлерге якъындан ярдым косьтермекни озюнинъ интернациональ иши деп сайды. Ерли эали ве бизим аскерлеримиз бири-бирини анълап, достлаштылар ве амелий ишлерини ёлуна къоймакъ ичюн бири-бирине ярдым берип башладылар.

Эм шу япылгъан ишлер зая кетмеди ерли халкънынъ оккупантларгъа къаршы курешлери кунь-куньден кенишлей берди. Олар бизим Ордумызнынъ азатлыкъ сеферине озь салмакълы исселерини къоша башладылар…

Висла озенини кечмек ичюн буюк азырлыкъ башланды. О вакъыт энди Совет ордусы эм дженкчилернинъ мыкъдары, эм де техника джеэтинден душмандан устюн эди. Лякин меселе ялынъыз силя ве адам чокълугъында дегиль эди. О девирде энди дженклешюв усулларыны яхшы менимсеген ве буюк теджрибеге малик олгъан арбий кадрлар да осип етишкен эдилер.

Ниает, 1945 сенесининъ январь айында, 1-нджи Белорусие ве 1-нджи Украина фронтларынынъ Вислада башлагъан кучьлю уджюми экинджи джиан дженки тарихына «Висла-Одер» операциясы адынен кирди. Висла озенини кечкен сонъ, Берлинге кеткен ёлны кестирген энъ кучьлю сув ёлагъы — Одер озени эди. Висладан Одерге баргъангъа къадар олгъан дженклер энъ мешакъатлы, энъ чокъ къан тёкюльген дженклер олды. Шу урушлар акъкъында чокъ эсерлер язылды. Бизге оларны текрарламакънынъ да аджети ёкъ. Ялынъыз бир мисаль кетирмекни ерли саямыз:

Висланен Одер озенлери арасындаки Познань шеэр арбий гарнизоны, бизим ордумызнынъ огге йылышмасына буюк къаршылыкъ косьтерген эди. Шеэр этрафтан сарылып алынгъан сонъ, нафиле къан тёкюльмесин деп, генерал Чуйков фашист гарнизонына шойле деген эди:

«Познань шеэр гарнизонынынъ офицер ве солдатларына!

Шеэр этрафтан сарымда, ондан чыкъмакънынъ имкяны ёкъ. Мен, генерал Чуйков, сизлерге силяларынъызны быракъып, теслим олманъызны тевсие этем. Сизинъ джанларынъызны сакълап, дженктен сонъ озь эвлеринъизге къайтмакъны ишандырам. Ёкъ исе, сиз бир тамам ёкъ этиледжексинъиз ве сизинъ къабатынъызнен, Познань шеэрининъ пек чокъ къабаатсыз эалиси де гъайып оладжакъ.

Акъ байракълар котерип, къоркъмай бизим арбий къысымларымыз олгъан тарафкъа келинъиз. Генерал Чуйков». (В. И. Чуйков «От Сталинграда до Берлина», 533 саифе).

Фашистлер бу теклифни къабул этмедилер. Акъ байракълар корюнмеди. Тайинленген вакъыт отькен сонъ, силя кучюнен душманны къандырмакъ, бойсундырмакъ керек олды. Афатлы урушлар башлады. Эр эки тарафтан да чокъ гъайыплар олды, ниает аскерлеримиз Познань къалесини эльге кечирдилер.

Къызыл Ордунынъ 27 йыллыгъы къайд этильген куньде, яни февраль 23-те 1945 сенеси, Москва, Познань шеэрининъ алынувыны йигирми топ атувынен къайд эткен эди.

Тейфыкъларнынъ дивизиясы о вакъыт экинджи Украина фронтынынъ теркибинде дженклешмекте эди. Озюнинъ къоркъу бильмез аскерлеринен бирге Тейфыкъ да енъиштен-енъишке адымлады. Онынъ батальонына кене энъ месулиетли вазифелер берильди.

1945 сенеси январь айынынъ сонъларында, онынъ батальонына, Одер озенининъ бир пытагъы олгъан Колодница озенини кечмек эмири берильди. Чюнки ойле операциялларда Тейфыкъта теджрибе буюк олгъаныны биле эдилер.

Тейфыкъ шу эмирни де буюк усталыкънен аля дереджеде эда этти, яни бир гъайыпсыз, озеннинъ гъарп ялысына кечип, плацдармны эльге кечирди.

Юкъарыда къайд эткенимиз киби, Германиянынъ пайтахты — Берлинге етмезден бизим Ордумызнынъ ёлуны кестирген сонъки сув ёлагъы — Одер озени олды. Фашистлер Днепр, Вислада олгъаны киби, Одернинъ ялыларыны къуш биле учып оламайджакъ дереджеде пекиттилер. Лякин бу да кяр этмеди.

Бизим аскерлеримиз оны да кечтилер. Чокъкъа бармай дженк бизим гъалебемизнен битеджегине кимседе шубе къалмады. Ойле олса да, бир адым ер биле дженксиз алынмады. Гедже-кунь-дюз тынмагъан урушларнен фашист ордусыны озь къобасына айдай эдилер.

Лякин бизим джесюр ватандашымыз, Къараманымыз Тейфыкъкъа чокъ арз этильген шу гъалебе кунюни корьмек къысмет олмады.

О, Одер озенининъ гъарбында дженклешмекте эди. Нейбрюккен шеэри ичюн кеткен урушларда 175-джи полккъа эали нокътасындан кучьлю къаршылыкъ косьтерильди. Полк уджюм сурьатыны эксильтти ве энъ сонъу токътап мудафаагъа кечмеге меджбур олды. Нетиджеде бутюн дивизия мудафаагъа кечти. Вазиет сонъ дередже муреккеплешти.

Бири-бири артындан ёлланылгъан развед-группаларнынъ ич бири къайтып кельмеди. Тейфыкъны кене штабгъа чагъырдылар. Полковник эмир этмек дегиль де онынънен акъыл танышмакъ истеди. Чюнки агъыр вакъытларда Тейфыкъ илле ёл тапып, вазиетни тюзете тургъан.

— Тюневин учюнджи кере беш адамдан ибарет разведгруппа кеткен эди, олар даа къайтмадылар, эм сес-солукъ эшитильмей, бойле вазиет бизде даа олмагъан эди… — деп полковник ойланып къалды.

— Мусааде этинъ, полковник аркъадаш, мен озь йигитлеримден учь адам алып, бу гедже о тарафкъа барып вазиетни билип келейим, — деди Тейфыкъ.

— Ёкъ, сенинъ озюнъни мен бойле операциягъа ёлламам, эм меним онъа акъкъым да ёкъ. Лякин озюнъ ишангъан адамларынъдан бир группа тешкиль этсенъ, онъа разым, лякин текрар айтам, озюнъе кетмек олмай. Вазиетни корип турасынъ, душманнынъ бойле мудафаа участкасына якъында расткельмеген эдик. Дивизия командири Гагин шахсен озю телефон этти. «Чаналайсыз», — деди ве джиддий арекет этмемизни къайд этти.

Тейфыкънынъ озюне разведкагъа кетмек ясакъ этильсе де, о, вазиетнинъ джиддийлигини козь огюне алып, янына энъ ишангъан дёрт йигитнен март 17-де, 1945 сенесининъ акъшамында, козь байлангъан сонъ ёлгъа чыкъты.

О вакъытларда энди Тейфыкънынъ досту Тантана офицер курсларыны мувафакъиетнен битирип къайткъан ве кене де озь батальонында рота командири вазифесинде эди. Шу акъшам Тейфыкъ

ат устюнде экен, оны корьген Тантана меселени анълагъан сонъ, онъа аттан тюшмесини риджа эте, бираз кеткен сонъ Тейфыкъ атыны ташлай.

Группа джебэнинъ ог ёлагъыны, эвельден азырлангъан махсус кечиттен аман-эсен кечелер. Бутюн гедже оларнынъ къайтмаларыны беклеп турсалар да, эвельден кеткенлер киби, олар да кери къайтмадылар. Дерсинъ ер ярылгъан да, ерге кирип кеткенлер…

Саба ярыкъланнгъан сонъ полковникке комбат башлагъында кеткен группа да къайтып кельмегенини бильдирелер. Группагъа реберликни Тейфыкъ озю алгъаны полковникни пек теляшландыра. О деръал дивизия штабынен багълана. Дивизия штабындан шу ань уджюмге кечип, Советлер Бирлиги Къараманыны тапмакъ эмири келе. Бутюн полкны аякъкъа турсаталар. Урушкъа башта экинджи батальон кире, олар озь севимли комбатларыны къуртармакъ ичюн, джанларыны аямай дженклешелер. Уджюм мувафакъиетнен екюнлене. Душманны 12-15 км аркъагъа итеп ташлай ве о ердеки мудафаа иншаатларыны ернен-ексан этелер.

Я Тейфыкъ?!

Тейфыкънынъ группасыны тапалар. Оларнынъ эписи эляк олгъанлар, Тейфыкъ озю даа сагъ экен, лякин яралары пек мушкюль олгъанындан, етип кельген экимлернинъ ярдымы файда бермей. О досту Лобанидзеге, бар кучюни топлап: — Манъа тийменъиз! — дей, шу ерде джан теслим эте.

Сонъундан, эсир алынгъан фашистлернинъ беянатындан анълашыла. Олар эвельден, бизим разведкамыз кечмеси мумкюн олгъан ерлерге гизли постлар къургъанлар. О ерде гизленгенлер бизим разведкаджыларымызны отькерип, сонъ артларындан сарымгъа алып, ёкъ эте экенлер Тейфыкъ да шу тузакъкъа тюшкен. Оларны да къырып ташлайлар…

Къараманнынъ олюми, йылдырым тезлигинен бутюн полк, дивизиягъа даркъала. Джебэ газеталарында, къара рамка ичинде онынъ ресими басыла. Отькерильген матем митингинде дженкчилер севимли къараманлары ичюн фашистлерден ахтыманларыны алмагъа сёз берелер.

Дженк битмесине эки айдан аз бир вакъыт къалгъанда эляк олмакъ не къадар аджыныкълы, мушкюль олюм!

Команданлыкънынъ эмиринен къараманнынъ джесетини озь Ватанымызнынъ территориясына, Львов шеэрине алып келелер. Оны дефн этмек ичюн майор Комаров башлыгъында махсус комиссия тешкиль олуна. Комиссиягъа, Комаровдан башкъа,

капитан Шевцов ве гвардия лейтенанты Тантана Ниязий, учь автоматчы ве машина айдавджысыны тайин этелер. Къараманнынъ джесетини олар Львов шеэрине алып келе ве о ерде махсус къараманлар ичюн тешкиль этильген «Шан-шурет тёпеси» адлы къабристанда дефн этелер.

Гъарбий Украинадаки къадимий Львов шеэрининъ четинде буюк парк бар, шу парк ичинде немсе-фашист баскъынджыларынен курешип эляк олгъан къараманларны коммек ичюн къабристан эм де музей тешкиль этильген. Баарьде, язда ве кузьде о ер чечек денъизи ичине комюлип къала. Аллеяларнынъ четлеринде, даимий бекчилер киби, яз къыш ешиллигини джоймагъан, буюк арча тереклери тура. Этрафта исе далларыны къабирлерге саркъытып тургъан тал ве сюгют тереклери экильген. Эгер шу тёпечикке юксекликтен назар ташласанъ, о буюк бир гульдестени анъдыра. Къыш мевсиминде исе эйкеллер джиддий сукюнетте... Эбедий янып тургъан алев, эскен еллерден байракъ киби ельпирей.

Мемлекетимизнинъ бутюн кошелеринден къараманларнынъ къабирлерини зиярет этмеге бинълернен адамлар келип тура. Шеэр яшлары эр йыл Совет Ордусы куню февраль23-те, Гъалебе куню майыс 9-да Львов шеэри душмандан азат этильген июль 27-де «Шан-шурет тёпесине» махсус зиярет сефери тешкиль этелер. О ерде октябрятларны пионерге къабул этюв мерасими отькериле. Орта мектепни битиргенлер, битирюв акъшамындан сонъ, къабристангъа бара ве о ерде де танъны къаршылап алалар.

Къараманлар яткъан алкъагъа киргенде сол тарафта, экинджиси Тейфыкънынъ къабиридир. Онынъ баш ташы къара мермерден япылып, устюнде къараманнынъ фотосы ве онынъ астында: «Советлер Бирлиги Къараманы Абдул Тейфыкъ», — деп язылгъан.

Къабристаннынъ четинде «Шан-шурет тёпеси»нинъ музейи тешкиль олунгъан. Музейде, джам долаплар ичинде, о ерде яткъан къараманлар акъкъында чешит документлер сакълы тура.

Музейнинъ диварында, беяз кетен устюнде, уста рессам тарафындан Тейфыкънынъ боянен ясалгъан буюк ресими асувлы тура. Ресим астында Къараманнынъ терджимеи алы, эм де дженк мейданында косьтерген къараманлыкълары язылгъан. Ондан да башкъа шу музейде Тейфыкънынъ алты дане фоторесими бар. Оларнынъ арасында 1938 сенеси Алушта шеэринде досту Тейфыкъ Къуртмоллаевнен берабер чыкъкъан ресимлери бар. Дигеринде Тейфыкъ 1942 сенеси Орёл шеэринден арбий курсант урбаларынен чыкъкъан. Сонъки фото исе, 1945 сенесининъ февралин-

де чыкъартылгъан, яни эляк олмаздан бир ай эвель. Кокюсинде орденлери ве «Алтын Йылдызы».

Махсус яраштырылгъан кошеде къара къадифеден тикильген ястычыкълар устюне къараманнынъ орден ве медаллери пекитильген. Кене шу ерде, махсус папкаларда, озь хызмет аркъадашларындан алгъан мектюплери тура, анда огълунынъ фотосы да бар.

Огълу — Юрийни Тейфыкъ коралмады. О, 1944 сенеси июль 12-де догъгъан эди. 1945 сенеси март 18- бабасы эляк олгъанда, о даа бир яшыны биле толдурмагъан эди. Шай олса да, анасы Мария Степановна екяне огъулларыны бакъты буютти ве бабасы киби, Совет Ордусынынъ офицери оларакъ тербиеледи.

«Шан-шурет тёпеси»не зияретке кельген адамлар эр бир къабир огюне токъталып, баш эгелер, сукюнетте туралар. Яз ве къыш къараманларнынъ къабирлери устюнде тазе чечеклер тура.

Львов шеэринде яшагъан истифадаки медицина полковниги Оразов Решид Усеинович, Тейфыкънынъ омюр ёлу ве дженкте косьтерген къараманлыкъларына багъышлап, къыскъа метражлы кино чыкъарды. О лентанынъ бир нусхасыны музейге багъышлады. Азырки вакъытта о музейде тура.

Львов шеэриндеки 42 номерли орта мектепнинъ пионер тешкиляты Абдул Тейфыкънынъ адыны ташымакъта.

Къараманнынъ къыскъа, лякин парлакъ омюри акъкъындаки икяемизни екюнлер экенмиз, онынъ аиле азалары ве догъмушлары акъкъында къыскъа малюмат бермекни ерли саямыз.

Къараманнынъ къадыны Кочкина Мария Степановна дженк арфесинде, яни 1939 сенеси Орёл шеэриндеки фармацевт мектебини битирген эди. О башта Брянск шеэри якъынларында хызмет эте, сонъ Карачев шеэринде, медицина кедиклеринен джебэ госпиталлерини ве санбатларыны теминлеген къысымнынъ начальниги вазифесинде ола, сонъундан о да 58-нджи дивизияда озь хызметини девам эттире. 1943 сенесининъ сонъларында медицина хызметинде гвардия лейтенанты унванында демобилизация олып къайта. 1943 сенеси оны партия сафына къабул эteлер.

Азырки вакъытта Кочкина Минск шеэринде яшай ве о ердеки Суворов училищесинде чокъ йыллардан берли, аптека мудири вазифесинде чалыша. Чокъ керелер Озьбекистангъа, акъайынынъ догъмушларыны ёкълап кельди, торунлары Юранен оларны таныш этти.

1948 сенеси апрель 8-де СССР Юкъары Совети Президиумынынъ адындан М.С. Кочкинагъа мектюп кельди. Мектюпте: «Арбий комиссариатнынъ берген малюматларына коре, сизинъ аркъадашынъыз гвардия майоры Абдул Тейфыкъ, Советлер Акимиети ичюн джебэде къараманджа дженклешип эляк олды. Дженк йыллары, Днепр озенини кечкенде сизинъ аркъадашынъызнынъ косьтерген джесюрлиги ичюн СССР Юкъары Советининъ фერманынен, 1943 сенеси декабрь 20-де онъа Ватанымызнынъ энъ юксек мукяфаты — Советлер Бирлигининъ Къараманы унваны берильди.

Сизге СССР Юкъары Советининъ тебрик ярлыгъыны эбедиен сакъламакъ ичюн ёллайым. Онынъ косьтерген къараманлыгъыны халкъымыз ич бир вакъыт унутмаз.

СССР Юкъары Совети Президиумынынъ реиси Н.Шверник.

Къараманнынъ огълу Юрий Тейфыкъович Абдул Воронеж областында догъды. Анасынынъ къолунда башта Воронежде, сонъ Минск шеэрлеринде окъуп башлангъыч мектепни битирген сонъ, Минск шеэриндеки Суворов училищесининъ курсанты олды.

1960 сенеси училищени мувафакъиетнен битирип, Ленинград шеэриндеки Киров адында Арбий медицина академиясына кирип тасиль алды. Академияны битирген сонъ, медицина хызмети лейтенанты унванында Приморье улькесине ёлланма алды. О ерде учь йыл муддетинде полк уйкен экими вазифесинде чалышкъан сонъ, кене Ленинградкъа къайтып аспирантурагъа кирди. 1965 сенеси оны битирген сонъ, медицина илимлери кандидаты олды. Яш алимге о вакъыт майор унваны берильди. Шимди о Ленинградда яшай, эким-радиолог олып чалыша. Эвленди, эки къызы бар. Юрий, ве анасы, Тейфыкънынъ агъасы Алинен алякъаларыны джоймайлар, бири-бирине барып туралар.

Тейфыкънынъ бир вакъытларда буюк аилелеринден, кунь-бугуньде сагъ къалгъанлардан тек агъасы Али къалды. О Андижан областы Ленинск шеэринде яшай. Къараманнынъ агъасы Алининъ омюр аркъадашы Фатма Аблямитова да Улу Ватан дженкнинъ актив иштиракчилеринден биридир. О дженктен эвель Симферопольдеки медицина институтыны битирип къолуна эким дипломыны алгъан эди. Ондан сонъ, хирургия саасында ихтисаслашмакъ ичюн Казань шеэрине барып, о ердеки хастаханелернинъ биринде озюнинъ фаалиетини башлай.

Яш экимнинъ хаяллары буюк эди. О озь ишине юректен берилип чалыша ве ихтисасланувыны битирген сонъ, кене де Симферопольге къайтып, о ерде де хирург олып чалышмасыны арз эте. Лякин апансыздан башлагъан дженк, пек чокъ адамларнынъ такъ-

дирлерини бир кунь ичинде тюрлендирген киби, Фатма аптенинъ де буюк хаялларыны тюрлендире.

Узакъ сынъырларымызда башлагъан дженк атешининъ алевлери чокъкъа бармай Казань шеэрине де етип кельди. Аблямитова да дигер яш экимлер киби арбий учётта эди. Оны 361-нджи арбий госпитальге эким тайин этелер. Чокъкъа бармай шу госпитальнинъ дигер экимлеринен бирликте вокзалгъа чыкъып, джебэден яраланып кельген дженкчилеримизнинъ бириндджи эшелоныны кутип алалар…

Шу куньден сонъ яралы аскерлернинъ джанларыны къуртармакъ ичюн куреш башлана. Фатма Аблямитова операция столы башындан кетмей. Эр яралы аджеле медицина ярдымына мухтадж эди. Бойле месулиетли ишни даа яш хирург мустакъиль япа. Пек ёрула, лякин ич кимсеге озь шикяетлерини бильдирмей.

1941 сенеси, август айынынъ башларында оны Волхов джебэсиндеки 519-нджи кочюджи госпитальге ёллайлар. Мында, джебэге якъын Наволоки коюнде тешкиль олунгъан хирургия болюгинде, душманнынъ атеши астында чалышып башлай. О ерде де, бириндджи кере, акъикъий дженк не олгъаныны озь козьлеринен коре. Лякин дженк шараити оны мында да чокъ отуртмай. Куньлернинъ биринде о ердеки госпитальни кене де кочюрелер. Олар этрафы душманнен сарувлы Къараман шеэр Ленинградгъа ярдымгъа кете эдилер. Баягъы вакъыт ёл юрьген сонъ, къараман шеэрнинъ дживарларындаки дагъларгъа етип баралар. О ерде, дженк кеткен ёлакътан секиз километр авлакъта токътап, ишке тюшмек ичюн тедарик коре башлайлар.

Алель-аджеле тешкиль олунгъан госпитальге токътамадан яралыларны ташыйлар. Хирург Фатма Аблямитова о ерде суткада 18 саат аякъ устюнде, хирургия столу башында чалыша. Эр кунь онларнен операциялар япа. Устюдеки беяз халаты, эллери ал къангъа боялы эди. Иш арасы бир саат юкълап ала, сонъ кене де стол башына кечип, эр шейни унутып чалыша…

Ленинград мудафаасынынъ энъ агъыр куньлеринде, медицина хызмети капитаны Фатма Аблямитова, шу ерде дженклешкен юзьлердже дженкчини тедавийлеп аякъкъа турсата ве оларгъа кене де душманнен курешмеге имкян догъура эди.

Ниает, чокъ айлар сарымда дженклешкен Къараман шеэрге Ордумыз ярдымгъа келе ве чокъкъа бармай оны душман панджасы астындан азат эте. Фашистлер гъарп тарафкъа къачалар. Душманны айдап кеткен Ордумызнен бирге кочюджи госпиталь

де кете. Шу азатлыкъ сефери иштиракчилерининъ сафында 519-нджы кочюджи госпитальнинъ экимлери де: Латвия, Литва, Эстония, Польшаны азат этип, Чехословакиягъа ве ондан да кечип Германиягъа етип баралар.

Джебэде тек аскерлер дегиль де, экимлер де эляк оллалар, яраланалар. Балтыкъ денъизиндеки Курессари адасында олып кечкен къатты дженклерде Фатма да яралана. Арбий госпитальде тедавийленип чыкъкъан сонъ, кене де озь къысымларыны къыдырып тапа. Гъайрыдан акъ халатыны кийип ишке тюше. Кене де ялалыларнынъ джанларыны къуртармакъ ичюн юкъусыз куньлер башлана.

Озь зенаатдашлары арасында яш экимнинъ намы котериле, «Фронт акъикъаты» адлы джебэ газетасынынъ 1945 сенеси март 17-де чыкъкъан 21-нджи номеринде Фатма Аблякимова акъкъында бойле язылгъан эди: «Дженкчи Иван Стуровны госпитальге пек агъыр алда кетирдилер, эр ким ондан энди умютини кескен эди, амма хирург Аблякимова: — Ёкъ, Иван ольмез, биз оны аякъкъа турсатырмыз, — деп ишанып айтты, эм де онынъ айткъаны киби олды, бир айгъа бармай Стуров тюзельди ве кене де сафкъа кирип дженклеше башлады», деп язды.

Гъалебе кунюни Фатма Аблякимова Германиядаки Штеттин адлы шеэрде къаршылап алды. Джебэде косьтерген ярарлыкълары ичюн оны «Къызыл Йылдыз» орденинен, «Джесаретлиги ичюн» медалинен ве даа дигер медаллернен мукяфатладылар.

Ордудан Фатма Аблякимова 1946 сенеси къайтты. Шимди олар Андижан областы Ленинск шеэринде яшайлар. О ердеки шеэр поликлиникасында Фатма апте къулакъ-бурун-богъаз экими оларакъ чалышмакъта.

Эр бир инсаннынъ озь такъдири, озь омюр ёлу ола. Кимерлери омюринде расткельген зорлукъларгъа чыдаялмай букюле. Акъикъий адамларны исе аксине, ойле зорлукълар даа да джесаретлендире, курешмек ичюн онъа кучь-гъайрет бере. Совет акимиети йылларында догъып оськен, совет мектебинде тасиль алгъан ве комсомол сафында тербиеленген Тейфыкъ, Ватанына къаршы душман кучьлери дженк ачкъанда, озюнинъ энъ инсанперверoccджалыкъ зенаатыны ташлап, элине силя алды. Олюм-къалым дженкине кетти. О, Ана-Ватанымызны душмандан къорчалав киби мукъаддес иште косьтерильген къараманлыгъынен, эбедиен яшамагъа акъ къазанды.

О кене де бизлернен, акъикъат бекчиси оларакъ бизим анъымызда, юрегимизде, рухумызда яшай.

КЪУРШУННЕН ТОКЪТАТЫЛГЪАН ЙЫР

Улу Ватан дженки йылларында душман къолудан эляк олгъан яш композитор Абибулла Къаврининъ хатырасына

I

Дженюпте яз акъшамлары тез бите. Кунеш къырлар артына батъкъанынен, бирден орталыкъны къаранлыкъ баса. Кунь бою тютюн тарларында, бостанларда чалышкъан адамлар ёрулгъанларындан акъшам ашларыны ашап, бираз раатлангъан сонъ, эрте ярыкъ яталар. Узун яз куньлери девам эткен ишлер беденлерни ёрулта. Мындаки аджайип яз геджелерининъ дюльберлигинден, темиз, къокъулы авадан зевкъ алмакъ истегенлер аз тапыла. Ялынъыз яшлар, къызлар не къадар ёрулсалар да, ятмагъа ашыкъмайлар. Затен яшлыкъ юкъу севмей, омюрден чокъча зевкъ алмагъа тырыша. Олар экишер-учер олып денъизге кете, бири-бирлеринен юректен сырдашалар. Кимерлери исе денъизде ювуналар. Яз геджелери, хусусан ай ярыгъында, денъизде ювунмакътан да сефалы шей олмаса керек.

Инсан яш экенде сабалары юкъудан уянгъанынен озюнде тендюристлик ис эте.

Ачыкъ пенджереден кирген ельчик бетинъни охшай, сачларынънен ойнай.

Ёкъ, сиз не десенъиз-денъиз, йигирми эки яшындаки адам ичюн дюньяда къыйынлыкъ тюбюнден чыкъылмайджакъ ич бир тюрлю иш олмай. О вакъытта бутюн истеклеринъе, арзуларынъа, ниетлеринъе, эрте-кеч мытлакъа наиль оладжагъынъа шек-шубе олмай, онъа ишанып яшайсынъ.

Бугунь саба Хайбулла юкъудан пек хошнут олып уянды. Я не ичюн къуванмасын?! Эки кунь огюне муваафакиъетнен берген имтианлары тасавурында джанландылар. Юкъусыз геджелер, давалар, шубеленюврер — эписи иш куню битти. Эм онынъ чалгъан импровизациясы профессор Черновны биле айретте къалдырды.

Хайбулла яткъан еринде шу эеджанлы куньлерни бир даа хатырлады. Имтиан комиссиясынынъ азалары суаллерини берип битирген сонъ, Хйбулладан озю язгъан эсерлернинъ бир де-бирини кеманенеде чалмасыны риджа эттилер. Онынъ бир шейлер иджат эткенини талебелер де, оджалар да билелер, лякин Хайбул-

ла пек утанчакъ йигит олгъанындан себеп, бу акъта онъа бир шейлер айтмай эдилер.

О башта шашмалады, сонъ эсини топлап, утана-утана оджаларгъа кемане ичюн язгъаныны иджра этмек истегенини бильдирди.

Чалмагъа азырланыркен, йигитнинъ юреги сыкъ-сыкъ урып, эллери къалтырадылар. Кемане озь саибине табий олмады, бу вакъыт Хайбулла: «Бойле имкян менде бир даа олмаз, илериде бир шейлер япмакъ къадир исем озюмни шимди косьтермек кереким, — деп тюшюнди. Бундан сонъ эсерини эеджаннен иджра этип башлады.

Кеманенен иджра этильген эсернинъ сонъки аккордлары оджаларнынъ ве софада имтиангъа кирмеге беклеп тургъан аркъадашларынынъ эльчырпмаларынен екюнленди. Хайбулла башыны котерип динълейиджилерге козь эткенинде, оларда меракъ догъгъаныны ве эр кес мемнюн къалгъаныны корьди, ичине джаны кельди.

Профессор Чернов еринден турып, Хайбулланынъ янына кельди, башта элини сыкъты. Сонъ оны къучакълап, багърына басты.

— Хайбулла, сен музыка тилини анълагъан эм де шу тильде сёйленмек ичюн догъгъан инсансынъ, — деди о къувачнен — лякин санат истидатнен берабер исрарлы эмек ве гъайрет талап эткенини сен ич бир вакъыт акъылынъдан чыкъармамакъ керексинъ. Огъурлы ёллар санъа, огълум!

Профессор Чернов къырымтатар музыкасыны пек яхшы анълагъан алимлерден бири эди. Онынъ озю де, композитор Спендиаров киби, чокътан-чокъ къырымтатар аваларыны, йырларыны ишлеп мемлекетимизнинъ буюк саналарына чыкъарды. Чернов яш совет девлетининъ биринджи маариф комиссары А.В. Луначарскийнинъ къырымтатар санаты акъкъындаки эйи фикирлерини эр вакъыт озь талебелерине айта эди.

Хайбулла эвлеринде екяне огълан олгъаны ичюн, ана-баба оны эльден-ельден къызгъана, озь балаларынынъ келеджеги ичюн хаялланмагъа севе эдилер. Олар эллеринден кельген бутюн имкянлардан файдаланып, оны намлы бир адам этип тербиелемеге истей эдилер.

Хайбулланынъ бабасы Якъуб койде окъумыш адамлардан бири сайыла эди. О, чокъ йыллар, кой совети реисининъ вазифесинде ве бунынъ киби дигер месуль ишлерде чалышты.

Хайбулла энди мектеп чагъына еткенде, бабасы огълунда музыкагъа буюк авеслик олгъаныны билип, пек севинди, чюнки

онынъ озю де койде белли чалгъыджы эм де йырджы сайыла эди. Той-джыйынларда онъа мытлакъа саз чалдырып, тюркюлер айтыра тургъанлар. Баба чокъ тюшюнип отурмай, онъа кемане алып махсус оджа тутты. Огълуны земаневий окъумыш чалгъыджы япмакъ истеди.

Эмек къойсанъ, таш устюнде бир гуль битер, дегенлери киби. Хайбулла анна-бабасынынъ урьметлерини акъламагъа тырышты. О, умумтасиль мектебинде де энъ яхшы окъугъан талебелер сырасында эди. Кеманесини бир вакъыт элинден быракъмады.

Хайбулла балалыкъ, осьмюрлик йылларында, эр кес киби, буюк хаяллар, умютлернен яшады. Затен яшлыкъ хаялланмагъа юксеклерге учмагъа, келеджегини алтын нурларнен бояламагъа севе… Ана шай олса да, яшайышта эр вакъыт озь ойларынъны акъикъаткъа дёндюрмек къолай, омюрде умют этильмеген адиселерге, бекленильмеген алларгъа, къолайсыз денюмлерге чокъ раст келине…

— Хайбулланынъ омюринде биринджи умют этильмеген дарбе — отуз еди сенеси бабасынынъ апансыздан къапалып кетмеси олды. Екяне олгълунен къалгъан Агъбичий енге бу алгъа янып куйсе де, озюни джоймады, акъикъат мытлакъа енъер, деп бекледи. Геджелери, кимсе корьмегенде агълады, амма огълуна яныгъынынъ адджысыны бильдирмемеге тырышты. Онынъ келеледжеги ичюн къайгырувлары онъа кучь-гъайрет берди, озюнде баласынынъ такъдири ичюн буюк месулиет ис этти. Бутюн барлыгъынен ишке берильди.

Затен инсаннынъ башына бир беля кельгенде, онынънен курешмек кучю де догъа. Я белясыз омюр оламы я! Агъбичий енге шу белянынъ агъырлыгъыны, агърысыны ишнен енъмеге тырышты. «Илери» колхозынынъ азаларыны айретте къалдырып, чалышты. О, тарлагъа кирип, элине чапасыны алса бутюн яныгъыны унуткъан киби ола эди… Шу уджы-буджагъы олмагъан тарла онынъ янъыгъыны савуштыра эди. Эвель-эзельден инсанларгъа зенгинлик берип кельген топракъ ичюн къайгъырув яваш-яваш онынъ бутюн барлыгъыны озюне джельп эте эди. Исрарлы эмек адамны даима тынчландыра…

Шай этип, чокъкъа бармай «Илери» колхозынынъ энъ айтувлы ударниги де Агъбичий Якъубова олды. О озюнинъ виджданы темиз одгъаныны, акъикъий совет адамы экенини исбат этмек ичюн ёрулмай-талмай чалышты.

Эвель-эзельден берли ялы боюнда багъ къазмакъ, онъа ара-къазым, дейлер, эркеклернинъ иши олып кельген. Ара-къа-

зым дегени — багъдаки юзюм кутюклерининъ араларыны лескернен къазмакъ демектир. Эм къазгъанда да лескерни топракъкъа тепиндисине къадар кирсетмек керек. Кутюклер тюбюне авдарылгъан топракъ чанакъ шекилинде олмалы, яни ягъмур сувуны сакълап къалдырмакъ ичюн оюкъ олмакъ керек.

Агъбичий апте, озь истегинен, къадынлар арасында биринджи олып, эркеклернен бир сырада ара къазымагъа да чыкъты, эм олардан артта къалмай, шу агъыр иште биле озюни танытты. Койдешлери шу къадында не къадар гъайрет, омюрге сынъырсыз севгиси олгъаныны корип, шаша, тааджиплене, эм де сукълана эдилер. «Машалла къадынгъа, элинден кельмеген бир шей ёкъ!» — дей эдилер.

Огълу да яхшы окъуды. Хайбулла о йыллары энди шеэрде оджалар азырлагъан окъув юртунда тасиль ала эди.

Я музыкагъа олгъан авеслиги не олды? Ёкъ, о музыканы бир заман быракъмады. Аксине онъа авеслиги кунь-куньден артты. О, юрек агърысыны, умютлерини, къуванчыны, яныгъыны кеманесинен болюше эди. Эм оны чалгъан сайын, джоша тургъан.

Окъувыны битирген сонъ, Хайбулланы якъын койлерден бирине оджалыкъкъа ёлладылар. Огълу биринджи айлыгъыны кетирип анасына бергенде, ана озюни тутып оламады, гуя шу куньге къадар юрек ташкъынларыны тутып тургъан таяма — авдарылды Ана огълуны багъырына басып, ичин-ичин агълады.

II

«Илери колхознынъ келири тютюнджиликтен алына эди. Юзюмджилик ве бостан, багъ-багъчаджылыкъ да бар эди. Ялы боюнда етиштирильген дюбек тютюни тек бизим мемлекетимизде дегиль, чет эллерде де беллидир. Оны асрамакъ, ягъмурдан, ельден сакълап осьтюрмек ичюн койлюлерден пек чокъ эмек, замет этмек талап олуна, дюбек япрагъына, оны къуруткъан девирде бир тамчы сув тийсе, кейфиети бозула, къыймети эксиле эди. Бунъа бакъмадан, тютюнджилик иши йыл бою битмей. Къыш кельген сонъ деметлерни битирип, тай бастырдым дегенде — баарь келе, фиде сачмакъ керек ола, иш гъайрыдан башлана.

«Илери» колхозы башта районларда артта къалгъан ходжалыкълардан бири эди. Вазиетни тюзетмек ичюн райондан койге янъы реис ёллап, ишлерни ёлуна къояджакъ олсалар да, башкъа ерден кельген адамлар мында бир шей япып оламады. Ахыр-сонъу

джемаатнынъ теклифинен бу иш орду хызметини битирип къайткъан «Комороз» — Сеттарнынъ огълу Музеккирге авале этильди. Музеккир даа яш олса да, баш эди, о ишке юректен берильди. Колхоз яваш-яваш агъыр юк тюбюнден чыкъкъан киби, котерилип, пекине башлады.

Койде колхоз тешкиль олунгъанындан башлап, тютюнджилик ходжалыгъы, айтувлы мутехассыс — Сеттар агъагъа ишанылгъан эди. О серт табиатлы олса да, колхоз азаларынынъ бутюн кой джемаатынынъ урьметини къазангън адам эди. О догъру ве темиз юректен чалышкъаны ичюн башкъаларындан да шуны талап эте эди. Ишке сувукъкъанлыкънен янашкъан адамлдаргъа Сеттар агъа даима:

— Тютюн асрамакъ, туруп асрамакъ дегильдир, бу осюмликни сачкъан куньден башлап, тап сувукълар тюшкенине къадар янында булунмакъ керексинъ, онынъ тилини анъламакъ керексинъ. Ойле япмасанъ, бутюн заметлеринъ бошкъа кетер, — деп огютлей тургъан. Эм «Комороз» — Сеттарнен иш акъкъында кимсе дава котермеге джесарет этип оламай эди. Чюнки онынъ бош лакъырды севмегенини эр кес биле эди.

Тютюн къырув мевсими башландымы, койнинъ бутюн эалиси шу ишке джельп этиле. Эр пишкен, кемалына кельген япракъны вакъытында къырып алмакъ ве къурутмакъ шарт.

Я къазанчлар?.. Къазанчлар башта мартавал олды «Энди мындан отьмек чыкъмайджакъ», — деп отьмек арап анда-мында, шеэрлерге, чёль тарафларгъа даркъап кеткенлер де олдылар. Базылары исе янъы усулгъа кечип, эр кеснен берабер чалышмагъа истемей, даа догърусы бунынъ маиетини анъламай эдилер. Мал джаннынъ ёнъгъасы, дегенлери киби, озь атыны, огюзини, сыгъырыны, къоюны колхоз аранына алып бармакъ истемей тургъанлар. Лякин бунъа бакъмадан буюк давалардан кечкен о раатсыз йыллар яваш-яваш коллектив эмекнинъ эльверишли олгъаны исбат этти. Джемаат бу акъикъатны амелиятта корьген сонъ, озюне келип тынчлана башлады.

Вакъытнынъ кечмесинен «Илери» колхозы районда нумюне олды. Тютюн сачув кампаниясы башлагъанда, къомшу колхозлар экеджек фиделерини шу колхоздан ала башладылар. Себеби — мында гектар башындан алынгъан берекет энъ юксек дереджеге котерильген эди. Сеттар агъа киби мутехассыслар даа аз эдилер. Ондан да башкъа, мында яш мутехассыларны азырлав меселеси Музеккирнинъ ярдымынен ёлуна къоюлгъан эди.

Хайбулла энди бир сене оджалыкъ этсе де, оны музыка эр шейден зияде меракъландыра ве шу саада иджадий ишлернен огърашмакъ истей эди. О, койге кельсе, акъшамлары оларнынъ эвлеринден аджайип эзгилер эшитиле эди. Ёлдан кеткенлер токъталып, динълемеге меджбур ола эдилер. Хайбулланынъ кеманеси чокъ шейлер икяе эте: кимнинъдир гъамыны, адджысыны савуштыра, кимнидир джоштура, къувандыра. Бойле вакъытта койдешлери: — Аферин, Хайбулла, сагъ ол, койдеш! Бинъ байрамгъа етиш! — деп кете эдилер.

Койде Хайбулланынъ достлары, аркъадашлары да чокъ эди. Акъшамлары о ердеки санаторийлерде, раатлыкъ эвлеринде девалангъан адамларнен кой яшлары волейбол ойнай тургъан эди. Бойле вакъытларда да Хайбулланы эйи ойнагъаны ичюн эр кесе бегене эди.

Кимер адамгъа табиат эр шейни бере: гузелликни де, акъылисдатны да, Хайбулла союнып волейбол мейданына чыкъкъанда, онынъ сагълам, тюзгюн, дюльбер мучеси дикъкъатны джельп эте эди. Хайбулла оюнда да, окъувда да даима биринджи ола тургъан эди. Денъиз ичиндеки айтувлы Дива къаясынынъ тёпесинден озюни сувгъа аткъанда, ялыда отургъанлар оны къарылгачкъа бенъзете эдилер. Я дервизаларны айтмайсызмы?

Адети узьре курешни балалар башлайлар. Учь баланы йыкъып, гъалип чыкъкъан союна бахшыш оларакъ, байракънен берабер бир шей алып берелер. Эсас байракъ исе учь курешчини йыкъкъан пельвангъа такъдим этиле.

Ялы боюнда о йыллары энъ намлы курешчилер, агъа-къардаш Варельджилер сайыла эдилер. Оларнынъ ыргъагъындан кимсе къуртулып оламай эди. Курешнинъ сонъунда исе олар эписи ортагъа тюшип, тутуша, лякин бири-бирини йыкъмай баягъы долангъан сонъ курешни екюнлей. Бахшышларны алып къайта тургъанлар.

Бу сефер де байракъны Варельджилер аладжагъына кимсе шубе этмеди. Курешнинъ энъ къызгъын вакъытында, о вакъыт даа курешчи оларакъ даа кимсеге белли олмагъан Хайбулла, балакъларыны тиреп, ортагъа тюшти. Сейирджилер, бу далгъалы къара сач, перчемли, акъ черели, сия къашлы, айдын бакъышлы дюльбер йигитни корип, сабырсызлыкънен онынъ кучю кимге етер экен, дегени киби, беклеп турдылар. Хайбулла, чокъ кечмеди, эки курешчини ерге шыпыртты. Сейирджилер арекетке кельдилер: «Бу йигит къайсы койден, кимнинъ огълу? — деп бири-биринден сорап

башладылар. Сонъ шамата бирден токътады, ортагъа Варельджининъ буюги чыкъты. О башта къолларыны котерип, куреш мейданыны айланды. Онынъ белине къушагъыны багъладылар. О, козь къыйыгъындан Хайбуллагъа бакъты: «Сен де курешчи олып, манъа къаршы чыкътынъмы?» — дер киби йылмая эди.

Варельджилерде куреш теджрибеси буюк, олар чешит усуллардан файдаланмагъа билелер. О, Хайбулланы бир кереден нефес алдырмай япалакъкъа алып, ерге шапыртаджакъ олды. Эм къушагъына япышкъанынен, оны авагъа котерип, бир къач кере айландырды, ерге атты. Хайбулла йыкъылмады, мышыкъ киби аякъ устюне тюшти, кене тутыштылар. Бу кересинде намлы пельваннынъ ыргъагъы да файда бермеди. Сейирджилернинъ чокъусы Хайбулланынъ тарафдары олып къычырышалар. Джошкъун куреш авасы эп гурюльдей. Варельджи чешит усуллар къулланаджакъ ола, лякин чул туттурмай, манълайындан бурчакъ киби тер тамчылары чыбыра башлады. Онынъ болдургъаныны дуйгъан Хайбулла бутюн кучюни топлап, йылдырым чабиклигинен пельванны янбашкъа алды, козь юмып ачкъандже Варельджи чалкъа ерде серилип къалды... Орталыкъ зый-чув олды. Сейирджилер ерлеринден турып, куреш мейданына чаптылар. Комиссия азалары оларны ерлерине къайтараяткъанда ортагъа кичкине Варельджи атылып чыкъты. Эллерини саллап нелердир исбат этеджек олды, сонъ: «Хайбулла куреш къаидесини бозды», — деп къычырды. Комиссия азалары оны ерине отурттылар. Дервизаларда койлернинъ энъ урьметли къартлары комиссия азасы олып сайлана эдилер. Шунынъ ичюн де оларны эр кес динълемеге меджбур эди. Комиссия азалары Хайбулланы энди учь адам йыкъкъаныны козь огюне алып, куреш битти, деп илян эттилер. Байракъ Хайбуллагъа берильгени илян олунды.

Акъшам кеч маалинде Хайбулла байракъны ве учь яшында бир тананы алып, аркъадашларынен эвлерине кельгенде Агъбичий шашып къалды.

III

Хаяллар адет узре эр куньки омюримизден узакъ олалар. Яшлыгъында инсан озь истеклерине пек тез наиль оладжагъына ишана, лякин огюне чыкъып, бекленильмеген зорлукълар оны сувундыра, кимерде умютлеринден вазгечмеге де себеп ола.

Хайбулланы озь коллективи, кой халкъы, йымшакъ табиаты, мискинлиги ве аджайип чалгъыджы олгъаны ичюн урьмет эте

эдилер. О, куреште де озюни корьсеткен сонъ, урьмети даа да артты. Лякин Хайбулла бунъа чокъ къулакъ асмады. Онынъ ичюн энъ керекли шей — музыка санатыны темелинден огренмек эди. Бу истек оны ахыр-сонъу музыка окъув юртуна алып барды. Мында окъугъан девиринде о, бу сааны темелинден огренмек ичюн инсандан гъает буюк кучь, гъайрет, ираде талап олунгъаныны яхшы анълады. Лякин бундан къоркъмады, арзуларындан вазгечмеди, аксине о озь макъсадына, не вакъытта олса да, илле иришеджегине къанды ве бутюн къыйынлыкъларны енъип чалышмагъа тырышты.

Окъувнынъ сонъуна чыкъаяткъанда, оджаларнынъ кескен мусбет къыймети оны пек къувандырды.

Демек огде эки ай яз татили. Койде озь достларынен ойнап-кульмеге акъ къазанды.

Шу унутылмаз, къуванчлы яз татили куньлеринде Хайбулла озь севгисинен де расткелишти…

Сеттар агъанынъ кичик къызы Музейен он едиге киргенде, ялы бою койлериндеки айтувлы дюльберлернинъ эписини бастырды.

Даа якъында тютюн аранларында, аякълар арасында чапкъалап юрьген къызчыкъ — мына санъа айнынъ он дёртю олды. Онынъ айдын атешли козьлерине бакъкъанда юрегинде сакълы бутюн сырларны корьген киби оласынъ, козьлеринъни о козьлерден айырамай, муджизе корьген киби айретте къаласынъ…

Музейеннинъ балалыгъы тез биткени эр кесни шашыртты. «Комороз» Сеттарнынъ къызы», «Музеккирнинъ къардашы», «Докъузынджы сыныфта окъугъан Музейен» киби лафлар кой яшларынынъ тилинде сыкъ-сыкъ текрарланды. Къызгъа сёз къатмагъа, илишмеге яшларнынъ джесарети етмей эди.

Яваш-яваш бу лафлар, яз татилинде эвге къайткъан Хайбулланынъ къулагъына да келип тийдилер. О, Музейенинъ гузеллиги акъкъында аркъадашлары — Шамеран, Нусрет, Энверлерден эшитип турса да, аслы шу къызны козю огюне кетирип оламады. О, чокъ ойланса да, мектеп балалары арасында козьге чарпаджакъ ойле къыз баланы хатырлап оламады.

— Меселе де онда даа, — деп Шамеран Хайбуллагъа анълатмагъа тырыша, — былтыр ич биримиз оны корьмей эдик. Биз козю сокъур олса да, оны биринджи олып, Къуртбедин сечти, бизлерге де косьтерди. Бугунь акъшам клубда «Алим» киносыны косьтереджеклер, кельсенъ, озюнъ корерсинъ. Онынъ гузеллигини, эписи бир, тильнен тариф этмекнинъ чареси ёкъ.

О йыллары койнинъ эалиси арасында энъ намы кеткен кинолар: «Алим», «Абрек-Заур», «Дагълар къануны» эдилер. Хусусан «Алим» киносы кельди деселер, койнинъ къарты-яшы бир къалмай клубгъа топлана тургъанлар.

Акъшам киногъа Музейен агъасы Музеккирнен берабер кельди. Музеккир клуб огюндеки мейданчыкъта топлангъан кой яшлары арасында Хайбулланы корьгенинен янына кельди.

— Хош кельдинъ, студент аркъадаш! Сени корьген бей олсун! — деп онынъ къолуны сыкъты.

Олар акъран эдилер. Музеккир арбий хызметке Хайбулланен берабер чагъырылды. Хайбулланынъ бир козю зайыф корьгени ичюн комиссиядан кечмеди, оны «арбий хызметке яравсыз», деп къайтардылар. Бойле бакъкъанда онынъ козьлеринде ич бир илле, нукъсанлыкъ корюнмесе де, бир козю керчектен де иллели олып, зайыф коре эди. Хайбулла о вакъыт аркъадашларындан айырылып къалмамакъ ичюн тырышты, лякин олмады. Экимлер ойле таныдылар, весселям! Арбий комиссариатта онынъ эллине «беяз билет» туттырдылар.

— Бизим коюмизнинъ яшлары чокъ окъумагъа севмейлер, — деди Музеккир Хайбулланы четтеки скемлеге, отуртып, — олар яшайышта къолай ёллар арайлар, аналарынынъ янындан кеталмайлар. Амма да йигит экенсинъ, бу чипчелерге ошамадынъ. Окъувынъны быракъмадынъ, яхшы яптынъ, бизим коюмизден де бир окъугъан адам чыкъсын.

Музеккир оларнынъ къоранталары арасындаки зыддиетни биле ве шу къолайсызлыкъны ятыштырмакъ ичюн чокъ тырыша, эм бойле бир корюшювни о арз эте эди. Койдешлер къызгъын лаф этип тургъанда, Музейен яваштан агъасынынъ янына келип, тезден кино башлайджагъыны сёйледи.

— Я сен не ичюн Хайбулла агъанъа селям бермейсинъ? Ёкъса, корюшкен эдинъизми?..

Музейеннинъ эки янагъы алланды, утангъанындан ерге бакъты:

— Ёкъ, корюшмеген эдик. Хош кельдинъиз, Хайбулла агъа, — деп утана-утана йигитке элини узатты.

— Ана шай, къардашым, мектебинъни битирген сонъ, окъувынъны девам этмек истесенъ, ананънынъ оглюги тюбюнден чыкъмакътан къоркъма. Мына кимден ибрет алмакъ керек! Кене яхшы Хайбулла тапылды, ондан башкъа районда энъ буюк койлерден бири санылсакъ да, меркезге кетип окъугъан яшлар эсабындан эр кимден арттамыз, — деп еринден турды.

Олар учеви берабер клубгъа кирип, бир сырада отурдылар. Хайбулла арада-сырада Музеккирге дуйдурмай, козь къыйыгъындан Музейенге бакъкъан сайын, достларынынъ айткъанлары догъру олгъанына къана башлады.

Кино башламаздан эвель киномеханик озь аппаратыны арткъа таба тартып, отургъанларгъа илян тарзында юксек сеснен шойле деди:

— Аркъадашлар, бельки аранъызда пианино чалгъанлар бардыр, эгер олса, кинонынъ кетишатына бакъып, оны чалып турса яхшы олур эди. Пианино давушы алтында аппаратнынъ шатырдысы о къадар эшитильмез.

Эр кес Хайбулла тарафкъа бакъты. Кой клубында эски бир пианино бар эди. Хайбулла джемаатнынъ риджасыны ред этмеди. Пианино башына отурып, кино вакъытында эски халкъ аваларыны Алим акъкъында йырларны чалып, сессиз кинонны джанландырмагъа тырышты.

Шу акъшам Музейеннен олгъан тесадуфен расткелиш Хайбулланы да шашырды. О, озь койлеринде бойле бир аджайип гуль ачылгъаныны бильмегенине тааджипленди.

Музейеннинъ юзюне бакъкъанда «Арзы къыз» эфсанеси тевекель бу ерде, ялы боюнда догъмагъан экен, деп хаялланасынъ... Эм ойле гузеллерни, тек мында чокъ расткетирмек мумкюн. Олар аджайип дагъ чечеклери киби етишип ачалар.

Яшы йигирми экиде олгъан Хайбулла пек утанчакъ огълан олса да, къызлар оны пек бегене эдилер. Лякин, козь бинъни корер, джан — бирини север, дегенлери киби, онынъ юрегини озь койдеши эсир алды. Ильк оларакъ онъа кучьлю севгининъ къуветини ис этмеге, Музейен себеп олды. Эм бу севгиси Хайбуллагъа раатлыкъ бермеди. Юрегинде уянгъан назик ислерни о музыка тилинен ифаде этмеге тырышты. Оны къувандыргъан да, агълаткъан да кеманеси олды. Геджелери анасы юкъламагъа ятып, орталыкъ тынчлангъан сонъ, кичкене одачыгъына къапалып, къандиль ярыгъында нота чызыкълары устюнде шу юрек ташкъыныны джанландырмагъа тырышты. Бу мукъаддес севги артыкъ юрегинде сакълы турып оламады. Оны ифаде этиджи эзгилер яратты. Экинджи куню элине кеманесини алып, гедже язгъанларыны чалып башлагъанда, шу атешли дуйгъулар, насылдыр адий, тюссюз давушларгъа чевирильгенини дуя ве язгъанларынынъ чокъусыны йыртып атты.

Дженюптеки яз геджелерининъ дюльберликлери Хайбулланынъ анъында джанлана башладылар, лякин кягъыт узерине тюш-

кенде, атешсиз, ай ярыгъында зайыф корюнген япракълар киби олып догъдылар… Чаресизлигине, чыкъымсызлыгъына ачувлангъанындан козьлери торланды. «Демек, беджерип оламай экеним, меним агъызымнынъ къашыгъы дегиль экен», деп кягъытларны кене де йыртып ташлады. Пенджерени ачты. Чалкъанып тургъан денъиз беттен ель эсти. Башындаки фикирлер айдынланды.

«Ёкъ, корьген, ис эткен дюльберликни башкъаларына да косьтермеге бильмек кереким. Бунынъ ичюн тырышмакъ, тырышмакъ шарт!» — деп тюшюнди.

Хайбулла шу геджеси биринджи кере озюнде аджизлик ис этти. Лякин юрек ташкъынларыны макъамнен айтып оламагъаны ичюн гонъюльден тюшмеди, аксине онынъ себеплерини къыдыра башлады. Бу иште онынъ теджрибеси етмегенини пек яхшы анълады.

Янъы окъув йылы башланмасына бир къач кунь къалгъанда, Хайбулла шеэрге къайтмаздан эвель Музейенни мытлакъа корип, лаф этмек къарарына кельди. Олар эвельден бир къач керелер расткелишселер де, адамларнынъ козьлеринден четлешмеге, ялынъыз къалмагъа имкян олмады. Кой ерлеринде яш къызларгъа о йыллары даа сербестлик берильмеген эди, даа да догърусы, сербестлик берильсе де, эски адетлернинъ тесири буюк эди.

Музейен озю де шу корюшювлерде Хайбулла ондан козьлерини алмагъаныны, лаф этмек истегенини дуймай къалмады. Онынъ озю де йигитнен лаф этмекни арз эте, лякин къоркъа эди…

Хайбулла Музейенни корип, лаф этмек къарарына кельсе де, олар корюшселер не айтаджагъыны, лафны неден башлайджагъыны козь огюне кетирип оламай эди.

Колхоз эрте пишкен юзюмлерни джыймагъа ярдым этмек ичюн мектеп талебелерине мураджаат этти. Олар сабадан мектеп бинасында джыйылышмакъ керек эдилер. Бу акъта хабери олгъан Хайбулла да мектепке бармакъ къарарына кельди.

Ава, Хайбулланынъ сырындан хабери олгъаны киби, шу гедже бозулды, кок булутланып, гудюрдеп, шемшек чакъа башлады. Сонъ, чокъкъа бармай, кучьлю ягъмур сагъанакълары бири-бири артындан шувулдап ягъды. Сокъакъларда сув шырылтысы тынмады.

Сабагъа якъын ягъмур сакинледи. Агъбичий енге сабагъа къадар юкълап оламады. «Берекетнинъ ярысыны гъайып этти бу хайырсыз ягъмур», деп кедерленди. Эрте танъда турып, эв ичинде о ян-бу ян айланды. Чокъкъа бармай Хайбулла да турды.

— Я сен не юкъламайсынъ, огълум? Бугунь тамам юкъу авасы. Бу гедже денъиз де къутурды…

— Меним де юкъум къачты, — деди Хайбулла, анасынынъ бетине бакъмай.

Ягъмур токътагъан сонъ денъизден эсе башлагъан серт ель, чокъкъа бармай коктеки булутларны къайдадыр алып кетти. Кунеш чыкъкъанынен койлюлер тютюн сырыкъларыны аранлардан авагъа, кунешке чыкъарып къурутмакъ керек эди. Агъбичий енге о якъкъа кетмеге азырлангъанда, Хайбулла анасына:

— Бугунь анда мен де бараджагъым, — деди анасынынъ итиразына бакъмай, эвден чыкъып кетти.

Хайбулла аранлар янына етип баргъанда, аман-аман бутюн койнинъ джемааты о ерде эди.

Колхоз реиси Музеккир, бабасы Сеттар агъа, колхоз партия тешкилятынынъ секретары Эреджеп, топлангъанларгъа кимге не ишлер япмакъ керек олгъаныны косьтерди. Давранмакъ, куньлерден толу файдаланмакъ керек эди. Койде бир де-бир иш ичюн кой джемаатына аджеле топланмакъ керек олса, тютюн аранлары огюнде асувлы тургъан рельс парчасыны оттюре тургъанлар. Ягъмур ягъаджагъыны дуйгъан койлюлер, чанъ давушыны беклеп отурмай, берекетнинъ такъдирини къайгъырып, аранларгъа ашыкътылар. Ишни къызгъын тешкиль эттилер. Хайбулла да агъыр бешликлерни ташып башлады. Чокъкъа бармай эсас ишлер япылды. Сонъра джемаатнынъ бутюни арангъа топланды. Эреджеп оларгъа районда мевсимий ишлернинъ кетишааты ве озь колхозларындаки вазиет акъкъында сёйледи. Газеталарда басылгъан халкъара вазиетке аит материаллар окъуды.

Хайбулла андан чыкъкъанынен эвлерине ашыкъты, чюнки мында топлангъанларнынъ арасында Музейенни корип оламады.

Олар экинджи куню мектеп бинасында корюштилер. Юкъары сыныфларда окъугъан талебелер, эсасен къызлар, янъы окъув йылы огюнден мектеп одаларыны, азбарыны темизлемеге, донатмагъа кельдилер. Хайбулла да мектеп директорыны арагъан адам олып, о тарафкъа барды. «Юрек-юрекке сес бере», дей тургъанлар. Хайбулла да мектеп бинасына киргенинен башта козюне Музейен чалынды. Юреги «шув!» этип кетсе де, озюни эльге алды, эеджанлангъаныны этрафтакилерге бильдирмемеге тырышты.

— Иш къолай кельсин, къызлар, тойгъа азырланасынъызмы? — деп Хайбулла къызларгъа якъынлашты, эписининъ эллерини алды. Музейен кене де къызарды, ерге бакъып къалды. Хайбул-

ла ондан анасынынъ не ерде олгъаныны, сабадан берли оны къыдыргъаныны айтты ве къызны лафкъа тутып, четке чекти. Аркъадашларындан айырылмагъа къоркъкъан Музейен:

— Хайбулла агъа, къызларымыз о якъкъа кетелер, йиберинъ мен де олардан айырылып къалмайым, — деп элини онынъ элинден чекип алмакъ истесе де, Хайбулла йибермеди.

— Токъта, олар сени ташлап кетмезлер, беклерлер, къоркъма, манъа сеннен мытлакъ лаф этмек керек, мен аселет мында сени арап кельдим, — деди о ве Музейеннинъ козьлерине дикъкъатнен бакъты. — Санъа айтмакъ истегеним, мен ярын, я да о бириси кунь шеэрге кетеджегим, бизде де сентябрьнинъ биринден окъув йылы башлайджакъ, бир даа къышта келеджегим. Бизлерге шу вакъыт ичинде мектюплешмек керек, мени санъа айтаджакъ лафларым бар. Бир шей айтып оламадым, коресинъ, имкян ёкъ, сени тена бир ерде расткетирмекнинъ чареси олмай. Мен мектюп язмакъ къарарына кельдим, башкъа чаре ёкъ.

Музейен къулакъларына къадар къызарды.

— Ёкъ, ёкъ, мектюбинъизни манъа бермей, ачып окъурлар, кулерлер, койде мени алем масхарасы этерлер, — деп Хайбулланынъ бетине къоркъунен бакъты.

— Сен къоркъма, мен мектюпни почтагъа язарым, о ерде Петька эмдже чалыша, сен билесинъ, онынънен лаф эттим. О кимсеге бир сёз айтмаз. Мектюпни кимсеге косьтермейип, санъа берир, ондан сенинъ хаберинъ олмаз, о бизни ишанчлы адамымыздыр. Сен вакъыт тапкъанда почтагъа кирип корюнсенъ, сорамагъа да керекмей, анъладынъмы? Озюнъ де язарсынъ, адресим мектюбимде олур. Бизге мытлакъа мектюплешмек керек! Айды, мен кеттим, сагълыкънен къал! Бир афтадан кечиктирмей почтагъа кир, — деп шашмалап къалгъан Музейеннинъ элини кучьлю сыкъты ве чапып кетти.

IV

Йылларнынъ эр бир мевсими койлюлер ичюн бири-бири артындан япылмасы керек олгъан ишлерини хатырлата. Хусусан кузь айлары ялы боюнда яшларгъа энъ месулиетли, давранмакъны талап эткен вакъыт ола. Джевизлерни къакъмакъ, юзюмлерни джыйып подвалгъа ташымакъ, согъанлар чыкъарылгъан сонъ, оларны багъ-багъ орип къурутмакъ, кеч пишкен алма, армут, эрик, ювез, хурма, инджирлерни джыйып къурутмакъ, я да татлы,

бекмез къайнатмакъ, зейтюнлерни джыйып тузламакъ керек ола. Тамам шу вакъытлары да дагъларда берекет номай ола. Ахлап, аджджы алма, къызылчыкъ, мушмолла, фындыкъ ве дигер дагъ емишлери де пишелер. Демек вакъыт тапып орманларгъа чыкъмакъ, о ердеки берекетни де топламакъ керек.

Затен кузь айларында орманларнынъ айрыджа дюльберлиги ола. Чешит ренкке кирген япракъ тёкюле башлай, тереклер сийреклешкен киби ола. Чамлыкъкъа кирсенъ, ель олмагъанда биле, чамлар шувулдап туралар, гуя бири-биринен сырдашалар. Хусусан о шувулты геджелери даа зияде арта. Сыкъ-сыкъ ягъгъан ягъмур тереклерни, табиатны юва, эм о, яздан къалма къарувны, сыджакълыкъны ювып, алып кеткен киби ола.

О девирде энъ гузель ишлерден бири бекмез къайнатмакъ олса керек. Бизим тарафларда энъ къокъулы мускат юзюминден, бера армутындан къайнатыла эди. Ойле вакъытларда этрафны мис-гъамбер къокъусы тута. Бекмез азыр олгъан сонъ, бардакъларгъа я да шишелерге толдурыла. Къыш куньлери эвге кельген мусафирлер къызылчыкъ, айва, инджир татлысынен бирге мытлакъа бекмезден де сыйлана тургъанлар.

О девирде иш къайнай. Араба-араба келип тургъан юзюмлерни джыныскъа айырып, магъазларда эскенджелернен сыкъалар, шырасыны чапчакъларгъа толдурып къоялар.

Тойлар да белли олгъаны киби, чокъусы шу вакъытларда, берекет джыйылып алынгъан сонъ олып кечелер. Сонъ тютюн ишлери, тютюн деметлев башлай. Акъшамлары тютюн аранларында къадынлар, къызлар йыр, шакъа-къоратанен демек тизелер. Эркеклер исе тай басалар, чюнки къалыпкъа къоюлгъан тютюнни бастырмакъ ичюн, демир пудлыкъларны котермек керек ола. Умумен тай бастырмакъ эркек ишидир. О иш койлюден буюк усталыкъ талап эте.

Тютюн япракъларыны джыныскъа коре болелер, оларны къарыштырмай, айры-айры дестелер тизелер. Эгер де тютюнни теслим эткен вакъытта къабул комиссиясы бир джыныс тютюнге дигер джыныс къарышкъаныны корьсе — бутюн тайны энъ ашагъы джыныс эсабына къабул этелер. Мында йылларнен эльде этильген иш теджрибеси ишни бутюн тантиминен алып бармакъ имкяныны бере.

«Илери» колхознынъ тарлаларындан да бол берекет алынды. Багъларда, бостанларда берекет яхшы олды. Эр эмек кунюне, акъчадан башкъа, колхозда етиштирильген мейва ве бостан мах-

сулатлары да берильди. Пек чокълары шеэрлерге барып, о сенелери даа янъы пейда олгъан патефонлар алдылар. Акъшамлары иштен сонъ оларны яры геджеге къадар чалдыра эдилер. Райондаки хозяйстволыкъларнынъ вазиетлери йыл-йылдан тюзельмекте, эалининъ яшайышы яхшылашмакъта эди. Ялынъыз халкъара вазиет эп кергинлешмекте, фашизм ат ойната, гуя бутюн мемлекетлерини эльге кечирмеге тырыша. Басып алгъан ерлеринде исе «янъы низам» тезмеге башлай.

Куньлернинъ биринде колхоз партия тешкилятынынъ секретары — Эреджепни ве колхоз реиси Музеккирни район меркезине, о ерде отькериледжек топлашувгъа чагъырдылар. Топлашувда эсасен районда юзюм ве тютюн планларыны арткъачынен эда эткен, ходжалыкъларнынъ иришкен мувафакъиетлери ве кериде къалгъан колхозларнынъ вазиетлерини тюзетюв чарелери акъкъында айтылды. Ондан сонъ меркезден кельген лекторгъа сёз берильди. Онынъ халкъара вазиетине аит докладыны топлангъанлар буюк меракънен динъледилер.

Топлашув акъшамы кеч маальде битти. Музеккир Эреджепнен берабер бир атлы арабаларына минип, ёлгъа чыкътылар. Киреч къуюларына кельгендже агъыз ачмадылар. Озь тюшюнджелеринен мешгъуль олдылар. Ниает, Музеккир тютюн къутусыны чыкъарып, кескин дюбегинден бир сигар бурды, озь теэссуратларыны Эреджепнен пайлашмакъ истеп:

— Меним анълагъаныма коре, фашистлер бизим сынъырларгъа якъынлашалар, бизге гъалиба оларнен бир даа тутушмакъ керек оладжакъ. Сен бу акъта насыл тюшюнесинъ? — деди.

— Сен Ордудан якъында къайткъанынъ ичюн ойле тез нетидже чыкъарасынъ. Эльбетте, анълашылгъанына коре, вазиет уймай, лякин энди Авропада бизнен тутушмагъа ойле чокъ къалмадылар. Вакъыт косьтерир, — деп Эреджеп къыскъадан кести.

Эреджеп энди баягъы яшларында. О биревлернен сухбетлешкенде, тосат-тосат тютюн зифиринден сарарып къалгъан мыйыкъларыны да сыйпап ала. Ватандашлар дженки йылларында Эреджепнинъ эки агъасы эляк олды. Ондан сонъ, йигирми бирнинъ дешетли ачлыгъы да озь ишини япты. Аиледе пайнозю къалды Балыкъчылар артелине ишке кирип, зар-зорнен джаныны къуртарды. Энди Эреджеп озю де къоранта саиби олгъан адам. Койде «Илери» колхозыны тешкиль эткенлерден бири.

Музеккир атнынъ тельбевлерини бошатты, ай ярыгъында йылтырап корюнген денъизге бакъып хаялланды. О, денъизде, балыкъ

киби ялдай эди. Тап балалыгъындан матрос олмагъа, денъиз, океанларда ялдамакъ истегинен яшады. Ордуда экенде партия сафына къабул эттилер. Энди арбий хызметини битирип кельгенине баягъы вакъыт олса да, бутюн вакъыт кок ёлакълы матрос кольмегини устюнден чыкъармай.

— Не бакъып къалдынъ, денъиз озюне тартамы? — деди Эреджеп, узангъан сукюнетни бозмакъ ичюн.

— Айтсанъ, шимди озюнъни анда атып бир ялдасанъ да…

Эки аркъадаш кене сусты. Ялыгъа келип урунгъан уфакъ далгъаларнынъ давушы эшитильди. Бойле вакъытларда адамлар «денъиз нефес ала», дейлер.

— Бизлер денъизге тюшмей, тарлаларда юрип де, тенлеримизни къарартмакъ мумкюн, кунеш эр ерде етерли, — деп ташлады Эреджеп, мыйыкъларыны сыйпады.

— Музеккир, бизге бир джиддий меселени аль этмек керек, — деди о. — Достунъ Хайбулла сенинъ къардашынъ Музейенни корьген сонъ, къара севда олып юрьгенинден хаберинъ бармы? Оларгъа ярдым этмек керекмиз.

Музеккирнинъ элинден сигары тюшип кеткенини озю де дуймады.

— Сен не айтасынъ шу, Эреджеп агъа? О даа насыл севда? Музейен даа бала да?

— Сенинъ ичюн бала, башкъалары ичюн етишкен къыз. Эм де насыл да къыз я? Колхоз реиси олгъан сонъ, къызларымызны башкъа койлерге бермемеге тырышмакъ керексинъ. Койдешлеримиз тургъанда… Эм бу ишке джиддий янашылмаса, бизим дюльберлеримизни башкъалар сайлап, къакъыштырып, алып кетерлер.

— Токъта, лафны четке бурмаса, сен керчек айтасынъмы шу, бизим Музейенчик ойле шейлерден анълап башладымы? Я бизлер Хайбулланен якъында корюшкен эдик. О манъа бир шей айтмады да?

— Ана, санъа бир шей даа. Санъа озь сырыны насыл ачсын? Аксине, оны кимсе бильмесин деп, арекет этер даа… Лякин, догърусыны айткъанда, олар бир-бирлерине пек ляйыкълар, айткъанлары киби «мевлям язгъан».

— Музейеннен мен лаф этерим, бакъ сен онъа, етишкен къыз олгъан! Озю институткъа кирип окъуйджагъым, деп юре эди. Энди севги пешине тюшкен…

— Сонъ, не олгъан? — деди Эреджеп ве арабадан сычрап ерге тюшти, уюшкъан аякъларыны джанландырмакъ ичюн юрип

башлады. — Бу ерде кимсенинъ къабааты ёкъ, эм окъувнен севги бири-бирине кедер этмез, эльбетте меселе джиддий олса. Мен беллесем, Хайбулла акъыллы йигиттир, не япкъаныны озю пек яхшы бильсе керек. Амма сен бир шейден хаберинъ олмагъан киби, къардашынъа ич бир лаф айтма, баланы гонълюни къырма, атешленип башлагъан севгини сёндирме.

Музеккир Эреджепнинъ сёзлерине къангъан киби олса да, озю къардашыны энди етишкен къыз оларакъ тасавур этип оламай, эм къуванаджагъы, эм куледжеги келе.

Олар койге кельгенде энди гедженинъ дер маали эди. Орталыкъ чым-чырт. Узакъта денъиз ичине кирип кеткен буруннынъ тёпесинде ерлешкен маяк липильдеп тургъан йылдызчыкъны анъдыра.

Экинджи куню, эгер келишикли олса, Музеккирнен Эреджеп бодене авына чыкъмакъ мерамында эдилер. Ава келишикли дегени — денъизнен кок бирлешкен уфукълар булутнен къаплы олса, сыджакъ мемлекетлерге учкъан боденелер, экинджи геджеге къадар этрафтаки дагъ этеклеринде, чайырларда геджелейлер, шундан файдаланып, кузьде ойле геджелерде ялы бою койлеринде бодене авына чыкъалар. Лякин шу ишке та яздан тедарик корьмек керек ола. Яз куньлери чамлыкъларгъа чыкъып, къуругъан чам тереклернинъ озегини ярчыкълап, чыра ясайлар, оларны чилле сыджагъында дамларгъа къойып, къурталар, сонъ аранларгъа сакълап къоялар. Кузьде, боденелер тюшип башлагъанда, ярыгеджеден сонъ, узун саплы фенерлерге чыраларны якъа да бир элинен оны тута, дигерисинде узун таякъынынъ уджунда балыкъ авы ичюн орюльген чильтер ола. Чёллерге чыкъып, фенерлерини якъа да бодене арап башлайлар. Боденелер фенер ярыгъыны корип къачмай, аксине онъа бакъып къалалар. Шу ан чильтернен оны баса, сонъ союп аркъасындаки тарпиге ташлайлар. Амма базы вакъытта янгъын да чыкъа. Къуру отлар, фенерден тамгъан чыра ягъындан туташып кетелер. Янгъынлар чыкъкъаны ичюн, бу сой авларны сонъки вакъытларда ясакъ эттилер. Тюфеклери олмагъан, гизли-къапакълы, чет ерлерде чыкъып авлана ве бойleликнен бодене кобетеси пишмеген эв олмай тургъан.

Экинджи геджеси Эреджепнен Музеккир бодене авына чыкъып оламадылар. Эреджепни къомшу койге насылдыр бир ишнен чагъырдылар. Музеккирге исе шу куню районд ан кельген ветеринар экимнен, атларына минип, яйлагъа, колхоз къойлары юрьген, «Беш текне» этрафларына бармакъ керек олды. Къыскъасы, агъасы Музейеннен шу куню лаф этип оламады.

Эреджепнен, къардашы акъкъында олып кечкен лафлардан сонъ, Музеккирнинъ козьлери ачылгъан киби олды. «Бакъ сен онъа, энди гизли сырлары да бар экен», деп тааджипленсе де, сонъундан адеттен тыш ич бир шей олмагъаныны анълады. Докъузынджы сыныф талебеси, он еди яшларында къыз, эльбетте, къокъласынен ойнап отураджакъмы?

Куньлернинъ биринде, тенефюс вакътында Музейен ара тапып, мектептен чокъ узакъ олмагъан, почта болюгине чапты. Петя эмдже оны озь болюгине алып кирди, элине конверт туттырды. Музейен мектюпни эки буклеп, жакетининъ джебине тыкъты. Артына-огюне бакъмай, чапып кетти. Къарт исе онынъ артындан бакъып къалды, сонъ терен кокюс кечирди, башынынъ тазыны сыйпап алды, джебинде орселенип къалгъан уджуз папирос къутусыны чыкъарып, тютюн якъты.

Музейен мектепте сонъки дерске къадар зорнен отурды. Юреги сыкъ-сыкъ ура, джебиндеки мектюп онъа шытырдагъан киби келе, къоркъа, дерсинъ бутюн талебелер онынъ сырыны биледжек.

Ниает, окъув куню де битти. Частына эвлеринде кимсе ёкъ эди. Шай олса да о аятларынынъ къапысыны мандаллап, къалтыравукъ эллеринен, омюринде биринджи кере алгъан мектюбини ачты, оны окъуп башлады. Башта окъугъанындан бир шей анълап оламады, юреги бир богъазында, бир аркъасындан ура, дерсинъ, чыкъмакъ ичюн ёл къыдыра.

Бираз тынчлангъан сонъ, сатырларынынъ манасыны анълап башлады. Хайбулла онъа буюк шеэр тарашлыкъ эткенини, койни эр вакъыттакисинден зияде сагъынгъаныны, оларнынъ сонъки корюшювлери бир дакъкъа биле акъылындан чыкъмагъаныны ве сабырсызлыкънен мектюбине джевап беклегенини яза, мектюпнинъ ичинде адреси де бар эди…

Музейен озюнинъ акъбардакъ киби назик севгисини Хайбуллагъа язгъан мектюплеринде беян этмеге тырышты.

Хайбулланен Музейен арасындаки мунасебетни, йигитнинъ койдеки достлары да биле эдилер. Базы вакъытларда бойле шейлер шакъасыз, кулькюсиз де олмай тургъан. Лякин олар бу акъта бири-бирлерине айтып кулюшмедилер, чюнки койдешлери арасында етишеяткъан ойле къыз ялынъыз Хайбуллагъа ляйыкъ деп биле эдилер. Атта агъасы Музеккир биле, меселенинъ асылыны анъласа да къардашыны тазирлемеге тили бармады. Чюнки о, Хайбулланы бегене эди. Оны акъылла, намуслы, окъумыш йигит олгъаны ичюн сая эди.

Севдаларнынъ сырларыны оларнынъ даима янып тургъан козьлери, ичлерине сыгъмагъан севинчлери, бакъышлары дуйдура эди. Чокъкъа бармай бу эки яшнынъ арасындаки мунасебетни бутюн койдешлери бильдилер.

V

Ялы боюнда къатты, девамлы къышлар сийрек ола. Ягъмурлар чокъкъа сюрмей, къар чокъ турмай, кя кучьлешип, кя сакинлешип рузгярлар булутларны, къарларны сипирип алып кете, ирителер. Къатты олгъанда, яни къар чокъ ягъгъанда дагъларгъа дувадакълар учып келе тургъан. Къыш пек къатты олгъаныны бильдиреджек олсалар: «О йылы дувадакълар кельген эди», — деп ташлай эдилер.

Шу йылы къар номай ягъды, эм де къатты сувукълар олды, пек чокъларнынъ инджир тереклери бузлап, гъайып олды. Шай олса да ойле терен ягъгъан къарлар мында койлюлерни севиндире эдилер, чюнки юзюм кутюклери къышта къар сувуна тойсалар, бир даа сувгъа ихтиядж олмай, берекет яхшы ола тургъан.

Бузлагъан инджир тереклеринде филислер пейда олып, олар юзюм асмасы киби пек чабик осе ве экинджи йылы кене де берекет берелер.

О йылларда ялы бонда яшагъанлар ичюн, къыш мевсиминде энъ мешакъатлы веселе якъарлыкъ одун тапмакъ эди. Эр бир эвде пек тез къызгъан ве ойле де тез сувунгъан тенеке собалар токътамай янып тура эдилер. Одун чокъусы дагъдан аркъагъа асылып ташыла эди. Къар чокъ ягъгъанда одунгъа чаналарнен барыла эди.

Ойле вакъытларда эр киши олмагъан эвлерге койдеки эркеклер невбетнен одун ташый, козь-къулакъ олып тура эдилер. Эм тул къадынгъа, янъгъыз къалгъан къоранталаргъа ярдым иши тек къышта якъарлыкъ ташувнен сынъырланмай, байрамларда, айван союлгъанда да япыла эди.

Къыш татили куньлери битеятыр, шеэрге окъумагъа къайтмагъа кене сайылы куньлер къалса да, Хайбулла яздаки киби, Музейеннен корюшип дертлешип оламады. Къыскъа къыш куньлеринде къайда бараджакъсынъ? Ялынъыз кой клубына кино кетирселер, я да мектеп балалары кой клубында озьлери бир шейлер тешкилятландырсалар, о ерде корюшмек мумкюн эди. Амма анда халкъ арасында къыз балагъа селямдан башкъа не айта билирсинъ?..

Къайтмагъа бир кунь къалгъанда Хайбулла рухтан тюшти. Энди язгъа къадар кене де куньлерни сайып отураджагъы акъылына кельгенде, не япаджагъыны бильмей кеманесини алды «Кене де алды гъам бени» адлы эски халкъ йырынынъ макъамыны юректен чалып башлады. Шай этип эфкярыны таркъаткъан вакъытта, къапы къакъылды. Ореке башында йип ишлеп, огълунынъ чалгъаныны динълеп отургъан анасы:

— Хайбулла, бирев къапыны къакъа, чыкъып бакъчы, ким кельген экен? — деди.

Огълу къапыны ачкъанынен, ичерге умют этильмеген мусафирлер — Эреджепнен Музеккир кирдилер.

— Мусафир къабул этесизми? Ярыгъынъыз да чыкъмай. Селям алейкум, урьметли студентимиз, келесинъ-кетесинъ инсан киби корюшип, сухбетлешип оламаймыз. Кене де окъумагъа кетеджегинъни эшитип кельдик. Келип-кеткенинъни башкъаларындан эшитип билемиз, бойле койдешлик оламы? — деди Эреджеп.

Агъбичий енге бекленильмеген мусафирлерни корип, бир ан шашмалап къалды, сонъ озюне келип оларны ичерге давет этти. Мусафирлер усть урбаларыны чыкъарып, сыджакъ одагъа кирдилер, собагъа якъын отурдылар. Селям-келямдан сонъ лафны Эреджеп башлады. О, сукюнетни бозып бу йыл къар чокъ ягъгъаныны, берекет чокъ оладжагъыны айтты.

Къаведен сонъ столгъа туршу, пенир, локъум къоюлды. Музеккир кетирген къара мускат шарабы ачылды. Олар Хайбулланынъ сагълыгъына бирер къаде ичкен сонъ, озьлерини сербест дуя башладылар, тиллери чезильди.

Бираздан сонъ Эреджеп сигарыны думанлатып:

— Сонъ, Агъбичий, сен бизге догърусыны айт, Хайбулла окъувыны битирген сонъ бизге къайтып келеджекми, ёкъса, энди бизлерни бегенмейип эбедий шеэрде къаладжакъмы? Бизлер, о окъувыны битирип кельсе, бир даа койден чыкъармамакъ истеймиз, сен бунъа не дейсинъ? — деди о.

— Я тютюн чапаламагъа, багъ къазмагъа бильмесе, мында келип не япаджакъ, сиз онынъ озюнден соранъыз, мен онынъ ишлерине къаршымайым.

— Зарары ёкъ, тютюнджи баласы, керек олса тютюн де чапалар, багъ къазар. Араба екер, иш онда деглиь, мында башкъа ишлер де етерли.

Бизим он йыллыкъ мектебимиз районымызда нумюневий мектеплерден сайыла. Келеджек йылдан башлап, шимди клуб олгъан

ерде Медениет сарайы къурмакъны козьде тутамыз эндиден сонъ койнен шеэр арасында ойле буюк фаркъ олмайджакъ.

Олар баягъы маальгедже сухбетлешип отурдылар, Эреджеп-нен Музекир аслы да мында эки севда генч меселеси акъкъында лаф этмеге кельдилер. Лякин кене де бу акъта лакъырды этип оламадылар. Себеби — Агъбичий енгенинъ кейфи бозукъ олгъанындан. Нетиджеде козьде туткъан меселелерни ерине кетирип оламадылар.

Мусафирлер Агъбичий енгенен сагълыкълаштылар. Хайбуллагъа огъурлы ёллар истеп, чыкъып кеттилер.

Энди баарь кельди. Япыладжакъ ишлернинъ ады-эсабы ёкъ. Пахыл киби ойле къызгъын вакъытта Музеккир хасталанып хастахането тюшти. Сувукълангъан. Башта къулакъ асмай юрьсе де, сонъундан еринден туралмады. Эким чагъырттылар. Плеврит хасталыгъына огърагъан, Ятмакъ керек олды.

Музеккир хасталыкътан да зияде рухий азап чекмекте эди. «Бойле бир девирде эр кунь эсапта олгъанда, манъа мында тёшелип ятмакъ олурмы? — деп. Экимлерни зыкъарлады. «Эр ким озь иши ичюн джевап берсе, реис аркъадаш, айткъанларымызны япмагъа меджбурсынъыз», эм сизе даа баягъы тедавийленмек керек оладжакъ. Акс алда хасталыкънынъ къайтавламакъ ихтималы бар, — деп. Джевап бердилер экимлер.

Агъасыны ёллап къардашы Музейен хастахането сыкъ-сыкъ келе, анасы пиширген ашларнен оны сыйлай, янъы хаберлер айта эди. Музеккир олмагъанда койде эсас ишлерни Эреджеп алып барды. Тютюн фиделери етиштилер, сачув кампаниясы якъынлашты. Койлюлер ичюн энъ месулиетли девир. Эреджепке де зор, эр ерге етиштирмек керек.

Бир кунь акъшам, о шеэрдеки ишлерини битирип, къайткъанда барып Муззекирни корьмек къарарына кельди.

Музеккир пек севинди, чокъ вакъыт лаф этип отурдылар.

— Эр шей озь вакъытында япылмакъта, авасы бираз къызгъан сонъ, сачмагъа башлайджакъмыз. Бабанънынъ озю де «ашыкъманъыз», деп айта. Сен озь сагълыгъынъны бакъ» деп, къайтты о. Лякин Муззекирни недир раатсызлай, геджелери юкълап оламай, чешит хаялларгъа дала…

Бир кунь къардашы онъа кене аш кетирип кельди. Сёз сырасы къомшусы Шамеран къапатылгъаныны айтты.

— Кене не япкъан о? — деп, ачувланды Муззекир.

— Кене хырсызлакътан даа, Муззекир агъа. Зенаатыны ич де ташлап оламай. Олар учь адам териджи Абрам агъанынъ эвине далгъанлар.

— Бу кересинде о джезасыны булур! — деди Муззекир къатий сеснен.

Шундан сонъ агъа-къардаш баягъы вакъыт индемей къалдылар. Муззекир къардашынынъ бетине бакъып къалгъан эди Музейен озюни къолайсыз ис этти.

— Манъа бир шейлер айтмакъ истейсинъиз, гъалиба? — деп сорады агъасындан.

— Догъру, Музейен, айтмккъ истейим. Эм чокътан айтаджакъ олам, лякин бир онъайтлы вакъытны тапып оламадым. Догърусыны айткъанда, мен бу хаберни эшиткен вакъытымда сени бир четке чекип, яхшы котеклейджек де олдым. Лякин Ereджеп агъанынъ сёзлеринден сонъ, атта бойле тюшюнгеним ичюн утандым. О чокъ корьген, бильген адам.

Музейеннинъ череси ап-акъ олды. Агъсыныныъ озюни сыкъмай айткъан лафлары онъа окъ киби урулдылар. «Демек Хайбулланен экимизнинъ арамыздаки багъ энди агъама да еткен», деп, тюшюнди о.

— Я мен не къабаат ишлеген экеним?

— Мен сени даа къокъласынен ойнагъан къызчыкъ деп, юрем, сен исе сыр гизлемеге, атта ялан айтмагъа огърененгенсинъ. Етишкен къыз олгъансынъ, — о токъталды, азчыкъ тюшюнди, сонъ кене сезюни девам этти. — Сен не япкъанынъны энди озюнъ де биледирсинъ. Мына бу ерде экимимзден гъайры кимсе ёкъ, мен де санъа озь фикиримни айтмакъ истейим... Хайбулла меним достум. Акъыллы, окъумышлы, намуслы огълан. Ондан яманлыкъ беклемек олмаз. Лякин о шеэрде энди окъувыны да битирмекте, занымджа, анда къалыр, я да Москвагъа кетип анда окъумагъа истер. Айтаджагъым, о койге къайтып кельмез, бу меселенинъ бир тарафы, онынъ башкъа тарафлары да бар…

Музейен агъасыны эр шейден хабердар олгъаныны анълады. «Петя эмдже агама эписини айткъан, — деп тюшюнди. — Я, Хайбулла онъа пек ишана эди де…»

— Не сусып къалдынъ. Бир шей айтмайсынъ, ёкъса меним айткъанларым яланмы? — деди агъасы.

Музейен бирден абдырагъан киби олды, сонъ кене озюне келип:

— Бизим арамызда бир шей ёкъ, агъа. Эм Хайбулла агъа манъа бир шей айтмады. Я сизге о яланны ким сёйледи? — деп, сорады о.

— Ялан. Керчек. Мында менден гизлемеге бир шей ёкъ, къардашым. Меселени эр тарафтан тюшюнмек керек. Я сен озюнъ мектепни битирген сонъ, кой ходжалыгъы институтына кирип окъуйджакъ ола эдинъ де?!

— Кирип олсам, эльбет окъуйджагъым.

Музеккир къардашынынъ бир тамам шашмалап къалгъаныны, онынънен джиддий лаф олмайджагъыны анълады. Даа да догърусы оны аджыды, лафны токътатмакъ къарарына кельди.

VI

Хайбулла девлет имтианларыны мувафакъиетнен берген сонъ, профессор Чернов ве дигер оджаларнынъ айткъаныны япмакъ Москва консерваториясына кирип окъумакъ къарарына кельди. Эм аз вакъыт къалгъанындан документлерини элине алгъанынен ёлгъа чыкъты. Бир къач кунь Москвада олып, консерваториядаки шараитнен таныш олды. Документлерини теслим эткен сонъ, буюк севинчнен эвлерине къайтты.

Йигитнинъ севинчи ичине сыйгъмай, шакъамы я, пайтахт консерваториясына кирип, тасиль аладжакъ. Бу къуванч оны еди къат кокке котерди. Лякин илериде ялынъыз къуванч, эйилик беклеген яш йигитнинъ къуванчы чокъ девам этмеди. О, даа ёлда экенде дженк башлагъаныны эшитти.

Авропада фашистлер ат ойнаталар. Дигер буюк мемлекетлер исе Германиянынъ сиясетинен разы олмасалар да, онъа къаршы чыкъмагъа, онынъ агрессив арекетлерини токътатмакъ ичюн бир шей япмадылар. Аксине, къутургъан гитлерджилер ордусыны эп Шаркъкъа, Советлер девлетине къаршы айланлырмагъа тырыштылар.

— Эм шай да олды. Озьлерини енъильмез кучь, деп, сангъан гитлерджилер шу къыркъ бирнинъ унутылмаз июнь йигирми экисинде бутюн кучьлеринен бизим девлет сынъырларымызны бозып кирдилер. Халкъара вазиетнинъ шай муреккеп олгъанына бакъмадан, башлангъан дженк эр кимге апансыздан башлангъан киби олып корюнди.

Хайбулла эвлерине келип чыкъар-чыкъмаз чокълары киби о да деръал арбий комиссариаткъа барды, он джебэге ёлламаларыны

риджа этти. Онынъ беяз билети олгъанындан, онъа сабыр этмесини айтттылар. Шай олса да, о арбий комиссариаткъа текрар-текрар барып, оны медицина комиссиядан къайтадан отькермелерини талап этти. Оны шеэр партия комитетине чагъырдылар. Анда Хайбуллагъа шойле дедилер:

— Биз сизинъ истегинъизни пек яхшы анълаймыз, шимди эр бир совет адамы мытлакъа элине силя алып Ватан мудафаасына ашыкъа. Лякин шуны да унутмамакъ керек ки, дженк ялынъыз шу уруш ёлагъында дегиль де, джебэнинъ артында да кете. Гъалебеге иришмек ичюн япыладжакъ ишлернинъ ады-эсабы ёкъ. Сизинъ окъув юртуны битиргенинъизни ве консерваториягъа кирип окъумакъ истегенинъизни де билемиз…

Хайбулла къаршысындаки таныш олмагъан адамгъа тааджипленип бакъты.

— Я сиз мени къайдан билесинъиз?

— Биз озь районымызда яшагъан истидатлы адамларымызны бильмеге борджлумыз, — деди векиль джиддий тавырнен. Сонъра онъа бир кягъытчыкъ узатты. — Мына сизе меним адресими, вакъытынъыз олса ярын, олмаса о бириси куньден кечиктирмей мени келип тапынъыз. Бирликте сизинъ джебэге кетюв меселенъизни аль этермиз. Эм арбий комиссариаткъа барманъыз, оларнынъ башларыны къашымагъа вакъытлары ёкъ.

Хайбулла, бу таныш олмагъан адам оны къайдан бильгенине тааджипленген киби олса да, сонъ дженк вакъытында бойл аллар ола биледжегине эмин олды. Онынъ устюден бир юк тюшти.

Мында даа дженк олмаса да, онынъ нефеси сезильмекте эди. Эр ерде иш набызы тюрленди. Шифалы дженюп авасында раатланмагъа кельгенлер, дженк хаберини эшиткенлери киби эписи бирден гъайып олып кеттилер. Бутюн ишханелерде не япмакъ кереклиги анълашылды.

Шу куню акъшам, койде даа арбий хызметке чагъырылып етиштирамагъан яшлар Хайбулланынъ эвинде топландылар, чюнки оллар, «Хайбулла окъумыш адам, вазиетни бизден яхшы биле», деп. Не япмакъ керек олгъаныны бильмек истедилер. Эр кес бу чарпышманынъ сонъу насыл оладжагъыны бильмек истей дилер. Койде колхоз реиси Музеккирни де озь ишинде къалдырдылар. Онъа эалини дженк шараитинде япылмасы керек зарур ишлерге джельп этмек авале олунды.

Агъбичий енгенинъ эвинде топлангъан яшлар арасында шу куню акъшам Музеккир де бар эди. О, мытлакъа бир келишикли

ара тапып, Хайбулланен ачыкъ гонъюльден лаф этмек мерамында эди.

Хайбулла кельген мусафирлерге шеэрде корьгенлерини, эшиткенлерини сёйледи. Топлангъан яшлар арасында бир козю зайыф Къуртбеддин де бар эди. Музыка севдасы олгъан о йигит Хайбулланынъ чалгъаныны эшитсе, дюньясыны унута, эм озю де писанино чалмагъа пек кямиль. Акъшам Хайбулланынъ кеманеси кеч вакъытларгъа къадар тынмады. Ниает, яшлар Агъбичий енгеге тешеккюрлерини бильдирип къайткъанда, Музеккир ненидир маначыкъ этип, аркъадашларындан айырылып къалды. Сонъ олар Хайбулланынъ одасына кирип, сабагъа къадар лакъырды эттилер. Экисининъ де тиллери чезильди. Хайбулла шу геджеси озь достуна онынъ къардашы Музейенни юректен севгенини ве илериде озь омюрини онсыз тасавур тип оламагъаныны айтып, онъа юрек сырларыны сёйледи.

— Мен санъа инанам, Хайбулла, эльбетте, къыз бала эрте-кеч акъайгъа бараджакъ, лякин онынъ кимнен омюр этеджеги тек озю ичюн дегиль де, анасы-бабасы, тувгъанлары ичюн де эмиетлидир. Биз экимиз берабер осип буюдик, достлаштыкъ, энди догъмуш олмакъ узремиз. Умют этем ки, еписи еринде олур…

— Мен де шай тюшюнем, — деди Хайбулла ве арадаки кергинликни таркъатмакъ ичюн шу ерде, янында тургъан кеманесини элине алды. Музеккирге маналы бакъты да, лафны башкъа тарафкъа бурып, шойле деди:

— Мен «Дертли къавални» пек севем, шу макъамнынъ тесирине къапылып, мен де бир макам яздым. Бир кунь ола, онъа бейит уйдургъанлар да тапылыр. Сен аваларымызны яхшы анълагъан адамсынъ. Динълеп бакъ, сонъ манъа фикиринъни айтырсынъ. Амма догърусыны айтаджакъсынъ.

Сонъундан Музеккир аркъадашларына шу геджеси Хайбулланынъ чалгъаныны шойле тарифлеген эди:

— Хайбулла чалып башлагъанынен, мен онынъ не чалгъаныны алдырамадым, лякин бизимки олгъаны сезилип тура. Бираздан дюньяны унуттым. Шу аэнкли сеслер ичине синъип кеткен киби олдым. Музыка тилинен шу къадар дюльберлик ве эеджан ифаде этмек мумкюн олгъаныны тасавур этип оламай эдим. Кеманеден янъгъырагъан давушлар меним бутюн барлыгъымны эсир алды. О аэнклер манъа даа белли олмагъан бир дюльберликни беян этмекте эди. Гуя насылдыр бир куч мени яваштан авагъа котере, мен авелеп учам. Бираздан дикъкъат эттим. Хайбулла да дюнья-

сыны унуткъан, мени корьмей, шу аэнклер дерсинъ, онынъ кеманесинден дегиль де, юрегинден чыкъмакъталар. О чалып битиргендже къыбырдап оламадым. Онъа кедер этмейим деп, нефес алмагъа биле къоркътым. Ниает, соньки аккордлар тындылар. Мен теренден нефес алдым, козьлерим торландылар. Хайбулла кеманесини яваштан янына къойып, дикъкъатнен манъа бакъты.

Мен исе кемане сесининъ эсирлигинден къуртулып, онъа бир сёз айтып оламадым. Къуванч толу козьлеримнен онъа бакъып къалдым. Затен онъа сёз айтмакънынъ да кереги ёкъ эди. Эр шей бойле де белли эди.

Ёкъ, акъайлар, сиз не десенъиз денъиз, ама бизим миллий макъамларымыз бу саада озьлерине ляйыкъ ер алдылар…

Экинджи куню Хайбулла айтылгъан вакъытта шеэр партия комитетине барды. Оны кене тюневинки танышы къаршылап алды. Озь одасына алып кирди.

— Бизлер сизинъ эйи къальбли адам олгъанынъызгъа ишанамыз. Буны айткъанымнынъ себеби бар, эбет. Буны озюнъиз де билесинъиз. Инангъанымыз ичюн де сизнен конкрет лаф этмек истеймиз, — деп чубугъыны якъны. — Вазиет корьгенинъиз киби, кунь-куньден джиддийлеше. Душман мында да бастырып кирмеси мумкюн. Къыскъасы бизлерге де азырлыкъ корьмек керек. Ишанчлы адамларымызнен анълашып, кунь эвельси гизли тешкилят мейдангъа кетирмек, силялы кучьлеримиз мындан чекильгендай олса, душманнен курешни девам этмек, эм ялынъыз озюмиз дегиль де, бунъа эали де къолтутмакъ керек, — деди ве Хайбуллагъа девамлы назар ташлады.

— Ишанчынъыз ичюн чокъ сагъ олунъиз. Мен беллесем душманны токътатырлар, о бизим тарафларгъа келип чыкъамаз, — деп йигит сухбетдешинден озь фикирини тасдыкълагъан джевап бекледи. Лякин о адам бир шей айтмай, ойланып къалды, сонъ еринден турды, ода ичинде юрип башлады. Хайбулланынъ огюне келип токътады.

— Сенинъ айткъанынъ догъру, душманны мытлакъа къобасына айдап кетермиз, бунда ич шубе ёкъ, амма кунь-бугуньде вазиет агъыр. Силялы кучьлеримизни сакълы къалдырмакъ ичюн кериге чекильмек керек ола. Амма душман бастырып кирген ерлерде бизим ватанперверлеримиз курешни эп девам этмектелер. Эм ойле де олмакъ керек. Биз сизден чокъ шей беклеймиз. Шимди энъ эсасы совет адамларына акъикъатны анълатмакъ, адалетли омюрни сакълап къалмакъ ичюн, бизни къул этмеге ынтылгъан душманнен урушмакъ, шу маразны ер юзюнден ёкъ этмек керек…

— Мен эр шейни анъладым, — деди Хайбулла къатий сеснен.

— Демек, экимиз де бири-биримизни анъладыкъ. Сизинъ коюнъизден азачыкъ юкъарыда чокъ йыллардан берли обсерватория чалыша, сиз анда партия тешкилятынынъ секретары олып чалышкъан Попондопуло Сашканы таныйсынъызмы?

— Сашканымы? Пек яхшы таныйым. Бизим эвимизге чокъ керелер кельген адам, эм музыканы да пек севе…

— Ойле, олса, пек яхшы. Бу адамгъа барып, кимнинъ авалесинен кельгенинъизни айтынъыз. Сизе нелер япмакъ керек олгъаныны о айтыр.

— Анълаштыкъ.

— Ишлеринъизде мувафакъиетлер тилейим, — деп о адам лаф биткенини анълатты.

Бу бекленильмеген сухбет Хайбулланы пек къувандырды. Бакъ сен, бизим якъын достумыз Попондопулогъа ойле месуль ишлер ишана экенлер, деп тюшюнди. Кечиктирмей шу куню обсерваториягъа бармакъ къарарына кельди. Лякин олар чешит себеплерден толайы учу куньден сонъ корюше бильдилер.

Агъбичий енге огълунынъ бутюн кунь къайдадыр ёкъ олып кеткенининъ, кимерде геджелери де эвлеринде ятмагъанынынъ себебини сорамагъа истесе де, онъа джесарет эталмады. Лякин о, огълу насылдыр бир месулиетли ишнинъ астына киргенини сезе, бир тарафтан къоркъа, дигер тарафтан исе гъурурлана эди.

Агъасы эйи лаф эткен сонъ Музейен энди Хайбулланен сакъынмай, сербест корюше, сёйлеше эди. Агъасынынъ разылыгъы къызны къандырды. Эки яшны севги бийледи, амма орталыкъ дженк кетмекте эди.

Койнинъ бутюн яшлары энди джебэде Ватаныны къорчаламакъ ичюн дженклешмектелер. Мында акъшамлары эвде энди ярыкъ якъылмай. Кой къаранлыкъ ичинде комюлип ята. Денъизден уджюм олмакъ мумкюн.

Кузь якъынлашмакъта. Джебэде эп ярым адагъа якъынлай. Тёпеде — яйла къаясы янларында, орман сыкъ оськен ерлерде, геджелери кимсеге дуйдурмадан терен чукъурлар къазылып, дагъгъа чекиледжек интикъамджылар ичюн шу чукъурларгъа эрзакъ маллары, чешит силялар, урбалар сакъланыла. Сонъундан бу япылгъан азырлыкълар партизан отрядлары ичюн буюк ярдым олды. Чюнки джебэ узакълашып, Кавказ бетке кеткенде, ярым адада курешкен партизан къысымларына ярдым этмек пек зор олгъан эди.

Къыркъ бир сенеси октябрьнинъ сонъларында немселернинъ он биринджи ордусы ярым адагъа бастырып кельди. Перекопны къорчалагъан 51-нджи айры ордугъа Одессадан ярдымгъа ашыкъкъан генерал Петровнынъ Приморская ордусы ёл тутты. Душман кучьлери ярым адагъа кирген сонъ, 51-нджи айры орду Керчь бетке чекильди, лякин о ерде де пекинмей, Тамангъа авушты.

Севастополь душман кучьлеринен урушмагъа азыр эди. Шеэрни къорчалайыджылар джебэнинъ аркъасында Къара денъиз флотунынъ ярдымынен къарамане куреशти ве тап къыркъ эки сенесининъ язына къадар душманны шеэрге йибермедилер[3].

Хайбуллагъа сыкъ-сыкъ меркезге барып кельмек керек ола эди. Вазиет агъырлашкъан сонъ исе, даима койде къалмагъа меджбур олды. Душман анда да бастырып кирди ве къачып етиштирамагъан еудийлерни, урушларда яраланып къалгъан совет аскерлерини, къолгъа тюшкен партия азаларыны шу ерге топладылар. Оларны геджелери «Къошкъая», деп адландырылгъан юксек ташлы байыр астында къазылгъан терен чукъургъа алып кетип, ата дилер.

Хайбуллагъа кене бир адамнен багъланмакъ тевсие эткен дилер. О адам Бекир Сеферов олып чокъ йыллар районда месуль партия ишлеринде чалышып кельген ишанчлы адамлардан бириси эди. Хайбулла онынъਨен якъындан таныш олмаса да, олар эвеллери бири-бирлерини биле, селямлаша тургъанлар. Лякин Хайбуллагъа онынънен сыкъы багъланып иш корьмеге сыра кельмеди.

Сакъал, мыйыкъ йиберип, этрафтаки койлерден партизанларгъа адам ёлламакъ ичюн арекет эткен Сеферов, чокъ вакъытлар къолгъа тюшмей, авале этильген вазифени намуснен эда этти. О бир ерде чокъ отурмамагъа тырышса да, Чакъыл-чокъракъ коюнде яшагъан татасы Абибенинъ эвине чокъ бара эди, эм о ерде Бекирнинъ дженктен эвель ким олып чалышкъаныны бильгенлер аз эдилер.

Бир кунь Бекирге дагъдан тюшкен алякъаджыларнен дюльгер Арифнинъ эвинде корюшмек керек олды. Бельгиленген вакъытта о, бузавларыны айдап чыкъкъан адам олып, койнинъ четине ёл алды, лякин тюкян алдындаки ёлдан кечеяткъанда, о ерде, аркъадашларынен ичип отургъан Шамераннынъ козюне илишти. Бир вакъытлар Шамеран къачып юрьгенде, Бекир оны тутып, милициягъа теслим эткен эди. Бекир эски танышыны абайламагъан адам олып, тез-тез кечеджек олды. Лякин Шамеран оны таныды. «Токъта, къайда ашыкъасынъ? — деп, къычырды. Барып Бекирнинъ

[3] «Улу Ватан дженки» китабындан саифе 93.

якъасына япышты. — Бу сакъаллы пезевенк мени къапаттыргъан эди, — деди о юксек сеснен. Сонъра Бекирге нефретнен бакъты: — Къайда, селям бермесини унуттынъмы? Ёкъса танымадынъмы, бельки танымакъ истемейсинъдир?» — деди.

Шамеран эр вакъыттаки киби сархош олса да, шимди озюни сербест тутмакъта эди. О ич бир вакъыт чалышмай, хырсызлыкънен яшагъан адам эди. Чокъ керелер бастырыкъта ятты. Лякин акъылы кельмеди. Андан чыкъкъаны киби, биревлернинъ сыгъырыны чалып соя, я да эвлерге дала тургъан. Фашистлер кельген сонъ, оны койде полицай япаджакъ олгъанлар, лякин сораштырып ким олгъаныны бильген сонъ, онъа ишанмагъанлар.

О Бекирнинъ якъасыны даа да сыкъып тутты.

— Мени чакъып къапаттыргъан буюк начальник сен дегиль эдинъми? Мына энди бизим вакъытымыз да кельди. Мен сени чокътан араштырып юре эдим. Озь аягъынен келип чыкътынъ. Къана не сустынъ? Чагъыр милициялларынъны, келип сени къуртарсынлар, чагъыр! — деп багъырды. Агъызындан силейкилери акъты, козьлери тёгерекленди.

— Шамеран, сен шашмалама, юрь эвге барайыкъ, яхшы шарабым бар, — деп Бекир оны бир четке чекмек истеди.

— Манъа сенинъ шарабынъ керекмей! Мен энди керегимни озюм де тапарым, лякин сенинъ киби коммунистлерни орталыкътан ёкъ этмей, токътамам. Юрь, комендантксъа. О ерде санъа дюньянынъ къач буджакъ экенини косьтерирлер, юрь! — деп кене Бекирни тарткъачлап башлады.

Бекир, онынъ къолундан къуртулып олмайджагъыны анълагъан сонъ, чокъ шамата котермей, комендатурагъа бармакъ къарарына кельди, чюнки шу вакъыткъа къадар оны кимсе чакъмады, ондан да башкъа Шамераннынъ ким олгъаныны о ерде билелер, ихтимал йиберирлер, деген умютнен кетти.

Олар анда баргъанда комендант полицця башлыгъынен чай ичип отура дилер. Полиция башлыгъы гъурурнен сусып тургъан Шамерангъа:

— Бу адам ким, оны мында не ичюн алып кельдинъ? — деди.

— Озь укюмдарлыгъы девиринде бу адам мени чакъып, тюрьмеге къапаттыргъан коммунист Бекир Сеферов. Буюк начальник эди.

Полицай индемей Бекирни баштан-аякъ сюзип чыкъты. Сонъра:

— Сен кимсинъ, не ичюн сени Къызыл Ордугъа хызметке алмадылар? — деп сорады.

— Къомшу койде яшайым, мени Къызыл Ордугъа хызметке чагъырсалар да бармадым. Немселернинъ кельмелерини беклеп, сакъланып юрьдим.

Полицай коменданткъа онынъ айткъанларыны джарты-джурты терджиме этти. Комендант еринден турып, Бекирнинъ кокюсине пармагъыны тиреди де, «коммунист!» — деп сорады. Шамеран шу анъ: «Эбет, эбет, коммунист», — деп багъырды.

Комендант онъа къулакъ асмай, Бекирден советлер вакъытында ким олып ишлегенини сорады.

Бекирнинъ документлери кунь-эвельден азырлангъан олып, онынъ адий колхозджы экенини тасдикълай эдилер. Шай олса да комендант оны нечюндир йибермек истемеди. Къапатмаларыны эмир этти. Сонъ полицайдан Шамераннынъ ким олгъаныны сорады. Онынъ чокъ керелер къапалып чыкъкъаныны анълагъан сонъ:

— Я сени не ичюн къапалгъан эдилер, — деп сорады.

Шамеран себебини айтмакъ истемеди. — Мына шу Бекир къапаттырды, деди о.

Комендант ачувланып онынъ бетине бир шамар яндырды:

— Мен сенден не ичюн къапатылгъанынъны сорайым, чочкъа, — деп багъырды.

— Олар мени, сен колхознынъ къойларыны хырсызладынъ, деп къабаатлагъан эдилер, — деди. Иш бойле айланып кетер, деп умют этмесе керек, сеси бирден тынды. Тараш копечиклер киби ялтакъланды, ырджайды.

— Демек, сенинъ эсас зенаатынъ хырсызлыкъ экен, шаймы? Къач кере къапалып чыкътынъ?

— Секиз кере. Мына шу коммунистлер къапаттылар, — деп Бекирни ортагъа сюре берди.

— Хырсызларны биз де севмеймиз! — деп комендант Шамеранны да айры камерагъа къапамаларыны эмир этти.

Экинджи куню тешкерювлер башлады. Чокъкъа бармай Бекирнинъ партия азасы олгъаны ве чокъ йыллар НКВД хадими олып чалышкъаны беян олды. Комендант Бекир яшагъан койден адамларны чагъырттырды. Олардан Бекирнинъ ким экенини сорады. Полицайнынъ къамчысындан къоркъуп, Бекирнинъ коммунист олгъаныны айттыраджакъ олдылар. Лякин агъызындан бир сёз биле алып оламадылар.

Бундан сонъ оны «Эски хош» денильген ерге алып барып атмакъ ве андаки кийик къуюгъа ташламакъ къарарына кельдилер.

Ойле де яптылар. Дёрт фашист аскери, ачлыкътан меджалсызлангъан Бекирни котеклеп эсини алалар, гедженинъ бир маалинде машинанен о ерге алып бара, тартып къуюнынъ башына кетирелер. Атып олюсини анда быракъаджакъ олалар. Лякин бу вакъыт онынъ озю шу тюпсюз къуюгъа озюни ташлай. Бойле алны беклемеген аскерлер чапып къую янына келелер, тёпеден автоматларынен къуршун ягъдыралар. Сонъ онъа да къанмай, этрафтаки буюк-буюк ташларны котерип, къуюгъа быракълар. Бир тыныш динъленип туралар, андан сес-солукъ, чыкъмагъан сонъ, машиналарына минип, кери къайталар…

Инсан башына мусибет тюшкенде, нелерге къатланмай экен? Джан аляметинен озюни шу тюпсюз къуюгъа аткъан Бекир, анда олюлер устюне тюше. Деръал къуюнынъ диварына япышып, беклеп тура, фашистлер аткъан къуршун онъа тиймей. Тек бир къуршун сагъ омузыны чызып кете, тёпеден быракъылгъан ташлар да онынъ огюне келип тюшелер. Ниает, къатиллер кетип, орталыкъ тынчлангъан сонъ, Бекир сонъки кучюни топлап, яваш-яваш къуюдан котериле башлай, бир къач кере сыптырылып ашагъы, ташлар устюне тюше, эр ери ал къан ола, лякин яшавгъа олгъан севгиси онъа кене де котерилип тырмашмагъа кучь бере.

Шай этип, сабагъа якъын Бекир шу сасыкъ къуюдан чыкъа, кокюс толдурып нефес ала, артына-огюне бакъмай, дагъгъа сокъула. Бу ернинъ орманларыны о яхшы биле, догъру чокъракъкъа бара. Элини-бетини ювгъан сонъ, бираз раатлана, партизанларнен расткелирим, деп яйла бетке ёл ала.

Хайбулла, Бекир къолгъа тюшкенини эшиткен сонъ, бир къач кунюни эвинде дегиль, достларында, чокъусы якъын досту Али Самединнинъ эвинде кечирди. Бунынъ себеби эр алда мукъайтлыкъ эди. Лякин бир тюрлю шубелер, арекетлер дуймагъан сонъ, эвине къайтты.

Бу вакъытта олар энди Музейеннен эвленип шеэрде яшай эдилер. Къарысы агъыр аякълы алында акъайына элинден кельгени къадар ярдым этмеге тырыша эди.

Къыш кельген сонъ. Ялы боюнда яшагъан эалини ачлыкъ басты. Джан къуртармакъ ичюн адамлар озьлери ясагъан арабачыкъларына эвдеки янъыджа урбаларыны, къыйметли шейлерини толдурып, чёль районларына, дженюбий Украинагъа алмаштырмакъ ичюн экишер-учер адам олып кетелер. Анда алып баргъан чул-чубурларыны богъдайгъа, арпагъа, мысырбогъдайгъа денъишип,

къайта тургъанлар. Лякин о да эр кимнинъ къолундан кельмей эди. Ёлда оларнынъ пек чокъларыны фашистлер, румын аскерлери тутып къапата котеклей, денъишкен шейлерини тутып ала эдилер. Бу иште, яни ёл басувда, олар пек активлик косьтердилер. Олар эвлерге кирип, долаплардан партизан къыдырмакътан да чекинмейлер, къолларына илишкен шейлерини алалар. Шай олса да адамлар ачлыкътан джанларыны къуртармакъ ичюн шу белялы ёларгъа чыкъалар. Лякин пек чокълары ичюн бу ёллар къайтылмаз ёллар олдылар.

Ярымада фашистлернинъ элине кечкен сонъ, дагълардаки партизан отрядларына душманнен урушмакъ пек агъырлашты.

Ярымаданынъ дагълары Кавказ я да Брянск орманларынен къыяс эткенде ойле буюк, кечильмез дегиль, мейданы да аз, шу себептен душман тарафындан вакъты-вакътынен япылгъан «таравлар» тек оларнынъ озьлерине дегиль де, партизанларгъа да буюк зарар кетире тургъан. Оларгъа сыкъ-сыкъ озь базаларындан чыкъып, янъы ерлерге авушмакъ, яралыларны, эалини кунь эвельден телюкесиз ерлер тапып, анда ерлештирмек ве даа бинъ-бир тюрлю мусибетлерге, къатланмакъ керек ола эди. Мына, немселер невбеттеки «таравлардан» сонъ:

— Энди дагъларда партизан къалмады, — деп шамата да котердилер. Лякин шеэрлерге, гарнизонларгъа, демир ёлларгъа япылгъан къараманане уджюмлерден сонъ, бир тамам тынып къалдылар.

Шу куньлерде Севастопольге кеткен таш ёлда да буюк бир чатышма олып. Душманны шашыртты. Немселернинъ бир къач эрзакъ ве силя юклю машиналарына, шу ёлдан кечеяткъанда, «киреч къуюлары» денильген чет бир дёнюмде, купе-куньдюз къыскъа, лякин шиддетли уджюм олды. Машиналарнынъ эписи патлады, оларны къоругъан аскерлер де бир къалмай ольдирильдилер. Партизанлар озьлерине пек керек силя эм де ашайт малларыны алып, дагъгъа бир гъайыпсыз чекильдилер.

Шу уджюмден сонъ. Фашистлер дагъгъа якъын бир сыра койлерни якътылар. Дигер койлерде исе акъшам саат секизден сонъ, адамларгъа озь эвлеринден чыкъмакъ ясакъ олунды. Диварларгъа, тереклерге япыштырылгъан «эмир» лерде шойле дениле эди.

«Эвинде ят адам сакълангъанларгъа — олюм джезасы, пенджереден ярыкъ корюнсе — олюм джезасы, учь-дёрт адам бир ерде топланса олюм, олюм, олюм!

Койлерде къопкъан невбеттеки кене бир «темизлев» вакъытында Музейенинъ агъасы Музеккирни алып кеттилер. Музеккир койде махсус къалдырылгъан эди. Оккупация вакъыты о озюни адий койлю оларакъ косьтерди, эм кимсе де онынъ партия азасы, колхоз реиси олгъаныны немселерге бильдирмеди. Фашистлер онынъ артындан озь адамларыны къойдылар. Чокъкъа бармай оны якъыладылар ве «Измоус» денильген къыр тюбюне алып барып аттылар. Шу къара хаберни эшиткен анасы огълунынъ яныгъына чыдаялмай, бир афта ичинде джан теслим этти. Музеккирнинъ атылгъаныны эшиткен сонъ, Эреджеп койден ёкъ олып кетти. Шу куньге къадар немселер онынъ да ким олгъаныны бильмейлер. Сонъундан онынъ партизанларгъа барып къоушлгъаныны ве андаки урушларнынъ биринде эляк олгъаныны айттылар.

Музейен агъасынынъ атылгъаныны бир афта кечкен сонъ эшитти. Хайбулла да шу куню эвде ёкъ эди. Эвине келип къадыны тёшекте агъыр хасталаныпъ яткъаныны корьди, ве танышларнынъ ярдымынен, оны хастаханеге алып барып ерлештирдилер. Эки куньден сонъ Музейен вакъытсыз догъурды, бала яшамады, бу сабий де мушкюль куньлернинъ къурбаны олды.

VII

Бекир тесадуфен сагъ къалып, дагъгъа къачса да, партизанларнынъ излерине тюшип оламады. Яралары чокъ къан джойгъаны онъа узакъ кетмеге имкян бермедилер. Учь-дёрт геджелери юрип, куньдюзлери гизленди, лякин партизанларны расткетирип оламады. Ахыр-сонъу эмджеси яшагъан койчикке бармакъ къарарына кельди. Гизлене-гизлене гедженинъ дер маалинде койге тюшип, эмджесининъ эвини тапты. Яваштан педжересини такъылдатты.

Эмджеси Мурадасыл, агъа, мусафирнинъ алыны корип, неге огърагъаныны бильмеди. Чюнки о Бекирнинъ атылгъаныны эшиткен эди. Дерсинъ, адам о бир дюньядан къайтып кельген. Озь козьлерине инаныпъ оламады.

— Олян, Бекир сенсинъми? — деп ондан къоркъкъан киби артына чекильди, дикъкъатнен онынъ бетине бакъып къалды.

— Меним эмдже къоркъманъыз, мен керчектен де о бир дюньядан келем десем, янъылмам. Къоркъманъыз, отурынъыз. Мен сизге эписини айтып анълатырым. Эвде ят киши ёкъмы? Мен учь

куньден берли агъызыма когем, ит бурундан башкъа бир шей алмадым, бир къапым отьмек…

— Юрь, — деп оны эмджеси ашханеге алып кирди, огюне акъшамдан къалгъан бир чанакъ бакълалы лакъшанен арпа питеси къойды. Бекир дюньясыны унутып, эки-учь дакъкъада announce эписини ялмап ютты. Сонъ терен кокюс кечирип, яры давушнен Шамеран оны насыл этип фашистлерге тутып бергени, андан сонъки фаджиа акъкъында сёйледи.

— Мен мытлакъа партизанларгъа расткелирим деп, яйлагъа чыкътым, лякин кимсени тапып оламадым. Алым къалмагъан сонъ, сизнен багъланмакъ къарарына кельдим, мында тюштим, сизинъ ярдымынъыз тиймесе демек кене де шу йыртыджыларнынъ элине тюше билем…

— Сагъ-селямет мени келип тапкъанынъ яхшы, лякин сен билесинъ мында дагъларгъа якъын койлерде токътамай тешкерювлер кете, отькен куню манъа да кельдилер. Дейджегим, санъа мында чокъ отурмакъ олмаз, тюшюнип бакъ, озюнъе бир ишанчлы ер тапып сакълан. Шимдилик мен санъа арандаки больмечикте бир ер ясарым. Бу гедже ве ярын анда ятарсынъ, аш-сувны мен озюм бакъарым.

— Сагъ олунъыз, эмдже! Мен текаран озюме келейим, ярын татамнынъ эвине барып, анда сакъланып отурырым. О ер теналыкъ, эм мени энди эркес ольди деп, биле, араштырмазлар. Сонъ бир ёлуны тапып дагъгъа чекилирим. Эгер де партизан штабында меним сагъ къалгъанымны бильген олсалар, алякъаджы ёллар эдилер. Лякин шу джеллятларнынъ эллеринден меним сагъ къалгъаным кимнинъ акъылына келир?

— Бу, эльбетте, джиддий меселе. Керчектен де инаныладжакъ шей дегиль. Фашистлернинъ элинден къуртулмакъ… Шameranны да къападылар, экинджи куню ялы кенарына алып кетип аттылар. Эм учь кунь кимсеге олюсини джыймагъа разылыкъ бермедилер. Тюневин рухсет этильген сонъ, алып мезарлыкъ янына комьдилер.

Бу хаберни эшиткен Бекир шашты, ананаджагъы кельмеди, чюнки чокъ акъылгъа ятмай, насыл ола да оларгъа душман тутып кетирген адамны мукяфатлайджакълары ерине аталар? Худжур ал, фашистлернинъ сиясетини анъламакъ къыйын. Я оны не деп къабаатладылар экен?

Мурадасыл агъа бир шей айтмады, омузларыны сыкъты. Шимди о Шамеран хусусында дегиль де, башкъа шейлерни тюшюнмекте эди.

Мурадасыл агъа Бекирни тез-тез озгъармакъ истегенининъ себеби гъает джиддий эди. Эгер фашистлер онынъ эвинде ят адам олгъаныны бильселер бутюн аилеси эляк оладжакъ. Бекирнинъ озю де меселени пек яхшы анълай. Шунынъ ичюн эмджеси косьтерген ерде ятып, бираз раатланды. Учюнджи геджеси кимсеге дуйдурмай, койден чыкъып, орман тарафкъа ёл алды. Буюк ёлгъа чыкъмады, кестирмелерден юрип, танъгъа якъып Абибе татасынынъ эвине келип кирди.

Абибе татасы да оны корьгенде эсини джояязды, аджджы давушнен багъырды. Бекир оны тынчландырды, башындан кечирген фелякетлерни айтты.

Бекир татасынынъ эвинде эки афта олды, раатланды, яраларыны савуштырды, лякин башкъа биревлернен корюшмеге джесарет этип оламады.

Геджелери он кере ормангъа чыкъты, лякин излерини буламады. Танъ атмаздан кене де эвге келип сакъланды.

Хайбулла энди даима шеэрде яшай, сийрек-сепелек, имкян тапкъанда келип анасыны ёкълай. Бекирнинъ сагъ къалгъаныны бильсе, шубесиз, ярдым къолуны узатыр эди. Лякин олар Бекирни чокътан душманнынъ къолундан эляк олды деп белей эдилер. Сонъ-сонъуна Бекир гизленип юрьмек акъикъий ватанпервернинъ намусына келишмей деп, Хайбулланен багъланмакъ къарарына кельди. Агъбичий енге оны яхшы таный, лякин о да Бекирни аттылар белей эди. «Я мени корип, о шамата къопарса?» — деп тюшюнди, шай олса да зияде отурып оламады.

О къомшу койге башта куньдюз, базаргъа кеткен адамларгъа къошулып кетеджек олды. Анда оны таныгъанлар аз, ондан башкъа эр кес оны ольди белей. Сонъ кене де куньдюз юрьмеси хавфлы, базарда документлерни тешкере билелер, деп тюшюнди. Кене гедже кетмек къарарына кельди, эгер де Хайбулланен багъланса, онъа керек докуменлерни такъыштырырлар, сонъ шеэрге кетип ишке кирмек де мумкюн олур…

Ниает, къаранлыкъ октябрь геджеси Бекир татасынен сагълыкълашып кетти. Аман-эсен обсерватория тюбюндеки ормангъа келип чыкъты.

Андаки кестирмелерни о пек яхшы биле, козьлерини байласалар ёл тапа биле. Дагъгъа кирген сонъ токъталды. Бир сигар ясап якъты, динъленип турды. Сес-солукъ эшитильмей. Ёлуны девам этти. Шу арада эки адам онынъ аркъасына секирип минди. Оны

ерге йыкътылар, элини артына къайырып багъладылар. Бойле алны Бекир беклемеген эди. Полицайлар эллери багълы Бекирден документ сорадылар.

— Я башта документ сорап, сонъ эллеримни багъласанъыз олмай эдими? Меним янымда бир тюрлю документ ёкъ. Ашагъы койде тизем кечингенини айттылар, аджеле ёлгъа чыкътым. Документлерим эвде къалды, дженазегеге ашыкъам, — деди о.

— Я сен геджелери эвден чыкъмакъ ясакъ этильгенини бильмейсинъми? Эм сен бизим башымызны чокъ кутьме, къайдан кельдинъ, янынъда да кимлер бар эди, айт! — деп оны ортагъа алдылар ве къакъыштыра башладылар.

— Мен сизге догърусыны айтам, дженазеге кетем, йиберинъ мен шу «Чакъыл чокъракъ» коюнденим, общинада чалышам, — десе де онъа кимсе ишанмады. «Пахыл киби, янымда не акъча бар ве не де тютюн. Я да оларгъа бир шише косьтерсенъ етер эди амма… Оны къайдан алырсынъ?..»

Бекир кене ялварып башлады:

— Мен сизни бош этмем. Эвимде беш литр темиз спиртим бар, айткъан вакъытынъызда кетиририм, йиберинъиз, ялварам сизге…

— Сенинъ эвинъдеки ракъынъдан бизге не файда? Янынъда битинъден башкъа бир шейинъ ёкъ, сен дагъдан тюшкенлерге пек ошайсынъ, о якъта тешкерип билирлер, къана юрь! — деп эллери багълы алда, оны итеклеп алып кеттилер.

Кене комендатура, кене соравлар, кене котек…

Бекирнинъ яланлары чул тутмадылар. Койден чагъыртылгъан адамлар онынъ атылгъаныны сёйледилер.

Комендант о вакъыт Бекирни атмагъа алып кеткен ефрейторны чагъыртты.

— Сиз не ичюн меним эмиримни ерине кетирмединъиз? — деп айкъырды.

Ефрейтор, эмирини ерине кетиргенини, джинаетчини аткъанларыны емин этип, айтты.

Комендант Бекирни кетирмелерини эмир этти. Бираздан сонъ оны итеклеп, одагъа алып кирдилер. Ефрейтор Бекирни корьгенинен таныды, бети дивар кесильди. Сессиз алда да Бекирге, де коменданткъа бакъты.

— Сизинъ атып ольдюрген адамынъыз мына, къаршынъызда тура, ефрейтор! — деп айкъырды. Сонъ еринден турып, янына кельди: — Мен сизни арбий трибуналгъа береджегим, — деп ерине барып отурды, ефрейторнынъ кетмесини эмир этти.

Бойлеликле Бекир экинджи кере душман панджасына тюшти ве эляк олды. Оны бир даа кимсе корьмеди. Онынъ къайда атылгъаныны, не ерде комюльгенини аля бугунь ич кимсе бильмей.

Бекирнинъ экинджи кере къолгъа тюшип эляк олгъаныны эшиткен Хайбулла, Сашка Попондопулонен багъланды. О, шеэрге кеткен сонъ, Сашканен сийрек корюше эдилер. Попондопуло эсасен ялы боюнда арекет эткен партизан отрядларынен багълы алда иш коре эди. О даима озюнинъ кичкене аякъкъап тамири тюкянында чалыша, кимседе шубе догъурмай эди.

Хайбулла онъа: — Насыл ола да, сиз оны къуртарып олмадынъыз, — деди яныкълы сеснен.

— О, шахсен меннен, багълы дегиль эди. Эм меним къайда олгъанымны, кимлернен багъ туткъанымны да бильмей эди. Эпимиз оны атылгъан беллей эдик. Кой эалисинен багъымызны даа да пекитмек керек, илериде бойле аллар даа олмакъ мумкюн...

Хайбулла койде олып кечкен вакъиалар, анасынынъ вазиети акъкъында, Сашкадан хабер алып турса да, кяде озю анда бара, Музейенге хабер кетире эди.

Куньлернинъ биринде Хайбулла эвде олмагъанда, эки полицай Агъбичийге келип, оны комендант корьмеге истегенини айттылар. Агъбичий ойле къоркъакъ къадынлардан олмаса да, шу хаберни эшиткенде буз-бузлады.

Комендант оны кулер юзьнен къаршылап алды, эм къаве де теклиф этти, лякин Агъбичий: «Ёкъ, мен эвден къаве ичип чыкътым, сагъ олунъ», — деп, ред этти. Комендант яры шакъанен:

— Фашистлернинъ къавесини ичмеге чекинесинъиз, гъалиба? — деп ырджайды, — сизлер шай тюшюнсенъиз, лякин бизлер мераметли, адалетли адамлармыз. Нафиле ерде кимсенинъ джаныны агъыртмаймыз, — деп креслосына ясланды. Эм къаве юта, эм де лаф эте, терджиман онынъ айткъанларыны терджиме эте.

— Мен сизни раатсызлагъанымнынъ себеби, акъайынъыз акъкъында бильмек истейим. Эшиткенимизге коре о, большевиклар къолунда эляк олгъан. Биз шу элли секизинджи мадденен къапалгъанларнынъ аилелерине ярдым къолуны узатамыз, — деди комендант ве Агъбичийнинъ бетине дикъкъатнен бакъты.

— Мен сизге бу акъта бир шей айтып оламам. Мен онынъ не ичюн къапалгъаныны аля даа бильмейим. Ярдым меселесине кельгенде, ойле мухтадж дегилим, шукюр аллагъа, огълум чалыша, мени де унутмай, ярдым эте...

— Сиз меннен ойле лаф этесинъиз ки, гуя лакъырды ят адам акъкъында кете. Биз, немселер, дюньяда энъ медений халкъ оларакъ беллимиз. Мусульман халкъларыны урьмет этемиз. Биз, большевиклер къолунда эляк олгъан адамларны, азатлыкъ курешчилери, деп саямыз. Мен беллесем, мында сизинъ акъайынъызнынъ душманлары бардыр. Сиз чекинменъиз, айтынъыз. Ойле адамларнен насыл сёйлешмек керек олгъаныны билемиз. Тюшюнип-ташынып, ашыкъмай, чекинмей бизге айтынъыз — деп еринден турды, пенджере янына барып тышкъа козь этти.

— Мен сизге текрар айтам, акъайым акъкъында мен ич бир шей бильмейим, эм оны кимлер алдыргъаныны къайдан билирсинъ?..

— Яхшы, демек сиз бизге инанмай экенсинъиз. Барсын шай олсун. Биз эрте-кеч эр шейнинъ асылыны билирмиз. Я огълунъыз ким олып чалыша, советлер вакъытында не иште эди?

— О музыка мектебинде окъугъан эди, битирген сонъ кене озь ишинде чалыша.

— Яхшы, огълунъыз кельгенде, айтынъ манъа кирсинъ, таныш олайыкъ. Биз, авропалылар, санатнынъ къыйметини бильген адамлармыз, — деди. Лакъырды онынъ истегени киби олмагъанындан чырайларыны сытып, лаф биткенини бильдирди.

Агъбичий о ерден сагъ-селямет чыкъкъанына инаналмай ашыкъып эвине кетеркен, башында шойле фикирлер доланыр эди: «Бакъ сен мельунгъа, ярдым береджек экен, насыл хынзырлыкълар ойлап тапалар, кельмешек копеклер. Озьлери адам ольдюрмекни чибин ерине корьмейлер, бизлер медений адамлармыз, деп макътаналар, масхаралар!».

Экинджи куню койде кене шамата къопты: «Къуртбедин атылды!», деген хабер эшитильди. Эм керчектен де, кой мектебинде фашистлер ичюн аш пишириле эди. Мектептеки бутюн ралелер якъылды. Анда къаравуллыкъта тургъан яры дели бир немсе аскери ёлда кетеяткъан Къуртбединни чагъыргъан. О бармагъан. «Меним ишим бар, ашыкъам», — деген. Кой яшлары энди немсе тилинде баягъы лаф этмеге огренген эдилер, чюнки фашистлер бир шей айткъанда анъламасанъ, котеклей тургъанлар. Шу яры дели фашист шамата котерип: — «Партизан!», деп багъыра башлагъан. Къуртбедин къачаджакъ олгъан. Артындан эки аскер етип туткъан. Озь штабларына алып баргъанлар. Ёлда котеклеп, агъызы-бурныны къан эткенлер, о да ачувланып, фашистнинъ фюрерини сёгген. Оны штабда да дёггенлер, къапагъанлар.

Экинджи куню СД-ден махсус офицер келе. Къуртбединнинъ бетини-элини ювдурып, офицерге алып кирелер. О терджиманны чагъырта.

— Сен не ичюн къачтынъ? — деп сорай офицер.

— Мен къачмадым, ашыкъа эдим, анам эвимизде хаста ята. Буны къаравулгъа да айттым. Олар артымдан чапып башлагъан сонъ, мен де…

— Сен не иш япасынъ?

— Мен дженктен эвель окъуй эдим. Шу аш пишкен ер бизим мектебимиз эди, сонъ анама ярдым этмек ичюн «Красный маяк» санаториясында ашчынынъ шегирди олып чалыштым.

— Партизанлыкъта олгъан койдешлеринънен алякъанъ насыл?

— Сиз не айтасынъыз? Мен партизан корьгеним ёкъ!

— Я колхозынъызнынъ реиси Музеккирни биле эдинъми?

— О бизим къомшумыз, не ичюн бильмейджегим, пек яхшы биллем.

— О, даима партизанларгъа ярдым этип тургъаныны да биле эдинъми?

— Ёкъ, ондан хаберим ёкъ. Мен партизан корьмедим.

Сорав шунынънен биткен. Къуртбединни алып барып къапагъанлар. Шу куню де оларнынъ эвлеринде тинтюв япкъанлар. Сандыкъларынынъ тюбюнден Къуртбединнинъ газетагъа сарылгъан комсомол билетини, арбий хызметте олгъан аркъадашларынынъ фотоларыны тапкъанлар. Къуртбедин, оны бошатмай, кене къапагъанларыны, Музеккирнен олгъан багъыны сорагъанларыны, фюрерни сёггенини хатырлап, шу джеллятларнынъ эллеринден къуртулмайджагъыны анълады. Къачмакънынъ чареси ёкъ: «Бир даа соравгъа алып барсалар, афу истеп, бираз ялтакъланмакъ керек оладжакъ, анам эшитсе, акъылыны ойнатыр», — деп тюшюнди.

Лякин Къуртбединни бир даа соравгъа чагъырмадылар. Шу сасыкъ магъазда юкъусырап яткъанда, сабагъа якъын аскерлер оны итеклеп азбаргъа алып чыкътылар ве оны да шу сасыкъ къуюю янында да аткъанлар. Адамлар айткъанларына коре, онынъ бетини къуршунлагъанлар. О завалы, эллерини джан аляметинен бетине баскъан ве шай да йыкъылгъан…

Анасы бу дешетли хаберни эшитип, акъылыны ойнаткъан. Кулип башлагъан, озюне келялмай джан теслим эткен. Ана-баланы койдешлер буюк якъ иле ян-янаша комьгенлер.

Хайбулла бу фаджианы бир афтадан сонъ, озь койлерине, анасыны ёкълап кельгенде эшитти. Чокъ вакъыт озюне келип оламады, Къуртбедин онынъ энъ истидатлы шегиртлеринден бири эди. Бир вакъыт гонъюлинден тюшмеген, музыканы джандан севген Къуртбединнинъ ольгенине инанмакъ зор эди. Хайбулла ачувындан не япаджагъыны бильмейип, шу ань барып, кой халкъыны къыйыр-чыйыр эткен шу шишман къурсакъ коменданты ольдюреджеги кельди. Я оны насыл япарсынъ? Бутюн койнинъ эалисини бир дакъкъа ичинде къуршунгъа тизерлер. Ёкъ, мында билип арекет этмек керек», — деп тюшюнди. Сашка Попондопулонен корюшип, сухбетлешмек къарарына кельди.

Агъбичий, огълуна онынъ комендант чагъыргъаныны, араларында олып кечкен лафларны айтып, о, Хайбулланен корюшмек истегенини де бильдирди. «Эгер бабанъ акъкъында сораса, мен бала эдим, меним бир шейден хаберим ёкъ, демектен тайма», — деп огютледи оны.

— Эм озюнъни де джойма, Къуртбедин киби олур-олмаз лафлар айтма сакъын, япкъан джинаетликлери ичюн озь джезаларыны булурлар.

Хайбулла, аджеле суретте Сашканен корюшип лаф этмек ве онъа коре иш япмакъ керек, деп тюшюнди.

Аякъкъапларыны тамирге алып баргъан адам киби, Сашканынъ тюкянына кирди. Олар башта шубеленювлер олмасын деп, къычырыштылар.

Хайбулла:

— Сен бойле уфакъ ишке секиз марка аладжакъ оласынъмы? — деп сёйленди.

Сашка да куфюрленип сёгюнди. Этрафта шубели арекет корюнмеген сонъ, йигит онъа меселени анълатты. «Чагъырылгъан олсанъ, бармакъ керек, эм лаф сырасы, илериде даа не киби хынзырлыкълар планлаштыргъанларыны дуймагъа тырыш», — деди Сашка ве тез-тез кет деген манада ишмар этти.

Экинджи куню Хайбулла комендатурагъа баргъанда, комендант оны кулер юзьнен, япма къуванчнен къаршылап алды. Отурмагъа ер косьтерди. Терджиманны чагъыртты.

— Меним эшиткениме коре, сиз яш истидатлы композитор экенсинъиз. Бизлер музыканы къыйметини бильген адамлармыз. Затен дюньяда энъ мешур музыка эсерлерини немселер яратты, буны сиз бильсенъиз керек. Моцарт, Бетховен, Бах. Бу адлар сизге таныштыр, эльбет, — деди о, Хайбулладан козьлерини алмай.

Оны къандырмагъа, достча сухбетке давет этмеге тырышты. Хайбулла да озь-озюне: «Догъру, немсе халкъы чокъ саада дюньяда белли алимлер берди, о керчектен де истидатлы халкъ, лякин сиз, фашистлерни оларнен къыяс этмек мумкюнми?», деп тюшюнди.

— Не ичюн бир шей айтмайсыз, ёкъса меним айткъанларымнен разы дегильсинъизми? — деди комендант давушыны котерип.

— Ёкъ, мен сизинъ айткъанларынъызнен разым. Лякин мен даа якъында окъувыны битирген адамым. Озюм де олгъаны-оладжагъы орта музыка тасили алдым. Шунынъ ичюн манъа композитор деп, янъыласынъыз. Мен пианино, кемане чалмагъа огренген адий чалгъыджым. Композиторлыкъ меним ичюн ялынъыз хаял.

— Истидатлы адамгъа консерватория битирмек шарт дегиль. Не олса да меним сизге бир риджам бар. Бизим енъильмез ордумызгъа багъышлап бир эсер язынъ, мен оны музыка мутехассысларына косьтеририм, олар сизге ярдым этерлер. Сонъ адынъыз бутюн Авропагъа белли олур, зенгин ве итибарлы адам олурсынъыз. Айтаджагъым, сиз язынъыз, о тарафыны мен озюм бакъарым.

— Ишанчынъыз, къайгъырувынъыз ичюн сагъ олунъыз, комендант эфенди, лякин меним элимден ойле месулиетли ишлер кельмез. Мен адий чалгъыджым.

Комендант бирден джиддийлешти, бетинде кулькю алямети къалмады. О умют этильмезден:

— Я сенинъ бабанъны кимлер ёкъ этти? — деди.

— Бабам къапалгъанда мен даа бала эдим, шунынъ ичюн де о акъта бир шей айтып оламайым!..

Комендант еринден турды. О, узун бойлу, шишман къурсакъ, керегинден адден узун эллеринен белиндеки къайыш къушагъыны тута. Къыскъа къыркъылгъан сары сачлары тикен киби тикленип туралар. Козьлери быланчыкъ. Инсаннынъ бетине бакъкъанда, ичинъе сувукъ кирген киби ола.

— Сиз не, ана-бала анълаштынъызмы, о насыл лафлар? «Мен бир шей бильмейим, кимсени къабаатлап оламайым». Гуя лакъырды, сизге таныш олмагъан адам акъкъында кете. Я о сенинъ бабанъ да, не ичюн бир шей бильмейсинъ?.. Мен сизге яхшылыкъ япмакъ истейим, сиз исе ороспуланасынъыз. Амма мен башкъа тильде лаф этмеге бильген адамым, о тарафыны да унутманъ!

— Бильмеген сонъ, не айтайым мен сизге комендант дженаплары.

— Пек яхшы билесинъ, сен бильмесенъ, ананъ эр бир шейни биле, лякин бургъалайсыз, эм мында бильмемеге шей де ёкъ. Большевиклер сени — оксюз, ананъны — тул эткенлер. Бундан да буюк джинаетлик олурмы? О вакъыт айтмагъа къоркъансынъыз, я энди бизим фюрер келип сизни къуртаргъан сонъ, даа неден къоркъасынъыз, энди озь душманларынъызнен эсаплашмакъ куню кельди, сиз не ичюн бу имкянлардан файдаланмакъ истемейсинъиз? Мен шу тарафыны анълап оламайым, — деп ерине отурды, кене къаве кетирмелерини эмир этти.

Хайбулла индемей отурды, чюнки айткъан эр бир сёзю шу джанаварнынъ окесини къозгъайджагъыны пек яхшы биле эди. Комендант бир къач ютум къаве ичкен сонъ:

— Яхшы, мен сизге айтаджакъ лафларымны айттым, лякин сизлер даа инсан оларакъ осип етмегенсинъиз, сизлер айван киби чалышмакътан башкъа бир шей бильмейсинъиз, — деп элини силькитти.

Хайбулла еринден турып, сагълыкълашкъан сонъ, башыны эгип, андан чыкъты. Эвлерине къайтыркен, андан сагъ-селямет чыкъкъанына инаналмай тосат-тосат артына айланып бакъты.

Анасы да огълуны корьгенинен онынъ бойнуна сарылды.

— Ана, энди санъа да мында яшамакъ хавфлы, шеэрге кетейик, бизлернен отурырсынъыз, о ерде сени кимсе бильмей, — деди.

Ёкъ, балам, мен эвимни ташлап бир ерге кетмем, мени къасевет этме, озюнъ сакът ол. Сен сагъ-селямет олсанъ, манъа башкъа бир шей керекмей. Мен энди ашымны ашадым, яшымны яшадым. Амма санъа даа азатлыкъ куньлерни корип яшамакъ керек, — деди.

VIII

Къыркъ биринджи сененинъ сонъларында ярым адада партизан отрядларынынъ вазиети агъырлашты, чюнки топракънен багъ къыйынлашкъан эди. Ондан да башкъа дженкнинъ биринджи йылында, немселернинъ о ердеки он биринджи ордусынынъ команданы Манштейн, партизанларнен курешмек ичюн махсус штаб тешкиль этти. Шай олса да, халкъ интикъамджылары, шу агъыр шараитте де курешни девам эттирди. Вакъыт-вакъыт демир ёллар патлатыла, немсе, румын обозларына юрюш бермейлер. Койлерде, шеэрлерде пейда олгъан саткъынларны: полицай, ста-

росталарны геджелери дагъгъа алып кетелер ве о ерде джезалайлар.

Чарпышмаларда эляк олгъан партизанларнынъ ерлерине койден, шеэрлерден кельген дигер интикъамджылар кечелер. Сарымда къалгъан аскерлер дагъларгъа чекиле, партизанларгъа къошулалар. Шеэрлерде тешкиль этильген чокътан-чокъ гизли тешкилятлар партизанларнен сыкъы алякъада булунып, оларны кунь эвельден япыладжакъ уджюмлер акъкъында хабердар этелер. О вакъытларда халкъ интикъамджыларына муреккеп шараитте курешмек керек ола эди.

Ахыр-сонъу немселер партизалыкъта я да Къызыл Ордуда кимселери олгъан аилелерни къыйнап, ольдюре башладылар. Шу джанаварлыкълар саесинде пек чокъ гунасыз балалар, къадынлар вахшийджесине ольдюрильдилер.

Шай олса да, энъ агъыр куньлерде биле, интикъамджылар курешлерини токътатмадылар. Сталинград котегинден сонъ, немселер артларына чекилип башлагъан сонъ, партизан арекетлери гъайрыдан къувет алып, даа да къызгъын куреше башладылар.

Хайбулла шеэр тешкилятынынъ авалесинен эки кере дагъгъа чыкъып, бир чокъ партизан отрядларында олды. Партизанлар оны «бизим композиторымыз», деп мусафир эттилер. Лякин экинджи сефер дагъдан тюшкенде, олар къапкъангъа огърадылар. Атышмалар башлангъанда Хайбулланы озгъаргъан эки партизан бир къач полицайны ольдюрген сонъ, буюк зорлукъларнен артларына чекильдилер. Хайбулла да чешит ёлларнен кетип, Зуя янларына барып чыкъа. Анда онынъ якъын досту Али Самединов агроном олып чалыша ве гизли тешкилятнынъ къолтутувынен партизанларны ашайт малларынен темин эте эди.

Хайбулла Алининъ эвине бара ве анда бир къач кунь отурмагъа меджбур ола, сонъра экиси бирликте шеэрге келелер.

Али ве онынъ къадыны экиси де асылында шеэрли эдилер. Али институтны битирген сонъ совхозгъа баш агроном олып ёлланыла. Партия тешкилятынынъ авалесинен о оккупацияда къалып иш корьди. Къадыны Левизе ве учь яшындаки огълачыгъы Вели шеэрде яшай эдилер. Али совхозда чалышса да, вакъты-вакътынен эвине келип тура эди.

Олар Хайбулланен аман-эсен шеэрге келип еттилер. Анда да вазиет кунь-куньден кергинлеше, умют этильмеден япылгъан тинтювдер пек чокъ адамларны, шу джумледен тешкилят азаларынынъ башларына еттилер. Гизли тешкилятта Хайбулла ве онынъ

группасынен эсасен шеэрде ерлешкен ве даа эп янъы кельген фашистлер ве эм де оларнынъ мындаки аэродромдаки арекетлери акъкъында малюмат топламакъ авале этильди. Шеэр театринде чалгъыджы олып чалышкъан адам ичюн бу ишни япмакъ къолай дегиль эди. Лякин япмакъ керек, шимди кимсеге къолай дегиль. Къары-ходжа пек муаббет яшасалар да Музейеннинъ козьяшлары къурумай. Агъасы Музеккир атылгъан сонъ чокъкъа бармай анасы да ольди. Янъгъыз къалгъан бабасынынъ мушкюль вазиети онъа раатлыкъ бермей. Кяде бир зорлукъларнен койлерине барып, бабасынен отура, оны бакъа, лякин Хайбулла акъкъында тюшюне, сонъ кене де озь эвине къайтмагъа меджбур ола.

Койде фашистлер Сеттар агъаны кене тютюнджилик ишлерине джельп этмек истейлер. О, хасталыкъкъа урып, ишке чыкъмай. Кой старостасы онынъ эвине келип башта ялвара, сонъ къоркъузаджакъ ола, лякин «Комороз» Сеттар якъын биле алмай.

— Сеттар, сен огълунънынъ не ичюн атылгъаныны билесинъ, янъы мемуриетнинъ эр шейден хабери бар, бир ойланып бакъ, — дей староста.

— Манъа масал окъума, манъа мында акъыл огретмеге кельдинъми, ёкъса меним ичюн къайгъырасынъмы? Бар, шорбаджыларынъа айт, динълемей, де, мени де алып атсынлар. Энди манъа эписи бир. Кимсени корьмеге козюм ёкъ, — деп багъырды.

Староста Сеттар агъанынъ босагъасына аякъ басмады.

Къара денъиз флотунынъ эсас базасы олгъан Севастополь фашистлернинъ къутурмушчасына уджюмлерине бакъмай эки юзь элли кунь дженклешип, душманны шеэрге кирсетмеди.

«Буюк топракъ» нен алякъа агъырлашкъан сонъ, июнь айынынъ сонъларында, юкъары команданлыкънынъ эмиринен, сагъ къалгъан шеэр мудафааджыларынынъ бир къысымы Кавказгъа эвакуация олдылар. Бир къысымы исе дагъларгъа чекильди, партизан отрядларына барып къошулдылар. Севастополь душман къолуна кечкен сонъ, дагълардаки партизан отрядларынынъ вазиети пек агъырлашты. Къараман шеэр курешкенде о якътан эшитильген кок давушлары ярымадада яшагъанларгъа рух, кучь бере, душманнен насыл дженклешмек керек олгъаныны косьтере эди. Гизли тешкиляты базы бир малюматларны партизан къысымларына джёнетмек керек олгъанда, Хайбуллагъа мураджаат эттилер. Чюнки о энди эки кере анда олып, дагънынъ ёлларыны огренген эди. Хайбулла хасталыкъкъа урып, бир къач кунь ишке де чыкъмады. Лякин дагъгъа кетменинъ чаресини де тапамады.

Эр ерде тешкерюв, къуш биле учурмайлар. Бир къач ынтылыштан сонъ, эвине къайтмагъа меджбур олды. Музейен эвде ёкъ эди. Бир афта эвельси таныш полицайларнынъ ярдымынен Хайбулла оны койге, бабасына ёлландыргъан эди.

Эвине къайтып кельген сонъ Хайбулла, даа зияде тарсыкъты. Эви титисленип къалгъан, ашамагъа да бир шей ёкъ. О баягъы вакъыт башыны эллери арасына сыкъып отургъан сонъ, турып собаны якъты, чай къайнатты, долаптан къурып-къатып къалгъан балыкъ парчасы тапып ашады. Бираз озюне кельген сонъ, элине кеманени алды, чалмакъ истеди, лякин пармакълары къатып къалгъан киби, онъа таби олмадылар. «Ёкъ, шимди кемане чалмакъ дегиль, башкъа иш япмакъ керек. Эллерим, юрегим буны яхшы анълайлар, шунынъ ичюн де истегиме таби олалар. Мен гизли тешкилят тарафындан берильген вазифелерни бир минсиз эда этмек кереким. Лякин токътап къалдым. Не ичюн? Къоркъып башладыммы. Я Музеккир, Къуртбедин Бекир къоркъмадылар да… Ёкъ, мен къоркъамайым. Эм бир вакъыт къоркъмам. Ялынъыз Ватаным, халкъым ичюн файдалы бир шей япамай ольмектен къоркъам. Оларны — фашистлерни ольдюрмекнинъ ёлларыны тапмакъ керекмиз, деп тюшюнди, юмрукъларыны, тишлерини сыкъты.

Агъыр тюшюнджелер алтында чекишир экен, Хайбулла акъшам къаранлыгъында Али достуна бармакъ къарарына кельди. Онынъ тюневин эвине къайткъаныны эшиткен эди. Энди азырланып ёлгъа чыкъайым дегенде, яваштан къапысы къакъылды. Яры сеснен:

— Ким о? — деп сорады.

— Ач, меним, мен Сашка. — Къапы ачылгъанынен Сашка онынъ устюне йыкъылгъан киби олды. Хайбулла Сашканы сетке отуртты. Сашканынъ сачы-сакъалы оськен, козьлери ичине оюлып кеткенлер, сыкъ-сыкъ нефес алмакъта.

— Сашка, не олды, къайдан келесинъ?

— Э, достум, бу узун лакъырды, сен манъа къапынмагъа бир шей бер. Агъызыма ич бир шей алмагъаныма къач куньлер олгъаныны озюм де унуттым, — деди, отургъан еринден бирден йыкъылды, юкълап къалды.

Хайбулла онынъ башынынъ тюбюне ястыкъ къойды, аякъкъапларыны чыкъарды, устюни ёргъаннен орьтти. Озю тюшюнджелер алтында ода ичинде доланды. Койде де вазиет денъишкенини анълады. Музейен ве анасы ичюн раатсызланды. Бир саат къадар юкълагъан мусафирни уянтмакъ къарарына кельди.

Оны зар-зорнен уянтты. Саша элини-бетини ювып бир стакан чай ичкен сонъ, озюне кельди. Хайбулланынъ беклеп тургъаныны корип:

— Къоркъма, Хайбулла, мен беллесем, хайырлысыдыр, — деди алчакъ сеснен. Сонъра олып кечкен вакъиа акъкъында икяе этти:

— Бизим тарафларда арекет эткен партизан отрядында эки алякъаджы манъа келеджегини бильдирдилер. Бизлер обсерваториянынъ гаражы огюнде корюшеджек эдик. Бельгиленген вакъытта тамир олунгъан аякъкъапларны кетирген адам олып, о якъларгъа бардым. Баягъы вакъыт беклеп турдым. Келеджек адамлар корюнмедилер, сонъ, оларгъа бесе-белли бир шей олды, деп къайтаджакъта, почта ёлунда урбаларыны арпа, богъдайгъа денъишип, арабачыкъларнен келеяткъан бир къач адамны эследим. Бельки келеджек адамлар оларгъа къошулып келедирлер, деп, оларгъа догъру кетип башладым. Эпимиз сув ичкен адамлар олып, чешме башына топландыкъ. Меним козюме учь полицай бизим тарафкъа чапкъанлары илишти. Аркъадашларыма ишмар эттим, бизлер де ёл четиндеки чалыларгъа таба юрьдик. Олар: «Токъта, атарым!» — деп къычыра башладылар. Биз тузакъкъа тюшкенимизни анълап, учюмиз учь тарафкъа къача башладыкъ. О эки адам ормангъа кирмеге ашыкътылар. Мен исе ашагъы мезарлыкъ тарафкъа чаптым. Баягъы вакъыткъадже анда гизленип яттым. Сонъ мен де ормангъа кирип, яйла бетке ёл алдым. Акъшам къаранлыгъы тюшкенде: «Беш текне»лерге барып чыкътым. О ерде ятып бираз раатлангъан сонъ, кене ёлумны девам этим.

Олар бизни атып ольдюре я да яралай биле эдилер, лякин атмадылар. Гъалиба, тирилей тутаджакъ олдылар. Меселе шунда ки, кимдир бизим корюшеджегимизни оларгъа бильдирген, демек арамызда саткъын пейда олгъан. Мени эр шейден зияде шу раатсызлай. Не къадар тюшюнсем де, кимден шубеленеджегимни бильмейим.

— Я шу алякъаджылар къуртулып олдылармы экен?..

— Бильмейим, лякин олар да ойле къолайлыкънен эльге тюшеджек йигитлерден дегиллер, амма яраланып якъалана да билелер.

— Айса санъа, бир даа койге къайтмакъ хавфлы.

— Манъа энди, бир ёлларыны тапып, дагъгъа чекильмек керек.

— Оны тешкилятландырырмыз, полицайлыкъта бизим балалардан барлар. Олар ярдым этерлер. Лякин бу ойле тез олмаз. Санъа бир къач кунь мында гизленип ятмакъ керек олур, сонъ

бельки Зуядан Али келир. Онынъ шеэрге келеджек вакътыны бильмек керек.

Немселер шеэрде гизли тешкилят олгъаныны яхшы билелер, лякин излерине тюшип оламагъанларына пек ачувланалар ве эксери вакъыт, ич бир тюрлю къабааты олмагъан адамларны тутып джезалайлар.

Дженктен эвель шеэр педагогика институтынынъ бинасы ве ятакъханеси ерлешкен бинаны фашистлер тюрме яптылар. Эм адий тюрме дегиль де, гестапонынъ зинданы. Къолгъа тюшкенлерни джанаварджасына къыйнап, геджелери махсус къапавлы чукъурларгъа алып кетип ата эдилер.

IX

Кене баарь… Табиат озь къануларынен яшай. Энди тереклерде пейда олгъан сычан къулагъы киби япрачыкъларнынъ ешиллиги гонъюль охшай. Эгильген беллер догърула, хасталар озьлерини яхшы ис этип башлайлар. Этрафта янъы аят джанлангъаныны корип, озьлеринде кучь пейда олгъаныны ис этелер. Баарь эр кимде умют уянта.

Бу баарьде севинмеге аджет бар эди. Джебэден кельген хош хаберлер, энди беклей-беклей, козьлери дёрт олгъан халкъта умют догъурды, оларны душмангъа къаршы курешке рухландырды.

Хайбулланынъ группасына кирген эки адам шеэр полициясында чалышмакъта эди. Оларнынъ ярдымынен кунь эвельден гестапо аладжакъ адамларыны къачыра, я да гизлей эдилер. Хайбулла энди бир афтадан берли эвлеринде гизленип яткъан Сашка Попондопулоны оларнынъ ярдымынен Зуягъа, досту Алиге йиберди. Али шеэрге кельгенде меселени онъа анълаткъан эдилер.

Хайбулла озюнинъ кичкене группасынен Дядя Володя (Дагъджы) тарафындан авале этильген вазифелерни эта эте, дигер ватанперверлерни бильмей, атта Дядя Володянынъ озюнен корюшмеген эди.

Сашканы аман-эсен ёллаткъан сонъ. Хайбулла къадыныны койден кетирмек ёлларыны арап башлады. О куньлерде ёлгъа чыкъмасы пек хавфлы эди. Ёлджуларны адым сайын токътатып, документлерини тешкере, текаран шубе догъургъан союны исе гестапо агентлерине теслим этелер. Ондан да башкъа умют этмеден къолгъа тюшип къалмакъ да мумкюн. Эгер бир ерде немсе

аскерининъ, я да офицерининъ джеседини тапсалар, анда расткельген адамларны, бала-чагъа демей, алып кете эдилер.

Хайбулла партизан алякъаджысы Гавриловнен вакъыт-вакъытынен корюшип тура. Олар койдеш олып та балалыкътан бири-бирлерини биле, бир мектепте окъуй эдилер. Гаврилов, онынъ лагъабы «Дядя Ваня» эди, къырымтатар тилини озь ана тили киби биле. Хайбулла оны энъ ишанчлы адам сая ве джиддий бир иш япаджакъ олса, онынънен акъыл таныша эди. Онынъ ярдымынен немселернинъ ашайт базасында шофёр чалышкъан бир ишанчлы адам Музейенни койден сагъ-селямет алып кельди.

Бабасынынъ вазиети сонъ дередже агъыр олгъанына бакъмадан, Музейенге оны кене янъгъыз ташлап кельмек сырасы тюшти, чюнки Сашка да къолгъа тюшкен сонъ о, акъайынынъ такъдири ичюн пек раатсызлана эди. О къомшуларына ялварды. Бабасына козь-къулакъ олмаларыны риджа этти. Сонъ ёлгъа чыкъты.

Хайбулла къадыны кельгенине пек севинди. Сонъки вакъытларда оны себепсиз бир раатсызлыкъ къыйнай башлады, лякин о кимсеге бир шей сёйлемеди. Бунынъ себеби бар, эльбет. Фашистлерде энди ильк вакъытлардаки анъкъавлыкъ ёкъ. Олар башта къолайлыкънен енъиш къазанаджакъларына инана ве, «дюньяда бизге къаршы тураджакъ къувет ёкъ», деп фералана тургъанлар. Лякин Сталинград котегинден сонъ, вазиет тюрленди. Япкъан джинаетликлери ичюн алынаджакъ интикъам къоркъусы оларгъа раатлыкъ бермей ве элемлерини эалиден чыкъара эдилер.

Койлерден, шеэрлерден яшларны Германиягъа меджбурий ёлландырув кампаниясы эп кенишлемекте. Яшларны Германиягъа айдап олар бир къуршуннен эки тавшан урмакъ истедилер. Бир тарафтан бедава ишчи кучюнден файдаланмакъ олса, экинджи тарафтан оларгъа къаршы курешеджек кучьлерини эксильтмек эди. Лякин Германиягъа ёлланыладжакъ яшлар эсирге табий олмай ярысындан чокъу къачып, сакъланып юрьдилер, дагъларгъа чыкъып партизанларгъа къошулдылар. Гизли тешкилят азалары да яшларны къуртармакъ ичюн чокъ ишлер яптылар.

Эльбетте, ойле къоркъунчлы вакъытларда эр кес бирдайын мукъайтлыкънен арекет этмеди. Кимер адамлар къолгъан тюшсе, баскъынджылар къыйнайджакъларыны, я да ольдюреджеклерини биле-биле энъ хавфлы операцияларгъа къошула эдилер. Эм ойле адамлар къолгъа тюшселер де, эр шейге чыдай, кимсени сатмай тургъанлар. Базы бирлери, душманны кореджек козьлери олмаса да, къоркъкъанларындан, душман эмир этсе, япмагъа тырышалар.

Базылары исе: «Мен бир шей бильмейим, бир шейге киришмейим», деп, «Манъа тиймеген йылан бинъ яшасын», усулынен арекет этмеге тырышалар. Бойле вакъытлар ич бир тарафкъа янтаймай, озь черчивенъде яшамакъ да ойле къолай олмай. Истер-истемез бир де-бир тарафкъа кетмек керек ола.

Оккупация йылларында душман яшлыкъны озюне бойсундырмакъ ичюн къапкъан къурды. Я койлерде ачлыкъ зуур эткен вакъытта он еди, он секиз яшындаки йигитлерни арбий хызметке джельп этмек макъсадынен оларгъа: «Гонъюлли ордугъа язылгъанларгъа мына бойле йылтыравукъ пыштавлар, дюльбер кийимлер, къоранта азаларына богъдай, ун береджекмиз, язылмакъ истемегенлерни исе Германиягъа чалышмагъа ёллайджакъмыз», — деп тешвикъат юрьсете башладылар. Бойле вакъытта алдангъанлар да тапыла билелер.

Шунынъ ичюн гизли тешкилят азаларына яшлыкъкъа акъикъатны анълатмакъ, оларгъа аксине душмангъа къаршы курешмек ёлларыны огретмек керек олды. Затен оккупацияда къалгъанларнынъ чокълары эллерине силя алып, партизан отрядларыны тешкиль этип, курештилер. Сонъра олар шеэр ве койлерде яшагъан эалинен багъ тутмакъ ве душманнынъ арекетлерини козетип турмакъ ичюн онынъ аркъасында гизли тешкилятлар мейдангъа кетирдилер. Партизанлар ойле тешкилятлар саесинде мувафакъиетли операциялар япа башладылар.

Совет-герман джебэсинде вазиет тюрленген сонъ, яни немселер кери чекиле башлагъан вакъытта олар чешит айнеджиликлернен иш корьдилер. Энди партизанларгъа къаршы ялынъыз джеза къысымларыны ёллап курешмекнен къанатленмей, озь адамларыны, чешит ёлларнен партизан отрядларына, шеэрдеки ватанперверлер тешкилятларына сокъмагъа тырыша эдилер. Партизанлар бунъа пек джиддий бакъкъанлары ичюн къапкъангъа къолайлыкънен тюшмеден, досттан душманны айырды этмеге огрендилер.

Лякин кимерде гизли тешкилятлар арасына ойлелери де сокъула бильдилер. Шу унсурларнынъ сатувлары нетиджесинде ватанперверлер къолгъа тюштилер.

Фашистлер ийлекярлыкъ усулларыны мында да къулланмагъа тырышалар. Гестапогъа тюшкен адамларны къыйнай, котеклей ве камерагъа ташлайлар. Оларнен бирге озь адамларыны да къоялар, чюнки агъыр вазиетте къалгъан адам кимнендир дертлешмеге, гонъюлини ачмагъа истей. Янында озю киби «махбюси» корип,

онынънен дертлешип башлай… Теджрибесиз адамлар анъламадан душман тузагъына тюшелер.

Куньлернинъ биринде совхоздан эвине кельген Али Самединов анда насылдыр бир танымагъан къадынны корьди ве мусафир къайткъан сонъ, къадыны Левизеден онынъ ким олгъаныны сорады.

— О меним бир вакъытта института берабер окъугъан аркъадашым Реяндыр, — деди къарысы. — Оны шеэр базарында расткетирдим.

Али къадынына дарылды:

— Сен оны эски танышым деп, эвге алып кельгенинъ не? Шимди о, не киби ишлернен огърашкъаныны билесинъми?..

Левизе янъылгъаныны анълап тюшюнджеге далды.

— Догъру, мен оны бир къач йыл корьмеген эдим. Танымаз эдим, озю келип манъа япышты. Тикиджиликнен огъраша экен. Эвде оны-буны тикип, базаргъа чыкъарып сата эмиш. «Не япайым, тувгъанчыгъым, бу мельунлар бастырып кельген сонъ, чокъ вакъыт озюме иш тапалмай юрьдим, олгъан шейлеримни отьмекке денъишип битирдим, ахыр-сонъу шу акъай штанларыны тикип сата башладым», — деп юректен яныкълап агълады. Меним яшайышымнен меракъланды. Эвде ялынъыз баланен отургъанымны айттым. Эвимизни келип корьди. Эм бу онынъ энди экинджи келювидир.

— Я о, бизим адамларымыздан биревлерни таныймы?

— Ёкъ, анълагъаныма коре о, бизим танышларымыздан кимсени бильмей. Левизе акъайынынъ чырайыны сыткъаныны корип раатсызланды.

— Сен къоркъма, Али, бизлер окъугъан йылларда о эйи бир къыз эди, эм шимди де ойле ашаалыкъ япаджакъ къадынгъа ошамай…

Шай олса да бу къадынны Али бегенмеди. Онъа шубенен бакъты.

— Я, Хайбуллагъа насыл хабер этейик экен, манъа онынънен мытлакъа корюшмек керек, — деди Али.

Къары-къоджа тюшюнип ташынгъан сонъ экинджи куню Левиза анда барып хабер этмек къарарына кельди. Бойлеликнен, Алининъ ишлери ёлунда олса да, сонъ вакъытларда о, не ичюндир, раатсызланмакъта эди.

Къадыны онынъ тарсыкъкъаныны корип:

— Санъа не олды я? Озюнъе ер тапамай юресинъ, я бир шейлер бар да, манъа айтмакъ истемейсинъми? — деп сорады.

Али башта къадыныны тынчландырмакъ ичюн ич бир шей олмагъаныны, пек ёрулгъаныны айтса да, къандырмагъан сонъ:

— Озюм де бильмейим, бир беля беклеген адам киби къоркъып юрем, Хайбулланы корьмек истегенимнинъ себеби де шу. Сонъки вакъытларда гестапонынъ элине тюшкенлер пек чокълаштылар, — деди.

Экинджи куню Левизе учь яшындаки огълу Велини къучагъына алып, шеэрнинъ четинде, Музейенлер яшагъан тарафкъа ёл алды. Хайбулла эвде ёкъ эди. Олар эки къадын баягъы вакъыт лаф этип отурдылар. Хайбулла кельмеди. Музейен койде бабасынынъ бир озюни къалдырып кельгенини, агъасы, анасы эляк олгъанындан сонъ, дюньягъа козю къалмагъаныны агълай-агълай айтты. Левизе оны тынчландырмагъа тырышты.

Бирден къапы къакъылды. Музейен абдырап аят къапыгъа чапты. Анда Левизе эки немсе аскерини корип, буз-бузлады. Баласыны алып кетмек истеди, лякин къапыдан чыкъмагъа джесарет этамады, беклеп, къалтырап турды. Бираздан Музейен ичери къайтып кирди.

— Къоркъма, олар бизимкилери, полицияда чалышкъан адамлар. Гестапогъа алынаджакъ адамларны дуйсалар, шу ань келип Хайбуллагъа айталар, етиштирип олгъанларыны дагъгъа къачыра, я да гизлейлер, амма бугунь не макъсаднен кельгенлерини айтмадылар: «Биз Хайбулла агъам эвдеми, ёкъмы, оны бильмек ичюн кельдик», — деп кеттилер.

— Айса, мен де кетейим, кеч олды. Хайбулла кельсе, айт, Али оны беклей, Али эвде бир къач вакъыт отураджакъ ола.

Левизе эвине ашыкъты. Хайбулланы тапамагъанына, полициядан келип оны сорагъанларына шубеленди, къоркъып башлады.

— Санъа не олды, чырайынъ ап-акъ кесильген, бир шей бармы? — деп сорады Али.

— Хайбулла эвинде ёкъ эди, сабадан ишке кетем, деп чыкъкъан. Оны келип эки полицай сорады. Музейеннинъ айткъанына коре, олар бизим адамлар экенлер, сонъ мен де чокъ отурмай къайттым.

Хайбулла Алиге экинджи куню уйле маалинде кельди. Чюнки акъшамлары шеэрде юрьмесе хавфлы эди. Хайбулланы, Али кетирген янъы совет газеталарында басылгъан хаберлер эр шейден зияде меракъландыралар.

Энди къыркъ учь сененинъ язы. Душман кучьлери Сталинград котегинден сонъ, бутюн джебэлерде зайыфлашты. Бу енъишлер тек аскерлеримизге дегиль, айны заманда душман аркъасында, гизли ишлер алып баргъан курешчилерге де юрек берди. Олар буюк операциялар отькердилер. Газеталарда шулар акъкъында язылы эди.

Фашистлер ве оларгъа сатылгъанлар вазиетни корип даа да къутурдылар. Шеэрлерде де эр кунь облавалар олып тура. Ольдюрильгенлернинъ ады-эсабы ёкъ…

Бунъа бакъмадан гитлерджилер, отькен язлардаки киби алдгъа дегиль де, арткъа чекилелер. Тёпеде бизимкилер пейда олдылар. Совинформбюронынъ эр куньки эсабатында шулар акъкъында айтыла эди.

Хайбулла газеталардан козьлерини алмай, чюнки хаберлер бири-биринден яхшы эдилер. Алиге къуванчнен бакъты:

— Демек буюк Германиянынъ «енъильмез орду» сыны да тёпелегенлер бар экенлер, мына сизге «Москва капут, советлер капут». Эм шай да олмакъ керек, баскъынджылыкъ япкъан илле бир кунь ола озь джезасыны тапмакъ борджлу, бу табиий къанун!

Джебэдеки къуванчлы хаберлер достларны джоштурды. Али долаптан шарап чыкъарды, Левизе къартоп къызартты. Олар якъынлашмакъта олгъан гъалебе эшкъына къаде котердилер. Хайбулла Алиге шеэрдеки вазиет акъкъында айты. Бир кунь биле облавасыз кечмей, бесе-белли джебэдеки вазиетнинъ мартавал олгъаныны корип къутурдылар. Гизли тешкилят азаларындан да къолгъа тюшкенлер бар.

— Я сен озь адамларынъа инанасынъмы? — деди Али онынъ не айтмакъ истегенини анълагъан алда.

— Мен озь йигитлериме, эльбетте инанам, лякин шу гестапо тюрмесининъ башы — Адамовичнинъ джезаларына чыдамакъ…

— Меним фикиримдже, — деди Али бираз ойлангъан сонъ, — санъа бу арада дагъгъа чыкъмакъ керек, орталыкъ ятышкъандже партизанларнен олурсынъ, сонъ вазиетке коре арекет этерсинъ.

— Я тюневин эвде олмагъанда келип сени сорагъанлар кимлер эдилер? Не ичюн кельгенлерини анълап оламадынъмы?

— Олар меннен багълы балалар. Музейенге бир шей айтмай кеткенлер, бир даа кельмедилер. Айды, мен газета ве листовкаларны алып къайтайым, сен мени къасевет этме, мен ойле къолайлыкънен оларнынъ панджаларына тюшмем, керек олса дагъгъа да кетерим, — деп Хайбулла эвине къайтты.

X

Фашистлерге сатылгъан базы унсурларнынъ джинаетлери акъибетинде «Дядя Володя»нынъ тешкиляты азаларындан кимерлери къолгъа тюштилер. Бу себептен меркезий штабдан группанынъ базы азаларыны аджеле суретте дагъгъа къачырмакъ черелери корюнди.

Бойле агъыр куньлерде, яни къыркъ учьнинъ язында, Хайбулланен корюшмек ичюн Сашка шеэрге кельди. Гедженинъ бей маалинде онынъ къапысы яваштан къакъылгъанынен, сакът юкълагъан Музейен деръал акъайыны уянтты. Хайбулла ястыгъы тюбюнден пыштавыны алып, къапыгъа якъынлашты ве алчакъ сеснен: — «Ким?» — деп сорады.

— Ач! Меним, мен, Сашка.

Хайбулла онынъ сесинден таныды, къапыны ачты. Олар ярыкъ якъмай сёйлештилер. Сашка Хайбуллагъа гестапо агентлери онынъ гизли тешкилятнен багъы олгъаныны дуйгъанларыны айтты ве онъа дагъгъа чекильмек керек экенини анълатты.

— Даа кеч дегиль, — деди Сашка, — давранмакъ керек. Мен бизим шофёрнен лаф этип, о немселернинъ ашайт базасында чалыша. Шофёрнынъ айткъанына коре энъ онъайтлы вакъыт куньдюз экен. Базар янында къалабалыкъ ерде тургъан машинагъа ойле чокъ эмиет бермей экенлер. Эм биз шай да анълаштыкъ, дагъгъа къачырыладжакъларнынъ эписи — яни докъуз адам машинанынъ номерасыны билелер. Сабагъадже эвинъде шубели не де олса, эписини азырлап къой, керек вакъытта чар-чабик ёкъ этмек мумкюн олсун.

— Я Музейен? Оны ташлап кетеджегимми?

— Музейен къалсын. Менимдже оны алсалар биле, сен айт, «меним бир шейден хаберим ёкъ», демектен таймасын. Айды мен кеттим, сен ярын къайда бараджагъынъны билесинъ, лякин машинагъа дос-догъру барып минме, этрафны козьден кечир, шубели бир шей сезсенъ якъын барма, къач, эм эвинъе дегиль, башкъа ерге кет, гизленип юрь, сонъ биз сени тапармыз.

Хайбулла къадынынен сабагъа къадар козь юммай, эвде сакълы кягъыт ве силяларны бир богъча этип байлап къойдылар. Гестаподжылар корюнген киби олсалар, Музейен оны дуйдурмай азбардаки умум аякъ ёлгъа ташлайджакъ.

Сабагъа якъын эсас ишлер биткен сонъ, бираз ятып раатланмакъ истедилер. Лякин Хайбулланынъ козюне юкъу кирмеди. О

терен тюшюнджелерге далды... «Бу мельунлар кельмеген олса, о не къадар бахытлы адам олур эди. Москва консерваториясында окъуйджакъ эди. Акъикъий музыка дюньясына кireджек эди. Терен бильгили оджалар элинде окъумакъ, белли композиторларнен корюшмек... Бу кельмешек фашистлер Хайбулланынъ, бутюн совет яшларыны, халкъыны бахттан марум эттилер. Бутюн совет халкъынынъ башына шу мушкюль куньлер тюшти, шимди эр шейни унутып, бизлерни ер юзюнден ёкъ этмеге тырышкъан душманнен, джанларымызны аямай курешмек керекмиз. Шу дешетли куньлерде мен де бу мукъаддес курештен четте къалмадым, келеджек несиллер огюнде де виджданым темиз. Эляк олсам биле, шу маразнен курешип, эляк олгъан миллионларнынъ бири олып бу дюньядан кетерим. Лякин яшамакъ, озь макъсадыма иришмек истеги де буюк. Шимди эписинден кучьлю шей — ана-Ватанымызны душмандан къорчаламакътыр...

«Я барып да душман къолуна тюшсем, Музейеннинъ алы не оладжакъ? Онынъ менден башкъа кимсеси къалмады», — деп терен ойларгъа далды.

Ниает, орталыкъкъа ярыкъ тюше башлады. Этраф тынч олса да, о дешетли эди. Хайбулла шу куню тузакъкъа тюшмей, дагъгъа къачмакъ керек. Ялынъыз дагъдаки интикъамджыларгъа барып къошулгъан сонъ, курешни девам этмек имкяны оладжакъ.

Хайбулла къадынен сагълыкълашты. Музейен озюни не къадар тутаджакъ олса да, чыдап оламады.

— Мени кимлерге къалдырып кетесинъ, меним сенден башкъа кимсем къалмады, — деп акъайынынъ бойнуна сарылды, ичин-ичин агълады.

Хайбулла да озюни зорнен туты. Къадынынъ гонъюлини алмагъа тырышты.

— Сен къоркъма, мен тезден къайтып келирим. Бу ал энди чокъкъа сюрмез, озюнъни къолгъа ал, эвден бир якъкъа кетме, артымдан чыкъма, — деп тенбиледи.

О, козьге чарпмайым деп, эски урбаларыны кийген алда базаргъа ашыкъкъан адам олып кетти. Эм башта машина тураджакъ ерге дегиль де, базаргъа кирип доланмакъ къарарына кельди. Базар къайнай. Алыш-вериш къызгъын кете.

Баягъы юрьген сонъ Хайбулла тынчланды, этрафында шубели адам корюнмей. Ниает, о, машина беклеген тарафкъа айланды. Узакъта тургъан машинаны эследи. Онынъ номерасыны корьмек макъсадынен якъынлашты ве терек талдасына сакъланып, этраф-

таки адамларны козьден кечире башлады. Бирден мийине ине санчкъан киби олды. Машинагъа минмекте олгъан адамларны полицайлар тартып тюшермекте эдилер. Меселени анълап, артына айланды, лякин чапмакъ хавфлы, «олар мени эслемедилер», деген ойнен кене базар тарафкъа айланды. Амма оны энди корьген ве беклей эдилер. Хайбулла артындан аякъ давушлары эшитти, айланып бакъытым дегенде, онъа учь полицай келип япышты, сонъ бир немсе аскери де етип кельди.

Онынъ эллерини артына бураджакъ олдылар, лякин Хайбуллагъа достлары нафиле «Спартак» демей эдилер. Хайбулла оларны къакъыштырды. Эллеринден сыптырылып табана къувет, базар бетке къачып адамлар арасына къарышты. Олардан эвель эвине барып, Музейенге айтып, азырлангъан шейлерни ёкъ этмек керек эди. Къан терине пишкен Хайбулла эвине киргенде Музейен эр шейни анълады, эм озюни ёкъ этмеди, аксине акъайыны къорчаламагъа азыр турды.

— Музейен, — деди Хайбулла, нефеси-нефесине етмеген алда, — меним артымдан чапалар, эвдеки шейлерни тез ёкъ эт, мени сорасалар, бильмейим, саба ишке кеткен эди, демектен тайма, озюнъни къолгъа ал, мен кеттим! — деп ювурды.

Хайбулла янында даима кичкене пыштав ташый эди. О кеткенинен, Музейен богъчачыкъны оглюги тюбюне сакълап, азбардаки умум аякъ ёлгъа алып кетип быракъты. Сонъ эвге келип, бир шейден хабери олмагъан адам киби, акъшам емеги азырлагъан олып къартоп темизлей башлады.

Арадан он дакъкъа кечмеди, къапыны тепмелеп, ичери учь полицай ве бир немсе офицери кирди. Офицернинъ элинде пыштавы. О аятта къалды, полицайлар одаларны айланып чыкъкъан сонъ, шорбаджыларына, «ёкъ», дер киби омузларыны сыкътылар. Офицер рус тилинде зорнен лаф эткен алда:

— Акъайынъ къайда сакъланды? — деп сорады.

— Я о не ичюн сакълансын? — деди бир шейден хабери олмагъан адам киби.

— Акъайынъ къайда? — деп узун бойлу полицай онынъ омузына тюфегининъ къундагъынен тюртти.

— Акъайым саба эрте турып ишке кеткен эди, саат бешлерде келе тургъан, керек олса, бекленъиз, бираздан келир, — деди.

Офицер полицайларгъа, «четке чекилинъ», деп ишмар этти де озю сорап башлады:

— Сен ойле бир шей бильмеген меляике олма, айт, акъайынъ къайда? Тюневин сизинъ эвинъизде кимлер бар эди? Яшамакъ истесенъ манъа акъикъатны сёйле, акс алда нетидже ярамай олур, бизге эр шей белли.

— Мен бир шей анълап оламайым, офицер эфенди, акъайым иште. Бундан башкъа о даа къайда ола биле. Онынъ быралкъыланып юрьген адети ёкъ. Эм бизим эвимизге бир вакъыт ят адам кельгени ёкъ. Якъында меним бабам кечинди, озь яныгъым озюме етеджек, сиз менден даа не истейсинъиз? — деп Музейен агъламсырап башлады.

Офицер полицайларгъа эвни тинтмелерини эмир этип: «Башланъ!» — деди. Озю исе скемлеге отурып бекледи. Полицайлар рафлардаки фильджан, чанакъ-чёльмеклерни ерге урып сындыра, куфюр сёзлернен сёгюнелер. Оларнынъ бири кемане корьди. Оны деръал къапкъачлап алды, къылыфыны ачты, ичинден алып кеманени ерге атты. О къырылгъанда, инсан давушына ошар бир инъильти чыкъарды. Музейен шу ань оларгъа чакъылды.

— Я бу кеманенинъ не къабааты бар, не ичюн сындырасынъыз оны, языкъ, гюнах дегильми? — деди яныкълы сеснен.

— Зарар ёкъ, биз энди онъа башкъа кемане чалдыраджакъмыз, эм сизни де ойнатаджакъмыз, — деп демир тишлерини косьтерип ырджайды полицай.

Олар орталыкъны аст-усть этселер де шубели бир шей тапамадылар, ялынъыз аятта асувлы Хайбулланынъ эски быджагъынынъ джебинден паспортыны ве насылдыр кягъытлар тапып, офицерге бердилер. О, паспорттаки ресимге девамлы козь ташлады. Сонъ башыны котерди:

— Яхшы, о бизим элимизден къолайлыкънен къуртулып оламаз. Оны ер астындан биле тапып чыкъарырмыз, — деди. Сонъра полицайларгъа чевирильди:

— Къапы-пенджерелерни къапатынъыз, бизлер бу эвге даа келирмиз. Ханымны исе озюмизнен берабер алып кетермиз, — деп Музейенге ишмар этти.

— Я мен сизге не яптым, офицер эфенди? Озюнъиз де корип турасынъыз, эвимизде сизинъ къанунларгъа къаршы ич бир шей ёкъ да!..

— Чокъ бургъучланып отурма, тез ол, кийин! Я да шай итеклеп, алып кетермиз. Полицай онынъ аркъасындан итеди.

Музейен тез-тез эвге кирип, ерде дагъылып яткъан урбалары арасындан жакетини, шалыны алып, омузларына ташлады: — «Мен азырым», — деди.

Олар азбарда тургъан енгиль машинагъа минип, педагогика институтынынъ ятакъханеси олгъан, шимди фашистлернинъ гестапосына чевирильген бина тарафкъа кеттилер…

Музейеннинъ къоркъудан ичи-багъры титресе де, дуйдурмай, озюни эльге алмагъа тырыша. Хайбулланынъ айткъанларыны ичинден текрарлай. О, гестаподжыларнынъ къолуна тюшкенлерни насыл къыйнагъанларыны да пек яхшы биле. Лякин шай олса да, арткъач лаф айтмамакъ, ольдюрселер биле лаф къачырмамакъ акъкъында тюшюнди.

Онынъ бир озюни къаранлыкъ камерагъа къапап кеттилер…

Хайбулла эвинден чыкъкъанынен, тар сокъакълардан шеэрнинъ четине, оны кимсе танымагъан, бильмеген ерлерге ашыкъты. Сонъ мезарлыкъкъа кирди, акъшам къаранлыгъы баскъангъа къадар о ерде сакъланмакъ къарарына кельди. Этрафында шубели арекет корьмесе де онъа чешит ойлар тыныш бермейлер: «Я барып да Музейен алып кеткен олсалар, о къыйнавларгъа чыдаялмай, тешкилят азаларыны айтса?! Ёкъ, ёкъ, Музейен ойле къадынлардан дегиль, мен онъа озюме инангъан киби инанам, ялынъыз шу джеллятларнынъ эллеринде чекишеджегине, хорланаджагъына янам», — деди озь-озюнен лакъырды эткен алда.

Хайбулла мезарлыкъ четинде оськен гурь чименлер арасына кирип сакъланды, акъшамны бекледи. Бу вакъыт шеэрде гизли тешкилятта булунгъан эки саткъын, гестаподжыларнен берабер, машинагъа отурып, къапы-къапыдан юре, ватанперверлерни туттыра эдилер. Оларнынъ джинаетлери акъибетинде артист Решит Асанов, Али Теминдар, къарт коммунист Ислям Умеров, белли журналист Осман Батыр ве даа бир чокъ гизли тешкилят азалары гестапо тарафындан якъаланып, вахшийджесине ольдюрильдилер.

Хайбулланы да олар чакъсалар керек, о къачып етиштирди, лякин шеэрде чыкъмакънынъ имкяны ёкъ. Шеэрнинъ этрафлары, кунь-эвельси, полиция ве гестапо къысымларынен пекитильди. Хайбуллагъа белли вакъыткъа къадар, яни орталыкъ ятышкъандже ишанчлы адамларнынъ эвлеринде сакъланып турмакъ керек оладжакъ. Чокъ тюшюнип-ташынгъан сонъ Али Самединовнынъ эвине барып сакъланмакъ къарарына кельди.

Левизенинъ даа шеэрде къопкъан къыяметтен хабери ёкъ эди. Хайбулланынъ бекленильмеден кельгенине эм тааджипленди, эм де къоркъты.

— Сен шашмалама, башта бир мени корюнмеджек ерге сакъла, сонъ озюнъ чыкъып, этрафны бир козьден кечир. Шубели бир шей

корьсенъ, деръал манъа келип айтырсынъ, — деп быджагъыны чыкъарды.

Левизе онъа эв астындаки къартоп, чукундир тургъан магъазгъа кирип турмасыны айтып, озю азбаргъа чыкъты. Этрафта дикъкъатны джельп этек киби арекет корюльмесе де, Левизе баягъы вакъы тышта турды, сонъ эвге кирип, аш азырлап башлады.

Хайбулла Левизеге полицайлар къолундан насыл къуртулып къачкъаныны, эвине де барып етиштиргенини келип тинтюв япсалар да анда бир шей тапмаджакъыларыны айтты.

— Олар эвден шубели бир шей тапамагъан сонъ, сени де арап отурмазлар беллейим, — деди Левизе Хайбулланы тынчландырмакъ ичюн. — Бу куньлерде Али де кельмек керек, о, бир чарелер тапып сени дагъгъга озгъарыр.

Бутюн гедже Хайбулланынъ козюне юкъу кирмеди. Музейенни алып кеткендирлер, деген фикри онъа тыныш бермей, эвине бараджагъы келе, лякин оны анда мытлакъа беклеп тургъанларыны да биле. Эгер бир даа оларнынъ эллерине тюшсе, нафиле эляк оладжагъына шек-шубе ёкъ. О буюк бир сабырсызлыкънен Алини бекледи.

Орталыкъкъа ярыкъ тюшкенинен олар Музейенден хабер алмакъ ёлларыны арап башладылар. Ниает, Левизе Величикни алып базаргъа кеткен адам оларакъ, оларнынъ эвлери янындан кечмек къарарына кельди. «Бир де-бир танышны расткетиририм, я да къомшуларыны корип сорарым», — деген умютнен ёлгъа чыкъты.

Музейенни экинджи куню саба, камерадан чыкъарып кениш бир одагъа алып кирдилер. Анда эки немсе аскери, терджиман ве бир де офицер бар эдилер. Офицер Музейенни дикъкъатнен козьден кечирген сонъ, терджимангъа айланды.

— Айт шу къахпеге, эгер де акъайы не ерде сакъланаяткъаныны бизге сёйлесе, оны деръал къайтарып ёллармыз, акс алда зорнен айтмагъа меджбур этермиз, — деп еринден турды, сигар якъты. Терджиман офицернинъ сёзлерини Музейенге анълатты.

Музейен агълап, емин этип бир шей бильмегенини текрарласа да, файда бермеди, оны чыр-чыплакъ этип, махсус ясалгъан тахталаргъа яткъыздылар, эсини джойгъандже къамчыладылар. Агъызындан бир лаф аламагъан сонъ, кене де камерагъа алып кетип къападылар…

Хайбулланынъ акъылына бир вакъыт олюм кельмей эди, чюнки о сагълам вуджудлы, аятны севген, бир тюрлю къайынлыкълардан

къоркъмай яшагъан адам. Эр бир ишке сабырнен янашып, огюне къойгъан макъсадына, кучюни аямай ирише тургъан. Кимерде о суткада дёрт-беш саат юкълай, муреккеп музыка этюдларыны бир минсиз огренмегедже быраркъмай тургъан. Эм шу себептен де достлары оккупацияда къалгъан Хайбулла ичюн пек къайгъыралар. Лякин о вакъыт яш композитор Хайбуллагъа гестаподжылар да айрыджа дикъкъат эте эдилер.

Хайбулла фишистлерден сыптырылып къачкъаныны аман-аман, бутюн шеэр эалиси эшитти. Лякин онынъ къайда сакълангъаныны кимсе бильмей эди. Вакъыт токътап къалгъан киби... Хайбулла озюни эльге алып, сабыр этмек, беклемек кереклигини биле, лякин чыдап оламай, къаарлене, озюни къафестеки арслан киби ис эте.

Ниает, уйлу авгъан сонъ, къучагъында баласы, терлеп-пишип Левизе келип чыкъты. Хайбулла деръал онынъ элинден баласыны алып, сабырсызлыкънен: — Сонъ не хабер кетирдинъ? — деп сорады.

— Айтыладжакъ киби хабер ёкъ. Мен театрде чалышкъан бир адамынъызны корьдим. Онынъ айткъанына коре пек чокъ адам гестапо эллине тюшкен. Музейенни де гестапогъа алып кеткенлер...

Хайбулланынъ бети ап-акъ олды, скемлеге отурып, башыны эллери арасына сыкъты.

— Сен озюнъни къолгъа ал, — деди Левизе шашмалап, чюнки о Хайбулланы ич де бойле вазиетте корьмеген эди. — Менимдже Музейенни алсалар биле, анда чокъ тутмазлар, оларгъа сен керексинъ. Эвинъизде бир шей тапмагъан олсалар, Музейенге къоркъмагъа не бар?

— Мени якъалагъан олсалар, бельки онъа тиймез эдилер, энди ачувларыны ондан чыкъарырлар, деп къоркъам...

Сонъ олар насыл этип Музейенден бир хабер алмакъ ёлларыны, имкянларыны арап башладылар.

— Алини беклемек керек, башкъа чаре ёкъ, — деди Левизе. Лякин Хайбулланынъ вазиетини корип аджыды. Озю бир шей айтмаса да, чырайы арекетлери чекишкенини косьтерип тур эди. Левизенининъ акъылына шу эски танышы Реян кельди. Али оны бегенмеген эди. Левизе озю де онъа чокъ инанмай, сонъки корюшювлеринде, о, Реян кезген йигити бир шейлер хырсызлагъаны ичюк къапатылгъаныны, озю Адамовичнен яхшы таныш экенини айткъан эди. Шу лафларны хатырлады. «Бельки, онъа ялварсакъ

бизге бир хабер алып келир», деп тюшюнди. Буны Хайбуллагъа да айтты.

— Мен оны танымайым. Я Адамовичнен шай таныш олса, озь йигитини къуртарып оламаймы? — деп сорады.

— Ким биле оларны насыл таныш олгъанларыны, озю шай деп айткъан эди. Бу иште бизге ярдым эте биледжек киби башкъа кимсени бильмейим. Эр алда, мен онынънен корюшип, лаф ачып бакъайым, белькі о да гизли тешкилятнен багълыдыр, не дейсинъ?..

— Менимдже сен ондан башта бир Музейеннинъ къапалгъаныңдан хабери бармы оны бильмеге тырыш. Амма меним мында гизленгенимни айтма. Сен мени корьмединъ, не ерде олгъанымны да бильмейсинъ. Эгер де о меракълангъан киби олса: «бильмейим, бельки де дагъгъа кеткендир», — деп ташла.

Реянен Левизе экинджи куню демир ёл вокзалы янында корюштилер. Къадын оны корьгенинен: «Вай достчыгъым!» — деп чапып келип, онъа сарылды. Лаф-лафтан Левизе онынъ юрьген йигити даа къапавлы олгъаныны анълады. Оны чыкъармакъ ичюн юз марка штраф тёлемек керек экен.

— Мен де таныш-билишлеримден пара топлап юрем, оларнынъ эллерине тюшкен адамны къуртарып алмакъ пек зор экен, — деди о, дикъкъатнен Левизеге назар ташлап. Левизе де: «Мен бунъа бираз пара берсем бельки о, бир шей анълап келир», — деп ойланды.

— Я санъа даа къач марка керек? — деп сорады.

— Къыркъ марка етмей. Бизим паралар базарда кечсе де, олар къабул этмейлер, озь акъчаларынен тёлемек керек экен.

— Мен яныма чокъ пара алып чыкъмадым, истесенъ он беш марка берип турайым, сонъ бир зенгинлешкен вакътынъда къайтарырсынъ.

— Сагъ ол, достчыгъым, бу япкъан эйилигинъни ольгендже унутмам.

Шай олса мына пара. Меним де санъа бир риджам бар, амма. Реян онъа дикъкъатнен бакъты. Шу композитор Хайбулла бар да, онынъ къадыны Музейенни гестапогъа алгъанлар. Хайбулла къачкъан. Композитор сагъмы, ёкъмы, бильмейим. Сен онынъ къадыны акъкъында бир шейлер анълап оламазсынъмы экен?..

— Я Хайбулла озю къайда?

— Айттым да санъа. Бир шей бильмейим. Эгер къолгъа тюшмеген олса, дагъгъа къачып къуртулгъандыр.

Реян Левизенинъ айткъанларына чокъ инанаджагъы кельмесе керек, бираз ойлангъан сонъ:

— Яхшы, Левизечигим, мен мытлакъа бир шейлер анълап, санъа хабер алып барырым, — деп кетмеге ашыкъты.

Левизе эвине къайтып кельгенде акъайы Алинни корип пек севинди. Олар Хайбулланен пек къызгъын лаф этмекте эдилер. Селям-келямдан сонъ Али апайындан:

— Сонъ, не хабер кетирдинъ? — деп сорады.

Левизе оларгъа Реяннен корюшкенини, олып кечкен лафларны айтты.

— Акъча бергенинъ яхшы, лякин шу апайгъа мен, догъръусыны айткъанда, чокъ инанаджагъым кельмей, — деди Али. Сонъ Хайбуллагъа айланды:

— Бизге мытлакъа бу гедженден кечиктирмей шеэрден чыкъмакъ керек. Эгер олар сени мындан келип тапсалар, мени де къолгъа тюшти, деп сай. Бу гедже дагъдан бизим эки алякъаджымыз шеэрге тюшмек кереклер, лякин оларгъа бизнен корюшмек вазифеси берильмеди, демек озюмиз бир чарелер булып, мындан зувмакъ керекмиз.

Реян Левизеден акъча алгъан сонъ, Музейеннинъ вазиетини не ичюн бильмек истегенининъ себеби акъкъында тюшюнди. Сонъра шойле нетиджеге кельди: «Демек олар Хайбулланен корюшкенлер. Композитор къадыны гестапогъа алынгъаныны биле, эм де оны къуртармакъ чарелерини арай. О, шубесиз, Алининъ эвинде олмакъ керек. Мен шимди барып бу хаберни Адамовичке айтсам о, бир лафсыз меним йигитимни къуртарыр. «Бойле фикирлернен Реян, артына-огюне бакъмай, Адамовичнинъ резиденциясына ашыкъты. Къапыда тургъанларгъа джиддий хабер кетиргенини ве мытлакъа Адамовичнен корюшмеси керек олгъаныны бильдирди. Телефоннен меселени анълаткъан сонъ о, озю чыкъып Реянны озь кабинетине алып кирди.

— Сонъ не айтмакъ истейсинъ? Кене яренъни сагъынып кельдинъми? — деп башлады сухбетни Адамович.

— Ёкъ, мен сизге яхшы хабер кетирдим. Айтынъ, сизге эки партизан туттурып берсем, оны бошатырсызмы?

— О, гут, эки партизан, эки бандит меним къолума тюшкен дакъкъасы сен озь яренънен къавушырсынъ, — деди ырджайып. Реян онъа Левизенен олгъан корюшювлерини ве онынъ эв адресини айтты.

— Хайбулла мытлакъа о ерде сакъланмакъ керек, чюнки онынъ энъ якъын досту Алидир…

Адамович дерьал телефоннен оператив группанынъ башлыгъыны чагъыртты.

— Фрейлен Рая, сизге джиддий ярдымынъыз ичюн тешеккюр бильдирем. Мен сизни операция биткен сонъ къабул этерим, — деп еринден турды да невбетчиге оны озгъармасыны эмир этти.

Шу ань гестапо азбарындаки эки юк машинасына шамата къопарым, фашист аскерлери ве полицайлар толыштылар…

Оларнынъ келеяткъанларыны пенджереден башта Левизе корьди, тургъан еринде къатып къалды. Къычырып Алинен Хайбуллагъа буны бильдирди. Лякин кеч олгъан эди. Озю дивандан юкълагъан Величикни къучагъына алып, къапы къомшулары Варвара Дмитриевна адлы къартийге чапты. Бир якъкъа кетмек керек олгъанда баланы даима шу къартийге ташлап кете тургъан. О къапыдан киргенде фашистлер эвни сарып алдылар. Ичери кирген жандарм офицери ве беш айдут, силяларыны Алиге, Хайбуллагъа догъурттылар. Жандарм офицери оларнынъ огюне кечип: — Аусвайс, — деп багъырды. Али ве къадыны онъа паспортларыны бердилер. Хайбулла исе:

— Меним янымда документим ёкъ, — деди.

Офицернинъ ишмарыны беклеп тургъан айдутлар къутургъан копеклер киби Али ве Хайбулланынъ устюне атылып, оларны ура башладылар. Тюфек къундагъынен Алининъ башыны урып ярдылар. Хайбулланынъ да бети-козю ал къан олса да, йыкъылмады. Офицернинъ эмиринен оларнынъ учюни де азбардаки машинагъа минсетип, юзюкъоюн яткъыздылар, эллерини артларына багъладылар. Эвни къарыштыргъанда, Алининъ одасындан, дагъдан кетирген листовка ве совет газеталарыны таптылар.

Апансыздан башлангъан фаджиа ярым саатке биле бармады. Машиналар кеткен сонъ, къоркъа-къоркъа азбаргъа топлана башлагъан къомшулар, яры давушнен лаф эте, Величикнинъ кимсесиз къалгъанына яныкълана эдилер.

XI

Мабюслерни тюрьме азбарына алып кельгенде энди акъшам олып, козь байлангъан эди. Оларны корьмек ичюн полицайлар ве тюрьме башлыкълары, эм де дигер фашистлер чапып чыкътылар.

Эллеринден къуртулып къачкъан Хайбуллагъа дикъкъатнен бакъа, озь тиллеринде нелердир айтышып кулюшелер. Адамович Хайбулланынъ къангъа былангъан, сияргъан бетине бакъып:

— А, къартал, бу сефер къачып оламадынъмы? Энди бизим раатлыкъ эвимизден къачмакъ мумкюн олмаз, — деп оларны айры-айры камераларгъа къапамаларыны эмир этти. Хайбулланы ер астында кичкене бир больмеге къападылар. Автомат къундагъынен урып, энъсесини яргъанлар, къан акъкъан, къурып къалгъан. Бир талай вакъыт сылакъ топракъ устюнде яткъан сонъ, еринден турмакъ истеди, лякин кучьлю санджылар оны кене ерге йыкътылар. Шай олса да сагълам вуджуды теслим олмакъ истемей, исьян эте эди.

Козьлери къаранлыкъкъа алышкъан сонъ, дивар тюбюнде эки тахта олгъаныны эследи. Зорнен сюйрекленип барды, тахталар устюне отурды. Къабыргъасына тюфекненми, тепмененми ургъанлар, нефес алмасы пек агъыр. Бир тыныш отургъан сонъ, башына кельгенлерини хатырлап башлады. Шу саткъын къадынгъа ишанып лаф эткенлерине ачувланды. «Музейен де мында олса керек, бельки бизлерни корюштирирлер. Энди булар мени сагъ къалдырмазлар, бир даа Музейенни корип олсам… Я Алини къайда алып кеткен экенлер? Эгер онынъ партизанларнен багъы олгъаныны исбат эталмасалар, ихтимал къуртулыр, амма Левизенинъ партия азасы олгъаныны бильселер мындан чыкъып оламайджагъы белли», — деп тюшюнди.

Теэссюф ки, Музейеннен Хайбуллагъа даа бир кере корюшмек къысмет олмады. Чюнки олар къолгъа тюшкен сонъ, Музейенни бастырыкътан чыкъарып йиберген эдилер.

Биринджи геджеси Хайбулланы раатсызламадылар, дерсинъ, олар зинданда адам олгъаныны унуткъанлар. Кяде-бир къулагъына тюрьме бекчилерининъ сёгюнчлери эшитиле. Сюйреле-сюйреле къапыгъа якъынлашып динълене, кене барып тахта устюне отура, беклей, «я не беклей?». Оны озю де бильмей, лякин соргъу оладжагъыны, къыйнайджакъларыны яхшы биле. «Демек бизлер хатагъа ёл къойдыкъ, озь хавфсызлыгъымызны кереги киби теминлеп оламадыкъ. Къолайлыкънен къолгъа тюштик. Энди шу мельунларны севиндирмей, оларнынъ япкъан джанаварлыкъларына чыдамак керек», — деп озь-озюне ант этти. Эм шу къараргъа кельген сонъ тынчлангъан киби олды. Тахта устюне юзюкъоюн узанып ятты, сабагъа якъын юкълап къалды. Тюш корьди. Олар Музейеннен берабер денъиз ялысы бою юре экенлер. Музейен

недендир къоркъа: «Корерлер, агъама айтырлар, сонъ о мени даа эвимизден чыкъармаз», — деп чапа. Хайбулла оны тынчландыраджакъ олып нелердир айта, лякин Музейен онынъ элинден къуртулып, денъизге чапа, сув устюнден ерде юрьген киби чапып кете, ондан узакълаша. Хайбулла онынъ артындан: «Къайт, сен ялдамагъа бильмейсинъ, богъулырсынъ!» — деп багъыра, лякин Музейен эп узакълаша, онъа эль саллай. Къоркъудан абдырап уянды. Шу ан къапынынъ килити шатырдап ачылды. Ичери элинде алюминь чанакънен полицай кирди. О бир лаф айтмай Хайбулланынъ бетине девамлы, аджынгъан киби бакъты, чанакъны тахтагъа къойып чыкъты. Къапыны килитледи.

Алини ве къадыныны бир кере алель-аджеле соравдан отькерген сонъ, шу геджеси чукъурларгъа алып кетип аттылар. Оларнынъ ишлери шай тез биткенининъ себеби тюрьмеде атыладжакъ адамлар азырлангъан эди. Алинен къарысыны шу группагъа къоштылар.

Я бала не олды? Баланы къартийден, Алининъ узакъ сойлары келип алалар, лякин о тез арада хасталанып оле. О дешетли куньлер шу гунасыз сабийнинъ — Величикнинъ эджелине де себеп олды.

Гестапоны партизанлардан да зияде шеэрдеки гизли тешкилят къоркъуза эди, чюнки партизанлар ачыкъ куреш алып бара, эм оларнынъ барлыгъыны немселер биле эдилер, вакъыт-вакъыт оларгъа къаршы къырыджы отрядлар ёллай тургъанлар. Лякин дагъларны не къадар тарасалар да, партизанларны ёкъ этип оламадылар. Шунынъ ичюн эвеля шеэрде арекет эткен гизли тешкилятларны ёкъ этмек ниетине кельдилер, яни оларнынъ партизанларнен багъларыны узьмек истедилер. Мында къулланылгъан эсас усул исе къолгъа тюшкенлерни джанаварджасына къыйнап, тешкилят азаларынынъ адларыны, адреслерини алмакъ эди…

Хайбулланы ольдюрмеге ашыкъмадылар, ондан гизли тешкилятлар акъкъында малюмат алырмыз, деп ишандырдылар. Биринджи соравгъа Хайбулланы экинджи куню, уйле авгъан сонъ чагъырдылар. Эллерини артына багълап, соргъугъа кетирдилер. Одада бир офицер Адамович, ве учь немсе аскери бар эдилер. Хайбулланы оданынъ ортасында, аякълары полгъа мыкълы, скемлеге отурттылар. Эки аскер онынъ эки тарафындан турдылар. Соравны гестапо тюрмесининъ башы Адамович башлады.

— Мен беллесем, бизге сычан-мышыкъ оюнлары ойнамагъа аджет ёкъ, сизинъ ким олгъанынъызны исбат этмеге де керекмей.

Энди эр шей белли, шаймы? Эм меним сизге айтмакъ истегеним шу. Эгер сагъ къалмакъ истесенъиз, биз мераметли адамлармыз, озь тарафымыздан керек ярдымны аямамыз, нетиджеде, къоюнлар да сагъ, къашкъырлар да токъ олурлар, бунынъ ичюн инатлыкъ этмей, керек малюматларны бермек керексинъиз. Ёкъ исе, бизлер сизинъ акъылынъызны ерине кетирмеге меджбур оладжакъмыз. Лякин мен беллесем, иш о дереджеге бармаз, сиз озюнъиз вазиетни пек яхшы анълайсыз, не ерде олгъанынъызны билесиз, — деди Хайбулланынъ козьлерине бакъып.

— Мен сизлерге ялынъыз бир акъикъатны бильдирмек истейим, — деди Хайбулла сербест давушнен, — меним гизли тешкилятта олгъанымны къадыным бильмей, затен о меним ишлеримнен меракъланмай эди, чюнки мен озюм онъа къаршы эдим. Айтмакъ истегеним, сиз оны ольдюрсенъиз биле сизге бир шей айтып оламаз. Бундан башкъа менден ич бир сёз беклеменъ.

Эр эки тараф да индемей, сусып турдылар. Сонъ Адамович офицерге назар ташлап алды.

— Демек сиз, къараманлыгъынъызны косьтермек истейсиз, ойлеми? Биз сизге ошагъан къараманларны чокъ корьдик. Бизим «терапиямыздан» кечкен сонъ олар эписи тавшангъа чевириле. Тиллери да чезиле. Айткъанларына коре, сиз музыканен джиддий огъраша экенсиз, биз немселер, саньатнынъ къыйметини бильген адамлармыз, шунынъ ичюн де япкъан джинаетинъизнинъ агъырлыгъына бакъмадан сизге озюнъизни акъламагъа ёл къалдырамыз, буны анъламакъ керексиз, — деп бираз тынып турды, сонъ:
— Мен сизге айткъанларымны бир даа ойланып бакъманъыз ичюн кене бир кунь даа вакъыт берем. Амма бизим сабырымыз да сонъсуздыр деп беллеменъ.

Адамович бекчилерге оны алып кетмеге эмир берди.

Хайбулланы кене озь камерасына ялынъыз къападылар. О тахта устюне отурып, терен ойларгъа далды. «Демек ишлер бунынънен битти. Анамнен Музейенни бир керечик даа корип оламадым», — деп тюшюнди. Козьлери торланды ве алчакъ сеснен мазюн-мазюн йырлап башлады:

Къыйма, мевлям, бир мурада ирмедим,
Битти омюр, сефасыны сюрьмедим…

Затен о, бир шейге ынджынгъанда, эски халкъ макъамларынен озь гонъюлини ала тургъан. Кимер адамлар сёзге къапынып: «Биз

олюмден къоркъмаймыз, керек олса джанымызны да берирмиз», — деп къолай айталар. Лякин джан ойле къолайлыкънен берильмей, эм олюмден, къоркъмагъан адам даа дюньяда догъмады. Догъру, кимерде инсанлар, анълы оларакъ, джан теслим этелер, амма о да эр кимнинъ арджы дегиль. Джан бар экен — къоркъу да ола, бу табиий ал. Лякин дюньяда ана-Ватангъа олгъан севги эр шейден юкъары. О, инсанны, акъикъий къараманлыкъкъа давет эте.

Хайбулланы да шимди олюм къоркъусы абдыратмады. О тек янъгъызлыкътан эзиетлене. Кимнендир сёйлешмек, дердини сёкмек истей. Кичкене, къаранлыкъ камеранынъ бир диварындан дигерине урула, кокюс толдурып, ичине ава чеке, сонъ сув тюбюнден чыкъкъан адам киби сыкъ-сыкъ нефес алып башлай. Одасында кимсе олмагъаныны биле турып, кене де бир джанлы махлюкъ арай. Янъгъызлыкъ, къаранлыкъ азабына даяналмай, озь-озюнен давалашып башлай, недир исбат этмеге тырыша.

Шу азаплар тюбюнде чекишсе де, сагълам вуджудында аят къавий тура, къан ойнай, юреги сыкъ-сыкъ ура, козьлерининъ нуру арта.

О геджеси Хайбулланынъ козюне юкъу кирмеди, озюнинъ агъыр ойларынен чекишти. Вакъыт-вакъыт невбетчилер къапыдаки тешикнинъ къапагъыны котерип бакъалар. Лякин, мабюслернинъ адеттен тыш арекетлери оларгъа тесир этмей. Эр дакъкъа олюм беклеп тургъан инсанларнынъ арекетлери бири-бирлерини анъдыралар.

Ниает, камеранынъ тёпесиндеки, ярысы тыштан тахтанен орьтюли кичкене демир пармакълыкъ артындан кок агъара башлады. Бираздан къапынынъ янында аякъ давушлары, шатырдылар эшитильди. Анда яткъанларгъа куньде эки кере бир къашыкъ ювундыкъ берелер. Хайбулла къапатылгъанындан берли агъызына бир шей къоймаса да, ачлыкъны ис этмеди. Шай олса да, къапынынъ килити шатырдап башлагъанда, еринден атылып турды. Ичери эки немсе аскери кирип, Хайбулланынъ эллерини артына багъладылар, бири огюнден, экинджиси артындан оны камерадан алып чыкътылар.

Сонъ яры къаранлыкъ бир одагъа алып кирдилер. Анда бир вакъытларда студентлерге арбий мешгъулиет кечирмек ичюн тир ясалгъан эди. Гестаподжылар оны озьлериндже безетип орта асырларда олгъаны киби инсанны къыйнамакъ ичюн ясалгъан махсус алетлернен донаткъанлар. Хайбулла оны козьден кечирди.

Мында къангъа былангъан эки тапчан, тавандан оларнынъ устюне асувлы къалын ильмекли йиплер, ортада тахталары бояланмагъан буюк стол тура. Онынъ устюнде исе тюфек шомполлары, чешит буюкликте бизлер, электрик теллеринден орюльген къамчылар ве бир такъым кельпеденлер яталар. Оданынъ кошесинде соба янып тура, четте къопкъанен сув. Цемент полнынъ бир тарафы алчакъча, амамларда олгъаны киби, сув акъсын деп, дивар астында улукълар ясалгъан.

Одада Адамович ёкъ эди. Стол янындаки агъач скемледе, къара, жандарм кийиминде козьлюкли немсе отура. Бою эки метрден эксик олмагъан, эллери узун, горилланы анъдыргъан бир ефрейтор да бар. Къапыда эки аскер Хайбуллагъа аякълары полгъа мыкълы отургъычкъа отурмасыны эмир эттилер.

— Сеннен берабер янъы укюмге къаршы иш корьгенлерни ады, фамилияларыны, яшагъан ерлерини айтсанъ, джанынъны къуртара билесинъ, — деп гестапо хадими онъа ачувнен бакъты.

— Мен сизге айтаджакъ лафымны айттым, башкъа къошаджакъ сёзюм ёкъ, — деди Хайбулла башыны котермей.

Соргъуджы: — «Башланъ!» — деп эмир этти. Шу дакъкъасы устюндеки урбаларыны чекип чыкъардылар, оны тапчанларнынъ бирине яткъыздылар. Махсус ясалгъан алкъаларнен эль-аякъларыны багъладылар. Сонъ джиддий бир ишке азырлангъан киби, къатиллер тельден орюльген къамчы алдылар, ашыкъмай бар кучьлеринен чыплакъ тенге ура башладылар… Чокъкъа бармай тенинден къан фышкъыра башлады. Хайбулла тишлерини сыкъты, индемеди, вакъыт-вакъыт гестаподжы оларны токътата, сачларындан тутып, онынъ башыны котере:

— Сонъ, насыл, акъылынъ келип башладымы? — деп сорай. Хайбулланынъ козьлери юмукъ, бир шей айтмай. Кене уралар… Чокъкъа бармай онынъ тени йиберильген, йымшагъан киби олды. Фашистлер, «биз озь ишимизнинъ сонъуна чыкътыкъ», дер киби шорбаджыларына бакътылар. Онынъ ишмарынен сув алып Хайбулланынъ башына тёктюлер. О озюне кельген киби олды, кене терен кокюс кечирди, козьлерини ачты. Къаршысында кене шу адам, о кене нелердир сёйлемесини талап эте. Бирден эвнинъ таваны авгъан киби олды, козьлери огюнде эр шей сурьатнен айлана башлады, сонъ къаранлыкъ басты…

Хайбулла бир даа озюне кельгенде, камерасында тахталар устюнде яткъаныны анълады. «Даа сагъ экеним», — деп тюшюнди.

Котериледжек олды, лякин агърылар мийини санчтылар, нефеси тутулды, кене созулып ята берди…

Шу куню оны бир даа раатсызламадылар, сорав текрарланмады, бесе-белли агъызындан лаф чыкъмайджагъыны анъладылар. Биринджи геджеси, даа котекли соравлар башланмаздан эвель Хайбулла тахта дивар артында бир шаматалар къопкъаныны, коридорда эм де камераларда патырдылар, жандарм ве полицайларнынъ багъыргъанларыны, силяларнынъ шатырдылары, балалар ве къадынларнынъ агълагъанларыны эшиткен эди. Динълеп тургъан сонъ, оларны тюрьмеден чыкъарып, къайдадыр алып кеткенлерини анълады. Коридор бою соравгъа алып кеткенде исе тюрьме бош олгъаныны дуйгъан эди. Демек, вакъыт-вакъыт мында топлангъан мабюслерни атмагъа алып кетелер. Одаларны бошаталар, сонъ башкъаларыны кетирип къапайлар. Алинен къадыны сагъ экенлерми? Мен барып Алининъ эвине сакъланмагъан олсам, олар къолгъа тюшмез эди», — деп кедерленди Хайбулла.

Акъшам устю оны кене алып кеттилер, лякин эллерини багъламадылар. О зорнен адымлай, бир къач кере, «тез ол», дер киби, аркъасындан къакъыштырдылар. Бу сефер оны башкъа бир одагъа кирсеттилер. Анда жандарм офицери ве онынъ айдутлары беклей эдилер. Офицер онъа бакъмай, терджимангъа нелердир айтты. Хайбулланынъ къара, далгъалы сачлары манълайына саркъкъан ве къангъа быланып, къурып къалгъан. Чуллангъан урбалары тениндеки яраларына япышкъан, эр бир арекет чыдалмаз агърылар уянта. Агъыр къыйнавлардан, ачлыкътан чырайы ап-акъ кесильген.

— Офицер эфенди сизге сонъки имкяндан файдаланмакъны теклиф эте, бу энди сонъки сухбет олгъаныны айта, — деди терджиман.

— Мен айтаджакъ шейлеримни айттым, башкъа бир шей къошып оламам, — деди Хайбулла башыны котермей.

Офицер индемеди, «алып кетинъ», деген манада элини саллады. Къапыда тургъанлар чапып кельдилер, лякин жандарм офицернинъ бири: «Токътап турынъ», — деп столдан тельден ясалгъан орьме къамчыны алды ве Хайбулланынъ башындан ашагъы бар кучюнен урды. О салланды, лякин йыкъылмады…

Шу сонъки сорав олды.

Сабагъа якъын коридорда кене шамата къопты. Адамларны итеклеп, машиналаргъа толдурып башладылар. Хайбулланынъ да эллерини багълап, алып чыкътылар. Онынъ бир козю шишип,

морарып къапалгъан эди. Яхшы коралмагъанындан машинагъа тез чыкъып оламады. Энъсесине урулгъан тюфек къундагъы оны ерге йыкъа язды. О бар кучюни топлап, машинагъа сокулгъанда, кимдир якъасындан чекти, оны машинанынъ четлерине пекитильген тахтагъа отуртты. Лаф эшитильмей. Аз бир вакъыт агъыр сукюнет девам этти. Сонъ машинагъа эки аскер кирип, къапыларны къапаттылар.

Не къадар вакъыт кеткенлерини ве къайсы тарафкъа кеткенлерини кимсе бильмеди, чюнки машинанынъ ичи зиндан къаранлыкъ. Кимдир:

— Бизлерни къайда алып кете экенлер? — деп яваштан сораса да, онъа джевап берген тапылмады, эр кес сускъан. Машиналар токътагъан сонъ, оларны экишер-экишер тюшюрип чукъурлар башына кетире, артларындан аталар. Гедженинъ тынчлыгъыны автомат патырдылары, копеклернинъ авулдысы ве атылгъанларнынъ инъильтилери йырта… Хайбулланы да кимдир къолтугъына кирип чукъур башына алып кеткенде, о бар кучюни топлап, элинден туткъанны къакъыштырды. Чукъур башына озю барды. Онынъ янына кимнидир чеккелеп кетирмектелер, лякин о тиреле, сёгюне, бутюн кучюнен оларнынъ эллеринден сыптырылмагъа ынтыла, амма…

Хайбулла башыны котерип, кокке бакъты. Дженюпнинъ яз геджеси, Йылдызлар парылдайлар, уфукъ бетте енгиль, беяз булутчыкълар ялдамакъта. Дерсинъ, ер юзюнде ич бир телюке ёкъ… «Худжур шей, — деп ойланды Хайбулла. — Шу аятны муждeлеген аджайип танъда ольмек, шу гузель дюньяны эбедиен терк этмек… — онынъ козьлери торланды эп булутчыкъларгъа бакъып, яваштан: «Эльвида, аначыгъым, Музейен, достлар — эльвида!» — деди. Шу ан автомат къуршунлары тенини тельчеледилер, бирден йыкъылмады, айланып джеллятларгъа атешли козьлеринен бакъты. Къуршун ягъмуры энди кокюсини тельчелеп, итеп йыкъкъан киби оны чукъургъа авдарды. Сыджакъ топракъ оны озь къучагъына алды…

Музейен бу джеллятларнынъ къолундан къуртулып чыкъкъан сонъ, бир озю эвлеринде отурып оламады, койге, къайнанасы Агъбичийге барды. Музейен о вакъытта озюнинъ гестаподан не ичюн чыкъарылгъанынынъ себебини, меселенинъ асылыны сонъундан анълады… агълады.

Агъбичий енге огълунынъ къолгъа тюшкенини эшиткен сонъ, койде отурып оламады. Пек телюкели олгъанына бакъмадан, къайнана ве келин ёлгъа чыкътылар. Не исе, буюк зорлукъларнен

олар шеэрге барып чыкътылар. Экинджи куню олар гестапогъа бардылар. Хайбулла энди чокътан атылгъан эди. Тесадуфен анда оларны Адамович корьди. О Музейенни таныды. Оларны озь одасына алып кирди. Агъбичийге:

— Биз сизинъ огълунъызны буюк Германиягъа ёлладыкъ, дженк биткен сонъ, о сизлерни келип тапар, — деди.

Шунынъ ичюн олса керек, ана сонъки нефесине къадар огълунынъ ольдюрильгенине инанмады. «Ойле дюльбер огъланны ольдюрмеге кимсенинъ эли бармаз, бу ич де мумкюн дегиль», — дей эди. Лякин ишанч чокъкъа бармады, янықъ ананы эляк этти.

СЁНГЕН ОДЖАКЪЛАР

Таааджипли шей, тюшюнип бакъаджакъ олсакъ, инсан омюрининъ аджайип бир хусусиети олса — о да умют, ишанч экен. Агъыр вакъытларда, кимерде чыдалмаз вазиетлерде къалгъанда, омюр бизлерге умют таямасыны узата, огде айдын уфукълар, къуванчлы куньлер оладжакъ, деп къандыра да, шу башына тюшкен мусибетлерни енъмеге кучь-гъайрет бере, ишанч догъура.

Итимал, Сейран да яш башына огърагъан мушкюль зулумларгъа чыдап оламаса, теслим олса, рухтан тюшсе эди, эляк оладжакъ эди. Амма о, бир кунь ола мытлакъа озюнинъ акълы олгъаныны исбат этеджек ишанчнен яшады. Чюнки чокъ керелер бабасынынъ агъызындан: «Не олса да дюньяда эрте-кеч акъикъат мытлакъа енъер», — деп эминликнен айткъанларыны эсинден бир вакъыт чыкъармады. Неге огъраса да, о энъ мушкюль дакъкъаларда биле умютини джоймады, башыны эгмеди — курешти, бекледи, сабыр этти...

Окъув йылынынъ сонъу якъынлашып, екюнлев ишлери башлангъанда, мектеп директоры Сейрангъа шеэр маариф болюгине чагъырылгъаныны айтты.

Мектеп директоры Джорабаев, география оджасы Сейран Къалайджынынъ ишинен пек мемнюн эди, чюнки о озь дерсинден башкъа талебелернинъ ана-бабаларынен гузель мусибетте булуна, оларнен медений-ярыкъландырув ишлери алып баргъаныны, юректен тырышкъаныны коре, эм педагогика советлеринде дигер оджаларгъа оны даима нумюне этип косьтере тургъан. Кимерде оджалар озьара лаф эткенде «бу бизим Сейран достумыз не ичюн о къадар тырыша экен, ёкъса онъа айлыгъындан башкъа бир шей-

лер даа берелерми? Директорымызнынъ лафына бакъкъанда, Сейран олмаса санки мектебимиз батаджакъ», — деп бир-бирине айтышалар.

— Аджеба, шеэр маарифинде манъа не айтыр экенлер? Бельки Джорабаев зан эткени киби мени башкъа мектепке авуштыраджакъ оладырлар, мен эки йылдан берли шу коллективге алыштым, балаларнынъ озьлеринен, ана-бабаларынен яхшы танышып къалдым, сыныф ребери ичюн бунынъ эмиетини эр ким бильсе керек» — деп тюшюнди Сейран.

Сейран бутюн барлыгъынен озь ишине берилип чалышса да, гонъюли раат дегиль эди. О раатсыз йылларда эр ким недендир къоркъуп, ярынки кунюне ишанмай яшай эди. Адамлар биревлернен дост олып сухбетлешмеге, истек-умютлерини болюшмеге къоркъа эдилер. О йылларда ботен бир гунясыз эляк олып кеткенлернинъ эсабыны тамамынен бильген де ёкъ эди. О заман эр кесни эрте танъдан акъшам яткъангъа къадар «этрафымыз душман толу, бизим бахтлы яшайышымызгъа къаст эткен халкъ душманларындан сакът олунъыз!» — деп огютлей эдилер, эркес де шу «бахтлы омюримизни» душманлардан къорчаламакъ ичюн чапкъалай, шу душманларны тапмагъа тырыша эди.

Экинджи куню Сейран шеэр маариф болюгине баргъанда, маариф мудири ёкъ эдими, я да башкъа ишлеринен мешгъуль эдими — онынъ муавини къабул этти. Муавини Якъубов ерли еудийлерден, о озюни тарих оджасы оларакъ яхшы таныткъан сонъ, чокъ йыллар мектеп директоры олып чалышты. Эм о реберлик япкъан мектеп шеэрде нумюневий олды. Сонъундан шеэр партия комитетининъ теклифинен оны шеэр маарифине ишке тайин эткен эдилер.

Муавин лафны чокъ узатмай Сейраннынъ ордудан не вакъыт кельгенини, шимди исе не алда яшагъаныны, насыл арбий мукяфатлары олгъаныны сорап башлады. Лафны сыкъ-сыкъ чынъылдагъан телефон токътата, шунъа ачувлангъанындан ичкен сигаретини куллюкке басып ала да, соравыны девам эттире. Бир тарафтан онъа авале этильген шу ишни тез-тез башындан аткъармакъ истегени де корюнип тура, эм озюнинъ медений адам олгъаныны косьтермек макъсадынен «сиз», деп лаф эте.

— Сиз 41-нджи метептен башкъа даа бир ерде чалышасызмы?

— Мен акъшамлары оджалар институтында да чалыша эдим, лякин бу йыл акъшамки болюкни къапата экенлер, о ерде майыс

айынынъ сонъуна къадар чалышсам иш бите. Сонъ тек озь чалышкъан мектебимде къалам.

— Сиз пленде олдынъызмы? — деди о, бир кереден Сейраннынъ бетине дикъкъатнен бакъып.

О йыллары къайсы бир идаре, тешкиляткъа кирмек ичюн мураджаат этильсе мытлакъа кадрлар болюгиндеки форманы толдурмакъ шарт эди. Бу формада умумий суаллеринден башкъа (ады, фамилиясы, яшы, миллети, малюматы, зенааты ве иляхре) дженкте иштирак эттинъми, пленде я да оккупацияда олдынъмы, эсирликтен сизни ким ве къачан азат этти? — киби суаллер де бар эди.

Пленде, я да оккупацияда олдым, деп язгъан адамны, чешит маналар тапып ич бир тюрлю ишке алмай, озгъара тургъанлар.

Сейранны чокъ керелер ички ишлер болюгине чагъырып, къачан, насыл бир вакъытта, не ерде, насыл бир шараитте эсир тюшкенини сорасалар да ишинден чыкъармадылар, бесе-белли о вакъытта кадрлар етишмегени, эм де Сейраннынъ гъайретнен чалышкъаныны козьде тутсалар керек. Сейран олардан бир шей гизлемей, 41-нджи сененинъ сонъларында арбий къысымлары сарымда къалып, агъыр дженклерни алып баргъанларыны пек чокъ сафдашлары эляк олгъанлары, озю де бир урушта агъыр яраланып, контузиягъа огърагъаныны ве эссиз алда дигер яралыларнен эсир тюшкенини олгъаны киби айтып анълатты. Сонъундан ишанчлы аркъадашлар тапып, эсирлер лагеринден къачкъанларыны ве пек буюк заметлернен кене де озь къысымыны келип тапкъаныны, о ердеки тефтиш органларындан отип, кене де арбий хызметке алынгъаныны ве гъалебе кунюне къадар ордумыз сафында булунгъаныны, ниает 1945 сенесининъ июнь айында чыкъкъан — оджаларны бириндживлер сырасында арбий хызметтен бошатылмасы акъкъындаки къарар муджиби демобилизация олып Орта Асиягъа, догъмушлары сюргюн этильген тарафкъа арбий кийимлеринен къайтып кельгенини айтты. Бунъа бакъмадан онынъ якъасыны бошамай, тосат-тосат ички ишлер болюгине чагъырып текрар сораштыра бере эдилер.

— Мен белли бир вакъыт эсирликте олгъан эдим, сонъ кене де къачып озь дженкчилеримиз сафына келип къошулдым, дженкнинъ сонъки кунюне къадар орду сафында олып, къыркъ алтыда бу тарафкъа тувгъанларым тюшкен ерлерге кельдим, — деди о Якъубовкъа.

— Мен бу акъта ички ишлер болюгине тавсилятлы малюмат бердим, сиз керек олса олардан да сорап меселенинъ аслыны анълая билесиз.

— О тарафыны биз озюмиз де билемиз, деди Якъубов сертейип, — Ялынъыз мен тасавур этип оламайым ки насыл ола да совет аскери душман къолуна эсир тюше? Мен озюм сагълыгъым олмагъанындан орду хызметинден азат этильдим, озюм дженкте олмасам да, анълап оламайым, бизим мемлекетимизде тербие алгъан адамнынъ эсир тюшмеси мумкюн дегиль. Биз билемиз ки, дженк вакъытында ольгенлер ве ольдюргенлер ола, бизим совет ордусында башкъа тюрлю олмакъ мумкюн дегиль.

— Я не ичюн мумкюн олмасын? Я бельгисиз гъайып олгъанлар азмы, я эмирлер? Я озю истеп душман тарафкъа кечкенлер олмаймы? Дженк мейданларында эр шей ола биле, Якъубов аркъадаш. Бу кунь сен эсир аласынъ, ярын сенинъ озюнъни эсир ала билелер. Эр бир дженкте шай олып кельген, эсирсиз дженк даа дюньяда олмагъан, сиз «Мы из Кронштадтта» киносыны корьдинъизми?

— Мен сизни кино акъкъында малюмат сорамагъа чагъырмадым, сиз меним суаллериме догъру джевап беринъ, ачыкъ-айдын меселени думанлатманъ. Мен сизнен Совет Ордусы сафында, Улу Сталин ордусынынъ сафында хызмет эткен аскерлер акъкъында лаф этем, — деди ачувнен.

— Башкъа заманларда, эвельде ойле аллар олгъан, лякин Совет Ордусында ойле аллар олмай, эм олмасы да мумкюн дегиль, — деп кесьтерди о. Эльбетте, о йыллары насыл дженклешмек керек олгъаныны, барот къокъусы ис этмеген, амма лафкъа кельгенде, якъасыны йыртып: — «Биз дженклештик, биз душманны тар-мар эттик!» — демектен чекинмеген «ватанпервер»лер джебэ аркъасында чокъ эдилер. Олар дженкнинъ биринджи йылы немселер бизим аскерлеримизни суткада эки юз километр айдап кельгенлерини бильмей эдилер, эм тасавур этип де оламазлар…

Якъубов бираздан сонъ озюне келип:

— Лякин мен сизни мында диспуткъа чагъыргъаным ёкъ, меним макъсадым башкъа, мен совет мектебинде окъугъан яш эвлятны чешит ят унсурлар тесиринден сакъламакъ борджлум, Бу бизим партиявий вазифемиздир. Мына меним сизге айтаджагъым да шу эди.

— Ойле олса, «мени иштен бошатманъызны истейим», — деп ариза язмакъ керегимми? Анълагъаныма коре меселе шай тура.

— Ёкъса, онъа аджет ёкъ, аризасыз да, керек олса, бошата билемиз. Секретарьден эмир алырсыз, — деди о ве бунынъле лаф биткенини бильдирип, еринден къалкъты.

Сейран онынъ алдындан чыкъып, секретарь отургъан одагъа киргенде, секретарь энди машинкада басып битирген эмирни онъа узатты. Кягъытта: «Акъшам институтында чалышкъаныны козь огюне алып, Къалайджы Сейран 41-джи шеэр мектебинде география оджасы вазифесинден азат этильсин», деп язылгъан эди.

Дженктен эвельки йылларыны хатырлагъан Сейран тюшюнджелерге далды:

«Демек, шай, чокъ ойланмай четке итеп ташладылар. Демек биз ят унсур олдыкъ. Мен шу «ят унсур» деген сёзни та балалыгъымда эшитип, сёзнинъ манасыны чокъ анъламасам да, коркъунчлы сёз олгъаныны сезе эдим. Чюнки, ят унсур, деп айтылгъан адамлардан эр кес сакъынып юре, сонъ оларны къайдаларгъадыр алып кете ве ёкъ эте эдилер. Хусусан, койлерде туташ коллективизация отькерильгенде ойле «унсурларны» сюргюнге йибере тургъанлар.

Бизим аилемизни де о йыллары «Орта аллы»лар сырасына кирсеткен эдилер, лякин орта аллылар табакъасына да о сенелери чокъ ишанмай эдилер. Койлерде о заман энъ ишанчлы табакъа — фукъарелер эдилер, эм оларнынъ айткъанлары койлерде отькерильген чокътан-чокъ топлашувларда къанун олып къала тургъан. Демек, бугунь де мен ят унсур олып тамгъаландым. Яни, бугуньки джемиетте бизлерге яшамагъа имкян къалмагъан экен де… Я Ватан ичюн энъ телюкели вакъытларда, дженк йылларында да бизлер де къан тёкип урушкъанымыз эсапкъа кирмейми? Я да шу «ят унсур» тамгъасыны япыштырмаздан огюне бу адам шимди, бугунь озюни насыл алып бара, насыл чалыша, коллектив ичинде урьмети насыл, деп меракъланмайлармы?.. Не япмалы, мен озюм акъкъында ойле къайгъырмайым, амма анам барда я? О гъарип эки огълан асрап бирини де эвлендиралмай орду хызметине джёнеткен эди. «Хызметлерини битирип къайткъан сонъ эвленирлер, мен оларнен берабер, торунларымнен бахтлы олурым», — деп умют эткен, эткен амма дюньяда умют этильмеген аллар да ола экен. Энди яшы етмишни кечкен анамны узакъларгъа, ят иллерге сюргюн эттилер. Лякин анам не гунялар ишлегенини, девлетимизге насыл бир къабаат япкъаныны не къадар ойланса да билип, анълап оламады. Козьяшларыны тёкип, танърысына дувалар окъуп, имдат истесе де дуалар да джевапсыз къалды…»

Бойле агъыр тюшюнджелернен Сейран шеэр маариф болюгинден чыкъып театр алдынъдаки мейдан бою адымлай, ве не ерге барып баш ураджагъыны, кимлерге шикяет этеджегини бильмей эди. Бир шей козюне корюнмегендай кете, агъыр ойлар тыныш бермей эди. Озюне авале этильген ишни башкъаларындан эксик япмаса, вакъытыны кунюни аямай чалышса не ичюн онъа «ят унсур» ярлыгъыны такъалар, бу меселенинъ аслыны анъламакъ истей эди ...

Тап балалыгъында эшиткен шу титис сёзнинъ манасыны онъа сонъундан, алий окъув юртунда анълаткъан эдилер. Ойле шахслар, яни унсунлар джемиетимизнинъ ишлерине кедер кетирген, девлет къурумына къаршы курешкен экенлер. Койлерде туташ колхозлаштырув девринде догъгъан шу сёз де колхоз къурумына къаршы курешкен я да тешвикъат алып баргъан унсурларгъа айтыла эди. О йылларда да шу лагъабнен ботен янгъанлар аз олмады.

Энди вакъыт тамырындан тюрленди. Койлерде помещик, кулак къуйрукълары, руханийлер ёкъ, шеэрлерде де фабрикант, непман, зенгин, шахсий байлыкълары олгъанлар чокътан ёкъ этильдилер. Агъыр ватан дженки йылларында мемлекетимизде яшагъан халкъларнынъ бирдемлиги даа да пекинди, шу бирдемлик саесинде де улу гъалебеге иришильди, энди янъы несиль осип етти. Бойле вакъытта насыл ят унсур ола биледжегини Сейран козь огюне кетирип оламады ве озюнинъ акълы олгъаныны, нафиле ерде къабаатлангъаныны мытлакъа исбат этеджегине ишангъан сонъ теляшы бираз эксильди... Бу тарафларда, яни халкъ сюргюн этильген ерлерде, джумаакъшамы куню буюк базарлар ола. Шеэр эалисинден башкъа этрафтаки къышлакълардан да пек чокъ адамлар базаргъа келе, нелердир сата, денъише ве эвлерине мытлакъа пиляв пиширмек ичюн зарур эрзакъларны алып къайталар. Ара-сыра о къалабалыкъта, погонлары алынгъан гимнастёрка кийген адамлар да юрелер. Вазиет агъыр. Отьмек карточканен бериле. Дженк аляметинен бу якъларгъа келип къалгъан, я да сюргюн этильгенлернинъ аллары даа да мушкюль. Олар кишилик урбаларыны, джиезлерини, юзюк сыргъаларыны базаргъа чыкъарып, къартопкъа, маш, пирнич я да арпа курпесине денъише, ачлыкъ азабындан къуртулмакъ ичюн ёл арайлар. Хусусан бабасыз къалгъан яш балалар, къадынлар эр кимден зияде замет чекелер.

Сюргюн этильген аилелер ичинде санки ишке ярайджакъ акъай киши ёкъ, чюнки олар я да джебэде эляк олгъанлар, я да эмек ордусына алыныл мемлекетимизнинъ чешит буюк къуруджылыкъ-

ларында, эсасен шималь тарафта чалышып, лагерьлерде яшайлар. Сейран эвлерине келип чыкъкъаныны озю де дуймай къалды. Эвлеринде кимсе ёкъ эди, бесе-белли анасы кене де базаргъа бир шейлер сатмагъа кетсе керек. Энди эвлеринде сатмагъа, денъишмеге де бир шей къалмагъан эди.

Сейран озюнден зияде анасыны къайгъыра эди. О, дженктен сагъ-селямет къайтса бичаре анасыны (агъасы дженкнинъ ильки куньлеринде эляк олгъан эди) эйбетлеп бакъаджагъыны хаяллана тургъан эди, амма шимди олар берабер ачлыкъ азабындан биле къуртулып оламай эдилер.

Сейран энди эки айдан берли ишсиз юре. Иш къыдырып бармагъан ери къалмады. Бир ерге барса ондан эвеля насыл зенааты олгъаныны сорайлар, о да, истемей, истемей «меним зенаатым оджалыкъ, дженктен огюне мен педагогика институтыны битирген эдим», — деп ташлай. Сонъра онъа:

— Шай олса мектепте чалышмайсызмы? Гороногъа барынъ, — деп лафны къыскъадан кесип ташлайлар. Я да:

— Бизге шофёр, бухгалтер, электромонтёр керек, оджа керекмей, — деп якъын алмайлар.

Не япмалы, къайда баш урмалы? Мектептен бошатылгъан сонъ о республика маариф министрлигине, оны ишинден чыкъаргъанларыны, оджалыкъ дипломындан файдаланып оламагъаныны, ордудан оны оджа деп биринджилер сырасында демобилизация эткенлерини язып ёллады.

Чокъкъа бармай министрликтен шойле джевап кельди: «Сизни иштен догъру бошаттылар, сизинъ совет мектебинде оджалыкъ япмагъа акъкъынъыз ёкъ». Астында министрнинъ имзасы.

Шу джевапны окъуп Сейран пек афакъанланды. Деръал Москвагъа язып, совет халкъларына бизим конституциямыз берген укъукъларны ерли бюрократлар хараплагъанларыны бильдирип, озюнинъ акълы олгъаныны тасдыкъламагъа истесе де, бираздан озюне келип, «сабыр, меселенинъ аслыны бильмек керек», деп базы бир ишанчлы танышларынен сухбетлешмек къарарына кельди.

Экинджи куню министрликтен кельген джевапны алып область маариф болюгинде инспектор олып чалышкъан якъын танышыны Крыловны къыдырып тапты. Крылов инспектор вазифесинден башкъа, акъшам яшлар мектебинде де дерс бере, олар бир вакъытларда берабер бир мектепте чалышкъан эдилер, аз бир

вакъыт ичинде олар достлашкъан эдилер, бири-бирлеринден де сыр гизлемей тургъанлар. Крылов, имкян булгъанда, ичмекни де севе тургъан. Сейраннен расткелишкенде ашханеге кирдилер. Бираз ичип кейфленген сонъ, юректен сырдашып башладылар. Сейран онъа министрликтен кельген джевапны косьтерип Москвагъа язмакъ истегини айтты.

Крылов бир талай вакъыт индемей отургъан сонъ, онъа:

— Мен беллесем, Москва да сизге джыллы джевап бермез, бу арада озюнъ де коресинъ сизлерни ички ишлер министрлигинден девлет хавфсызлыгъы министрлигине теслим эттилер. Бу косьтере ки, иш даа да кергинлеше, — деди о сигаретини думанлатып. Сонъ Сейраннынъ текмиль гонъюлинден тюшкенини эслеп шай деди:

— Мен санъа эминликнен бир шей айта билем, сизинъ халкъынъызнынъ меселеси мытлакъа чезилир, эбедиен шай къалмасы мумкюн дегиль, чюнки туткъан сиясетимизге бу арекет къапа-къаршы тура, эм бойле тюшюнген тек мен дегилим, амма бойле кетсе тюрленювге даа вакъыт чокътыр.

— Я меним алымны коресинъ де, мен не япайым, озюнъ билесинъ бугуньки вакъытта чалышып турып зорнен кечинесинъ, я меним чалышмагъаным энди эки айдан кечти. Эвде не бар, не ёкъ эписини сатып битирдик, анам олмаса эди, бир шейге бакъмай, башымны алып чыкъып кетер эдим, — деди де, башкъа сёз тапалмай ерге бакъып къалды.

Крылов озю де пек яхшы анълай эди. Сейран киби талапкяр, ишсевер, темиз къальбли оджаларгъа шу йылларда мектеплер мухтадж эди, ойле кадрлар маариф системасында пек аз олсалар да ничюндир оларнынъ къадрини бильмедилер. Крылов достуны пек яхшы анъласа да, ярдым этип оламай, чюнки о да озь реберине табий ола, не япа билир, сен истесенъ агъызынен къуш тут. Тепеден кельген эмирлерни омюрге кечирмесенъ, я да тенкъит этеджек олсанъ шу ань еринъе адам тапарлар.

Демек, достуна ярдым этмек ичюн башкъа ёллар арамакъ керек эди, эм о шай да япты. Сонъ, Сейраннынъ гонълюни алмакъ ичюн:

— Сабыр достум, дюньяда эр шейнинъ чареси тапыла тургъан, тек олюмнинъ чареси тапылмаз, мен санъа бойле бир меслеат бермек истейим, мында машинаяпыджылыкъ заводында меним бир яхшы танышым бар, о къадын заводда кадрлар болюгинде чалыша, бу арада о отпускададыр. Къайтып кельген сонъ мен онъа риджа этерим, заводдан о санъа мытлакъа бир иш тапар, бираз

сабыр эт. Ондан да башкъа санъа даа бир шей айтайым: сен не шеэр ве не де область маариф болюклерине барып юрьме, ондан санъа иш бермезлер, мен буны пек яхшы билем, нафиле озюнъни хорлама. Заводкъа кирип чалышып башласанъ санъа ярдым этерлер, — деп аркъадашынынъ гонъюлини алып айрылышкъан эдилер.

Шимди эвлеринде бир озю, анасынынъ базардан келеджегини беклеп тургъанда кене де шу Крыловнен олып кечкен лакъырдыларыны хатырлап, онынънен бир даа корюшмек ниетине кельди, не бермеген Алла, бельки о айткъаны киби олур…

Чокъкъа бармай базардан сепетинде эки-учь кило къадар къартоп, маш, бираз пирнич толу алда севинчнен анасы кельди.

— Вай, анам! Бу къадар зенгинлик къайдан чыкъты? — деп Сейран сепетни анасынынъ элинден алып, тааджипнен онынъ бетине бакъты.

— Къушакъ, балам, къушагъынъ, — деди Эсма енге севинчнен, — мен онынъ ойле пара этеджегини бильмей эдим, элимден тартып алаяздылар, мен къоркъа-къоркъа юз кумюш деген эдим, бир лаф айтмай бир йигит джебини къармалагъанда, экинджиси келип, юз отуз берем, деди, сонъ кене бдовинджиси юз элли деген эди, мен де меселени анълагъан сонъ, — ёкъ сатмайым, — деп четке чыкъаджакъ олдым, амма мени сарып алдылар — къыскъасы 250-ге къушагъынъны сатып базар япып келеяткъаным умют этмеген чалыдан тавшан чыкъар дегенлери догъру экен.

Сейраннынъ сонъки арбий тюсю шу офицер къушагъы къалгъан эди, эм бу ерлерде ойле къушакълар да пек мот экен. Не де олса ана-бала озьлерини бир афта даа ашнен темин эткенлерине юректен севиндилер.

Ойле олса да, Сейран гедже-куньдюз агъыр тюшюнджелер азабыны чекмекте эди. О, къайта-къайта кечирген омюр ёлуна назар ташлай, не ерде янъылгъаныны, адашкъаныны, не ерде акимиетнинъ ишанчыны ёкъ эткенини араса да бир вакъыт, бир ерде джемиетке къаршы терс арекетлер япкъаныны, биревлерге къаршы ят арекетлерде булунгъаныны хатырлап оламады. Балалыгъындан ана-баба тербиеси алды, догъмушларынынъ: «Ялан айтма, хырсызлыкъ япма, кимсени алдама, къартларны урьмет эт, окъумыш бильгили адам олмагъа тырыш», — киби насиатлары эбедиен синъип къалдылар. Оны пионерлер сафына къабул эткенде севинчинден дюнья онъа берильген киби олгъан эди. Он дёрт яшында комсомол сафына къабул олунды; тешкилят авале

эткен ишлерини о буюк гъайретнен эда этип кельди. Агъыр йылларда, пек зор олса да, интернатта яшап, окъувыны быракъмады, сонъ алий окъув юртуны да битирип, озюни элял эмекте де таныттаджакъ эди, лякин чалышмакъ онъа къысмет олмады — дженк башланды…

Тюшюнджелер, къайгъырувлар Сейрангъа тынышлыкъ бермей эди… «Бойле кетсе меним алым не олур? Манъа энди эвленмек, къоранта саиби олмакъ керек, я мен озюмни, анамны кечиндиралмасам насыл аиле къура билирим?», деп къаарь-къасеветлер ичинде эди.

Бир кунь Сейраннынъ анасы Эсма енге базарда койдеши Ахтем агъаны корьгенини айтты.

— О заваллынынъ такъдири даа мушкюль олгъан, — деп икяе эте башлады Эсма енге.

— Биз бу якъларгъа кочюрильгенде Ахтемнен бир вагонда эдик. Мында келип тюшкен сонъ Ахтемни къорантасынен берабер узакъ бир колхозгъа ёллагъанлар. Онынъ кичкене къызчыгъы шу вакъытта даа бир яшыны биле толдурмагъан эди. Бугунь корюшкенде мен ондан:

— Сонъ, Ахтем, не алдасынъыз, балалар сагъ-селяметлерми? — деп сорадым.

Ахтем агъанъ башыны саллады да:

— Эй, джаным Эсма, инсаннынъ эджели олмаса чокъ заметлерге чыдай экен, — деп шу кичкене къызчыгъынынъ насыл къыйналып кене де сагъ къалгъаныны айтты. — Ильки вакъытларда биз пек чекиштик. Баарьге чыкъкъанда энди сатмагъа, денъиштирмеге бир шейимиз къалмагъан сонъ, мен чёллерге чыкъып оракънен орап алынгъан гъозапаяларнынъ тюблерини чыкъарып чувалыма толдурам да 8—10 километр район меркезиндеки чайханелерге алып барам, оларны пите парчачыкъларына алмашып келем, эвде де мени балалар дёрт козьнен беклеп туралар. Кичкенем энди ачлыкътан зайыфлашып еринден туралмай къалды, мына-мына джан теслим этеджек. Не япайым? Ач олюмден къуртулыш ёкъ. Энди авалар да сыджакълаша башлагъан эди. Бир базар куню буюк ёлгъа чыкъып, эвимизде къалгъан сонъки ястыгъымны да алып, баланы шу ёлнынъ ортасына, тозлар ичине, ястычыкъкъа отуртып, агълай-агълай эвиме къайттым. Бельки мераметли адам корип аджыр да, баланынъ джаныны къуртарыр деген умютнен шу джанаварлыкъны яптым… — Ахтем агъанъ эм икяе эте, эм де

тосат-тосат чыбыргъан козьяшларны енъинен сюрте эди. Онынъ айткъанларыны эшитип пек эеджанландым:

— Я сонъ балачыкъны алып кеттилерми? — деп сорадым ондан.

— Алып кеттилер. Бизлер де къадынымнен эвде дуалар окъудыкъ. «Аллайым, баламнынъ джаныны сен къуртар», — деп, апайымнынъ кунь бою козьяшлары къурумай, мен озюм де серсемлеген тавукъ киби арекет эте эдим. Арадан эки афта къадар кечкен эди, кене базар олгъан куню кой балалары чапып бизим эвимизге кельдилер де: «Ахтем тагъа, Джамиля къызынгиз ёл ичида йыгълаяпты», — дедилер. Бир нефесте ёлгъа чапып чыкътым, мен баланы не ерде ташлагъан олсам, шу ерге де къайтарып кетирип ташлап кеткенлер. Бесе-белли хаста олгъанындан «бундан адам олмайджакъ», деп алгъан ерлерине кетирип къалдыргъанлар…

Бу ерде энди Эсма апте озюни туталмай икяесини агълап-агълап девам этти:

— Ахтем, Ярабим, бойле куньлерни корермиз, деп кимлер ойлангъан, озь баласыны эллерге берип къыйнаткъан ана-баба олурмы? — деп озюни тутамай, агълай, мен де онъа къошулып бу мушкуль алымызгъа окюнип агълайым…

— Балачыгъым мени корип, аджы-аджы агълап эльчиклерини манъа узатты, — дей Ахтем. — Чапып барып баламны багърыма бастым да, эвге кетирип таталарына берип, озюм кене де базаргъа чаптым. Арабаларны бошатмагъа ярдым эттим, юк ташыдым, ниает бир къазан къадар къайнатыр къартоп, чукюндир ве бир-эки пите алып эвге чаптым, шай этип баламны ач олюмден къуртардым. Айтаджагъым, эджели ёкъ экен. О къадар шейлерге къатлангъан сабий кене де сагъ къалгъан. Шимди эвде чапып юре, — деп Ахтем агъанъ озюнинъ аджыныкълы икяесини битирди, — деди Эсма апте, ве огълуна бакъты. Сейраннынъ козьлери яшлы эди. Сейран пек агъыр тюшюнджелер ичинде далгъалангъанда озюни кедерини дигер инсанларгъа шойле тасвирлемеге адет эткен.

Польшада эсир алынгъан совет аскерлери лагеринде геджeнинъ бир маалинде атыш башланды. Вышкаларда тургъан немсе бекчилери автомат атеши ягъдыра башладылар. Шу ань, тревоганен бутюн барактаки махбюслерни орта мейдангъа чыкъарып, барак-барак сырагъа тиздилер. Бир къач керелер сайып чыкъкъан сонъ дёртюнджи барактан алты адам къачкъаны белли олды. Башта къачувны кимлер тешкилятландыргъаныны бильмек истеп шу баракта яшагъан махбюслерге беш дакъикъа вакъыт бердилер. Кимсе бир шей айтмагъан сонъ, оларнынъ эписини бир

сырагъа тизип, эр учюнджисини сафтан чыкъарып, махсус карцер ерлешкен подвалгъа алып кетип аттылар. Къалгъанларны сабагъа къадар мейданда аякъ устюнде туттылар. Саба исе, ашсыз-сувсыз ишке, бомбалавдан зарарлангъан демирёлны тамир этмеге айдап кеттилер. Биз де шу демир ёлда чалыша эдик. Мен контузиядан сонъ пек агъыр эшитем, аягъым да яралы, топаллай эдим. Иш ерине баргъан сонъ эки адамгъа бир шпал котертип айдайлар. Мен котерип оламайым. Конвой келип мени урып йыкъты да, тепмелеп башлады. Болдургъан сонъ токъталып, «ауфштейн» (тур!), деп багъырды. Мен зорнен дёрт аякълап еримден турдым, элиме бир курек туттырып «аух!» — деп тепти. Мен топаллай-топалай о косьтерген тарафкъа кеттим. Чалышканлардан баягъы узакълашкъан сонъ мени токътатты да: — Къаз! — деп эмир этти. Мен энди сонъки дакъикъаларым келип еткенини анъладым. Омюрим шай умютсизден, тувгъан мекянымдан узакъларда тесадюфен битеджегине окюне эдим. Хаялымда тувгъанларымнен, ватанымнен сагълыкълаштым.

Кечкен омюрим кинолентадаки киби козюм огюнде джанланды, уфакъ-тюфек адиселер йылдырым тезлигинен отип кечти. Артыма айланып чалышкъан аркъадашларыма бакътым, олар да ишлерини токътатып манъа тараф бакътылар, атыладжагъымны биле эдилер.

Шу арада экинджи конвойнынъ нелердир багъырыкълап бизим тарафкъа чапкъаныны корьдим. Мен энди чукъурумны эппейи теренлештирген эдим. Экинджи конвой кельген сонъ, олар бир къач вакъыт не ичюндир давалашып турдылар. Сонъ мени озь къолумнен къазгъан чукъурума яткъыздылар, аркъама автоматларыны басып, нелердир айтышып кулюше эдилер. Энди нефесим токътап къатып къалдым. Багъырып менден бир шейлер сорадылар, мен энди бир къач сёз бильсем де, шу айткъанларындан бир шей анълап оламадым, олюм къоркъусы яры джанымны алгъан, богъызамны насылдыр бир ильмек сыкъкъан, къулакъларымда асыл олгъан кийик бир давуш башымны патлатаджакъ эди… Башым этрафына экиси де автоматларындан къуршун ягъдыра эдилер. Бираздан сонъ экинджи конвой меним йыртыкъ гимнастёркамнынъ якъасына япышып котерди де тепмелеп «ап!» — деп чалышкъан аркъадашларым тарафны косьтерди. Джан аляметинен аркъадашларым тургъан тарафкъа чаптым. Олар да меним сагъ-селямет къалгъаныма инанып оламай, чюнки автомат давушларыны эшиткен эдилер. Бириси манъа джебинден чул-

лар арасындан чыкъарып, сувгъа пишкен бир къартоп узатты. Не къадар ач олсам да, алып къапкъан эдим, ютуп оламайым, богъазымдаки ильмек даа мени быракъмай эди…

Шу, козь огюне кетирмеси кучь олгъан телюкелерни башындан кечирген ве сагъ къалгъан адам бугуньки куньде шашмалагъаны не я? — деп Сейран озь-озюнден сорай, —анълашыла менде энди ойле, эвельки ишанч, эвельки тирнеклик къалмаса керек. Яшамакъ, озюмден зияде анамны къорчаламакъ керегим, — деп тюшюнди.

Шу куню шеэрдеки пиво заводынынъ клубында сюргюн этильгенлер ичюн махсус топлашув отькериледжеги буюк тезликнен даркъалды. Адамлар сабырсызлыкънен беклейлер, чюнки мында келип тюшкенлерине энди эки йылдан зияде вакъыт кечкенине бакъмадан даа оларнен бир топлашув биле отькерильмеген эди. Ялынъыз комендатурагъа имза чекмеге баргъанда адамлар бири-бирлеринен корюше, шу вакъыт ичинде олып кечкен хаберлерни, яни кимлер къапалды, кимлерни геджелери чагъырып сораштыралар ве дигер янъылыкъларны бири-бирлерине айта тургъанлар. Бойле корюшювлер комендатуранынъ азбарында ола, вазиет тюзеледжекке ич де ошамай, аксине, агъырлашкъаны сезилип тура. Соравлар, къапатувлар даа эп чокълаша.

Мында эсасен оккупация йылларында себебинен, я да башкъа бир себеплерден отьрю Ордугъа кетмей къалгъанларны геджелери чагъырып, оккупация вакъытында кимлер не ишнен мешгъуль олгъанларыны сораштыра, къоркъуза, бир къач куньге къапаталар, протоколларгъа имза къойдыргъан сонъ, оларгъа тюрлю «вазифелер» берип чыкъаралар.

Шу агъыр куньлерде энъ къыйын, энъ чыдалмаз ясакълардан бири де, чешит областларда, шеэр, районларда яшагъан догъмушлар бири-бирлерине барып келялмай. Корюшалмай чекишелер. Кимер аналар балаларыны, къардашлар, тувгъанлар бири-бирлеринен корюшип, ярдымлашып оламайлар. Не ичюндир озь догъмушынен корюшмек макъсадынен яшагъан еримден сорамай ёлгъа чыкъкъанлар буюк джинает япкъан эсаплана. Эр сефер, комендатурагъа имзаламагъа баргъанларгъа Молотовнынъ имзасынен чыкъкъан махсус Ферманны окъуталар, я да озьлери окъуп анълаталар. Шу Ферманда: «Ким де ким, комендантнынъ разылыгъы олмай, яшагъан еринден беш километрден узакъкъа чыкъса, къачакъ деп эсаплана ве судсыз 20 йыл каторга — лагерге сюргюн этиле» — деп языла. Эм о Ферманны эр кимге имзалаттылар.

Шай олса да, кимерде, на-част, бельки тутмазлар деп, геджелери кимсе корьмеген кестирмелерден къомшу районгъа баргъанлар да олды, кимни де тутсалар шу юкъарыдаки Ферман эсасында джезаладылар.

Маддий джеэттен де вазиет пек агъыр. Даа отьмек карточканен бериле. Ишке ярагъан эр ким чалыша. Шеэрде машина япыджылыкъ заводы памукъ темизлеген, пиво, консерва заводлары бар, эр кес шу ерлерде чалыша. Бу — шеэрде яшагъанлар шай, амма этрафта, районларгъа тюшкенлернинъ аллары даа да мушкюль.

Топлашув оладжакъ дегенлеринен эр ким бир яхшылыкъ, енгиллик олмакъ керек деп ойланды, чюнки бу вакъыткъа къадар даа ойле лаф олмагъан эди. Демек топлашувда бизлерге де не вакъыт къайтараджакъларыны, башта кимлер къайтаджагъыны айтырлар, деп хаяллана, сабырсызлыкънен беклей ве «буюклерден» ким бар экен, деп меракъланалар. Чюнки топлашув дегенде адамлар насылдыр бир бирликте чезильмеси керек олгъан муим меселе я да меселелер олмакъ керек, деп билелер.

Акъшам саат едиде завод клубы огюнде чокътан-чокъ адам, эсасен къадын ве балалар йыгъылды. Эр ким лаф эте, базы бирилери атта демирёл вокзалында эшелон тургъаныны да айталар (умют нелер догъурмай), «Эбет, озь козюмнен корьдим, — дей даима базарнен иш корьген эр кимден эвель бутюн янъылыкъларны эшитип даркъаткъан Ракъибе, — сабадан берли узундан-узун бир эшелон, тыпкъы бизлерни мында кочюрген эшелонгъа ошай эм вокзалдан баягъы узакъта тура». Динълегенлернинъ эксериети Ракъибенинъ айткъанларына инана, юзьлеринде севинч аляметлери пейда ола…

Затен инсан агъыр куньлерде не ичюндир илериде мытлакъа яхшылыкъ оладжагъына инана, озь-озюнинъ гонъюлини ала. Бесе-белли инсан шай яратылгъан, эм ойле олмаса пек чокълары къыйынлыкъларгъа даяналмаз эдилер…

Топлашувны ерли комендант Эбазер Залымов ачты. О адамнынъ чырайы бир вакъыт кульмей, даима негедир ачувлангъан киби къашлары тююмли, сагъ омузы сол омузындан бираз юксекте, эллери де адден зияде узун. Биревлернен лаф эткенде онынъ бетине бакъмай, башы тёпесинден узакъта нелердир корьген киби лаф эте. Адамлар бир якъкъа бараджакъ олып, ариза язып онынъ алдына барсалар, элине бир шейлер туттырмагъандже о сенинънен лаф этмей.

— Эбазер къардашым, я да агъам, — деп баргъанларгъа о отургъан еринден «къана, не кетирдинъ?» — дер киби бакъа, адамлар

да онынъ шу адетини огренип къалгъанлар да, деръал пара узаталар. Параны джебине тыкъкъан сонъ къолундаки аризасыны алып козьден кечире де:

— Яхшы, мен Халдарьяннен лаф этерим (Халдарьян область боюнджа комендант), бир афтадан, я да он куньден келирсинъ, — деп ташлай.

Оны насыл этип комендант тайинленгенине ич кимсенинъ акъылы етмей, чюнки адети узьре органларгъа бизим халкъ векиллеринден кимсе алынмай эди.

Топлашувны Залымовдан башкъа юкъары тешкиляттан бир векиль, бир де адий кийимде, узун бойлу адам алып бардылар. Кунь тертибинде эсас меселе «режим»ни бозгъанлар ичюн насыл янъы джезалар корюледжеги ве кене де бир меселе олса, о да эр он азбаргъа бир башлыкъ «десятидворник» сайланаджагъы акъкъында хабер тура эди.

— Я о да неге керек олды? — багъырыштылар адамлар.

— Он къоранта устюне башлыкъ тайин олунгъан адам шу къоранталар ичюн джевапкяр оладжакъ, яни бизим разылыгъымыз олмадан биревлер режимни бозып бир якъкъа кетеджек олса, башлыкъ башта о адамнынъ озюнен сухбет кечирмек, сонъ бизлерни хабердар этмек керек. Акс такъдирде озю джевапкярлыкъкъа тартыладжакъ.

— Демек шпионлыкъ япаджакъ, шаймы?

— О да насыл лаф? Бизлер мында сизинъ такъдиринъиз ичюн къайгъыра, сизге яхшы олсун, деп тырышамыз, сиз исе лафны башкъа тарафкъа тартасыз, аля бугунь советлерге хаинлик япмакъны ойлайсынъыз.

— Бизим арамызда он башы оладжакъ адам тапылмаз, онсыз да къаравул етерли.

— Тапылыр, не ичюн тапылмасын? Бу сизинъ файданъызгъа. Биз бу ерде кимсени тайин этмеймиз, башлыкъ оладжакъ адамларны биз озюмиз чагъыртып сухбетлеширмиз, мында ялынъыз сизлерге илян тарзында бильдиремиз. Сиз режимге риает этмек, оны бозмамакъ керексиз, — деп комендант ерине отурды.

— Суаллер бармы, — дегенде, эсасен шу йылы орта мектеплерни битирген талебелер ичюн алий окъув юртларына кетип окъумагъа разылыкъ, яни башкъа область, шеэрлерге кетмек ичюн кунь эвельси разылыкъ бермесини риджа эттилер.

Узун бойлу адам еринден турып, онъа ерсиз суаллери берильген киби чырайыны экшитип:

— Менимдже эр кимге окъумакъ, алий малюматлы олмакъ шарт дегиль, яшагъан еринъиздеки имкянлардан файдаланырсынъыз, башкъа область, республикаларгъа кетмеге биз разылыкъ берип оламаймыз, — деген арада, даа якъында орду сафларындан кельген, эки орденли Ильяс еринден къалкъып:

— Я не ичюн бизлерге алий окъув юртларына окъумакъ ясакъ этиле, бу сизинъ шахсий фикиринъиз олса керек, бизлер эпимиз совет адамларымыз, эпимизнинъ укъукъларымыз бар, эм бу ишни мен бойле къалдырмам, Сталин аркъадашкъа язарым…

— Токъта, сесинъни юксельтме, — деп Залымов турды. — Сен не ерде олгъанынъны да унутма, Сталинге язарым, деп бизлерни къоркъузма, мында сенинъ къараманлыгъынъ кечмез, — деп Ильясны отуртаджакъ олды, Ильяс ачувындан къалтырап башлады да, юксек давушнен:

— Мен озюмнинъ ким олгъанымны анда, джебэде косьтердим. Мен оккупацияда олгъаным ёкъ. Отуз докъузда арбий хызметке кеттим, ондан да джебэге кеттим, учь кере яраланып госпиталлерде тедавийлендим, кене де уруш мейданына кеттим, эм бу ерге де озь истегимнен, къорантамны къыдырып кельдим, истеген вакъытымда да чыкъып кете билем, сен манъа укюмдарлыкъ япалмазсынъ, — деп ерине отурды.

Топлашувда отургъанлар арасында да шамата къопты. Ильяснынъ чыкъышы оларгъа да юрек берди. Бири-бирини бастырып къадынлар айта:

— Я бизим не этмишимиз бар, я бу балаларнынъ не этмишлери бар? — киби суаллер эр кошеден эшитиле башлады. Залымов, я сизлер не бакъып отурасынъыз, дер киби аркъадашларына бакъты да бар кучюнен юмругъыны столгъа урып:

— Яваш! — деп багъырды. Сонъ еринден турып «тынчланынъыз, не ерде олгъанынъызны унутманъыз», дегенде янындаки векиль де еринден турып элини котерди. Шамата токътагъан сонъ о:

— Сиз, джебэден кельген аркъадаш, уруш мейданларында дженклешкенлеринъиз ичюн такъдирленгенсиз. Эм элине силя тутмагъа икътидары олгъан адамлар эписи шай дженклештилер. Арбий адамлар арбий эмирлерге бойсуналар. Сизге де энди шу ерде чалышмакъ, яшамакъ эмир этильди, демек шай олмасы керек экен. Сиз келип сагъ-селямет къорантанъызны таптынъыз, истеген еринъизге де кетип чалыша билесиз, сизге керек олса ярдым да этермиз, амма сиз де бизим къанунларгъа риает этмек керексинъиз. О къанунларны мен, яки бу аркъадашлар чыкъаргъанла-

ры ёкъ. Окъумакъ истегенлер де бизлерге кунь эвельси аризаларыны берсинлер, бакъармыз, элимизден кельгенине коре ярдым бермеге тырышырмыз, — деди о топлангъанларны ятыштырмакъ макъсадынен. Эм шу комендантнынъ ашыкъмай сабырнен айткъан лафларындан сонъ, эр ким тынчланып ерлерине отурдылар.

— Даа суаллер бармы?

Артта, къапы янында отургъан бир къадын еринден турып:

— Мен шуны сорамакъ истер эдим, — деди о къоркъа-къоркъа, чюнки шу йыллар ичинде чеккен хорлукълары онъа девлет адамларынен лаф этмеге джесарет бералмай эди, шу ерде айтылгъан лафлардан сонъ о да текаран юреклепенерек шойле деди:

— Бизлерни кочюргенде анам къомшу койде тиземде мусафирликте эди, шунынъ ичюн де бизлер башкъа-башкъа вагонларгъа тюштик, ёлда да корюшип оламадыкъ. Якъында къомшума кельген мектюптен анълашылгъанына коре, анам Урал тарафларгъа тюшкен, насыл этип анамны мында алдыртмакъ мумкюн олур экен? — деди.

Кене де Залымов еринден къалкъып:

— Мында тек сенинъ ананъ дегиль, ойле сойлары чокъ, бу арада сизлерни бир ерден дигер ерге кочюрмек ичюн разылыкъ берильмеди, ойле разылыкъ кельген киби олса мен сизге айтырым.

Сонъ, яшы энди етмишлерге еткен Къадыр акъай элини котерип еринден турды.

— Не айтасыз къартым? — деди комендант.

— Айтмакъ истегеним шу, торунчыгъым тюневин мектептен агълап къайтты, не олды къызым десем: «Мектепте мени балалар «саткъын Суваде» деп эриштирелер», — деди. Мен мектепке барып оджаларынен, директорларынен лаф этмек истесем, къартий мени ёлламады, — барма, озюнъни де тутып къапатырлар, — деди. Мен сизден сорамакъ истейим, я о сабийнинъ не гунясы бар? Не ичюн онъа шай къылыналар? — деген эди, бир ань этраф чым-чырт олды. Эр ким комендант не айтыр экен, деп сусып турды. Комендант башта узун бойлугъа козьэтти, лякин о «озюнъ айт» — дер киби башыны ашагъы алды. Комендант яваштан еринден къалкъты, дерсинъ онъа турмагъа нелердир кедер эте.

— Балаларнынъ окъумагъа акъкъы бар, оларны кимсе къабаатламай. Мектеплерде ойле аллар олгъанындан бизим хаберимиз ёкъ, мен озюм шу мектеп директорыны корип лаф этерим, эндиден сонъ ойле алларгъа ёл бермемиз, — топлангъанларны онынъ джевабы къанаатлендирмеди, кене де залда зий-чув башлады,

чюнки онынъ «мен директорларны корип лаф этерим» — дегенине кимсе инанмай. Шу арада Залымов сесини юксельтип:

— Топлашув битти, — деп багъырды.

Буюк сабырсызлыкънен бекленильген, эм де чокъ умютлер догъургъан шу биринджи топлашув мына шай «режимге риает этинъиз», «ерлеринъизден къыбырдамай отурынъыз» — киби огютлернен битти. Топлашувдан чыкъкъанларнынъ чокъусынынъ козьлери яшлы эди.

Крылов аркъадашынен олгъан лафларыны унутмады. Машинаяпыджылыкъ заводынынъ кадрлар болюгинде чалышкъан къадынны тапып лаф этти. Сейранны заводкъа бир ишке ерлештирмеге ярдым этмесини риджа этти. Сейран заводкъа баргъанынен о къадын джыюв цехининъ ОТК башы М. Оминовны озюне чагъырды.

— Сен манъа адам керек деген эдинъ, бу йигитни сенинъ цехине ёллайджакъ олам, разысынъмы? Озюнен лаф этип бакъ да сонъ манъа озь фикиринъни айт, — деп озь одасына кирип кетти.

— Я сизинъ бир де-бир зенаатынызынъ бармы? — деди Моминов йигитнен къол тутушып.

— Меним зенаатым оджалыкъ, — деди Сейран кулюмсиреп, — лякин мен энди мектепте чалышмайым, даа догърусы чалыштыртмайлар, анълагъаныма коре бизим халкъкъа оджалыкъ ишини ишанмайлар. Газеталарда ойле эмир басылмаса да, маариф болюклерне гизли кягъытлар даркъатылгъан.

— Анълашылды, — деди Моминов, — Не япаджакъсынъ, уджунъда олюнъ ёкъ. Оджа олмасанъ заводда ишлеп мутехассыс олурсыз, эм акъай зенааты, акъай деген акъай затен демирнен, атешнен иш корьмек керек, сен гонъюльден тюшме, окъумыш адам ичюн мында озюни танытмакъ къолай, — деп Сейраннынъ гонъюлини алды. Сонъ документлерини, аризасыны алып болюкке кирип кетти де йигитни джыюв цехине ёлламаларыны айтты. Сейрангъа да «ярын саба ишке чыкъынъ» — деп озь цехине джёнеди. Сейран эвлерине дерсинъ къанатланып учып кельди. Шакъамы я о йылларда озюнъни кечиндирмек къолай меселе дегиль эди, Сейран исе къач айлардан берли ишсиз юрип, неси бар, неси ёкъ сатып ашагъан эдилер. Анасы да къасеветтен, къоркъудан, тюшюнджилерден зайыфлашты, къартланды, аякътан йыкъыладжакъ дереджеге кельген эди.

Сейран шахсий карточканы толдургъанда, ондаки «эсирликте олдунъызмы?» — деген суальге «олмадым» — деп язды. Чюнки о

йыллары ойле «къоркъунчлы» адамларны завод-фабрикаларгъа адий ишчи оларакъ алмагъа биле сакъына эдилер.

Айлыгъы, о вакъыт беш юз элли кумюш олса да, Сейраннынъ озюнъден зияде анасы севинди, эм шу айлыкънен де, ёргъанларына коре аякъларыны узатып яшадылар.

Мектепте чалышкъанда достлашкъан оджаларынынъ эписи олмаса да, эксериети Сейраннен багъларыны узьмедилер, онъа мусафирликке келе, мектеп янъылыкъларны айта, талебелер оны даима сорагъанларыны да сёйлейлер. Хусусан математика оджасы Шерматовнен достлукълары эп къавийлешти.

Моминовнынъ ярдымынен Сейран аз-бир вакъыт ичинде техникий эдебиятлардан файдаланып, джыюв цехине аит операцияларны яхшы менимседи. Чалышып башлагъанынынъ учюнджи айында онынъ айлыгъына къыркъ кумюш даа къоштылар. Уйкен технолог, йигитнинъ озь ишине джиддий янашкъаныны корип, элинден кельген ярдымыны япмагъа тырышты. Сейран онъа япылгъан акъсызлыкъларны унутып, чалыша берди. Джемиет ичюн файдалы иш япкъаны онъа рухий кучь берди, гъурурлыкъ дуйгъусыны пекитти.

Бир вакъытларда институтта берабер окъугъан аркъадашы Абдул да якъын районда оджалыкъ япа экен, олар корюшкенлерине пек севинген эдилер. Абдул партия азасы. Чалышкъан районында озюни таныткъан, ерли комендантнен де якъындан достлашкъан, онъа истеген вакъытында шеэрге кельмеге разылыкъ кягъыты бере экенлер.

Институтта окъугъан йылларында олар ятакъханеде бир одада яшагъан вакъытлары да олгъан эди. Шай якъын аркъадаш олсалар да, озь окъугъан факультетлеринден 37—38 сенелери бир къач студентни къаякъкъадыр алып кеткен эдилер. Сонъундан, анълашылгъанына коре, оларнынъ къапалмасына Абдулнынъ да къолу бар, деп айткъан эдилер. Шу себептен о йыллары Сейран ондан сакъ олып юрьсе де, мында, шу къадар мусибетлерден сонъ расткелишкенлерине юректен севинген эди. Сонъундан Абдулны район маариф болюгине инспектор вазифесине алмаштырдылар. Ондан сонъ сыкъ-сыкъ область маариф болюгине келе башлады. Эр кельгенде Сейрангъа мусафир олып ятып къала тургъан. Сейран бир кунь иштен къайткъанда эвлерине кене де Абдул кельгенини корип севинди. О Сейрангъа бу сефер оларнынъ эвлеринде бир афта оладжагъыны да бильдирди. Сейранны азбаргъа чыкъарып:

— Мен бир ярамай хасталыкъкъа къапылдым, мындаки венерологик диспансерге къатнамакъ керек оладжакъ, эвден апайыма семинаргъа кетем деп чыкътым, сенинъ де агъызынъдан арткъач лаф чыкъмасынъ, бу шейни тек экимиз билемиз, мен санъа ишанам, — деди джиддийликнен.

— Сен менден къоркъма, къатнап тедавийлен, менде ятып турарсынъ, ойле аллар ола тургъан, кимерде инсан умют этмеген алларгъа да огърай, эрте ярыкъ кельгенинъ яхшы олды, деп достуны тынчландырды.

Экинджи куню достлар акъшам шеэр багъчасына чыкъып кезинмек къарарына кельдилер. Багъчагъа киргенинен, бетон къалдырымда Сталиннинъ буюк эйкели тура эди.

Достлар бираз юрьген сонъ пиво сатылгъан ерге барып салкъын пиво ичтилер эм де институттаки вакъытларыны, ордуда корип кечиргенлерини хатырлап, сонъ киногъа киреджек олдылар. Шу куню акъшам кинотеатрде «Сонъки ёлгъа» адлы фильм кете эди. Димитровнынъ аят ве олюмини тарифлеген фильм. Айды киногъа башкъа бир вакъыт кирермиз деп, кене де Сталиннинъ эйкели тюбюнден кечеяткъанда Сейран:

— Димитров акъикъий революционер эди. Онынъ олюми болгар халкъы ичюн буюк фаджиа олды амма, — деди Сталиннинъ эйкелине ишмар этип, — онынъ ерине мына бу кеткен олса бельки бизим халкъымыз да кунь корер эди, — деди. Абдул абдырагъан киби олып, бирден токъталды да:

— Сен не айтасынъ шу! Олян, даиге ойле лафлар айтылырмы, сен чылдырдынъмы не?! — деп Сейранны тазирлеп башлады. — Эм мен сени чокътан биллем, сен институтта окъугъан вакъытымызда да бойле лафлар айта тургъансынъ, амма къолгъа тюшмединъ, о вакъытта биз ахмакълар сени тертипке чектирмегенмиз, — деп алып кочькен эди…

— Токътаса, сен не ойле, бирден къызыкъасынъ шу, мен буны башкъаларына дегиль де, санъа, озь достума айтам, сен не, шакъадан анъламайсынъмы? — деп ерсиз лаф къачыргъаныны тюзетеджек олса да, Абдулнынъ чырайы денъишти.

— Мен буны шай къалдырмам, санъа чокътан акъыл къоймакъ керек эди, — деп, «достум этме, эйлеме», — дегенине бакъмай, багъчадан чыкъып кетти.

Бираздан, айткъанларына бинъ пешман олып, Сейран да эвлерине къайтып кельди. Анасы онъа Абдулнынъ эвге келип, бир сёз айтмай чемоданыны алып чыкъып кеткенини айтты.

— Къавгъалаштынъызмы, ёкъса, о пек ачувлы эди, меннен биле сагълыкълашмай чыкъып кетти, — деди анасы тааджипнен.

— Ёкъ, ана, бизлерге къавгъалашмагъа ич де аджет ёкъ эди. Мен онъа Сталининнинъ эйкелини косьтерип, бир-къач лаф айттым, о лафлар онынъ юрегине ятмады. Озюни ордудан миллети къырымтатары олгъаны ичюн къайтардылар, эм мында келип чыкъкъанда анасы ёллар ичинде тиленип юре эди, бабасы ёлда кельгенде вагон ичинде вефат эткен, шу къадар зулумны корип — турып кене де дайисине Аллагъа табынгъан киби табына.

— Вай, балам, айтмагъайдынъ даа, барып да башымызгъа бир беля ачмасын, шай да хорлангъанымыз етеджек.

— Бильмейим, о дереджеге бармаз беллейим, эр алда институтта окъугъанда дост эдик, лякин ойле фанатиклерден эр шейни беклемек мумкюн.

Эм керчектен де шай эди. Мен озюмни бильгенимден берли бизлерге даима — эртафымыз душман толу, бизим бахтлы яшайышымыз о душманларымызгъа раатлыкъ бермей «душман даима арекетте, о юкъламай» — шиары эр адымда текрарлана эди. Эм бизлер студент олгъан йылларда, 30-джи сенелери завод-фабрикалардан, окъув юртларындан, койлерден, чешит муэссиселерден — эр ерден пек чокъ адамларны, ишчи колхозджыларны алып къапата, ёкъ эте эдилер. Ойле шараитте эльбетте, этрафым душман толу экен, деп къоркъкъасынъ, истер-истемез шу айтылгъан лафларгъа инанасынъ, къана эдинъ. Эр кес бири-биринден къоркъа. Якъын дост деп бильген адамларындан, апайы акъайындан, балалары догъмушларындан къоркъалар. Кунь-куньден халкъ душманларынынъ сайысы арта берди.

Бугунь бизлер эдебиятымызнынъ гъуруры, классик языджымыз, деп бильген эдиплеримизнинъ эсерелерини окъуй, огренемиз, ярын исе о «халкъ душманы», деп илян этиле. Китапларны ёкъ этинъ, деп эмир бериле. Бугунь урьметли профессорымыз бизге озь фены боюнджа лекциялар окъуй, ярын профессор ёкъ ола. Шу куньлерде медицина институтында лекция окъуп тургъан вакъытында, кафедра артындан бир куньде эки профессорны алып къапаткъан эдилер.

Сейран озю де о йылы аз къалды янаязгъан эди. Бир кунь лекция вакъытында, янында тургъан досту бир кунь лекция вакъытында, янында тургъан досту Нафе онынъ портфелинде С. Есениннинъ чокъ вакъыт эвельси чыкъкъан томуны корип къалды да, тенефюске чыкъар-чыкъмаз чапып деканаткъа оны чакъты. (О

йылларда Есенин ясакъ этильген эди). Кене яхшы деканлары Сейранны яхшы биле, гузель окъугъаны ичюн оны урьмет эте эди, о Нафеге:

— Яхшы, мен онынъле озюм лаф этерим, сен манъа айткъанларыны шимдилик кимсеге айтмай тур, керек олса биз оны керек ерине бильдирирмиз, — деп саткъынны озгъаргъан эди. Сонъ Сейранны да дерстен чагъырып озь одасына кирсетти де:

— Олян, сен не япасынъ, я орталыкъта олып тургъанларны корьмейсинъми? Тез шу китапны ёкъ эт! Мен сени акъыллы йигит, деп билем. Нафенен сени не багълая билир? Корип турасынъ, орталыкъ къарышыкъ, эпимиз бу гедже сабаны тапармызмы, деп яшаймыз, акъылынъны башынъа топла да арекет эт, — деп оны озгъаргъан эди. Сейран да онъа: «Сагъ олунъ оджам, япкъан къолайсызлыгъым ичюн мени багъышланъ», — деп чыкъты.

Шу дереджеге баргъан эди ки, кимерде озь башына, ботен адамлар къапалып кетелер, эм кеткенлерининъ бириси де къайтып кельмей, дерсинъ асты корюльмеген бир учурымдан йыкъылалар.

Отуз едининъ кузюнде институтымызда ойле акъылгъа ятмагъан бир вазиетте, химия-биология кафедрасында чалышкъан Байрамов фамилиясында бир доцентимиз, сиясий окъув тёгерегинде лекция алып баргъанда (о йыллары эр ерде афтада бир кере мытлакъа сиясий окъув дерслери алынып барыла эди) не себептендир Байрамов: «Бир мемлекетте социализм къурмакъ мумкюн дегиль», — деген, лякин шу куню меркезий матбуатта: «Иванов аркъадашнынъ И. В. Сталинге мектюби ве И. В. Сталиннинъ Иванов аркъадашкъа джевабы» адлы материал дердж олунгъан эди. Онда шу меселе акъкъында сёз кете, Сталин шу мектебинде бир мемлекетте де социализм джемиети къурмакъ мумкюнлигини бильдире, лякин шу вакъыткъа къадар меселе айдын-ачыкъ белли олмагъан.

Байрамов, бичаре, о макъале окъуп етиштиралмагъан, я да эмиет бермегенми — не де олса о: «бир мемлекетте социализм къурмакъ мумкюн дегиль», деп Маркстан, Энгельстен мисаллер кетирген. Шай олса да оны сыкъыштырып башлагъанлар (нафелер шу семинарда да бар эдилер). Байрамов айткъанындан таймадан. Шу эвине къайтмагъа етиштиралмады, институт азбарына енгиль машина келип токътады да, Байрамовны алып кетти. О кунь, бу кунь гъарипнинъ такъдирини бильген де олмады.

Шай, адам чакъмакъ, озь аркъадашыны къапаттырмакъ — къараманлыкъ, акъикъий ватанперверлик деп эсаплангъан куньлер эди. О куньлерни корьмеген яшларымыз, бильмейим, шу агъыр вазиетни тасавур этип олурлармы?..

Отуз едининъ сонъларында Сейраннынъ эмджесини де къапагъан эдилер. О буюк иште девлет эрбабы эди. Онынъ тесири, яни эмджеси «халкъ душманы» деп чыкъкъанлары Сейраннынъ да ишини пытракъландырды, лякин комсомолда аза олмагъаны оны къуртарды, институтны битирмек имкяныны берди. Эгер о комсомол азасы олгъан олса, мытлакъа комсомолдан чыкъарылыр, ондан сонъ институттан да къувар эдилер.

Сейран шу гедже паркта досту Абдулнен олып кечкен лакъырдыдан сонъ, оны бир даа корьмеген эди, лякин Абдулнынъ арекетлери онъа раатлыкъ бермедилер. Шай олса да Сейран эр алда досту онъа хыянетлик япмайджагъына ишана, чюнки ойланып кореджек олса нидже достлары, аркъадашлары джебэден къайтмадылар, олар исе экиси де сагъ-селямет шу хышымдан къайтып келип, бири-бирлеринен корюшкенлери, чалышкъанлары — буюк бир бахт деп ойлады.

Ойлады, амма Абдул ве онъа бенъзегенлерде виджан да къалмагъан эди. Сонъунда анълашылгъанына коре, Абдул кечиктирмей, шу достунынъ эвинден кеткен геджеси отурып, сыныф аркъадашы, джебэдеши, ватандашы Сейраннынъ устюне пис бильдирмелер язып онынъ «улу даиге» айткъанларыны олгъаны киби донатып берген ве бойледже озюни акъикъий коммунист олгъаныны бир даа тасдыкъламагъа тырышкъан. Озюне ошагъан бир чокъ адамларгъа да Сейраннен алякъаларыны кесмелерини теклиф эткен.

Шу «достунынъ» япкъан ашшалыкъларындан Сейраннынъ хабери олмады, о кене де Абдул бир кунь ола озю де анълар, арамызда олгъан лафларыны унутыр, деп тынчлангъан эди.

Сейран озюни шай тынчландырса да, эндиден сонъ онынъ эр адымыны, кимлернен корюшип сухбетлешкенини излеп юре экенлер…

О йыллары пек чокъ адам арбий хызметтен я да эмек ордусындан озь догъмушларыны, бабаларыны, акъайларыны, огъланларыны беклей эдилер. Оларны, яни яшларны, он алтыдан кечкен эр кишилерни Къырым азат этильген сонъ халкъны сюргюн этмезден бир-къач кунь огюне топлап шималь тарафларгъа Къазахстангъа ве даа башкъа областларгъа джёнеткен эдилер. Сонъундан олар-

ны махсус лагерьлерге ерлештирип чалыштырдылар. Лагерьден изинсиз бир якъкъа кеткенлерни къачакъ илян эткен ве джезалагъанлар. Шай олса да аилелери не ерлерге сюргюн этильгенлерини анълагъан, бильген сонъ о ерлерден къачкъанлар да олгъан. Олар, къолгъа тюшмеген сойлары, буюк зорлукъларнен келип озь къоранталарыны тапа, лякин эр ань къолгъа тюшмек ихтималы да оларгъа раат омюр бермеди. Бизим шеэрде де ойле къачакълар бар эдилер. Комендант Залымов оларны озь имаесине алып чалыштырды, эмеклеринден истегени киби файдаланды.

Къачакълар эсасен тола заводларында, я да дигер ишханелеринде аммал, я да башкъа агъыр ишлерде чалыша эдилер.

Совет ордусындан да эсасен офицерлер, я да белли себеплерден отьрю, кечикип демобилизация олгъанлар келелер. Къыркъ дёрт сенеси къырымтатарларыны арбий хызметинден азат этмек къарары чыкъкъан олса да, базы къысымларда онъа эмиет бермедилер, шу себептен пек чокълары та 1947—1948 сенелерине къадар, офицерлер исе даа да чокъ вакъыт хызметлеринде булундылар. Ордудан бошап кельгенлернинъ эписини Ташкентке джёнетелер, онда махсус тешкилят кельгенлернинъ аилелерини тапмагъа ярдым эте, тапып оламагъанларыны исе ишке джёнете эдилер.

Сейран яшагъан шеэрчикке бир вакъытта майор унванында Джемиль Самединов келип чыкъты. Онынъ озь аилеси олмагъан, лякин агъалары ве татасынынъ балаларыны тапмакъ макъсадынен шу ерге кельген. Онынъ уйкен агъасы ордуда олып, Одесса мудафаасында эляк олгъан, экинджи агъасы исе махсус Къырымда къалдырылгъан ве партизанларнен сыкъы алякъада олгъан. Сонъундан саткъыннынъ ярдымынен къолгъа тюшип, немселер тарафындан ольдюрильген. Татасы мында кельген сонъ сытма маразына огърап о да ольген. Балаларнынъ эписини балалар эвине теслим эткенлер, лякин Джемиль оларны тапып оламады. Олар я шу агъыр йылларнынъ къурбанлары олгъанлар, я да биревлер эвлятлыкъкъа алып озь фамилияларына кечирген — ким биле? Ойле аллар о хайырсыз йылларда чокъ олгъан.

Шу дешетли куньлерде гунясыз балачыкъларнынъ башларына кельген фаджиаларны кереги киби беян этеджек муэллиф тапылырмы экен?..

Язнынъ дер вакътында, Сейраннынъ энди заводда чалышкъанына бир йыл толаяткъанда анасы пек агъыр хасталанды. Эким-

лер Сейрангъа анасынынъ къарынында рак хасталыгъы олгъаныны айттылар. Оны хастаханеде тутмагъа аджет олмагъан сонъ огълу эвлерине алып кельди. Вазиет кунь-куньден бетерлешти. Эвлерине кельген сонъ ана бир афта даа яшап мушкюль агърылар чекип кечинди.

Сой акърабалар узакъта эдилер, оларгъа бу дженазеге чаре булып кельмек имкяны олмады, разылыкъ аламадылар. Къомшуларынынъ ярдымынен, хусусан досту Шерматов ве онынъ аилеси шу агъыр куньлеринде Сейрангъа эллеринден кельген ярдымларыны яптылар ве озь адетлери муджиби ананы джыйдылар.

Гъарип ана, сонъки нефесине къадар насыл бир къабаат ишлегенини не джинаетлик япкъаныны анълап оламады, шай да озь догъып оськен мекянындан узакъларда джан теслим этти, бу дюньядан окюнчли кетти…

Сейран джандан азиз анасынынъ бир гунасыз къыйналгъаныны корип азапланса да ярдым этмекнинъ чарелерини буламады. Анасынынъ вакъытсыз олюмине янып куйди, чокъ вакъытларгъаадже анасынынъ олюмине озюни къабаатлы санып къыйналды, баш урмагъа ер буламады…

Анасы кечинген сонъ Сейрангъа яшамасы даа да къыйын олды. О кене де бир вакъытларда медресе олгъан бинанынъ яры йыкъыкъ бир козюнде, гуя таш къобада яшай. Кене яхшы шу азбарда яшагъан къомшулары Фадьме енге бар эди. О анасы сагъ олгъанда да даима кирип, элинден кельген ярдымларыны япа тургъан. Фадьме аптенинъ акъайы эмек ордусында экен, эки къызчыгъы рус мектебинде окъуй эди. Сейран ишке кеткенде эвининъ анахтарыны оларгъа ташлай эди.

Куньлернинъ биринде Сейран иштен къайтаяткъанда, балалар агълашып оны къаршылап алдылар. Сейран тааджипленди. Балалар:

— Анамны комендатурагъа чагъыргъан эдилер, энди къаранықъ басты, аля даа кельмей, бизлер де эвге кирмеге къоркъамыз, — деп онынъ эвине кирдилер.

Сейран оларны тынчландырды, эвлерине кирип собаларыны якъты, аш къыздырып ашатты да озю комендатурагъа барып не олгъаныны бильмек макъсадынен азбаргъа чыкъкъанда, козьлери агълавдан шишкен алда Фадьме апте кельди.

Балалар анасына япышып зый-чув олдылар, оларны тынчландыргъан сонъ, Сейран къомшусы Фадьмеден не олгъаныны сорады.

— Вай, Сейран джаным, сен сорама да мен айтмайым. О ерде менден ич де акъылыма кельмеген, олмайджакъ шейлер сорадылар, меним бир шейден хаберим ёкъ, йиберинъ мени балаларым ёллар ичинде къалдылар десем де: «Бизим суаллеримизге толу джевап бермегендже эвинъни де, балаларынъны да коралмазсынъ», — деп манъа ахрет соравлары бердилер, амма меним керчектен де бильген шейим ёкъ…

— Не сорадылар?

— Сорама Сейран, манъа онда бир къач ерде имза къойдурттылар да «бизим арамызда олгъан лафларны биревлерге айтсанъ насылдыр бир мадделерге бинаэн, судсыз учь йылгъа къапатыладжакъсынъ», — деп имза чектирдилер.

Къомшусы шай деген сонъ, Сейран чокъ сорап отурмады, эвине кирип кетти де «не олгъан экен, аджеба?» — деп чокъ ойланса да белли бир фикирге келип оламады. «Бесе-белли оккупация йылларында оларнынъ койлеринде яшагъан биревлер акъкъында сорасалар керек», — деп озюни тынчландырды. Лякин сабасына Фадьме ишке кетеяткъанда, Сейраннынъ къапысыны къакъып онъа:

— Сейран, сен де расткельген адамларгъа чешит лафлар айтма, орталыкъта дост да бар душман да, сакъ ол. Нафиле ерге янма, — деп ишине кетти. Сейран яткъан еринде тюшюнджелерге далды, чюнки Фадьме онъа бир вакъыт бойле лафлар айтмай тургъан.

«Бу хамырда бир къыл бар», — деп Сейран раатсызланды, досту Абдулнен олып кечкен вакъианы бир даа хатырлады. Сонъ еринден турып сменасына ишке азырланды.

«Манъа къоркъмагъа не бар? — деди о озь-озюне. — Мен чалышам, элял эмегимнен яшайым, эгер де Абдул мени чакъкъан олса биле о бир шей исбат этип оламаз, чюнки лаф экимизнинъ арамызда олып кечти. Ойле олгъан сонъ мен де, о лафларны мен дегиль де Абдул айтты дие билем, насыл исбат этеджек? Мында мытлакъа бир шаат олмакъ керек. Демек онынъ ифтирасындан къоркъмакъ керекмей».

Шай олса да, Фадьме къомшусынынъ айткъанлары, тенъбиелери онъа раатлыкъ бермедилер. Ондан сонъ бир къач керелер даа къомшусынен шу лафны котерип бир шейлер анъламакъ истесе де, файдасыз чыкъты. Ялынъыз къомшусы онъа: «Сен эр кимни озюнъе дост деп билесинъ, амма янъыласынъ», — демектен таймады.

Сонъ орталыкъ кене де тынчланды, шубели арекетлер де сезильмеди. Ялынъыз ичкини пек севген, бир урум рессамы Сейрангъа сыкъ-сыкъ мусафирликке келе башлады. Эм кельгенде де бош къолнен кельмей, джебинден я коньянк, я да паалы шараплар чыкъарып берабер ичмелерини теклиф эте. — Онынъ къадыны бизим халкътан, танышлыкъ олса да арамызда якъынлыкъ ёкъ, — деп ойлана Сейран. Бир кунь рессам кене де мусафирликке келип бираз ичкен сонъ:

— Билесинъми Сейран, мен санъа дост, деп бир шей айтмакъ истейим, лякин лафымыз шу ерде къалмакъ керек.

— Не айтмакъ истейсинъ?

— Бизлер шай сюргюнде даа не къадар хорланып юреджекмиз? — деп Сейрангъа бакъты. — Меним ишанчлы танышларым бар, оларнынъ ярдымынен бизге бу девлетнинъ сыкътырылып чыкъмакъ мумкюн олур, энди сенинъ ананъ кечинген сонъ артынъа да козюнъ къалайджагъы ёкъ, мында чекишип, къыйналып отурмагъа не бар? — деген арада Сейран еринден къалкъып:

— Меним эвиме келип бир даа бойле лаф ачаджакъ олсанъыз, сонъки келишинъиз олсун, сиз кимнен лаф эткенинъизни де унутманъ, турынъ, сизге огъурлы ёллар тилейим! — деп къапыны косьтерди.

— Ана санъа, мен сени дост деп фикир танышмагъа келем, сен исе мени эвинъден къувасынъ, бу насыл достлукъ я, акъай?

— Ёкъ, бизлер дост дегильмиз, танышмыз, эм меним эвиме келип провокаторлыкъ япманъ, башкъасыны озюнъден ахмакъ беллеме! — деп озгъаргъан эди.

Башкъа шубели арекетлер сезмесе де, юреги раат дегиль эди, кимерде озь-озюне: «Бу насыл дюнья олды кимсенен инсанджасына къоркъмайып лаф этмекнинъ чареси ёкъ, атта къомшу Фадьме апте биле о къадар инсаниетли адам олып, меннен ачыкъ лаф этмектен чекине».

Энди анасынынъ къыркъыны бермеге де сайылы куньлер къалгъан эди. Комендантккъа ялварып чокъ узакъларда яшамагъан тизесининъ балаларыны чагъыртты. Олар келип Сейрангъа ярдым эттилер. Энди заводда чалышкъанына да бир йыл толаятыр, отпуска вакъты да кельди, лякин цехте адам етишмегенинден отпуска бермейлер. Насыл олса да, тувгъанлары кельген сонъ, оларгъа берильген вакъыт биткенини бильдирип, къайттылар. Мусафирлерни озгъаргъан сонъ экинджи куню сабасына, даа догърусы сабагъа якъын яваштан Сейраннынъ къапысы къакъыл-

ды. Еринден турып къапыгъа якъынлашкъан эди. О якъта эки адам ишмарнен къапыны ачмасыны эмир эттилер.

Олар адий, граждан урбасынен олсалар да Сейран «мусафирлернинъ» кимлер олгъаныны анълады. Олар тез-тез ичери сокъулып:

— Сизден башкъа мында даа кимлер бар? — деп сорадылар.

— Мен бир озюм яшайым, анам бар эди, бир ай огюне кечинди.

Кельгенлернинъ бириси джебинден область прокуратурасы тарафындан берильген кягъытны Сейрангъа узатты. Кягъытта эвде тинтюв япып озюни де алып кельмелери эмири язылгъан. Сейран ордернен таныш олгъан сонъ:

— Мына меним сарайым, аранъыз, лякин сакът олунъыз кошеде атом бомбасы сакълы, патлатмай алынъ, — деп, шу алында шакъа да этеджек олды. Диварда онынъ заводкъа къатнагъан къатранлы телогрейкасы асувлы тура эди. Олар тёшеклерни, ястыкъларны, урбаларынынъ джеблерини тешкерген сонъ, дёгме къутусында учь дане немсе дёгмеси тапып алдылар, анасынынъ Къураныны ве документлерини алып озюне де бир тёшекнен бир ёргъан алмасыны эмир эттилер.

Энди орталыкъ баягъы ярыкълангъан эди, къомшулар азбарда тургъан енгиль машинаны корип «бу кимнинъ экен?» — дер киби этрафкъа бакъсалар да Сейраннынъ эвинде не олып кечкенинден хаберлери ёкъ эди. «Мусафирлер» бир шей тапмагъанларына яныкъсырасалар керек, Сейрандан ачувнен:

— Я сен Германиядан даа нелер кетирген эдинъ? — деп сораштыра башладылар. Сейран джебинден тютюн къутусыны чыкъарып:

— Мына буны да о якътан кетирген эдим, — деди. Оны да алып портфеллерине тыкътылар, сонъ бир енгиль тёшек ве бир ёргъан байлап алмасыны эмир эттилер.

Олар азбаргъа чыкъкъанда къомшулар топланып шу ишкир йигитни не ичюн шай буюк джинаетчи киби алып кетеяткъанларына шашып къалдылар.

Сейранны машинагъа эки къаравулнынъ ортасына отуртып «четке бакъма ерге бакъып тур», — деп догъру шеэр четиндеки махбюсханеге алып кеттилер.

Сейран яшагъан шеэрчикке къыркъ едиде келип аилесини тапкъан капитан Усеиннинъ эки «Къызыл йылдыз» ордени ве пек чокъ медаллери олып, комендатурагъа имзагъа бармай эди. О джебэде не ерде олгъаныны насыл дженклешкенини, не ичюн не вакъыт

орденлерини къазангъаныны олгъаны киби Сталинге язып ёллады. Мытлакъа джевап аладжагъына да ишана эди.

Арадан бир ай вакъыт кечкен сонъ, оны комендант Залымов чагъырды.

— Сиз шикяет этип Москвагъа мектюп ёлладынъызмы, — деп сорады ондан Залымов.

— Мен мектюпни Сталин аркъадашкъа яздым, ондан да джевап беклейим.

— Джевап кельди. Мына окъуп берейим, — деп кунь эвельси, типографияда бастырылып азырлангъан бланканы алып: «Сизинъ талабынъыз ред олуна», — деп окъуй да, бланканы Усеиннинъ элине бере. Капитан Усеин оны Залымовнынъ огюне котерип ата да:

— Мен мектюпни сизге язмадым, Сталинге яздым, манъа джевап о якътан, Москвадан кельмек керек, — деп багъыра.

— Москванынъ башкъа иши ёкъмы ёкъса, капитан аркъадаш? Сизлерге джевапны биз беремиз, мереккеп шишесини косьтере де, окъунъ да имза этинъиз, — деп.

Усеин пек ачувлана, имза этмей, Залымовгъа бир къач кескин сёзлер айта да, къапыны урып чыкъып кете. Кете амма, сонъундан онъы область комендатурасына чагъыралар. О ерден Усеин бир афтадан сонъ къайтып келе. Кимсеге бир шей айтмай, эр шейден козю къайткъан алда юре.

Сейранны шеэр тюрьмесине алып бардылар. О ерде тюрьме олгъаныны халкълар бильселер де, шай тыштан бакъкъанда эки къатлы гузель таш бина. Эвнинъ огюне чечеклер экильген, четлеринде юзюм сергиси, терекликлер арасында комюлип къалгъан дюльбер бина. Амма онынъ зинданы ер тюбюнде олгъаныны, эльбетте, махбюслерден башкъа ич кимсе бильмей.

Зиндангъа алып кирмезден эвель Сейранны чыр-чыплакъ этип: ашыкъмай бутюн тенини бакъып, тешкирип чыкътылар, урбаларынынъ эр бир тикишини корип, пармакълап чыкъкъан сонъ онъа кийинмекни эмир эттилер. Урбаларындаки бутюн дёгмелерини кесип алгъанлар, штаныны элинен тутып, суньий ярыкъландырылгъан узун бир коридор бою алып кеттилер. Бир къапы янына токътаттылар. Озгъаргъанларындан бириси белине асувлы бир топ анахтар ичинден бир данесини алып демир къапыны ачты да, оны ичери итеп йиберди.

Камеранынъ бою учь, эни эки адым, хуни киби тарлашып кеткен тёпесинде кичкене электрик лампа яна. Бираз ашагъыда дивар оюлгъан ве шу оюкъ ичинде кичкене пенджеречик къалын демир

пармакълыкънен пекитильген. Ерде, къапы янында «параша» тура. Диварлар кир-пас, яры эшильген, асты исе цемент.

Сейран хайли вакъыт аякъ устюнде турып «янъы эвини» козьден кечирген сонъ, барып дивар астындаки тахтагъа отурды. Озюнде ич де къоркъу алямети ис этмей, дерсинъ шу олып кечкенлер онынъ тюшюне кельген. О бираздан джеплерини къармалап башлады. Папирос къутусыны чыкъарды. Онда да эки сигар къалгъан. Чильтеген вакъытта онынъ саатыны, джебиндеки къоюн дефтерини, йигирми рублеге якъын парасыны алып къалдылар.

Буюк иштианен сигар якъып бир къач кере тютюнини ичине чеккен сонъ къайда олгъаныны, озь вазиетини анълады. Кулюмсиреп озь-озюне: «Демек меним башымдан кечирген фелякетлерим азлыкъ эткен, даа кореджеклерим бар экен», — деди такъдирине аджынып…

Диний адетлерине инанув меселесине кельгенде, Сейран эльбетте, куньде беш кере намаз къылмаса да, инсан негедир инанмакъ, табынмакъ керек, деп бильди. Башыны эллери арасына сыкъып терен ойларгъа далгъанда, шатырдап къапы ачылды. Шу бекчининъ белине асувлы анахтарлар пек узун, джезвенинъ сапы къадар, къапыларны ачып, япкъанда шатырдысы олюни уятаджакъ киби эди. Невбетчи Сейраннынъ тёшек-ёргъаныны ичери атты да, тахталаргъа ишмар этип, — ерлештир деди ве къапыны шатырдатып къапатып кетти.

Сейран тёшегини къойып устюне узангъан эди, къапыдаки «козь»ден оны эслеген невбетчи тез-тез къапыны ачты да, келип Сейраннынъ якъасындан тутып, оны аякъкъа турсатты ве:

— Бир даа яткъанынъны корерим, карцерде чурирсинъ! Дивардаки къаидени окъумадынъмы? — деп косьтереджек олды, лякин диварда бир шей олмагъаныны корип: «Шимди алып келирим, окъу да, мындаки ички къаиделерни бозма, сен мында курорткъа кельгенинъ ёкъ», — деп кетти. Бираздан къапынынъ пенджеречигини ачып, дефтер кягъыты колеминде «Къаиде»ни онъа узатты.

— Окъуп эзберле де диваргъа япыштыр! — деп эмир этти.

Къаидеде махбюслер озьлерини насыл алып бараджакъларыны анълаткъан, он учь шарттан ибарет иззат бериле. Сейран оны къайта-къайта окъуды. Онда шу ерге тюшкен эр бир джинаетчи ички низамгъа риает этмеси айтыла. Акъшамлары невбетчи «отбой» эмирини бермегендже тёшегине ятмакъ, юкъламакъ къатиен ясакъ, тек отурмакъ мумкюн. Саба «подъём» эмири берильгенинен къалкъмакъ, чайнигини азырлап къоймакъ, сув алмакъ,

камерада сес солыкъ чыкъарамамакъ, диварларгъа таянмамакъ, диварларны къакъмамакъ ве иляхре…

Шу къаиделерге риает этмегенлерни карцерге къапап джезалайлар. Анда учь сутка турсанъ аякъларынъ шише, бир шей ис этмей къаласынъ. Эгер де невбетчи инсаф этип, сени аджып ичери аякъ сюрткен чул, я тахтаны ташласа вазиетинъ текаран енгиллешкен киби ола.

Эгер де тефтишчи озю карцерге къоймакъны эмир этсе, о вакъыт анда сув да тёкелер, тобукъларынъа къадар сув ичинде турасынъ. Эльбетте, онъа чыдамасы пек зор, чокъусы махбюслер шу къыйнавларгъа чыдаялмай «къабаатларыны таныйлар», яни не деселер онъа имза чекелер.

Сейран сабырсызлыкънен соравгъа чагъыргъанларыны беклесе де бир якъкъа чагъырмадылар. Дерсинъ оны ер тюбюндеки камерада олгъаныны унуткъанлар. Учюнджи куню артыкъ чыдаялмай о къапыны тепмелеп башлады. Пенджеречикни ачып невбетчи:

— Не олды, не шамата котересинъ? — деп айкъырды.

— Айтынъ мени соравгъа чагъырсынълар, айтынъ!

— Багъырыкълама, керек олса соравгъа дегиль даа чокъ ерлерге де алып барырлар, кене шамата чыкъараджакъ олсанъ мына шимди тындырырым, — деп Сейраннынъ буруны тюбюнде пенджеречикни къапатты.

Биринджи вакъытларда Сейран берильген ашларыны ашап оламаса да, сонъундан сабырсызлыкънен аш вакъытыны беклей, не берселер ялмап юта. Инсан, хусусан яшлыгъында, эр шейге алыша экен, яш вуджут яшамакъ истей, аш талап эте…

Ниает, къапалгъанынынъ дёртюнджи куню, акъшам ятмакъ эмири берильген сонъ, энди козю юкъугъа кетти дегенде, Сейраннынъ къапысы шатырдап ачылды, невбетчи ичери кирип, яры давушнен:

— Тур, кетемиз, — деди. Сейран шу ань урбаларыны кийди де, эллерини артына алып невбетчининъ огюне тюшти. Олар экинджи къаткъа чыкъып, коридорнынъ энъ сонъки къапысына баргъанда невбетчи оны токътатты да озю къапыны ачып:

— Тефтишчи аркъадаш, джинаетчи Халайджы эмиринъизнен кетирильди, — деди.

— Кирсет! — деди тефтишчи, башыны котермейип.

Ичери кирген сонъ Сейран селям берсе де, онынъ селямыны алмай тефтишчи башыны котерип онъа дикъкъатнен бакъты да:

— Отур, Халайджы, — деди. Тефтишчининъ столундан эки метр авлакъта аякълары ерге мыхлы отургъучкъа барып отурды. Тефтишчи еринден къалкъып Сейраннынъ огюне кельди де:

— Сонъ, бизим виляетимизге не ичюн тюшкенинъни билесинъми? — деди о ярышакъанен.

— Ёкъ, тефтишчи аркъадаш, меним ич бир шейден хаберим ёкъ.

— Эвеля шуны огренип къал, мен санъа аркъадаш дегилим, мен совет адамым, менимле «гражданин следователь» деп лаф эт.

— Я мен совет адамы дегилимми?

— Бу ерде суаллерни мен берем, сиз исе тек шу суаллерге догъру джевап бермек керексиз, анъладынъызмы? Амма сен совет адамысынъмы-ёкъмы оны сонъ корермиз, — деп ерине барып отурды.

— Айт! — деп ташлады.

— Нени айтайым? — дегенде, о кулюмсиреп:

— Не айтаджакъсынъ? Мен сенинъ ким олгъанынъны бильмесем, айт, таныш эт мени япкъан ишлеринънен: насыл яшадынъ, не вакъыттан берли девлет сиясетине къаршы арекет этип башладынъ, фикирдешлеринъ кимлер — айт, сенинъ айтаджакъ шейинъ чокъ. Насыл тильде сёйлешейик (тефтишчи башта «сиз» деп башласа да, пек тезден «сен»ге отти).

— Мен сизнинъ суаллеринъизге рус тилинде джевап бере билем, сиз бизим тилимизни бильмейсиз де.

— Керек олса терджиман тапармыз, лякин сен рус тилинде сербест лаф эте билесинъ, менимдже терджимансыз да анълашып олурмыз. Мен сени динълейим, — деди о.

— Шай олса, — деди Сейран, — мен сизге озь биографиямны айтып берейим. Сизни не ери меракъландырса мен о ерлерини даа да толусынен айтырым, — дегенде о кене мыскъылджа кулюмсиреди де лаф айтмай башыны саллады. Бесе-белли бойле сухбетлерге о энди алышып къалса керек.

Сейран ашыкъмай, догъгъан кунюнден башлап не ерлерде яшады, окъуды, ана-бабасы не ишлернен мешгъуль эдилер, бабасынынъ олюмини, анасынынъ чеккен заметлерини, къыркъ кунь эвельси анасы вефат эткенинен айтып битирди.

— Айтаджагъынъ шумы? — деди тефтишчи ве кене еринден къалкъып, Сейраннынъ огюне кельди де, джиддийликнен:

— Сен окъумыш, алий малюматлы адамсынъ, эвеля сен не ерге тюшкенинъни яхшы бильмек керексинъ. Шу акъикъатны козюнъ

огюне кетир де онъа коре арекет эт. Сен буюктен-буюк джинаетликлер яптынъ, эгер де джанынъны сакълап, бу дюньяда яшамакъ истесенъ эр шейни олгъаны киби айтмакъ керексинъ. Акси такъдирде бизден имдат беклеме. Мен санъа мына шу айткъанларымны яхшы тюшюнип бакъмакъ ичюн вакъыт берем. Биринджи сухбетимиз бунынънен битти. Экинджи корюшювимиз де лафымыз насыл бир ёлгъа минеджек, сен озюнъ тюшюнип-ташынып бакъ, — деп телефонны алып невбетчини чагъырды да: — Алып кет! — деп ташлады.

Машинаяпыджылыкъ заводында Сейраннынъ къапатылгъаныны эшиткен сонъ, цехлерде махсус топлашувлар кечирильген. Завод мемуриети партия тешкиляты ишчилернен топлашув отькерип, сакът олмакъ кереклигини къайта-къайта хатырлаткъанлар.

Сёзге чыкъкъанлар «душманлар юкъламагъаныны, чет-эллерден махсус агентлер ёлланып тургъанларыны, бизим сербест, бахтлы омюримиз явуз душманларгъа, империалистлерге раатлыкъ бермегенини айтып, улу даимиз, бутюн джиан халкъларынынъ бабасы Сталиннинъ — бизлер социализм джемиетине якълашкъан сайын душманларымызнынъ сайысы эп артаджагъыны бир вакъыт эстен чыкъармамакъ кереклигини» Сейран Халайджы бизге империалист девлетлери тарафындан ёлланылгъан агент олгъаныны, онынъ къуйрукълары даа заводымызда барлыгъыны ве даа бинъ тюрлю мисаллер кетирип, даима ачыкъ козь олып, душманларымызны танымакъ керек олгъаныны айткъанлар. Шай олса да, Улу Ватан дженкинден сонъ, шу мунасебетнен башкъа Авропа девлетлерининъ омюр тарзыны озь козьлеринен корьген аскерлеримиз (о йыллары ишчи сыныфыны эсасен олар тешкиль эте эдилер) айтылгъан яланларгъа тап эвельки 37-джи сенедеки киби инанмай эдилер, олар озь шек-шубелерини бири-бирлерине къоркъмай айтыша тургъанлар. Заводда Сейраннынъ яхшы бильген ишчилер де, шу топлашувдан сонъ:

— Сейран ойле адам дегиль эди, бизлер ондан бир вакъыт сиясетимиз акъкъында бир шубели лаф эшиткенимиз ёкъ, эгер судкъа бизлерни де чагъырсалар ойле айтырмыз, — дегенлер де олгъан.

Лякин пек чокълары четке чекиле, о лафларны эшитмеген олалар, я да лафны башкъа тарафкъа айландыра эдилер. Заводда ОТК начальниги Къуртмоллаев Асан эди. О къарт коммунист,

дженк инвалиди олса да, озюни комендатурада учётта тургъанына бакъмадан, топлашувлардан биринде:

— Бизим мемлекетимизде адамны нафиле ерде къапатмайлар, эм бизде ойле аллар олмасы да мумкюн дегиль, къапаттылармы, демек о джинает ишлеген, шунынъ ичюн сизлерге бир даа озь адымдан къайтарып айтам «Сейранны нафиле къапаттылар» — деген лафны бир даа агъызынъыздан эшитмейим, аксине онынъ даа мында мытлакъа къалдыргъан агентлери бардыр, оларны тапып, керек ерине бильдирмемиз зарурдыр.

Олар эр шейде башта душманлыкъ корелер. Тесадюфен бир ерде янгъын, я да бир бахтсызлыкъ чыкъып къалса оны мытлакъ душманлар япты, деп чыкъалар. Меселени тюбю темелинден адалетче аль этмеге огренмегенлер. Къургъакълыкъ себебинден, я да башлыкъларнынъ джаиллиги, ачыкъ агъызлыгъы себебинден колхоз девлет планыны толдурмаса, онда мытлакъ халкъ душманлары ишке аякъ чалгъан, деп билелер ве шу «душманларны» тапмагъа тырышалар.

Манъа тесадюфен, бир вакъыт, поезда кеткенде, эки сутка бир рессамнен ёлдаш олмакъ сырасы кельген эди. О манъа озь башындан кечирген мусибетлерини икяе этти. О адам даа ойле къарт дегиль, лякин сачлары ап-акъ, элине бир шей алгъанда къоллары къалтырай, козьлеринынъ теренлигинде де насылдыр бир къоркъу аляметлери синъип къалгъан. Бетине догъруллып бакъкъанда, истеп-истемез башынъны четке бурасынъ, онынъ бакъышында насылдыр бир титислик дуюла. Онынъ агъызындаки бутюн тишлери ясама. Меним меракълангъанымны корип, о да манъа шу дешетли отузынджы йылларда огърагъан мусибетлерини айтып берди. О йыллары бойле аллар пек табиий олгъанындан онынъ, яни рессам Нусрет Халиловнынъ икяесини окъуйыджыларгъа беян этмекни ляйыкъ корем, чюнки шу эпизод «этрафымыз душман толу» деген косьтеришлернен иш корюльгенини тасдыкълай.

Нусрет Москва якъынларында озь арбий къысымында лейтенант рутбесинде взвод командири олып хызмет эте экен. Куньлернинъ биринде, онынъ взводы къаравулда олгъанда, клубларында насылдыр муим бир топлашув отькерильген, округдан векиллер кельгенлер. Топлашув кеч маальде биткен. Нусрет эр кес дагъылгъан сонъ, насылдыр бир ишнен къайтып клубгъа киреген. Отургъыч устюнде кимдир «Огонёк» журналыны къалдырып кеткен. Нусрет журналны алгъан, онынъ джылтында, буюк шекильде дай-

ининъ ресими бар экен. Кимдир шу ресим тюбюне къалемнен «мемлекетни идаре этмеге бильмей», — деп язып кеткен.

Нусрет шу сатырларны окъуп буз-бузлай. Насыл бир адам къоркъмай шу сатырларны язгъан экен деп, не япаджагъыны бильмей шашып къала. Аман барып янып тургъан собагъа ташлайджакъ ола, сонъ «ёкъ буны штабкъа комиссаргъа берейим» — деген къараргъа келе. Яни озюнинъ акъикъий ватанпервер олгъаныны авале этильген объектни намуснен къорчалагъаныны исбат этмек макъсадынен, барып журнални полк комиссарынынъ къолуна бере. Оны насыл бир шараитте тапкъаныны да айтып анълата. Комиссар языларны окъугъанынен шашмалагъан киби ола, сонъ озюне келип:

— Яхшы лейтенант, биз тешкерип корермиз, джинаетчини мытлакъа тапармыз, — дей Нусретке.

Экинджи куню акъшам Нусретни штабкъа чагъыралар. О баргъанда штабда онъа таныш олмагъан учь адамны коре, теменна берип ким олгъаныны айта. Таныш олмагъанындан бири майор экен. О Нусретке ашыкъмай, не вакъыт, насыл бир шараитте, не ерде журнални тапкъаныны тариф этмесини буюра. Нусрет меселени олгъаны киби айтып анълата. Дигерлери де онъа бир къач суаль берген сонъ, озьлеринен машинагъа отуртып алып кетелер. Сонъундан, анълашылгъанына коре, оны дивизия штабына кетирип о ердеки махсус болюкке теслим этелер.

Чокъкъа бармай эки солдат келип онынъ пыштавыны ала, озюни де карцерге алып кетип къапайлар.

— Мен ахмакъ, анъкъав озюмни акъикъий совет офицери олгъанымны тасдыкъламакъ макъсадынен шуларнынъ панджаларына озюмни илиштиргеним, — деп тюшюнген Нусрет.

Мында тааджип этмеге шей де ёкъ, эгер де олар шу ЧПни даа да юкъарыгъа бильдирген олсалар, джинаетчини буламагъанлары ичюн озьлери янаджакъ эдилер. Демек, озьлерини къутармакъ ичюн олар: «Мына бойле къысымда бойле ЧП олды, джинаетчини якъаладыкъ», — деп озьлерини косьтерелер, къабаат исе Нусретке къала. Тефтиш башлана. Бабанъ ким, деденъ ким, сени душманлыкъкъа кимлер тартты, группанъызда даа кимлер бар эди ве иляхре суаллер берип «яшамакъ истесенъ, айтаджакъсынъ» — деп онъа озьлери язгъан протоколларны имзалаткъаналар.

Биз Нусретнен поездда эки сутка кеттик, о да манъа лагерьлерде корьгенлерини, о ерде эляк олгъан бинълернен гунасыз адамлар акъкъында икяе этти, амма бизлер он сутка даа берабер

олгъан олсакъ да, о корьгенлерини айтып битиралмайджакъ эди. Оны шу мусибетлерден яшлыгъы, бедениининъ сагъламлыгъы къуртарса керек.

Мына бойле ве бунъа ошагъан «халкъ душманларынынъ» сайысы эксильмей эп арта эди. Адамгъа «халкъ душманы» ярлыгъыны такъкъан сонъ ойле адам насыл этер де, озюни акълая билир?..

О йыллар, о йыллар… Нидже инсанлар, акъикъий коммунистлер, Ленин партиясына садыкъ адамлар эляк олдылар. Эм эсасен зиялыларымыз къурбан кеттилер. Партия, девлет эрбаплары, язылджыларымыз, илим фен саасында таныткъан мутехассыслар, алимлер ве оларнен берабер чалышкъан, кимсеге белли олмагъан адий совет адамлары.

Худжур ал, бутюн барлыгъынен, къаны-джанынен янъы омюрге, революциягъа садыкъ адамлар, инкъиляп душманлары оларакъ къабаатландылар. Бизим миллий эдебиятымыз да революциядан сонъ дев адымларнен инкишаф этип башлагъан эди. Янъы омюрни, азатлыкъны, азлыкътаки миллетлерге берильген сербестлик — укъукъны йырлагъан шаирлеримиз, бедиий сёз усталары эп чокълашмакъта эди, лякин шу къара куньлерде корюмли эдиплеримизнинъ санки эписи эляк олдылар.

Дюньягъа намы кеткен эдип, тюркий тиллерде олып «Терджиман» газетасыны отуз йыл девамында нешир эткен, тюркий халкъларнынъ медениетини янъы мензильге котерген Исмаил Гаспринский «реакцион руханий джадидист» танылып, онынъ фаалиетини, къалдыргъан зенгин асабалыгъыны огренмек ясакъ этильди, эм аля бугуньге къадар огренильмей къалмакъта.

Улу Октябрь революциясындан сонъ, эдебиятымыз сафына кельгенлер: профессор Бекир Чобан-заде шаркъшынас, языджы, шаркъта янъы элифбенинъ пекинмесини теминлеген шаир, чобан баласы, о да шу девирнинъ къурбаны олды. Умер Ипчи — буюк истидат саиби, къырымтатар совет эдебиятынынъ темелини къойгъанлардан бири, аджайып драматург ве несир эсерлернинъ муэллифи. Буюк бильги ве медениет саиби, аджайип шаир Абдулла Лятиф-заде, истидатлы языджымыз Джафер Гъафар ве даа пек чокълары бефтан эляк олгъанлар сырасындандыр.

Джафер Гъафар озюнинъ «Дуйгъуларым» адлы шииринде:

…Бир къолумда ал байрагъым, бир къолумда винтовкам,
Идеямчюн дамарымда къайнап тура къызыл къан, —

деп язса да, я да «Интернационал чалына», деп адландырылгъан шииринде:

Сенинъ сенинъ гурьленгенде меним козюм юмулсынъ,
Меним олюм мезарыма сен чалынып къоюлсынъ,

— деп язса да эдипнинъ мезары не ерде олгъаныны биле ич кимсе бильмей. Эм шу йыллары Асан акъайлар, яни девлет адындан укюм этильген эр бир тедбир бир минсиз догъру деп, къалпакъ ал дегенде баш алгъан активистлер чокъ эдилер. Ондан да башкъа озь шахсий интикъамыны алмакъ макъсадынен дигерлерини ифтира ёлунен якъкъанлар да аз дегиль эдилер. Махсус почта къутулары киби базы ерлерде асылгъан къутуларгъа бир де-бир адам акъкъында донос, яни «бу адам шу ерде бойле лафлар айтты, я да шай арекет этти», — деп язсалар, шу адам орталыкътан ёкъ олып кете тургъан. Шу фырсаттан файдаланып, озь шахсий карьерасы ичюн чокъ корюмли эрбапларымызны бефтан ёкъ этмеге ярдым эткенлернинъ адлары аз къалса да, бугуньде де арамызда кене расткельгенлер тапыла.

Эльбетте, дженктен сонъ, вазиет текаран да олса, енгиллешкен, тюрленген эди. Энди ойле туташ къапатувлар олмаса да, элли учь сенесине къадар, яни «вождымыз» ольгенге къадар даа бир сыра янъы шиарлар астында кампаниялар зуур эттилер.

Шу йылларда адам чакъмакъ энъ шерефли иш, ватанперверлик, деп билинген. Онынъ ичюн бир де-бир адам къапатылдымы, онынъ душман олгъаныны тасдикъламагъа шаатлар да пек чокъ тапыла тургъан эди. Бугуньки гъайрыдан къурув кунюмизге чокъ шукюр. Шимди ойлелери къашкъыр терисини къой терисине алмаштырып яшайлар. Шу йылларнынъ энъ джиренч асабалыгъы да инсаниетлик, мераметликнинъ етишмеюви олса керек.

Экинджи кере Сейранны соравгъа учь куньден сонъ, яры геджеде юкъусындан турсатып алып кельдилер. Тефтишчи онъа озь ады, фамилиясыны айтып, ишнинъ сонъуна къадар озю алып бараджагъыны бильдирди.

Тефтишчи В. А. Лазаренко даа яш, йигирми беш, йигирми еди яшларында йигит, о озь ишинен пек мемнюн олса керек, о йылларда киноларда косьтерильген мешур тефтишчилерге бенъзеп, арекет эте.

— Мен санъа ойламагъа учь кунь вакъыт бердим. Меним о къадар вакъыт бермеге, меселени шай узатмагъа акъкъым олмаса

да, яптым, чюнки мен сени акъыллы, озь вазиетини яхшы анълагъан адам, нафиле ерде теке киби тирелип отурмаз да, япкъан джинаетлерини гизлемей айтыр деген макъсаднен санъа ойланмакъ ичюн етерлик вакъыт бердим. Кене де текрарлап айтам, эр бир джинаетчи, япкъанларыны гизлемей, айтып берсе, онъа бериледжек джезаны эксильте, йымшаталар, амма ялан айтып тешкерювни бозмакъ, янълыш ёлгъа бурмакъ истегенлерге аладжакъ джезаларына бир дередже даа къошалар. Тефтиш не къадар тез битсе — о сенинъ файданъадыр, эм мында, тюрьмелер ичинде чекишип отурмай лагерьге барып чалышыр, адамлар арасында эвинъдеки киби яшарсынъ. Мына мен санъа мындаки вазиетни анълаттым, сен бала дегильсинъ, къайда тюшкенинъни де пек яхшы анълайсынъ, энди озь такъдиринъ озь къолунъда. Бир даа айтам анда-мында бураджакъ олсанъ, сонъ меселени терс тарафына чевириримиз. Нидже «къараманларны» биз мында памукъ киби йымшаттыкъ. Ойле имкянлар бизде бар. Амма мен беллесем, иш о дереджеге бармаз, ойлеми? Эм шуны да айтып кечейим, мен эр даим бойле чокъ лаф этип, отурмайым, бу бизим биринджи ве сонъки «лекциямыз» олсун, — деп ерине отурды да, къалем кягъыт азырлап, биринджи протоколны язмагъа тедарикленди.

— Мен сизинъ айткъанларынъызны дикъкъатнен динъледим, учь кунь зарфында ялынъыз башыма чокътан чокъ ойландым. Тап балалыгъымдан башлап шу куньге къадар откен аят ёлумны текрар тешкерип чыкътым, амма не ерде насыл бир къабаат ишлегенимни тапып оламадым. Окъудым, чалыштым, зор вакъытларгъа да къатландым, кимсеге шикяет эткеним ёкъ. Дженк башлагъанда мен ордугъа кетмей де биле эдим, чюнки тап балалыгъымдан къулакъ хасталыгъынен къыйналып келем. Шай олса да, дженк башлагъанынен хасталыгъымны дуйдурмай, озь истегимнен джебэге кеттим. Сиз пек яхшы билесиз ки, къыркъ бир, къыркъ экинджи йылларда бизлер ичюн джебэде вазиет агъыр эди. Агъыр дженклернинъ биринде контузиягъа огърап, эссиз алымда эсир тюштим. Лякин, чокъкъа бармай, эсирлер лагеринден къачып кене де озь дженкчилеримиз сафына къошулып дженклештим. Эсирликтен къуртулгъан сонъ махсус чильтер болюклеринден кечип, сонъ текрар орду сафына кирдим. Эгер де шуны джинает сайсанъыз — сизге олгъаны киби айттым. Башкъа бир ерде, бир вакъыт тайпынгъан ерим олмады.

— Сени эсир тюшкенинъ ичюн кимсе къабаатламай, о йыллары тек сен дегиль, миллионларнен адам эсир тюшти, онынъ ичюн

биз кимсени къабаатламаймыз. Атта эсир тюшип душмангъа хызмет эткен унсурларны биле енгиль джезалайлар, сиз кибилерине исе затен сёз тиймей. Чюнки ойлелерини озь вакътында тефтиш комиссиялары этрафлы тешкирдилер. Биз санъа эсирликте олгъаны ичюн къабаат ташламаймыз, меселе мында бам-башкъа.

— Я сиз мени неде къабаатлайсыз айтсанъыз, мен шуны бильмек истейим?

— Шу суальге джевапны да мен сенден эшитмек истейим, мен дегиль де, сен айтмакъ керексинъ, япкъан буюк джинаетинъни. Меним вазифем исе мына шу протоколгъа сенинъ айткъанларынъны язмакъ.

— Мен сизге терджимейи алымны айттым, бир шей гизлегеним ёкъ, даа не айта билем? Соранъ, суаллеринъизге джевап бермеге азырым, — деген эди, тефтишчининъ чырайы тюрленди, протокол кягъытыны четке итеп кене еринден къалкъты. О якъ, бу якъ юрип, меним огюме келип токътады да:

— Сен не, мында да контрлыкъ хызметинъни девам эттиреджек оласынъмы? — Лякин мында ойле шей кечмей, анъкъав паразит! — деди давушыны зияде юксельтип: — Сонъки сефер сорайым, кимлернинъ берген вазифесинен чалышасынъ, айт?

— Сиз насыл вазифени айтасыз? Кимнинъ вазифеси? Сиз мени ким деп ойлайсынъыз?

— Текрар айтам, бу ерде суаллерни биз беремиз, сен исе, алчакъ, меним соравларыма джевап бер, бургъучланма, бизге сен айтмасанъ эр шей белли, не къадар бургъаласанъ эрте-кеч айтаджакъсынъ, мында адам янъылып тюшмей, эм къолайлыкънен эвине къайтмай. Мындан чыкъмакъ ичюн эки ёл бар — бириси лагерь, дигери (о пармагъыны тёпеге тиклеп) о якъкъа, Аллагъа кетелер, анъладынъмы?! Ёкъса аля даа не ерде булунгъанынъны анълап оламайсынъмы?

Сейран башыны омузлары арасына къысып, индемей къалды, лаф айтмагъа къоркъа, чюнки онынъ айткъанлары соравджынынъ ачувыны къозгъай, пис лафларнен сёгюне эди. Затен ондан не талап эткенлерини анълап оламай, озюни, дерсинъ тесадюфен бир батакълыкъкъа баткъан киби ис этти. Не къадар къуртараджакъ олып, джан аляметинен чекишсе де, даа да теренге баткъан киби ола, не япаджагъыны, насыл этип оны акъсыз ерде къабаатлангъанларыны бильдиреджек олып чекише, юреги чапалана.

Сейран озь фикириндже бир ерде янъылдым, деп биле, о да шу шеэр багъчасындаки эйкельге «багъышлангъан» сёзлери. Эгер де

Абдул шу вакъыт онынъ айткъанларыны язып берген олса, я да озю келип чакъса биле, онынъ айткъанларыны тасдыкълайджакъ шаат ёкъ, чюнки о куню шу ерде оларнынъ экисинден башкъа адам ёкъ эди. Эгер о акъылсызлыгъына барып шай десе биле, о сёзлерни Абдул озю айтты дие биле, барсын о вакъыт ким акълы олгъаныны тасдыкъласын?..

Лякин о багъчада олгъан лаф акъкъында Сейран соргъуджыдан бир лаф эшитмеди, демек мында башкъа бир яланларгъа ёл берильсе керек, деп эрте-кеч озюни мытлакъа акълайджагъына ишана эди.

— Хафизовны чокътан билесинъми? — деди Лазаренко Сейранны агъыр ойларындан уянтып.

— Театрде ишлеген Хафизовмы?

— Э, шу якъын достунъ, берабер дертлешип юрьген фикирдешинъ.

— Мен Хафизовнен къайтып шу ерге кельген сонъ таныш олдым. О да бир вакъытлары Москвада театр институтыны битирген, сонъ чокъ йыллар Къырымда чешит театр группаларында чалышкъан, дженк йыллары оккупацияда олгъан, къыркъ дёртнинъ майысында эр кеснен берабер бу якъларгъа сюргюн этильген. Онынъ миллети къазантатары олса да неичюндир о ерлерде яшагъан къазантатарларыны да бизимкилерине къошып сюргюн эттилер.

— Я не фаркъы бар, эпинъиз татар, эпинъиз фашистлерге хызмет этсенсинъиз, эпинъиз саткъынларсынъыз, татарлар бутюн вакъыт рус девлетине къаршы курешип кельгенлер. Сизлерни мында дегиль де, Колымагъа джёнетмек керек эди, я да ер юзюнден затен ёкъ этмек сыра эди, амма бизим девлетимиз кене де йымшакълыкънен бакъты, аджыды.

— Я ордуда дженклешкенлер, гизли тешкилятларда, партизан отрядларында немселерге къаршы курешкенлер де аз дегиллер де?

— Немселерге хызмет эткенлернинъ япкъан джанаварлыкълары къалгъанларыны да къабаатламагъа етерлик акъ бере. Укюмет нафиле ерде кимсени джезаламай. Я санъа ким акъ берди девлетимизнинъ чыкъаргъан къанунларыны музакере этмеге, сен ким олдынъ, саткъын?

— Меним ойле акъкъым ёкъ, эм мен кимсенен о акъта лаф эткеним ёкъ.

— Билемиз сенинъ бир гунасыз меляике олгъанынъны. Мени динъле: сен ойле мен бильмедим, эшитмедим, корьмедим деп

бизим башымызны кутьме, акъылынъны топла да, соравларгъа догъру джевап бер, меним сабырым сынъырсыздыр беллеме. Хафизовдан башкъа группанъызда даа кимлер бар эди?

— Я о да насыл группа? Мен мектепте иштен бошагъан сонъ, иш арап чокъ ерлерге мураджаат эттим. О вакъыт Хафизовны да чалышкъан еринден чыкъаргъанлар, о да иш арап юре эди. Кимерде экимиз бирликте шу макъсаднен юрьдик, лякин бир ерде не ичюндир бизни ишке алмадылар, айтмакъ истегеним Хафизовнынъ мени шу бирликте иш къыдырып юрювимиз багълады.

— Ёкъ, сизни эвеля антисоветизм багълады, эм башкъа тюрлю олмасы да мумкюн дегиль, мына мында шу акъта да лаф этмек керек. Иш арап ёрулгъанларынъызны башкъа ерде айтырсыз, бу ерге тюшкен сонъ меним соравларыма догъру джевап бермек керек, енгиль этек къадынлар киби бургъучланмакъ керекмей, айван!

Сейранны насылдыр бир къоркъу басты. Ичине сувукъ кирген киби олды. Чюнки тефтишчининъ озюнде, затен мерамет дуйгъусы ёкъ, о сухбетдешининъ насыл бир мушкюль алда къалдыргъаныны анъламакъ дегиль, эшитмек биле истемей. Меселени анълагъан сонъ къоркъты. Озюни акълая биледжек ишанчы да сёнди, дерсинъ инсан тилини анъламагъан бир кучь оны мытлакъа ер юзюнден ёкъ этмеге тырыша. Бефтан къабаатланаджагъыны дуйды. Эвельден азырлангъан джевапларынынъ да мында ерсиз олгъаныны анълагъан сонъ юреги сыкъылгъан киби олды…

Тефтишчи исе нелердир яза. Оны Сейраннынъ такъдири дегиль де, башлыкъ тарафындан онъа авале этильген вазифени, яни тез вакъытта девлет джинаетчисининъ юзюни ачмакъ ичюн керек усуллар булып, тефтишни тездже битирмесини талап эткенлерини козьде тутып иш коре. Ниает, протоколны язып битирген сонъ:

— Динъле окъуйым, сонъ имза этерсинъ? — деп окъуп башлады: «Мен, Сейран Халайджы, ордудан къайтып шу шеэрде яшап башлагъанымдан берли, мында яшагъан эали арасында девлет къурумына къаршы курешмек истеген унсунлар тапып, чайханелерде, тойларда, дуаларда ве башкъа онъайтлы ерлерде девлет низамына къаршы тешвикъат алып бардым. Сонъ вакъытларда манъа шу ишимде Хафизов ярдым этти. Хусусан сюргюнде олгъанлар арасында режимге табий олмамакъ, комендатурагъа къатнап адам чакъкъанларны ёкъ этмек ве девлет органларына шикяетлер язып турмакъны айттым. Сонъ вакъытларда, заводда чалыша башлагъан сонъ о ердеки ишчилер арасында да антисо-

ветизм тешвикъатыны алып баргъанымны инкяр этмейим, деп имза къоям». — Эшиттинъми, догъру язылгъанмы? Кель имза эт.

— Я мен сизге о язгъанларынъыз киби ич бир шей сёйлегеним ёкъ да, айретте къалам, о къадар ялан уйдурмакъ олурмы? Мен не ерде олгъанымны билем, лякин эр алда бир шейни олгъаны киби язмакъ керек, ольдюрсенъиз биле мен бойле протоколны бир вакъыт имзаламам.

— Имзаларсынъ, дёртаякълап келип имзаларсынъ (агъызгъа алынмагъан къатмерли сёгюнчлер) мында санъа ошагъан акъыллылар даа чокъ эди. О якъы къолай меселе, амма мен сени окъумыш, бильгили адам, деп санъа яхшылыкънен анълатмагъа тырышам, эгер де джанынъны къуртармакъ истесенъ бундан башкъа имкян ёкъ олгъаныны айтам, сен исе шу ерде де озюнънинъ ят унсур олгъанынъны текрар косьтермеге тырышасынъ, ороспуланасынъ, кель имза чек!

— Ёкъ, мен япмагъан ишиме, яптым деп оламам.

— Я сен мында не ялан таптынъ?

— Бириндживден, мен ордудан къайтып кельген сонъ, сиясетнен дегиль де икътисадиятнен мешгъуль олдым, эсасен насыл кечинмек: анамны, озюмни кечиндирмек ичюн ойландым. Мектептен кеткен сонъ вазиетим даа да мушкуль олды. Мен ярынгъа насыл этип бир пиширим къартоп тапайым, деп ойландым, сиз исе мени девлет сиясетине къаршы курешкен ят унсур этип бельгилейсиз.

— Сен дипломат экенсинъ де, къ… озюнъни акъ сютнинъ къаймагъы этип чыкъарасынъ. Яхшы, эгер де сен ашыкъмай экенсинъ, бизлер де ашыкъмаймыз. Эм котеклеп имза эттирмеймиз, куню келир, озюнъ ялварып имзаларсынъ, — деп телефонны алды да невбетчини чагъырып: — Алып кет, — деп ташлады.

Пиво заводынынъ клубында отькерильген топлашувдан сонъ сюргюндекилернинъ вазиетлери даа да бетерлешти. Чюнки шу бириндживи топлашувдан халкълар мытлакъа яхшылыкъ беклей эдилер, энди меселе мытлакъа аль олуныр, бизлерни кене де ватанымызгъа къайтарырлар деген умют буюк эди. Шу умют де сёнген сонъ, яшамасы даа да эзиетли олды. Комендант Залымов исе аксине озюнинъ укюми къавийлешкенини сезип комендатурагъа имза этмек ичюн кельгенлерге: «Сиз топлашувда айткъаларыны эшиттинъизми? Мына шай, ким де ким тертипни бозаджакъ олса менден имдат беклемесин, биз кимсеге девлет къанунларыны бозмагъа ёл бермемиз, — деп яраларына туз сепкен киби

адамларны ынджыта, онынъ къолуна бойле кучь бергенлерине севине, дерсинъ пек месулиетли иш япкъан девлет эрбабы киби къабарып юре.

Дюньяда энъ агъыр, чекильмез ашшалыкъ — табиат акъыл-фикир бермеген шахсларнынъ къолуна берильген укюм нентидже-синде эалининъ олардан чеккен аизарлары, фаджиалары олса керек…

Шу хайырсыз топлашувдан сонъ пек чокълары гонъюльден тюшти, ишке бармай, баш урмагъа ер тапалмай юрьдилер. Чюнки олар эрте-кеч меселе айдынланыр, бизим бефтан хорлангъаны-мызны анъларлар, бу янълышлыкъны бакъып тюзетирлер, деген умютнен яшай эдилер.

Ойле олса да эр ким умютини ёкъ этмеди. Акъикъат ичюн курешмек, меселени девлет эрбапларына етиштирмек керек деп бильдилер.

Чокъкъа бармай, даа ордудан якъында кельген капитан Усеин ве уйкен лейтенант Джафер Москвагъа барып, меселени тамы-рындан бильмеге ве мындаки вазиетни анълатмакъ къарарына кельдилер. Олар ордудан къайткъан сонъ мында келип комен-датуранынъ джедвелине тюшселер де, бир шейден къоркъмай юре, керек олгъанда тап область комендантурасына да барып ёл берильген акъсызлыкъларны айталар, Залымов кибилерине олар табий олмайлар.

Оларнынъ Москвагъа кетеджеклерини эшиткенлернинъ пек чокълары эллеринден кельгенине коре сермия топламакъ къа-рарына кельди ве ойле де яптылар. Ёлджулар «бизге ярдым керекмей, сизлер озьлеринъиз мухтаджсынъыз» деселер де, халкъ баягъы пара топлап оларгъа берди. Халкътан пара алгъан сонъ офицерлерде месулиетлик даа да артты. Энди олар озьле-рини, халкъ векиллери сайып азырлана башладылар. Азырлыкъ эльбетте, гизлиден олды. Шай олса да, оларнынъ ёлгъа азырлан-гъанлары комендантkъа беян олунды. Эм чокъкъа бармай, Усеин ве Джаферни область комендатурасына чагъырдылар.

— Сиз кимнен курешмек истейсинъиз? — деди область комен-датурасынынъ башы, кельгенлерни озь кабинетине кирсетип — Совет акимиетине къаршы чыкъаджакъ оласызмы? Шашам сизге, совет офицерлери олып, бойле адий шейлерни анълап олама-гъанынъызгъа тааджипленем. Эсинъизни топланъ, рухсетсиз ёлгъа чыкъар экенсиз, девлет къанунларына къаршы курешкен-

лерден олып, джезаланырсыз. О вакъыт мен шахсен тырышсам биле сизге ярдым этип оламам.

— Багъышланъыз, — деди капитан Усеин, — Биз девлет къанунларыны сизден осал бильмеймиз, эм биз девлетимизнинъ сиясетине къаршы арекет эткенлерден де дегильмиз. Мында пек чокъ анълашылмагъан шейлер ола. Биз не ичюн джебэде джанымызны аямай дженклештик, аилелеримизни сюргюнге джёнетинъиз деп ми? Мен эминим ки, къабааты олгъанлар озь япкъан джинаети ичюн джевап бермек кереклер, акъсыз ерде адамны бизим девлетимизде къабаатламазлар. Биз акъикъатны бильмек истеймиз, башкъа мерамымыз ёкъ. Эм кимсенен курешмеге де ынтылмаймыз.

— Мадем ки, сизлер девлет чыкъаргъан къанунларны акъсызлыкъ деп саясынъыз, демек девлетке къаршы арекет этесинъиз. Ойле олып чыкъа, анъладынъызмы? — деди комендант.

— Яхшы, бизлер шу сиз айткъан сёзлерни чокъ эшиттик, — деди Джафер. — Я онъа бу орденни не ичюн бердилер? — деди о, кокюсиндеки «Къызыл йылдыз» орденини косьтерип. Сиз арбий адамсыз, джебэде орден, медаллер насыл къазанылгъаныны яхшы билесиз.

— Сиз бир шейни козьден къачырасыз, — деди комендант кабинетинде о якъ, бу якъ юрип. — Сизге орден акълы берильген, меним бунъа ич шубем ёкъ. Дженк даа девам эткенде ким не япты, къачан япты, не ичюн япты, деп тешкерип отурмагъа имкян, вакъыт ёкъ эди, меселе арбийджесине чезильди, мына сиз меселенинъ шу тарафыны да анъламакъ керексинъиз.

— Демек, русларда бир айтым бар, «Дагъ кесильгенде ёнгъанлары этрафкъа сачрай», дейлер. Бизде исе онъа ошагъан «Къурунен берабер яш да янар», дейлер, лякин социалист джемиетинде ойле тюшюнмек я да арекет этмек мумкюн дегильдир. Бутюн бир халкъны акъаретлемек тюбю-тамырындан янълыш фикир, эм мен бу фикирни эр ерде айтам, чюнки шу акъикъатны бильмемек, онынънен разылашмамакъ мумкюн дегиль. — деди Усеин сухбетке екюн чекмек макъсадынен.

— Бизлер Москвагъа мудафаа министрлигине барып, ким олгъанымызны, не макъсаднен кельгенимизни анълатмакъ истеймиз. Мен беллесем о ерде бизлерге ачыкъ-айдынъ меселенинъ аслыны бильдирирлер. О ерде бизге не деселер, биз шай да япармыз, эм къайтып келип халкъкъа да акъикъатны айтырмыз, бизим макъсадымыз да шу.

— Текрар айтам, мен сизге рухсет бералмайым, рухсетсиз кетсенъиз къанун боюнджа арекет этерим, къапалып кетер ве бир даа чокъ вакъыткъадже халкъынъызны да корип оламазсынъыз, лаф битти. Мен сизлерге вакъытымны аямай вазиетни анълаттым, — деп къабул биткенини бильдирди.

О ерден чыкъкъан сонъ достлар пиво сатылгъан ерге барып бир четке чекильдилер. Экисининъ де гонъюллери къырыкъ эди. Комендатурада олып кечкен лафлардан сонъ, Москвагъа барып вазиетни анълатсакъ мытлакъа бир яхшылыкъ олур деген умют эксильди. Оларны насылдыр бир агъырлыкъ, юкъусыз геджелерден сонъ пейда олгъан азапларны анъдыргъан раатсызлыкъ къыйнап башлады. Ичильген пиволар да енгиллик бермеди.

— Билесинъми, — деди Усеин, пиво мешребесини текрар толдурып, — мени эписинден зияде комендантнынъ айткъанлары къоркъуза, эм онынъ айткъанларынен де разы олмамакъ къыйын, пек чокъулары да шай тюшюнелер. Джинаетлик яхшылыкъны бастыра экен, дерсинъ бизден башкъа оккупирленген ерлерде немселерге хызмет эткенлер тапылмагъан, тек бизде олгъан. Я мен озь козюмнен Украина, Белорусияны азат эткенде корьгенлеримни кимлерге айтып инандырырсынъ? Саткъынлар эр вакъыт, эр ерде олып кельди. Бунъа дженк дейлер. Амма къабакъ бизге патлады.

— Ойле, лякин бизлер эр алда башлагъан ишимизнинъ сонъунъа чыкъайыкъ, — деди Джафер бираз ойлангъан сонъ. — Мен эр алда тёпеде бизни анъларлар, вазиетни тешкерип корерлер деген умюттем, ялынъыз бизим кеткенимизни оларгъа дуйдурмамакъ керек, акс такъдирде ёлда тутып къапаттырлар. Москвагъа да барып чыкъалмай къалырмыз.

— Я насыл дуйдурмазсынъ? Бизим эр адымызны олар яхшы билелер. Шай олса да, сенинъ айткъанларынъ догъру, бизге мытлакъа Москвагъа бармакъ, алымызны бильдирмек керек. Мен беллесем бизге 8—10 кунь огюне кимсеге дуйдурмай самолёткъа билет алмакъ, сонъундан я хасталанмакъ, я да зарур бир ишнен мешгъуль олып оларны тынчландырмакъ, сонъ кимсеге дуйдурмай ёлгъа чыкъмакъ керекмиз.

Шай деп, йигитлер комендантнынъ тенбиелерине бакъмай мытлакъа Москвагъа бармакъ, девлет реберлерине вазиетни анълатмакъ истегинден къайтмадылар.

Диваргъа пекитильген эки тахта устюне Сейраннынъ эвинден кетирильген тёшеги яры асувлы тура. Агъыр тынчлыкъны

вакъыт-вакъыт коридордаки къаравулларнынъ сёгюнчлери, я да шатырдап ачылгъан къапыларнынъ давушы боза. Камераларда соба затен ёкъ, яз-тыш тышарыдаки ве камерадаки арарет бир ола. Яз сыджагъында о ерде сувдан чыкъкъан балыкъ киби нефес аласынъ. Кяде бир шашмалап о ерде чибин кирсе махбюслерге буюк эглендже ола, чыбыннынъ арекетлерини сейир этип вакъыт кечиресинъ. Къыш куньлери, аязда цемент пол устюнде къалтырап, акъшам «отбой» эмирини беклеп турасынъ.

Кяде бир демир къапыгъа бакъа-бакъа козюне чешит ресимлер кинодаки арекетлер корюне. Сонъ акъылынъны ойнатмайым, деп тура да омузынънен де сагъ диваргъа ве сол диваргъа урулып юре башлайсынъ. Омюринъде олып кечкен меракълы адиселерни хатырлап озюнъни эльге алмагъа тырышасынъ.

Сонъки соравдан сонъ учь кунь Сейранны чагъырмадылар, бесе-белли шай янгъызлыкъта къыйнап макъсадларына иришмек къарарына кельселер керек. Эм шай да олды. Дёртюнджи куню Сейран чыдап оламай къапыны тепмелеп башлады. Невбетчининъ сёгюнчлерине, къакъыштырувларына бакъмай, оны соравгъа чагъырмаларыны талап этти. Ниает акъшам, махбюслер яткъан сонъ оны соравгъа алып кеттилер.

— Раатлыгъынъызны бозгъанымыз ичюн афу этерсиз, — деди Лазаренко мыскъылнен, — Сенинъ ишинъ иш! Девлетнинъ отьмегини ашап ятасынъ, эр шей бедава, сонъ бизден даа не талап этесинъ, паразит?! Ёкъса меранъа радио къояйыкъ, тазе газета-журналлар кетирейик, эгленмеге бир къадынчыкъ тапайыкъмы? Не ичюн ички режимни бозасынъ, къапыны тепмелей экенсинъ, къана не истегинъ бар?

— Меним бир истегим бар, оны да сиз билесиз, мен не ичюн къапалгъанымны, не джинает ишлегенимни бильмек истейим, башкъа сизден бир тюрлю талабым ёкъ.

— Ах, сени хаин душман! Сен аля бугунь даа не ичюн отургъанынъны бильмей экенсинъ, шаймы? Я четэль шпионларына берген малюматларынъны, ватанынъа япкъан хаинликлерни унуттынъмы, ёкъса бизде шай бир къабааты олмагъан адамларны тутып къапаталар беллейсинъми? Ойлеми? Сенинъ киби саткъындан эр шейни беклемек мумкюн. Лякин санъа бир даа хатырлатам: бу ерге тесадюфен тюшкенлер олмай. Сен исе бизни де акъаретлемек истейсинъ. Мен санъа шу фикиринъден вазгеч дер эдим, чюнки сенинъ япкъан джинаетлеринъ шай да етерли, арткъачы керекмей, озь-озюнъни чукъургъа итеме.

— Ойле олгъанда манъа затен лаф этмек керекмей экен де, мен не айтсам, насыл джевап берсем, сиз эписини джинаетке тартасыз, ойле олгъанда манъа не япмакъ, не айтмакъ керек?

— Япкъан хаинликлеринъни, озь группанъа кирген адамларны, тыш мемлекетлернен олгъан багъынъны, алякъанъны — мына не айтмакъ керек, эм бир ерини бурып отурмакъ керекмей, догърусыны айткъанларны, кимлернен багълы олгъанларыны айтып, озь къабаатыны таныгъанларны махсус мадде боюнджа къабааты йымшатыла, джезасы эксильттире. Эгер де яшамакъ истесенъ, мына шу айткъанларымны эсапкъа ал, — деп санъа къач кере текрарладым?

Сейраннынъ юрегини къоркъу сарды, нефес алувы агъырлашты, дерсинъ котерильмейджек бир агъырлыкъ оны ерге баса, догърутмакънынъ имкяны ёкъ киби… Чюнки о не айтса да, насыл мисаллер кетирсе де озюнинъ акълы олгъаныны, къабааты олмагъаныны исбат этип олмайджагъыны анълагъан сонъ шу сувукъ къоркъу онынъ тенини титретти, дерсинъ альпинистлер киби юксекликке чыкъмагъа тырышса да, йипи мына-мына узюледжек.

Соравджы Сейраннынъ нафиле ерде къапатылгъаныны козь огюне биле кетирип оламай, ачувлана, козьлерине къаранлыкъ тюше. Бир къач кере еринден турып, урмакъ истеп элини де котере, лякин уралмай бесе-белли онъа башкъа усулнен иш корьмек авале олунды.

Бираз озюне кельген сонъ Сейраннынъ бетине тюкюрди, энъ пис сёзлернен сёгюнип алды. Вакъыт исе эп кете… Энди ярым йылдан зияде вакъыт кечсе де тефтишчи кодексининъ конкрет бир маддесине базанып екюн чыкъаралмай. Лазаренконы, тефтиш болюгининъ башы полковник Березов денъиштирди. О энди эсли башлы адам, кяде бир арбий кийимнен келе, лякин чокъусы вакъыт адий граждан урбасынен юре.

Ильки соравларында о Лазаренко киби багъырмай, сёгюнмей сербест лаф эткен олып иш корьсе де, сабырсызлыгъы сезилип тура, вакъыт-вакъыт жилетининъ джебинден насылдыр таблеткалар чыкъарып юта эди.

Экинджи соравынынъ сонъунда о мында чокъ къулланылгъан усулнен, яни юкъусызлыкънен чекиштирип макъсадына иришмек истеди. Озю кеткен сонъ ерине Лазаренконы къалдырып, саба «подъём» эмири берильгендже Сейранны камерагъа ёлламай башладылар.

Алтынджымы, единджими геджеси оны «отбойдан» сонъ тефтишчининъ алдына кетирип отурттылар. Чокъкъа бармай, Сейран отургъан еринден юкъусырап йыкъылды. Деръал оны тепмелеп турсаттылар да энди башкъа усул кяр этмеджегини анъласалар керек, урып багъладылар…

Белли ки, о ерде не къадар багъырсанъ да эшитеджек, я да «бу адамны не ичюн ура экенлер» дейджек кимсе ёкъ. Янаша одаларда чалышкъанлар исе ойле адий алларгъа алышып къалгъанлар, озьлерини ич де сыкъмайлар, я да келип сейир этелер.

Сейран эсирлер лагеринде де чокъ котеклер ашагъан эди, немселер де къыйнав усулларыны пек яхшы билелер, шай олса да о ерде сени ким ургъаныны билесинъ, о душман, сенинъ къан душманынъ, сен оны ольдюрмек ичюн чыкъкъансынъ, о ерде бир де-бири ольмек керек, ким-кимни енъсе о да акълы оладжакъ, оны билип турып душмандан имдат беклемеси де зор. Амма озь ватандашынъдан котек ашагъанда ялынъыз джисманий тарафтан дегиль де, рухий къыйнавлар да азаплайлар, чаресиз вазиетте къалгъанынъа окюнесинъ…

Ойле бир вицджансыз къылынувдан сонъ Сейранны эки адам бир камерагъа кетирип ташладылар. Къапы къапалгъанынен о ердеки махбюслер Сейранны озь ерлерине яткъызып сувлы чулларнен яраларыны сильди, гонъюлини алмагъа тырыштылар. Бираз озюне кельген сонъ янында кимлер олгъаныны сорап, къоркъа-къоркъа лаф эте башлады. Олар да Сейраннынъ семетдешлери, экиси де эсли-башлы, алтмышны кечкен адамлар эди.

Сейран чокъ айлар ялынъыз дёрт дивар арасында озь ойларынен чекишип джанына такъ эткен эди, энди лаф этмеге адам тапылгъанына севинди, агъырлары да енгиллешкен киби олды. Къартлар да онъа озь эвлядлары киби урьмет этелер. О заваллылар джаиль, рус тилини бильмейлер, не ичюн чекиштирильгенлерининъ себебини де анълап оламайлар, гедже-куньдюз Аллагъа дуа окъуй, ондан имдат беклейлер.

Бираз озюне кельген сонъ Сейран оны насыл олды да, озь камерасына къапамай шу къартларгъа кетирип къошкъанларына тааджипленди. Чюнки тефтишчи о озь къабаатыны танымагъандже, группасына кирген дигер унсурларнынъ адларыны айтмагъандже вазиети тюрленмейджегини чокъ керелер текрарлагъан эди, эм энди бир афта къадар оны соравгъа чагъырмадылар. Насылдыр бир янъылыкълар олгъангъа ошай…

Къартларнынъ исе энди ишлери екюнленген, олар суд беклеп отуралар. «Бельким меним ишим де биткендир?» — деп ойланды Сейран, кене де яхшылыкъ умют этип. Лякин судкъа къадар онъа даа чокъ «кечитлерден» кечмек керек олды.

Тефтиш болюгининъ башы Березов Сейранны кореджек козю ёкъ, о даима онынъ арекетлеринден корюнип тура. Ёкъса, онъы шу вакъыткъа къадар сындырып оламагъанына ачувланамы, я да шу вакъыткъадже тиренгенине къызыкъыпмы — не де олса, оны мытлакъ девлет ичюн пек хавфлы джинаетчи олгъаныны исбат этмеге тырыша эди. Ихтимал шу бир йылдан чокъ вакъыт ичинде о озю де, Сейраннынъ нафиле къапалгъаныны анълагъандыр, лякин биле-биле оны мытлакъа террорджылыкъта къабаатламагъа тырыша эди. Эм арбий трибунал ичюн азырлангъан протоколлар эписи де шу маддеге аит эдилер.

Ниает, Сейранны да чокътан бекленильген судкъа азырлап башладылар. Суд къапавлы олды. Четтен онъа кимсени кирсетмедилер. Ялынъыз шаатлар, белли бир вакъытта кирсетилип чыкъарылдылар. Энъ меракълы ери шу эди ки, Сейрангъа рус тилини пек зайыф бильген бир къадынны акълайыджы тайин эткенлер. Сейраннынъ ондан хабери де олмады. Шу къадын судда турып шай деди: «Товарищ, изделил болшой преступление, но он все пиризнал, надо смотрет». Шай олса да, протоколгъа бир саифеге къадар «адвокатнынъ» нуткъыны яздылар.

Суд башлангъанда, судья Сейрандан:

— Сиз къабаатынъызны таныйсынъызмы?

— Ёкъ, мени акъаретлемек ичюн къулланылгъан кодекс маддelери эсассыз, оларны манъа суньий оларакъ япыштырдылар, — деп джевапланды Сейран.

Прокурор, даа догърусы девлет къабаатлайыджысы Чернов озь сёзюнде:

— Мен дикъкъатнен тефтиш материалларны козьден кечирдим, джинаетчининъ акъикъатен чет мемлекет агенти олгъанына ич де шубе ёкъ, озь адымдан онъа энъ юкъары джеза — атув берильмесини теклиф этем, — деп ерине отурды.

Сейранны прокурорнынъ чыкъышы, онынъ талабы шашырды, чюнки «атмакъ» джезасы ичюн тешкерюв протоколларында «шаатларнынъ» айткъанларында ич бир эсас ёкъ эди. Эсас шаат Сейраннен ордуда берабер олгъан бир танышы — судья, онъа:

— Сен бу киши Америка разведкасынен багъ тута, мен оларнынъ сухбетлешкенлерини корьген эдим — деп айткъан эдинъ, айткъанларынъны тасдыкълайсынъмы? — дегенде о, буз-бузлап:

— Ёкъ, мен ойле шей айтмагъан эдим. Оны ким язгъан, — деген эди. Оны суд залындан сувукъ къанлыкъле чыкъаргъан эдилер. Шай олса да, прокурорнынъ теклифи кимсенинъ кейфини бозмады. Ялынъыз Сейран прокурорнынъ айткъанларыны эшитип, бузлу сувгъа баткъан киби олды, чокъ вакъыт бутюн тенине джайрагъан титис къалтыравыны енъалмай чекишти. Ниает, онъа «сонъки сёз» берильгенде, озюни къолгъа алды да:

— Эгер мени кунь эвельси ольдюрильмеси керек деп, танылгъан олса, мында суднынъ да кереги ёкъ эди. Мен не айта билем, мен сизлерге эр шейни олгъаны киби, бир шей гизлемей айттым. Мени къабаатламакъ истеген мадделерге аит: Мен ич бир шей япмадым, эм де япып да оламаз эдим. Экинджи мадде манъа тефтишчилер болюги тарафындна эсассыз юкленильди. Кене текрар айтам, мен девлетимизнинъ къанун-къаиделерини бозгъан ич бир тюрлю джинает япмадым, амма мени мытлакъа ёкъ этмек, ольдюрмек керек десенъиз — о сизинъ ишинъиз, — деп ерине отурды.

Сейраннынъ айткъанларыны суд реиси дикъкъатнен динълеген эди. О, еринден турып:

— Ярынгъадже судда тенефюс илян этиле, — деди.

Сейранны о ерден догъру атыладжакълар камерасына алып кетип тыкътылар. О ерде бир озю къалгъан сонъ, Сейран терен ойларгъа далды. Бутюн омюри козю огюнде джанланды. Озюнинъ нафиле ерде, кимсенинъ хабери олмадан, эляк оладжагъына окюнди, бизим омюримизде акъикъат къалмагъанына, девлетимизнинъ инкишафына насылдыр акъылгъа ятмагъан бир ят кучь кедер эткенини бутюн барлыгъынен сезди. Инкъилябнынъ буюк къурбанларынен къазангъан сербестликнинъ ёкъ олгъаныны ис этти. Шай олса да, яшамакъ, илериде акъикъат енгенини корьмек истеги эр шейден кучьлю эди…

Бекчилер исе, эр вакъыттаки киби, озьлерини сыкъмай, коридорда сёгюше, шакъалаша эдилер. Акъшамлыкъ курпе боткъасы кетиргенде, Сейран, озю не япкъаныны яхшы анълап оламай, эр вакъыттаки киби чанагъыны узатты. Эки къашыкъ боткъасыны алып, ерине отургъан сонъ, озю-озюне «я мен не япам?» — деп кулюмсиреди. О озюни къолгъа аладжакъ олып тырыша, теляшыны бастырмакъ истей, лякин юрегининъ чапалангъаныны бастырып оламай, кимерде юреги келип богъазына тыкъылгъан киби ола, сонъ, дженк йылларыны хатырлай, къач керелер олюмнен бет-бетке расткелишкенлерини козь огюне кетире, эки кере агъыр яраланса да, яшлыкъ енъди. Лякин шу ерде атыладжакълар каме-

расында дженк вакъытында сагъ къалгъанына ынджынды. Шу дженк мейданларында эляк олмагъанына языкъсынъды. Шай олгъан олса, догъмушлар, таныш-билишлер оны дженк мейданында эляк олды деп, билир эдилер. Мында исе «халкъ душманы» тамгъасынен дюньяны этеджеги чыдалмаз азатлар догъура, эм мезарынынъ не ерде олгъаныны ич кимсе бильмейджек. Куню келип, акъикъат енъгенде, шу видждансыз йылларнынъ къурбанлары акълансалар биле кимсе оларнынъ не ерде джан теслим эткенлерини билялмайджакъларына окюнди…

Шу агъыр ойларнен Сейран гедже козь юммай, чекишип, сабаны тапты, эм де шу дередже къыйналды ки «энди не олса, олсун, ялынъыз, тез олсун», деп сабырсызлыкънен кене де шу суд олгъан ханеге алып бармаларыны бекледи. Ниает, шатырдап, камеранынъ къапысы ачылгъанда Сейран озюнде бир енгиллик дуйгъан киби олды, чюнки олюм беклеп отурмакъ олюмнинъ озюнден де къыйын олгъаныны о, шу гедже анълагъан эди.

Суд реиси сонъки къарарны окъумаздан огюне бир ань Сейрангъа назар ташлады. Сонъ ашыкъмай окъуп башлады, о джинаетчини 58-8 маддесинен къабаатлангъаныны эсассыз таныды, шаатлар шу маддени тасдыкълайджакъ киби бир малюмат бермегенлерини, джинаетчи Сейран Хайлайджы «советлерге къаршы тешвикъат», деп махкемеге тартылгъаныны, он йыл азатлыкътан ве беш йыл сайланмакъ эм де сайламакъ укъукъындан марум этильгенини, эгер джинаетчи суднынъ къарарына разы олмаса, онъа етмиш эки саат ичинде шикяетини бильдирмеге акъ берильгенини илян этти.

Суд реиси бир шейлер даа окъуса да, Сейран онынъ айткъанларыны энди эшитмей, олюм панджасындан къуртулгъаныны анълагъан сонъ, озюнде буюктен буюк бир ёргъунлыкъ ис этти, дерсинъ учь кунь, учь гедже токътамай агъыр юк ташыгъан, аякълары джансызланып кетти ве ерине отура къойды…

Эр шей тенъештирювнен билине дегенлери догъру экен, Сейран да сувукъ олюм къоркъусындан сонъ, он йыл лагерь джезасы хавфы бир сеят киби кельди. Чюнки о сагъ къалса мытлакъа шу акъсызлыкълар, шу туташ къапатувлар, атувлар бизим омюримизде ёкъ оладжагъына ишана эди…

Усеиннен Джафернинъ, комендантнынъ разылыгъы олмадан къайдадыр кеткенлерини шеэрчикнинъ эалиси арадан афта кечкен сонъ бильди.

Бельки хаберлери де олмайджакъ эди, эгер оларнынъ къадынларыны область комендатурасына чагъырып бир суткадан

зияде тутмагъан олсалар, акъикъат арап кеткенлерге ёлджулыкъ масрафларыны кунь эвельси, ишанчлы адамлар, къазанчлары бир джорукъ олгъан шеэр сакинлери кимсеге дуйдурмай топлап берген эдилер. Комендатура сонъундан кимлер пара бергенлерини де билип, чагъырып сорасалар да кимсени къапатмадылар.

Демек, анълашылгъанына коре, «къачакъларнынъ» ёкъ олгъанларыны башта комендатура бильген. Джемаатнынъ айткъанына коре, офицерлернинъ къадынлары комендантктъа эр шейни олгъаны киби айтып анълаткъанлар. Бундан сонъ комендант озю де шашмалагъан киби олып, насыл арекет этмекни бильмей къалгъан.

— Олар бизим къолумыздан бир якъкъа кетип къуртуламазлар, чокъкъа бармай къолгъа тюшер, озь джезаларыны алырлар, — дегенде Усеиннинъ къадыны коменданткъа:

— Олар совет офицерлери, фашистлернен дженк эткенлер, къачаджакъ олсалар анда къачар эдилер, олар къачакълар дегиль де, акъикъат арап кеткенлер, — деген. Комендант сёз айтамай сусып къалгъан. Эм къадынларнынъ бетлерине бакъмагъа да джесарет эталмагъан.

Ким биле, бельки онда да виджддан азабы пейда олгъандыр, я да инструкция боюнджа бойле шараитте насыл арекет этмек кереклигини бильмегенлеринден, тез-тез меселенинъ устюни къапатмагъа ашыкъкъандыр. Ялынъыз Залымов шу апайларны да, акъча бергенлерни де, къапатмакъ керек, деп тырышса да, онъа къулакъ аскъан олмагъан.

Шу вакъиалардан сонъ шеэр эалисининъ гонъюллерини гъайрыдан умют ышыгъы исиндирген киби олды. «Москва бизим мындаки вазиетимизни бильсе, мытлакъа меселени тешкерип корер, бир яхшылыкъ олмакъ керек». Сабырсызлыкънен озь векиллерининъ къайткъанларыны беклеп турдылар.

Арадан бир айдан зияде вакъыт кечсе де, кеткенлерден хабер-тебер олмады. Не олды, не къалды экен, деп раатсызланалар, акъшамлары ишанчлы адамлар кимсеге дуйдурмай эвлерине барып, бельки насылдыр бир хабер ёллагъандырлар, деп сораштырсалар да къадынлары бир шей айтып оламадылар. Олар озьлери де къоркъа, геджелери юкъламай чыкъалар, сонъра «олар бесе-белли къолгъа тюшип ким биле не ерлерде азап чекедирлер» — деген къарарааргъа кельдилер.

Халкъларымыз да не ичюндир шу башымызгъа тюшкен миллий фаджианынъ меркезини, шахсен Сталин бильмесе керек,

деп тюшюндилер, чюнки шу дереджe акъсызлыкъ, бала-чагъаларны, къадын-къызларны, юрип оламагъан хаста къартларны джезаламакъ, оларнынъ эвини-баркъыны, мал-мулькюни тутып алмакъ, озьлерини къайдаларгъадыр сюргюн этмек ичюн ич бир тюрлю себеп олмагъан. Демек башларынъа тюшкен шу мусибетни «халкълар бабасы» бильмесе керек. Оны бутюн вакъыт пек мераметли, инсанпервер, бутюн халкълар ичюн гедже-куньдюз къайгъыргъан дюньяда екяне адам, деп бильгендир. Халкъ къальбинде «демек о бильмеген, эгер де бильген олса бойле вахшийликке ёл бермез эди, бу иште къабаатлыларны тапып, мытлакъа джезалар эди», деген фикир де умют яшай эди. Шунынъ ичюн де меркезге кеткен вакъытлар, олар арбий адамлар, дженк мейданларында къан тёкип орденлер къазангъан, девлетке садыкъ адамлар мытлакъа керек ерине акъикъатны бильдирир, вазиетни тюрлендирирлер, деп бекледилер…

Энди сюргюн этильгенлер арасында, баштаки вакъытларда олгъаны киби, ачлыкътан ольгенлер олмаса да, даа яшайышы къыйын, озьлерини кечиндирмек ичюн эр ким геджелерини куньдюз этип чалышалар. Не къадар зор олса да, кучьлери еткенине коре тырыша, озь балаларыны дигер халкълар киби яшатмагъа, окъутмагъа тырыша башладылалар. Янгъыз хаста къартлар, янгъыз къадынлар, зорлукъкъа чыдаялмай вакъытсыз олип кеттилер.

Орта мектеплерни битирген балалар ичюн, чапып-чапкъалап, кунь эвельси пропускалар алып башкъа областларгъа, шеэрлерге алий окъув юртларына ёнетелер. Залымов исе ойле чаре къыдыргъан адамлардан «сыдырмагъа» тырыша эди.

Ниает, бир кузь акъшамы Джафер къайтып кельди, деген хабер тезликнен бутюн шеэр эалиси арасына даркъалды. Адамлар бири-бирлерине:

— Сонъ насыл, хайырлы хабер кетирдими, я Усеин къайда? — суаллерини берселер де, кимсе кесен-кес айтып оламай эди. Сонъ активлерден беш-он адам топланып, акъшам козь байлангъан сонъ Джафернинъ эвине кеттилер. Джафернинъ алы пек аджыныкълы эди. О пек азгъан, этрафына къоркъунен бакъа, лаф этмеге де истемей. Сонъ къартлардан бириси:

— Джафер къардаш, сен бизден чекинме, эр шейни олгъаны киби айт, сен бизге ишанмакъ керексинъ, я аркъадашынъ Усеин къайда? — деген эди. Джафер бираз озюне кельген киби олып, айта башлады:

— Айтайым, амма меним икяем сизлерни севиндирмез, мына иш насыл олып чыкъты. Бизлерни Москвада самолёттан тюшкенимизнен насылдыр таныш олмагъан адамлар къолтукъларымызгъа кирип: «Шамата чыкъарманъ», деп догъру бир машинагъа алып кетип тыкътылар да къайдадыр алып кеттилер, сонъ экимизни де башкъа-башкъа камераларгъа къападылар. Экинджи куню, буюк джинаетчилер киби эллеримизни артымызгъа къойып, соравгъа алып бардылар. Меним артымдан Усеинни де кетирдилер. Сонъ ахрет соравлары башланды: «Яшагъан ерлеринъизден не вакъыт чыкътынъыз, самолёткъа билетлерни ким алып берди, масрафлыкъ параларны кимден алдынъыз, силяларынъыз бармы?» — ве даа бинъ бир тюрлю суаллер берип узундан-узун протоколлар толдурдылар. Сонъ бизлерни кене де башкъа-башкъа камераларгъа алып кеттилер, ондан сонъ мен даа Усеинни корьмедим.

Мени эки айгъа якъын шу зинданда туттылар. Биринджи вакъытларда эр гедже допроскъа алып чыкъсалар да, сонъунда эки-учь куньде бир, афтада бир кере чагъыра башладылар. Мен чокъ керелер къапыны тепмелеп, мени тефтиш болюгининъ башлыгъына алып бармаларыны талап эттим, амма къулакъ аскъан олмады.

Сонъ бир бекчи манъа «къапыны къакъсанъ карцерге тюшерсинъ» — деп айтты.

— Я сиз шу ильки соравларда не ерден, не макъсадынен кельгенинъизни айтмадынъызмы?

— Не ичюн айтмайыкъ, айтамыз, лякин бизим айткъанларымызны олар эшитмек биле истемейлер, ачувлары келе:

— Я сиз не белледининъиз, сюргюнде шай курорттаки киби яшайлар, деп белледининъизми? — дейлер.

— Бизлер джебэден кельдик де? Мына бу орден, медаллеримизни шу уруш мейданларында къазандыкъ, — десек де мудафаа министрлигинен багъламадылар.

Учь кунь огюне меним яныма махсус силялы аскер къойып поездге отурттылар да догъру область комендатурасына кетирип теслим эттилер. Мен коменданттан Усеинни сорасам о, кулюмсиреп:

— Оны сен бильмек керексинъ, мындан берабер чыкътынъызда я? Энди Указ боюнджа ишинъизни корермиз, шимдилик эвине барып корюнь, зан этсенъ бир даа къачып къуртулурым, деп ойланмазсынъ. Бойледже мени чыкъарып йибердилер, — деп сёзюни екюнленди. Кельгенлер башларыны ашагъы алып сусып къалдылар. Орталыкъны агъыр сюкюнет басты. Къолай дегиль,

инсан сонъки умютини де ёкъ этсе, шашмалай, яшайышындан козю къайта, не ерге баш урмасыны бильмей къала…

Шу агъыр сюкюнетни эсли-башлы Абдурефи агъа бозды.

— Алла чексин къайдымызны, — деди о терен кокюс кечирип. — Не япа билирсинъ, элинде зерре къадар укъукъ олмаса, кимлерден имдат беклейджексинъ? Сабыр этмектен башкъа ёл къалмай. Иншалла сонъу хайырдыр, бу акъсызлыкъ шай эбедий девам этмез, умютлеримизни ёкъ этмейик, мен эминим, мытлакъа бир кунь ола акъикъат енъер, шай олып кельген эм шай да олур, — деп ериндень турды. Сонъ олар Джаферни озюни эльге алмасыны риджа этип чыкъып кеттилер.

Арадан чокъ йыллар кечти… Сагъ къалгъанлар кеч олса да, акъикъат енгенининъ шаатлары олдылар. Акъсыз-адалетсиз эляк олгъанларнынъ адлары пакленди, адалетсизликке сынъыр къоюлды.

Эльбетте шойле вазиет, шу дередже инсафсызлыкъ эбедиен девам этмек мумкюн дегиль эди: ниает шу эсарет зынджырыны къопара бильген кучьлер де тапылды. Тапылды, амма шай олса да, бизим несильге, яни улу Октябрь йылларында догъгъан несильге шу акъсызлыкъ укюм сюрьген йылларда хырпаланып, къоркъу, ачлыкъ, ярынки куньлерге ишанмай яшамакъ башымызгъа кельди. Чокълары исе акъсыз къыйналып дюньядан кеттилер.

Янъы несиль исе о дешеттен кечмишни бойле окъуп, я да эшитип бильселер де, озь козьлеринен корьмеген сонъ, чокъ инанаджакълары да кельмей, бу эльбетте, табиий бир ал, яшлыкъ озь землевий истек арзуларынен яшай. Эм бизим несильнинъ оларгъа итираз бильдирмеге акъкъы ёкъ. Ёкъ амма, шай олса да бизим талийимиз бойле окюнчли кечкенине ынджынасынъ, янасынъ. Инсан дюньяда бир кере яшай да?..

Я эсеримиздеки къараманларнынъ такъдирлери не олды?..

Энди, шу куньлер олсун, бизим шеэрчикте де комендатуралардан эсер биле къалмады. Факъат сюргюн этильген халкъ ичюн тешкиль олунгъан комендатуралар ёкъ олгъан сонъ, о ерде озюни буюк начальник деп сангъан комендант Залымов да озь халкъына япкъан джинаетликлеринден къоркъып къайдадыр гъайып олып кеткен эди. Арадан баягъы вакъыт кечкен сонъ, насылдыр демирёл станциясында Залымовнынъ джеседини тапкъанлар, амма ким тарафындан, не ичюн ольдюргенини билип оламадылар. Бесе-белли япкъан «эйиликлери» алдына чыкъса керек.

Капитан Усеиннинъ такъдирини шай да бильген олмады. Олар Москва тюрьмесинде Джафернен бири-бирлеринден айырылышкъан сонъ оны бир даа корьген де, бильген де олмады. О гъарип акъикъат арап курешке чыкъса да, кучьлер мусавий дегиль эди, о да пек чокълары киби акъикъат ёлунда эляк олгъанлардан бири эди.

1956-нынъ сувукъ къышында, аркъасында лагерь бушлатынен Сейранны да узакъ Сибирден озь семетдешлери яшагъан шеэрчикке кетирип, ички ишлер идаресине теслим эттилер.

Лякин энди Сейранны танымакъ зор эди. О заваллынынъ сачы-сакъалы агъаргъан, бети де собада пишкен къартоп киби бурюшип, тюссюзленип къалгъан. Козьлеринде де эбедиен къоркъу аляметлери сечиле эди. О, энди кимсеге ишанмай, сухбетлерге къошулмай, янгъыз башына къалмагъа тырыша. О шу ерге келип тюшкен сонъ озюнинъ ишанчлы досту Крыловны сораштырса да тапалмады. Сейран къапалгъан сонъ Крылов да догъгъан тарафларына чыкъып кеткен.

Бойледже ана топрагъындан къыркъ беш йыл эвель сюргюн этильген халкъ яваш-яваш озь юртуна къайта. Сёнген оджакълар исе тютеп башладылар.

МУНДЕРИДЖЕ

ПОВЕСТЬЛЕР

Литературно-художественное издание

Аметов Джевдет Рамазанович

ИЗБРАННЫЕ ПРОИЗВЕДЕНИЯ

Составитель: **Аметов Мансур Джевдетович**

Редактор *Н. И. Бекиров*
Корректор *С. С. Ситжалилова*
Макет и вёрстка *Э. Р. Аджалимова*

Подписано в печать 20.11.2019 г. Формат 60x84$^{1}/_{16}$.
Гарнитура «PragmaticaC». Усл. печ. л. 27,9
Объем 30,0 печ. л. Тираж 300 экз. Заказ № .

ГАУ РК «Медиацентр им. И. Гаспринского»
295048, Республика Крым,
г. Симферополь, ул. Трубаченко, 23-а.
E-mail: mediacenter2015@mail.ru
ОГРН 1159102113455

Отпечатано в типографии ООО «КОНСТАНТА»
308519, Белгородская обл., Белгородский р-н,
п. Северный, ул. Березовая, 1/12.
Тел./факс +7 (4722) 300-720
www.konstanta-print.ru